

LUND UNIVERSITY

Lyckolandet

Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott

Östlund, Joachim

2007

Document Version:
Förlagets slutgiltiga version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):
Östlund, J. (2007). *Lyckolandet: Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott*. [Doktorsavhandling (monografi), Historia]. Sekel Bokförlag.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:
Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Lyckolandet

Lyckolandet

Maktens legitimering i officiell retorik
från stormaktstid till demokratins genombrott

Därtill med haar Guds Hand warit skonsam/ i det at vårt Rijke och
Länd med de allmänne Landsplagor/ som många annorstädes hafwa
lätit sig märckia/ icke är beensökt wordet/ den skadelige Pestilentien
och andre sådane Siukdomar hafwer man nu i längan djed warit frij före.
Härde äha/ dyr tijd och Hungers Nöd hafwer man ey heller haftt orsaak
at klaga öfwer: utan Jordennes Gröda wijst sig mehrendeels ymnog/ och
ingom eller mächta fåå truüt Bröd till deras Lijfs uppehälle.

Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693

JOACHIM ÖSTLUND

JOACHIM ÖSTLUND

Sekel Bokförlag

Sekel Bokförlag
Karl XII-gatan 20a
222 20 Lund
tel 046-271 84 00
www.sekel.se

Omslag: Lotta Hansson
Omslagsbild: A Landscape with a Ruined
Castle and a Church, Jacob van Ruisdael
1628–1682, National Gallery, London

Lyckolandet

Maktens legitimering i officiell retorik
från stormaktstid till demokratins genombrott

Lyckolandet

*Maktens legitimering i officiell retorik
från stormaktstid till demokratins genombrott*

JOACHIM ÖSTLUND

SEKEL

Denna bok publiceras med stöd av
Crafoordska stiftelsen, Ridderstads stiftelse
och Letterstedtska föreningen.

© Sekel Bokförlag och författaren, Lund 2007
Omslag och grafisk form: Lotta Hansson
Omslagsbild: A Landscape with a Ruined Castle and a Church,
Jacob van Ruisdael 1628–1682
ISBN 978-91-975223-9-7

Till Linn och Viktor

Innehåll

Förord	9
Inledning	11
En storm går över världen	11
Den gamla ordningen	13
Perspektiv på staten	16
Perspektiv på frågan om nationell identitet	20
Staten som normbildare	26
Samhällskontrakt som gemenskapsidé	30
Retorikperspektivet som analysmetod och tolkning	33
Det äldre samhällets massmedia	36
Böndagsplakaten som historisk och retorisk text	41
Analysens syfte och upplägning	44
Fursten och Guds ordning ~1660–1719	47
Krig och fred på kristenhetens scen	47
Krigen	51
Världens sista afton?	56
Stormaktsstaten	60
En kung blir till	62
Att legitimera suverän makt	66
Guds ära och hela folkets välfärd	73
Undersåten	80
Goda undersåtars plikter	83
Rätt handlande och rätt tro	87
Vårt Kära Fädernesland	93
Fädernas land	95
Den sammanhållande länken och ”våra medkristna”	99
Gemenskapens mobilisering	107
Sammanfattande analys	113
Medborgarna och samhällskontraktet ~1720–1860	117
Medborgerliga nydaningar och utmaningar	117
Fred och framtid	123
Fred och förflutenhet	130
Från ständervälde till modern monarkism	135
Riksdagens suveränitet	137
Konungens återkomst	143
En helig ed	149
I väntan på Konungen	152
Mot en modern monarkism	156
Medbrodern och medborgaren	159
Nytta och samvete	161

Medborgaranda och ära	167
Dygd och frivillig lydnad	172
Fäderneslandet mellan gammalt och nytt	179
Medborgargemenskap	184
Sverige och svenskhet, krig och manlighet	190
Folkgemenskap	196
Sammanfattande analys	203
Svenskhetens tid ~1860–1919	209
De stora omvandlingarna	209
En tid av framsteg	212
En tid av förfall	216
Från konungadöme till statsmakt	221
Brotten i enheten	224
Staten som rättens och frihetens försvarare	227
Olika klasser av medborgare	233
Industrisamhällets skärande klagoljud	235
Krav på socialt ansvar	238
Ett hem för Sveriges folk	242
En svensk nation	245
Sverige i världsbranden	252
Sammanfattande analys	257
Sammanfattning	261
Den suveräna staten och rättfärdigheten	265
Staten och medborgargemenskapen	268
Staten och det suveräna folket	271
Summary	277
The Land of Bliss	
<i>The Legitimation of Power in Public Rhetoric from Sweden's Period as a Great Power to the Full Emergence of Democracy</i>	
Fursten och Guds ordning (Law and Order of the Sovereign and God)	
1660 – 1720	279
Medborgarna och samhällskontraktet (The Citizens and Social Contract)	
1720 – 1860	282
Svenskhetens tid (The Age of the Swede) 1860 – 1919	285
Referenser	289

Förord

Denna avhandling har tillkommit vid Historiska institutionen i Lund. Under arbetet med detta stundtals diffusa projekt har jag mött många människor som på skilda sätt bidragit till att den här boken nu går i tryck. Mitt varmaste tack går till Eva Österberg som har fungerat som min huvudhandledare. Eva har alltid funnits till hands för att diskutera olika uppslag, ge uppmuntran och kritiskt granska mina texter. Att handledas av Eva har inte bara varit lärorikt, utan även ett sant nöje! Har man vandrat in i hennes rum med forskningsfrågor som känts olösliga så har dessa närmast känts som givande och intressanta när man gått därifrån. Under avhandlingsarbetets dryga slutskede bidrog också Eva på otaliga sätt – ordet handledning gavs då en ny innebörd. Tack Eva för att du hjälpte mig att gå i mål med detta avhandlingsprojekt!

Hanne Sanders, min biträdande handledare, har den goda förmågan att säga vad hon tycker. Ibland har det varit jobbigt, ibland bra. Tack Hanne, för en mängd värdefulla kommentarer och synpunkter och för ditt tålamod med mina ständigt skiftande texter!

Jag vill även tacka Lars Edgren som i skrivandets slutfas kunnigt pressade mig på viktiga tolkningar i ett av de senare manusen och Barbro Bergner för hennes uppbyggliga språkgranskning av flera kapitel i avhandlingen. Sverker Oredsson som handledde mig när jag skrev mina C- och D-uppsatser och gav mig självförtroendet att söka till forskarutbildningen betyder också mycket i en stund som denna.

Ytterligare tack skall riktas till seminariet vid Historiska institutionen som vänt och vridit på mina texter. Möjligheten att medverka i forskarskolans seminarier skall även nämnas som givande tillfällen. Jag vill även ge ett tack till Martin Wiklund och Johan Dietsch för att de bidragit med värdefulla kommentarer till inledningskapitlets utformning och innehåll. Stor roll för det egna tänkandet har även de oräkneliga diskussionerna i fikarummet, vid kopiatorn eller i korridorerna på Historiska institutionen spelat, och särskilt

de samtal jag har haft med de personer som jag delat arbetsrum med under längre perioder; Martin Alm, Martin Wiklund och Christopher Collstedt.

Utan generösa ekonomiska bidrag från ett antal stiftelser hade denna avhandling aldrig blivit en bok i detta utförande. Tryckningsbidrag har erhållits från Crafoordska stiftelsen, Ridderstads stiftelse och Letterstedtska föreningen. Ett tacksamt tillskott har även erhållits av Gull-Britt och Håkan Östlund för avhandlingens färdigställande.

Under alla år av studier har mina föräldrar, Gunn och Kjell Östlund, givit mig stöd och uppmuntran, och i likhet med mina tidigare "påhitt" har de även varit entusiastiska följeslagare av detta. Nu när boken är klar får jag även mer tid att ägna åt lillebror John och våra gemensamma intressen. Åren med avhandlingen har på många sätt varit händelserika och stundtals djupt omvälvande. Att mamma inte hann få se avhandlingen i färdigt skick är min sorg, medan min glädje är de två barn jag och Mia satt till världen. Ett allra sista tack riktar jag därför till Mia, Linn och Viktor som på sina egna och speciella sätt stöttat mig under denna resa.

Lund i december 2006

Joachim Östlund

Inledning

En storm går över världen

Första världskriget har gått till historien som en ”europeisk urkatastrof”. Kriget kom oväntat efter en lång period av fredlig stabilitet och utvecklades till det kanske blodigaste krig som någonsin utkämpats i Europa. Vid krigsslutet engagerades också många författare i försöken att ge denna katastrof en mening. Vanligt var att konflikten sågs som en gammal ordnings fall och början på en helt ny värld.¹ Vad denna övergång innebar fanns det samtidigt olika bud på. Den kunde ges en befriande innebörd eller liknas vid en förlust och en önskan om återskapande av äldre värden. När exempelvis Erik Blomberg blickade tillbaka på kriget i *Svea Folkkalender* 1924, skrev han att livet nu visserligen var brutalare men att man ändå kunde andas lättare, ångesten ”det mörka ovädersmoln, som växte fram vid synranden” hade rensats undan av ”världskrigets åska”, och befrielsen fanns där när ”handgranater och maskingevär slog sönder gudastoderna av guld och elfenben”, det vill säga tidens förljugna ideal.² Upplevelsen av en konflikt mellan ”det gamla” och ”det nya” var också ett vedertaget tema i den nya form av offentlighet som växte fram under 1800-talets gång i Sverige. Bondetåget i Stockholm 1914 har beskrivits som den sista stora ”folkliga” manifestationen av den gamla ordningen på riksnivå.³

Vid krigsslutet var det även sista gången kungamakten personligen talade till befolkningen via de så kallade böndagsplakaten, ett årligt budskap som lästs upp i rikets kyrkor allt sedan Gustav Vasas dagar. Dessa plakat var således bland de absolut främsta och definitivt mest långlivade av existerande verbala traditioner för att skapa gemenskap inom den gamla ordningen. De kan även sägas representera Blombergs gudastoder, tronen och altaret, eller kungamaktens symbios med kyrkan. Under en lång tid kunde dessa budskap med predikstolens hjälp spridas till en majoritet av befolkningen

-
1. Nordin 1998, s. 9f.
 2. Från Hansson 1999, s. 168.
 3. Stenkvist 1987, s. 333.

och förmedla de idéer som låg till grund för rikets sammanhållning och förklara eventuella kriser. Såsom traditionen bjöd gavs också en återblick på den gångna tiden nyårsdagen 1919, men inte helt oväntat skiljer sig beskrivningen av det nyligen avslutade kriget från Blombergs synsätt. Vad som däremot förenar de två versionerna är den apokalyptiska stilen:

Allvarstyngd synes framtiden. Troner ramla, gränser flyttas, riken sönderfalla, nya uppstå, veckor och dagar medföra förändring av det som tycktes vara fast hoptimrat för århundraden. En storm går över världen, och i folkhavets vredgade böljegång finna sekelgamla statssystem sin grav. Vål falla vapnen ur de krigströttas händer, men våldet reser sig ånyo till en folkens inre brödrakamp, där friheten och rätten hota att förtrampas.

Men mitt i tidens stormar varsla vi något, som fyller våra hjärtan med bävan och hopp. En längtan efter broderskap har gripit människornas sinnen djupare än någonsin tillförne. Folkens förbrödring, skapandet av en rättsordning i världen, förverkligandet i det mellanfolkliga umgänget av kristendomens högsta bud om människokärlek och rättfärdighet har blivit den förblödda mänsklighetens stora hopp. Oerhört är det ansvar, som vilar på de förtroendemän, vilka närmast äro satta att göra upp grundritningarna för den nya världen. Ingen större seger kan dem beskåras än segern över själviska intressen. Herren hjälpe dem att övervinna frestelser! Må vi alla bedja om rättens seger och framtida fred i världen!⁴

Enligt denna uttolkning av krigets trauman finns det värden att rädda från den gamla ordningen. Den ”nya världen” välkomnas men framställs inte som ett totalt brott med den gamla. Mitt i ”tidens stormar” ser man hopp, tecken på förbrödring, och förverkligande av en rättsordning i världen. Samtliga är positiva värden vilka knyts till kristendomen med funktionen att återintegrera det som slagits sönder under kriget. Längre fram i plakatet hälsas även det demokratiska genombrottet då det sägs att ”vi stå inför en samhällelig omdaning från grunden”. Tacksamhet uttrycks även över att denna omvandling ägt rum utan ”förödande inbördes strider och skakande omvälvningar”.⁵ Stilmässigt är denna argumentation typisk för dessa statliga budskap som framförts i århundraden. Pendlingar mellan mörker och ljus, hopp och förtvivlan, uppgång och fall, är typiska, och i ovanstående fall anges inte bara ett storslaget slut utan två, det ena i första världskrigets tragedi och det andra i demokratins triumf.

Samma år följer dock en diskussion i tidningarna som handlar om vem som skall stå som avsändare för dessa budskap. Den politiska borgfreden var över och kampen om framtiden stod åter högst på den politiska dagord-

4. Kungl. Maj:ts placat 18 december 1918.

5. Kungl. Maj:ts placat 18 december 1918.

ningen. I denna strid förlorade också kungen makten över att tala till folket via dessa plakat. Ärkebiskopen fick i stället stå som avsändare. Beslutet var ett tecken i tiden. Statsmaktens gamla monarkiska legitimitetsgrund ersattes av andra samhällsideal än de som förmedlats av böndagsplakaten. Men framför allt skulle inte en kung vara statens röst i den begynnande demokratiska ordningen, särskilt inte i kyrkan.

I centrum för denna avhandling står att undersöka officiella uttryck för hur samhälls- och statsordningen beskrevs och omformulerades inför befolkningen, från stormaktstidens 1660-tal till demokratins genombrott 1919. Källmaterialet utgörs av de böndagsplakat där staten i kungens namn lät förmedla budskap via uppläsning från rikets predikstolar vid varje årsskifte för att skapa gemenskap och legitimera sin verksamhet.

Den gamla ordningen

Grundritningarna för den ordning som år 1918 ”tycktes vara fast hoptimrad för århundraden” tog framför allt form under 1600-talet. Westfaliska freden 1648 hade som mål att upprätta suveräna stater i Europa. Staterna skulle inte bara förhindra orättfärdiga krig, kaos och laglöshet, utan inom sina ramar även rekonstruera den sociala strukturen för att bättre kunna möta den nya tidens utmaningar. Olika kontraktsteorier som ansåg att samhället måste grundas på en överenskommelse diskuterades, och bland teoretikerna kan Samuel Pufendorf nämnas. Han var professor i natur- och folkrätt vid Lunds universitet 1668–76 och en av huvudarkitekterna bakom det stats- och kyrkorättsliga arbete som bedrevs i Sverige. Pufendorf argumenterade för behovet av en uppsättning plikter eller lagar för att motverka somliga människors ”lidelse att förolämpa varandra” eller skada varandra. Fattigdom var en av orsakerna men även driften till överflöd, girighet, ärelystnad och konkurrens. För sin egen säkerhets skull måste därför människan helt enkelt vara social, och av den anledningen formulerade Pufendorf regler för hur människan skulle lära sig att bli en nyttig medlem i det mänskliga samhället. Grundläggande var den föreskrift som angav att ”varje människa måste efter måttet av sin förmåga vårda och slå vakt om den mellanmänskliga samlevnaden”.⁶ Principen skulle förmedlas av staten, garanteras av den,

6. Pufendorf 2001, s. 63f. Hans naturrättskompendium, *Om de mänskliga och medborgerska plikterna enligt naturrätten: [i två böcker]*, tillhörde ett av de mest lästa vetenskapliga arbetena under 1600- och 1700-talen. Det gavs ut på latin i Lund 1673, utkom i mer än 150 upplagor och kom att användas som skolbok i flera länder. Se Modéer 2001, s. 11. Vid de svenska universiteten var också de naturrättsliga arbetena av personer som Grotius och Pufendorf på modet och studerades flitigt. Se Normann 1948, s. 84.

samt efterlevas även av staten eftersom ömsesidigheten var själva poängen. Därigenom skulle säkerheten garanteras än bättre.

I 1600-talets Sverige genomfördes vid denna tid en omfattande centralisering och byråkratiseringsprocess där staten nådde allt djupare in i samhället, och bland annat kom kyrkan att integreras med staten för att brukas som en av dess myndigheter. Statens förmåga att kommunicera med befolkningen, att avlyssna stämningar, övertyga om sin legitimitet och bemöta ifrågasättanden bedömdes som viktig, och på detta plan har den svenska stormaktsstaten bedömts som särskilt effektiv. Ambitionen var att majoriteten av befolkningen skulle lyssna till statens röst när den gick ut med allmän nyhetsinformation, lagändringar, förmaningar, krigspropaganda eller böndagsplakat. Med predikstolen som massmedium var syftet för den expanderande statsmakten att aktivera befolkningen till att ge sitt stöd åt den politiska ledningens mål.⁷ Det handlade inte om att beordra fram en sådan ömsesidighet, eller att enbart gestalta den utifrån en uppsättning av teoretiska begrepp eller grundläggande bestämmelser. En given utgångspunkt för all offentlig kommunikation vid denna tid var den klassiska retoriken, och enligt denna föreskrevs att en lyckad övertalning kräver argument som svarar mot åhörarnas intressen, behov och förväntningar.⁸ Därtill rekommenderades berättelser eller liknelser som kunde göra ett budskap slagkraftigare och lättare att ta till sig. De årliga böndagsplakaten är en del av denna nya opinionsbildande politik och målet kan beskrivas som att skapa en beroenderelation eller en känsla av ömsesidighet mellan stat och befolkning.

Uppläsningen av dessa budskap kan också beskrivas som en form av ritual. För det första var den präglad av tradition och minne. Vid 1600-talets mitt hade den redan en hundraårig historia och var kopplad till den nya tid som inleddes i samband med vad statsledningen framställde som den stora befrielsen, nämligen rikets frigörelse från den romersk-katolska kyrkan i samband med reformationen. När böndagsplakat lästes upp under 1600-talet så visste åhöraren att far- och morföräldrar upplevt detsamma i flera årtionden och dessutom att hundratusentals människor långt bortom bygränsen, i exempelvis storfurstendömet Finland, i Pommern, Bremen och Verden – för att nämna några – upplevde samma sak, varje nytt år. Därmed kunde individens tillhörighet till sin sockengemenskap överskridas både i tid och i rum. Förutom att texterna lästes upp vid det nya året finns det också exempel på att de offentliggjordes genom att de spikades upp på

7. Österberg 1987, 1989, 1992, Nilsson 1990, Malmstedt 1994, Wetterberg 2002, Rystad 2001, Reuterswärd 2001, Forssberg 2005.

8. Johannesson 1998.

kyrkoporten och att de återigen lästes varje söndag som föregick en böndag.⁹ För det andra var det en kollektiv handling med sockengemenskapen som enhet och därtill präglad av särskilda regler. Långt senare kan exempelvis Åsa Ornhamn, född 1889 från Strängnäs stift berätta, att "[f]örr var det bara karlarna som stod när böndagsplakaten lästes upp, men när jag var o. 10 år så reste sig mamma upp som den enda kvinnan. Åren efter blev det några till, men det dröjde länge innan det var allmänt".¹⁰

Ett flertal processer låg sedan till grund för att det kyrkliga informationssystemet monterades ned under 1800-talets andra hälft. Det försvarades länge av bönderna, men befolkningsökningen, urbaniseringen, industrialiseringen och proletariseringen skapade nya sociala grupper vilka fick svårt att rymmas inom det gamla systemet. Förutsättningarna för det offentliga samtalet hade samtidigt förändrats drastiskt med tidningspressens framväxt. Vid denna tid debatterades också allt intensivare vem eller vilken grupp i samhället som egentligen skulle spela rollen som språkrör för samhället i den nya offentligheten. Representanter för väckelserörelse och arbetarrörelse, liberaler och fria intellektuella önskade en ny ordning bättre anpassad till deras behov. Det demokratiska genombrottet 1919–21, då riksdagen fullt ut blev en demokratisk representation för hela folket, blev slutpunkten för den gamla ordningen även om böndagsplakaten inte upphörde då.

Detta skeende anger i stora drag de tidsmässiga ramarna för denna avhandling. I korthet bestod böndagsplakaten av en återblick på det gångna året och en beskrivning av samtiden, vilket sedan följdes av maningar till enhet och direktiv inför framtiden. Slutligen gavs tidpunkter då man skulle fira särskilda böndagar under det kommande året. Traditionen infördes av Gustav I 1544 och upphörde för Sveriges del först 1983, men fortlever än idag i Finland. Min avgränsning till 1660-talet till 1919 har dels arbetstekniska grunder, dels sakliga. Som framgått var plakatens funktion som statlig retorik och generellt informationssystem underminerad efter 1919. Gränsdragningen motiveras även av att perioden beskriver en statsbildningsfas som på

9. Bergström 1991, s. 50, Forssberg 2005, s. 61.

10. LUKA Strängnäs stift 5344:20 Åsa Ornhamn. Född 1889. "Mamma brukade alltid sätta sig var som helst och inte bara på fruntimmersidan. Hon var en mycket modig kvinna o. 1902–03 blev hon Sveriges första kvinnliga telegrafist och avlade sådan trohetsed till konungen." LUKA Göteborgs stift 5247:2, Erik Andersson. Född 1890: "Nyårsdagen var alltid gudstjänst. Endast männen reste sig, när böndagsplakaten lästes. På 1920-talet ändrades detta. Dåvarande komministern, Gunnar Svenningsson ville, att alla skulle stå upp." LUKA Lunds stift 1262:13, Per Jönsson, f d hemmansägare, änkling. Född 1860: "Man böjde ej knä utom vid syndabekännelsen. Reste sig vid 'Treenigheten'. Likaså vid böndagsplakaten. Sagesmannen minnes, att församlingen en gång blev sittande vid uppläsningen av böndagsplakaten. Prästen sade till, att församlingen skulle resa sig upp." Att enbart männen stod upp vid uppläsningen i äldre tid skriver även Nils Karlsson i sina memoarer. Se Karlsson 2001, s. 128.

ett intressant sätt kan visa på gränsdragningarna i relationen mellan stat och kyrka. Vad som vidtar vid årtiondena runt sekelskiftet 1900 kan sägas vara det omvända jämfört med det som initierades under 1600-talet. Det vill säga att när 1686 års kyrkolag utgick från uppfattningen om en full identifikation mellan kyrkligt och borgerligt samhälle, så övergår statsmakten vid början av 1900-talet till en uppfattning där stat och kyrka allt mer skall skiljas från varandra. Det rör sig i den meningen om en period där kyrkan i ett första skede beläggs med en rad världsliga uppdrag, för att i ett andra skede separeras från dem. Det unika källmaterial som böndagsplakaten representerar gör det därför möjligt att ta ett helhetsgrepp på denna statsbildningsperiod. Det faktum att det rör sig om en retorisk produkt vänd mot en masspublik och att texterna förekommer i en obruten serie gör källmaterialet mycket intressant för jämförelser av värdeförmedling över tid.

I det följande presenterar jag centrala diskussioner och perspektiv som undersökningen förhåller sig till. I centrum står forskning om staten och om nationell identitet. Utifrån dessa teman redogör jag först för den forskningsdebatt som behandlat dem och följer sedan upp med en positionering av hur jag ser på problematiken och hur jag skall behandla den i undersökningen. Därefter redogör jag för avhandlingens val av metod för textanalys, för källmaterialet som företeelse och som text och slutligen för hur forskningen beskrivit det massmediesystem som böndagsplakaten sprede inom.

Perspektiv på staten

I denna avhandling står statens roll för konstruktionen av gemenskap i centrum. Den moderna statens framväxt i Europa är starkt förknippad med dess försök att skapa monopol på våld inom olika sfärer i samhället. Det skedde genom att förbjuda och bekämpa det privata eller det oorganiserade våldet, genom att skapa distinktioner mellan yttre barbari och inhemsk civilisering, genom att skilja mellan den stridande som legitim bärare av vapen och den icke-stridande, mellan soldaten och förbrytaren. I forskningen om statsbildningsprocesser under de senaste femton åren har den militära och fiskala utvecklingen och framväxten av byråkratiska system ingått som centrala moment, och man har särskilt betonat att krig och krigsförberedelser spelat en viktig roll i staters utveckling. Parallellt med denna forskning har statens roll för skapande av enhetliga normsystem eller identiteter uppmärksamats allt mer. Det är inom detta fält denna avhandling är placerad.

I historieforskningen finns det olika uppfattningar om statens funktion i

samhället, dels generellt sett, dels mer specifikt sett under olika tidsperioder. Enligt Bo Stråth kan teorier om staten mycket grovt delas in i två grupper. Den ena förespråkar ett liberalt/pluralistiskt aktörsorienterat perspektiv där olika särintressen bildar ett funktionellt system genom att staten utgör den sammanhållande kraften för delarnas strävanden. Staten uppfattas som en arena där olika sociala grupper tävlar om att genomdriva sina viljor. Staten utför nödvändiga samordnande och konfliktlösande uppgifter som ligger utöver de enskilda aktörernas förmåga. Mot detta synsätt står teorier som är marxistiskt inspirerade och ser statens funktion som att hålla samman det kapitalistiska konfliktfyllda samhället. I mer ortodoxa varianter ses alltid arbetarklassen som underkuvad.¹¹

Inriktar man sig specifikt på 1500-, 1600- och 1700-talsstaten i svensk historisk forskning finns det huvudsakligen tre sätt att se på relationen mellan stat och befolkning. Militärstatsperspektivet hos exempelvis Sven A. Nilsson och Jan Lindegren utgår från statens maktutövning och kontroll som ambition. I linje med det historiematerialistiska perspektivet föreligger en grundläggande motsättning mellan stat och samhälle, där staten beskrivs som ett redskap för exploatering av befolkningens flertal. Perspektivet har i hög grad dominerat den äldre historiska forskningen. Förhandlingsperspektivet, som tidigt framhållits av Eva Österberg, fokuserar på det mer vardagliga mötet som framför allt präglades av fredlig interaktion och inte sällan en kompromissvillig överhet.¹² Österberg framhåller även att centralmakten aldrig kunde räkna det som en självklarhet att den skulle få sin

-
11. Stråth 1988, s. 385–388. För en historiografisk diskussion om staten i det medeltida och tidigmoderna Norden se även Österberg 1994 (a).
 12. Kontroll och disciplineringsperspektivet företräds av forskare som Sven A. Nilsson, Per Johan Ödman, Jan Lindegren, Marja Taussi Sjöberg och Anders Florén. Se Nilsson 1990, Ödman 1998, Lindegren 1980, Sjöberg 1995, Florén 1987, Ericsson 2002. En bra beskrivning av det historiematerialistiska perspektivet ges av Ericsson, se Ericsson 2002, s. 16ff. Jfr Österberg 1971, 1989, 1992, 1994a. Österberg lyfter fram olika former för samhällelig integration, varav våld och kontroll uppifrån är en, men normöverensstämmelse och kommunikation är andra. Frånvaron av stora bondevolter i egentliga Sverige efter Gustav Vasas tid förklaras av Österberg genom att bönderna bör ses som potentiella aktörer med utrymme för protest, att ”bönderna förmådde göra vardagligt motstånd; de protesterade och förhandlade med legala medel”. Se även Aronsson 1993, Gustafsson 1994 (b). Johan Holm kritiserar idén om en grundläggande motsättning mellan överhet och undersåtar. Denna uppdelning bör enligt Holm kompletteras med adeln som en tredje part eftersom böndernas på många sätt lyckosamma politiska spel i riksdagen ofta gick ut på att alliera sig med kungen för att minska inflyandet från adelsmännen. Föreställningar som brukar kallas för ”naiv monarkism” vill därför inte Holm helt och hållet avfärda, och han anser inte heller att böndernas deltagande i riksdagen endast var formellt och under ”frivillighetens täckmantel”. Holm 2003.

vilja igenom, utan att den var tvungen att argumentera inför allmogen.¹³ Forskare som Kurt Johannesson och Nils Runeby har också framhållit maktstatens begränsningar under 1500- och 1600-talen eftersom det har visat sig att statsledningen ofta var tvungen att förhandla med bönderna istället för att ge order.¹⁴ Som flera forskare påpekat skall dock gränserna mellan militärstats- och förhandlingsperspektivet samtidigt inte överdrivas. Tendensen på senare tid är snarare att perspektiven integrerats med varandra.¹⁵ Slutligen beskriver marknadsperspektivet, som företräds av Jan Glete, staten som en aktör vilken köpslår om resurser för beskydd med andra aktörer. Förhandlingen som politisk princip kan också sägas vara gällande för detta perspektiv. Det var närmast omständigheterna som tvingade statsmakten att förhandla med befolkningen, och det var därför nödvändigt att göra undersåtarna delaktiga genom att knyta deras intressen till staten.¹⁶

Den svenska 1800-talsstaten har framför allt diskuterats utifrån de omfattande samhällsomvandlingar som skedde under perioden. Rolf Torstendahl talar om en utveckling från klassisk industrikapitalism till organiserad kapitalism vilket innebar att staten under den förra fasen var begränsad till vissa områden, medan den under den senare fasen fick nya möjligheter att agera.¹⁷ Svenbjörn Kilander ser exempelvis uttryck för en ny statsuppfattning i riksdagsdebatterna då föreställningen om ”det helas bästa” eller ”fosterlandets bästa” blev dominerande vid 1880-talets mitt.¹⁸ Andra forskare pekar på statsmaktens övergång från en nattväktarstat till en interventionistisk stat från och med 1800-talets mitt.¹⁹ På ett samhälleligt plan ser Torkel Jansson

13. Österberg 1995, s. 177.

14. Johannesson 1982 (b), Runeby 1962. Det rör sig om ett synsätt där den tidigmoderna statens *aspirationer* relateras till dess egentliga handlingsutrymme. Som den danske historikern Erling Ladewig Petersen skriver handlar det om att betona ”enevaeldens begraensninger bag den pompöse facade”. Se Petersen 1992.

15. Se Ericsson 2002, s. 17, Forssberg 2005, s. 26.

16. Jan Glete ser en statsform vilken han kallar ”the fiscal-military state”. I stället för en stat som extraherade resurser genom att utöva våldsmonopol ser han staten som en organiserad och strukturerad ekonomisk aktör. För att tillskansa sig resurser köpslog därför staten om beskydd med andra aktörer, exempelvis aristokratins ledande skikt men också bonde-menigheten. Se Glete 2002, s. 53. Cecilia Ihse ser att staten köpslog med kyrkan för att tillskansa sig en ideologisk, kulturell och politisk resurs vilken kunde tillhandahålla en legitimering av rådande maktförhållanden. Se Ihse 2005, s. 22.

17. Torstendahl 1991, s. 79.

18. Kilander 1991, s. 213–221.

19. Hjalmar Sellberg undersöker statens tilltagande socialpolitiska engagemang under perioden och tolkar det som ett uttryck för en ökad ansvarskänsla gentemot arbetarna, de som drabbades hårdast av den accelererande industrialiseringen. Se Sellberg 1950, s. 15ff., 20ff., 66ff. Sverker Oredsson ser en mer interventionistisk statsmakt i de argument som lyftes fram rörande statens och de enskildas järnvägspolitik. Se Oredsson 1969.

att 1870-talet kan karaktäriseras som en form av övergångstid. De frivilliga "associationerna" under 1800-talets förra del, såsom religiösa och humanitära organisationer, välgörenhetsklubbar, arbetarföreningar, har tolkats som ett sorts övergångsfenomen mellan en äldre, "feodal", samhällsformation och en framväxande kapitalistisk med dess "massorganisationer". År 1870 har därför angivits som en vattendelare då det kapitalistiska industrisamhället börjar ta form.²⁰

Bo Stråths definition av staten passar mitt långa perspektiv och är tillräckligt bred för att inte förknippas med en särskilt historisk situation. Staten beskrivs enligt denna som "en historiskt konstruerad komplex organisation, vilken med olika medel, från fysiskt våld till sammanhållande normsystem, söker kontrollera ett givet territorium och dess invånare, varvid tyngdpunkten vad gäller medel varierar med den historiska situationen."²¹ Inom staten ser jag vidare att det råder en konkurrenssituation bland olika aktörer för att skapa resurser för kodifieringen och överföringen av normer och kulturella värden. Staten definieras därför inte som en statisk eller monolitisk enhet. Normbildning beskriver jag också som en auktoritativ process, samtidigt som förhandling och kompromisser är nödvändiga medel i statens konflikthantering.

Om statens våldsmonopol länge varit i forskningens fokus så har på senare tid ett mer kulturhistoriskt perspektiv vunnit mark. Betydelsen av normer och värderingar för statsformeringen har exempelvis lyfts fram av Hugues Neveux och Eva Österberg. Författarna menar att föreställningar om rättvisa, eller fred, tradition och ära visat sig vara rätt lika över Europa och att poängen med värdeföreställningar är att de fungerat som bindande både för undersåtar och överhet i äldre tid.²² Till denna öppning mot frågor som vetter mot legitimering, retorik och diskurs kan också föras den forskning som diskuterat statens försök att framstå som legitim inför befolkningen. Bland senare svenska avhandlingar i historia är exempelvis perspektivet särskilt uttalat hos Karin Sennefeldt, Mikael Alm, Maria Cavallin och Malin Grundberg. Betecknande för dessa forskare är att de ser legitimitet som en process, att ett maktsystem inte är legitimt utan att det måste bli det, som Grundberg formulerat det. Av detta följer att behoven att övertyga är en del av denna process samtidigt som ett maktsystem har att leva upp till samtidens krav och förväntningar. Enligt Alm kan man tala om ett begreppsligt ramverk för det legitima och kring vilket både såväl makthavare som

20. Jansson 1985, s. 18.

21. Stråth 1988, s. 388.

22. Neveux & Österberg 1997.

underlydande formulerar anspråk gentemot varandra.²³ Harald Gustafsson har också efterfrågat nya kopplingar mellan statsbildningsforskning och identitetsforskning som kan uppmärksamma hur kulturella föreställningar på olika nivåer spelade roll för statsutvecklingen.²⁴

I den forskning som har diskuterat gemenskapsbildning har denna i regel behandlats utifrån frågan om förekomsten av, eller de olika uttrycken för, nationell identitet. Och frågan har ställts nästan oavsett vilken tidsperiod man studerat. I det följande är syftet att ange några huvuddrag i denna svåra fråga om nationell identitet eller nationsbildning. Det är utifrån nuvarande forskningsläge rimligt att beskriva detta problemområde som ett uttryck för en särskild teoretisk diskurs byggd på begreppen nation eller nationell identitet, och där diskussionen länge kretsat kring vilket innehåll som egentligen skall läggas i dessa begrepp.

Perspektiv på frågan om nationell identitet

Fenomenet nationalism har kommit att behandlas mer grundligt först från och med 1960-talet och ämnet har sedan dess vuxit sig stort genom att det diskuterats inom de flesta discipliner och sammanlänkats med en mängd teorier. Från början stod 1800-talets olika nationalitetsrörelser i Europa i centrum, men frågorna har sedan prövats på allt fler samhällsfenomen och längre tillbaka i tiden. Generellt sett handlar det om att diskutera varför människor känner lojalitet inför en nation, om nationella föreställningar och nationalism är sentida eller gamla företeelser, vad det är som föder nationalism och vilka drivkrafter som ligger bakom dessa uttryck. Mycket möda har lagts ned på att urskilja olika typer av nationalism, såsom en östlig och en västlig, en kultur- eller statsnationalism, skillnaden mellan nationalism och patriotism etc. Viktig forskning har samtidigt bedrivits om nationalismens maktfunktioner såsom exempelvis stigmatiseringen av "den andre".²⁵ Till de mest refererade forskarna hör nog fortfarande kvartetten Ernest Gellner, Eric J. Hobsbawm, Anthony D. Smith och Benedict Andersson.²⁶ I det svenska forskningsläget är dessa namn återkommande referenser.

23. Sennefelt 2001, s. 33f, Alm 2002, s. 31–33, Cavallin 2003, s. 15f, Grundberg 2005, s. 14.

24. För en bra genomgång av de senaste årtiondenas statsbildningsforskning. Se Gustafsson 2006, s. 93ff.

25. Se Hutchinson & Smith 1994.

26. Gellner 1999, s. 10f. Nationalismen uppstod enligt Gellner som en sekulariserad ersättning för det agrara samhällets religion och samhällsordning och det är i själva verket nationalismen som uppfinnar nationerna. Nationalismen skall således ses som en samlande ideologi riktad mot samhällets upplösningssymptom. Anderssons definition av nationen lyder: "den är en föreställd politisk gemenskap – och den föreställs som både i sig begränsad och suverän."

En vanlig ingång i den svenska debatten till frågan om den gamla statens behov av en nationell identitet har varit att finna spår av uppfattningar om "det svenska", det vill säga i vilken mån ett samtida uttryck för nationell identitet också existerat i äldre tid. Som Dick Harrison och Harald Gustafsson framhåller går föreställningar om ett folk i etnisk mening att finna alltsedan medeltiden i Sverige, och ett flertal studier har också visat att begreppen "svensk" bland annat förekom i propaganda från statsmakten eller brukades av individer i olika sammanhang.²⁷ Vanligtvis har den etniska markören "svensk" funnits i historieskrivning och i opinionsbildning i samband med rikets gränskonflikter.²⁸ Jens Lerbom har exempelvis funnit utsagor där termen svensk användes som skällsord på 1600-talets Gotland.²⁹ Flera forskare har också gjort en poäng av att någon "svenskhet" inte framfördes i en högre utsträckning i äldre tid. Enligt statsvetaren Patrik Hall riktades kravet på "svenskhet" mot adelsståndet för att stärka dess kärlek till dygden.³⁰ Jonas Nordin anger ett liknande argument då han undersöker vilket innehåll som gavs åt nationstanken "när den applicerades på det svenska folket". Även Nordin konstaterar att "svenskheten" som ideologi i första hand var en föreställning som delades av en elit. Anna Walette visar även hur den isländska sagalitteraturen och "vikingatiden" först i samband med folkskolans utbredning kom att brukas för fostran till svensk identitet.³¹

Få forskare väljer därför att tala om nationalism i äldre tid, och som Eva Österberg formulerat det är det rimligt att tala om en form av "försvenskningssprocess" i två omgångar. Medan det första nationella projektet presenterades av kyrkan, militärer och politiker som huvudrollsinnehavare under 1600-talet, drevs det andra och moderna försvenskningssprojektet på 1800-talet av skolan, massmedia, författare och konstnärer för att bemöta de konflikter som uppstod i ett samhälle präglad av genomgripande strukturella omvandlingar. "Vanliga" 1600-talsmänniskors identitet var däremot huvudsakligen lokal. De var inte danskar och svenskar, utan till exempel

Anderson frågar huvudsakligen vilka masspsykologiska faktorer som låg bakom nationstänkandet. Den viktigaste faktorn ser han i framväxten av tryckkapitalismen. Genom denna skapades förutsättningarna för en läsande masspublik, vilket i sig lade grunden till folkspråkets utveckling och den för nationalismen så nödvändiga upplevelsen av att vara en del av en språklig och kulturell gemenskap. Anderson vill vidare inte se nationalismen som en -ism, utan menar att den hör ihop med "släktskap" och "religion" snarare än med "liberalism" eller "fascism". Dock tar han avstånd från att nationalismen på något sätt "avlöser" religionen. Se Anderson 2000, s. 21.

27. Harrison 1999, s. 432ff, Gustafsson 2000, s. 308, Nordin 2000.

28. Se exempelvis Lerbom 2003, Bergman 2002, Gustafsson 2003.

29. Lerbom 2003, s. 160.

30. Hall 2000, s. 74f.

31. Walette 2004.

jämtar och skåningar.³² Den viktigaste relationen var skattedragarens eftersom de i mötet med staten använde uttryck som ”ödmjuka och trogna skattedragare” och ”undersåtar och skattskyldiga bönder” i allmogens skrivelser till överheten, menar Österberg.³³ En inte oviktig del av diskussionen har därför handlat om att finna en adekvat benämning för de uttryck som beskrivits som ett angränsande fenomen till den moderna nationalismen. Flera förslag har angivits, exempelvis ”förnationell identitet”, ”patriotism”, ”protonationalism”, ”riksidentiteter” eller ”ethnier”, samtliga med syftet att markera en skillnad gentemot senare tiders nationalism.³⁴ Monika Edgren menar exempelvis att enheten mellan land och folk är en idé som slår igenom under 1700-talet i samband med att arbets- och befolkningspolitiken blev en arena för socialt medborgarskap. Detta skede betecknar därför en övergång från en furstebaserad föreställd gemenskap till ett statsterritoriellt identitetsprojekt.³⁵

För att få en bild av de gemenskapsuppfattningar som trots allt existerar från äldre tid har också andra begrepp än ”svensk” ställts i fokus. På senare tid har fäderneslandsbegreppet uppmärksamrats i forskningen. Bo Lindberg, som studerat 1600-talets akademiska skrifter, pekar på två bruk av begreppet. Ett emotionellt som uttryckte en identifikation med födelsebygden och ett politiskt som uttryckte lojalitet och lydnad i förhållande till en furste samt till de rättigheter som var knutna till den politiska gemenskapen. Lindberg framhåller att ordet *patria* förblev tvetydigt under hela 1600-talet och kunde beteckna ”såväl det lokala fäderneslandet och landsdelen som riket”.³⁶ Mattias Legnérs avhandling om 1700-talets bruk av fäderneslandsbegreppet i Ortsbeskrivande litteratur visar hur ett lokalt avgränsat fäderneslandsbegrepp användes för att markera självständighet gentemot angränsande orter och endast i andra hand för att förgylla det nationella fäderneslandet.³⁷ Fäderneslandsbegreppets koppling till en patriarkal samhällssyn har också debatterats av flera forskare.³⁸ Andreas Marklund har visat hur den symbolik som utgick från fäderneslandet brukades i krigspropaganda under Stora nordiska kriget, där plikten mot fäderneslandet handlade om krigsoffer. För soldaterna gällde därför en patriotisk

32. Österberg 1998, s. 16–17.

33. Österberg 1992 (a), s. 94f.

34. Se Hobsbawm 1994, Smith 1996, Anderson 2000, Gellner 1999, Reynolds 1984, Gustafsson 2000.

35. Edgren 2001, s. 163.

36. Lindberg 2001, s. 63–72, citatet s. 261.

37. Legné 2004, s. 198.

38. Pleijel 1951, 1987, Harnesk 1987, Karlsson 1990, Lindmark 1995.

gemenskap som riktades både mot rikets fader, nämligen kungen, och mot de fäder som offrat sig i det förflutna.³⁹

I internationell forskning har också fokus riktats mot de kyrkliga institutionernas roll för produktionen av myter och riter kring den tidigmoderna staten.⁴⁰ Forskare som Simon Schama, Tony Claydon och Jean Schillingers framhåller religionens och predikokonstens betydelse för att skapa en politisk ideologi där kungamakten infogades i en rikstäckande mytologi.⁴¹ Patrick Collinson menar att åhörarna i religiös förkunnelse i 1500- och 1600-talens England tilltalades på samma sätt som det israeliska folket i Bibeln, som ett enhetligt kollektiv vilkas moraliska brister endast kunde försonas genom gemensam omvändelse och bättring.⁴² Andra exempel är Adrian Hastings undersökning av Bibelns funktion i det medeltida samhället där han menar att identifikationen med Israel i Gamla testamentet var en tongivande förebild när man skulle skapa en kollektiv identitet.⁴³ Den svenska litteraturvetaren Nils Ekedahl undersöker också bruket av denna analogi i sin avhandling om den svenska stormaktstidens hovpredikant Haquin Spegels predikningar och tal. Ekedahl använder begreppet nationell identitet, men understryker att 1600-talets variant inte konstituerades av en etnisk, kulturell eller språklig tillhörighet, utan av rikets territoriella utsträckning, och att det rörde sig om en politisk gemenskap med den lutherska tron och lojaliteten till kungen som grund.⁴⁴ Ekedahl konstaterar också att tidigare forskning i regel stannat vid att lyfta fram den göticistiska traditionen när man letat efter nationella idéer.⁴⁵ Den finländska idéhistorikern Pasi Ihalainen har också i en bred undersökning av proklamationer,

39. Marklund 2006, s. 33.

40. För internationell forskning, se exempelvis Shuger 1988, s. 159–217, Hill 1993, s. 79–108, McGinness 1995, Collinson 1997, s. 15–45.

41. Schama 1987, Claydon 1996, s. 28–52, 122–147, Schillinger 1993, s. 228–291.

42. Collinson 1997, s. 17ff, 26. Se även Colley 1992.

43. Hastings 1997.

44. Ekedahl 1999, s. 20f. Samma försök finner Mårten Snickare präglade Tessins arkitektoniska och konstnärliga utformning av enväldets statsrepresentativa ceremonier. Se Snickare 1999, s. 111ff. Kurt Johannesson ser också att det emotionella inslaget i den karolinska propagandan var förknippat med föreställningen om en ödesgemenskap mellan folket och kungen. Enligt denna var undersåtarna totalt beroende av kungamaktens beskydd och välsignelse, allt som rörde kungahuset var därför av största betydelse för åhörarna personligen. Se Johannesson 1968, s. 114–119, 123ff.

45. Ekedahl 1999, 64f. Av den anledningen menar också Ekedahl att liknelsen med Israel utgjorde det viktigaste instrumentet för skapandet av en nationell identitet i Sverige under hela den tidigmoderna perioden. Med hjälp av predikostolarna kunde denna myt nå ut till breda befolkningslager.

riksdagspredikningar och böndagar i England, Nederländerna och Sverige analyserat den förändrade relationen mellan religion och nationell identitet under perioden 1685–1772. Ihalainen pekar på en övergång från en religiöst baserad tidigmodern nationell identitet till en sekulär form av dyrkan av nationen.⁴⁶ Ihalainen menar samtidigt att riksdagspredikningar eller talekonsten vid religiösa högtider i England, Nederländerna och Sverige var det bästa medlet för att manifesteras ett rikets religiösa och politiska värden under 1600- och 1700-talen. Av den anledningen menar han också att prästerskapet var mer anpassligt till tidens populära begrepp och uttryck än vad tidigare forskning ansett.⁴⁷

Religionens roll för gemenskapsbildning har också blivit ett nytt ämne för debatt. Dess betydelse har framhållits både i äldre och i ny forskning och i olika sammanhang. Torbjörn Eng betonar exempelvis att religionen var en av det svenska samhällets viktigaste grundvalar, vilket inte minst framgår av statsrättsliga akter fram till början av 1800-talet. Ett flertal forskare har också betonat religionens roll för skapandet av kollektiva föreställningar i äldre tid.⁴⁸ Men även för det svenska samhället i modern tid och särskilt för välfärdsstaten har flera forskare påpekat lutherdomens och religionens betydelse i identitetskonstruktionerna.⁴⁹ Den tyske kyrkohistorikern Olaf Blaschke hävdar till och med att den konfessionellt präglade kulturen i många europeiska länder var en viktigare identifikationsfaktor än den som nationalismen erbjöd under 1800-talet. Som exempel nämns hur den konfessionella identiteten uttrycktes i politisk retorik och i folklig mentalitet i protestantiska länder genom antikatolicism eller genom att religiösa minoriteter kunde beskrivas som främmande och onationella, trots att den moderna nationalstaten formellt var religiöst neutral.⁵⁰ Exempel på detta i Sverige och en bit in på 1900-talet har lyfts fram av Yvonne Maria Werner.⁵¹

Frågan har även ställts i vilken utsträckning religionen kan jämföras med

46. Ihalainen, 2003, s. 73ff.

47. Ihalainen 2005 (b), s. 3. Mot denna bakgrund skall också böndagsplakaten förstås. Eftersom kungen personligen talade till sin befolkning i dessa texter var de också under en lång tid ett av de främsta officiella uttrycken för manifesteringen av en gemenskap.

48. Se särskilt Sanders 2001, Oja 1999, s. 69–74, Malmstedt 1994, Österberg 1989, Eng 2001, Alenäs 2003.

49. Se till exempel Tornbjørn 2002, s. 249, Sørensen & Stråth (ed.) 1997, Østergård 1997, s. 27–71, Witoszek 1997, s. 72–90, Thorkildsen 1997, s. 138–160, Stenius 1997, s. 161–171. Om lutherdomens påverkan på de nordiska välfärdsstaterna, se även Hertne, Sörlin & Østergård 1998, s. 223–235, Hammar 1999.

50. Se McLeod 1999, s. 44–70, 2000, s. 135–145. Kyrkovetaren Kjell Blücker har pekat på liknande mönster i det svenska samhället vid samma tid. Se Blücker 2000.

51. Werner 1996, 2005, s. 26f.

de funktioner som har tillskrivits statens artikulering av nationell identitet. Svaren har skiftat mycket. Medan Eric J. Hobsbawm i den tidigare diskussionen om nationella identiteter såg religionen som en utmaning mot det monopolanspråk "nationen" ställde på sina medlemmars lojalitet, så framhäver exempelvis Anthony D. Smith att religiös och etnisk identitet ofta är nära relaterade till varandra eftersom båda strävar efter att inkludera mer än en klass i sin gemenskap. Smith menar att i större delen av den mänskliga historien har etnisk tillhörighet och religiös tillhörighet varit mycket nära sammankopplade med varandra, om inte identiska. Exempelvis var det länge vanligt att det etniska ursprunget integrerades i den religiösa skapelsemyten. Religionens funktion måste dock skiljas från nationalismens eftersom den senare i huvudsak är en sekulär ideologi, menar Smith.⁵² Colin Kidd menar i motsättning till Smith att det råder en skillnad i hur begreppet "etnicitet" skall förstås före och efter att upplysningens mer naturalistiska synsätt slagit igenom. När de nationalistiska och rasistiska ideologierna använde "det etniska" för att betona skillnader mellan folkslag så tänkte man dessförinnan inte i banor av etniska skillnader utan i form av differentieringsprocesser från en ursprunglig gemenskap, det vill säga utifrån det mosaiska systemet som såg en värld där alla folkslag härstammade från Noa. Denna typ av "ethnic theology" diskuterades, enligt Kidd, utan någon problematisering i akademiska kretsar fram till slutet av 1700-talet.⁵³

Andra forskare tar ställning genom att ifrågasätta betydelsen av 1600-talets göticism och etniska teologi. Både Peter Ericsson och Nils Ekedahl hävdar att dåtidens främsta uttryck för patriotism, den lärda göticismen i Olof Rudbecks anda, inte förekommer i den propaganda som riktades mot bredare befolkningslager. Denna var, enligt Ericsson, en akademisk angelägenhet och "kunde svårligen få någon spridning utanför en mycket begränsad elit". Ericsson framhåller vidare att det inte heller finns något specifikt nationellt i den retorik som hänvisar till försvaret av hemlandet, religionen eller familjen eftersom detta ingick i den organiska samhällssynen, som var vertikal och påkallade troheten i första hand till kungamakten.⁵⁴

Utifrån ovanstående korta genomgång av ett stort forskningsfält framgår mångfalden av tolkningar. Den nationella identiteten framstår som en skiftande skepnad både i teorin och i praktiken. Genomgången belyser

52. Hobsbawm 1994, s. 90–93, Smith 1991, s. 6f, 27, 49. Smith poängterar också att religionen i det äldre samhället både hade en andlig och social funktion. Dess sociala funktion kommer också till uttryck då den etniska gemenskapens "hjältar" oftare var hyllade som Guds redskap, tjänare eller försvarare, än som etniska förkämpar eller ledare.

53. Kidd 1999, s. 22f, 10–30. Gunnar Eriksson gör liknande iakttagelser i sin analys av Rudbeck. Se Eriksson 2002, s. 260f. Se även Walette 2004.

54. Ericsson 2002, s. 170, Ekedahl 1999.

mångfalden av variabler som måste vägas mot varandra då gemenskap föreställs i äldre tid. I denna avhandling gäller det att finna en begreppsapparat som på något sätt kan systematisera de skiftande uttryck som jag redogjort för ovan, och kanske framför allt att diskutera gemenskapsbildning utifrån andra perspektiv än ”det nationella”. Frågan är om andra idéer än exempelvis hänvisningar till svenskhet, lutherdom eller fäderneslandskärlek spelat en större roll för gemenskapsbildningen eller för idéer om ett samhälles sammanhållning? Vad betyder exempelvis idéer om plikter, överenskommelser och moraliska föreställningar i relation till nationellt avgränsande föreställningar? Vilken roll spelar religionen i dessa sammanhang? För äldre tid handlar frågan även om att problematisera vilken argumentation som kan ha varit mest gångbar i en verklighet där politiskt våld var ständigt närvarande och där jordbruket i hög grad var en riskfylld och skör ekonomi? Var det i ett sådant sammanhang mest rimligt för överheten att väcka nationell identitet, lydnad eller en känsla av ömsesidighet? Ser man till dåtidens främsta politiska teoretiker står det klart att de diskuterade sammanhållning utifrån idéer om ömsesidighet, eller lydningen under gemensamma plikter. Filosofer och tänkare som Hugo Grotius, Thomas Hobbes, John Locke och Samuel Pufendorf utarbetar alla betydelsefulla system som spelat en avgörande roll.⁵⁵ I det följande är syftet att undersöka också vad ett sådant synsätt kan betyda för en analys av gemenskapsbildning i äldre tid och i ett långt perspektiv. Men detta kräver först ett perspektiv på staten som mindre ser den som en nationsbildare och mer som en normbildare.

Staten som normbildare

I samband med reformationen i Europa skulle staten vara den yttersta garanten för ett samhälles normer och därför blev frågan om ett sorts kontrakt mellan stat och befolkning i hög grad aktuell. Enligt Eva Österberg fanns det under denna tid ett behov att uppnå en känsla av ömsesidighet mellan stat och folk. Detta var av stor betydelse eftersom ett villkor för en expanderande statsmakt var att en majoritet av befolkningen gav sitt stöd åt den politiska ledningen. I grova drag utvecklades en relation i form av ett kontrakt av både synliga och osynliga ömsesidiga förpliktelser.⁵⁶ Särskilt

55. Nergelius 2006, s. 26.

56. Österberg ser vidare relationen mellan överhet och befolkningen under tidigmodern tid som en auktoritativ process syftande till att ersätta den medeltida mentaliteten med en som var bättre anpassad efter statens behov. Se Österberg 1989, s. 87, Österberg 1998, Österberg 1992 (a). Bland forskningsinsatser på denna tematik kan nämnas tysk-amerikanen Reinhard Bendix banbrytande arbete *Nation-Building and Citizenship. Studies of Our Changing Social Order* (1964). Enligt Bendix blev *nation-building* eller nationsbyggande en strategi

viktiga är konsekvenserna av den katolska kyrkans splittring som innebar att nya principer krävdes för människans samlevnad och politiska organisering. I Sverige och i andra protestantiska riken blev staten därmed den yttersta instansen för normbildning. När Gustav I 1544 beslutar att böndagsplakat skall läsas i riket så kan detta ses som ett uttryck för denna omorientering. Kungamakten kunde då inför samtliga invånare tala som den högste representanten för både stat och kyrka. Förändringarna i samband med reformationen innebar att kungen istället för påven skulle utöva den högsta kyrkliga myndigheten och att kungen blev kyrkans främste medlem med gudomligt uppdrag att skydda och försvara kyrkan samt att vidmakthålla kristen sedlighet och moral i riket. Böndagsplakaten, som kungen talade genom, var därmed inte enbart en kyrklig produkt, utan demonstrerade snarare det intima samarbetet mellan kung och kyrka. Kungen fick i dessa texter, enligt lutherskt synsätt, symbolisera både det andliga och det världsliga regementet inför befolkningen. Plakaten hör inte heller samman med kyrkoåret, utan skall snarare ses som fristående moment i detta eftersom något fast datum inte angavs för uppläsningen av plakaten eller firandet av böndagar. Uppgiften att sammankalla befolkningen till böndagar föll på statsledningen.⁵⁷ Böndagsplakatens opinionsbildande roll har i detta

för de dominerande eliterna i Västeuropa omkring år 1500, och den syftade till att utveckla direkta band mellan den territoriella staten och dess enskilda undersåtar. Nationsbyggnad blev därmed ett mönster för den territoriella integrationen och byggde på nya former av offentlig auktoritet, på utvecklingen av en nationell gemenskap tvärs över subnationella band, samt på aktiveringen av nya befolkningsgrupper efter universella kriterier för deltagande. Detta perspektiv har sedan följts upp av Charles Tillys undersökningar i hans arbete *The Formation of National States in Western Europe* (1975).

57. Lindberg 1937, s. 494–499. Syftet bakom detta beslut framgår tydligt i den instruktion som bifogades till landets samtliga biskopar. Där markeras det att prästerna på böndagarna skulle lära åhörarna hur folkets synder väckte Guds vrede och tvingade honom att straffa landet med olyckor som ”sjukdomar, pestilens, mord, buller, uppror, krig, jämmer på säden, oår och svår dyrtid på allt”. Enligt instruktionen var det av största vikt att överföra Bibelns varningar till den samtida verkligheten. Se Malmstedt 1994, s. 197. Orsaken till att Gustav Vasa införde böndagarna just 1544, menar Malmstedt, kan sökas i att det svåra oväder som 1544 hotade att skapa missväxt och hungersnöd drabbade riket samtidigt med beslutet om genomgripande förändringar av fromhetslivet. Detta sammanträffande kunde få politisk sprängkraft. Genom att visa sig som en ansvarsfull kung kunde Gustav Vasa i stället utlysa böndagarna för att på så sätt undvika en tolkning där ovädet sågs som ett Guds straff för att man hade övergivit de katolska sedvänjorna (s. 221f.). Det lutherska Sveriges förbund med Gud var en parallell till Mose lag i Gamla testamentet. I denna stipulerades de krav som folket var skyldiga att iaktta liksom de välsignelser Gud ställde i utsikt åt folket om det följde dessa. Införandet av böndagsplakaten och böndagsfirandet kan därför ses som ett försök att fira en förbundsfest utifrån en gammaltestamentlig förlaga (se 2 Kon. 23: 1–3, jfr 5 Mos. 31:10–13, Jos. 24, särsk. v. 25) men i en svensk tappning där förpliktelsen till lagen och förnyandet av förbundet står i centrum.

perspektiv en tydlig funktion, nämligen att etablera en föreställning om en suverän stat både i en andlig och i en världslig mening. Därför kan budskapen också beskrivas som normbildande i den meningen att de anger direktiv för hur man bör handla eller åstadkomma en riktig organisation av samhället.

Normers relation till faktiskt handlande har länge uppmärksammats av rättssociologin, och en vanlig utgångspunkt har varit Eugene Ehrlichs fråga om varför lagstiftning inte fungerar eller ger den ”officiellt” avsedda effekten i samhället. Som svar menar Ehrlich att den ”skrivna rätten” (av staten) inte står i överensstämmelse med den ”levande rätten”, vilket är samhällets eller grupperns moraluppfattning och normsystem. Istället följer människorna sina egna normer och inte de skrivna lagarna.⁵⁸ Inom nutida rättssociologi kan Håkan Hydéns normmodell nämnas. Enligt Hydén kan den användas för att finna svar på hur handlingsdirigerande normer uppstått och hur de är förankrade i samhället.⁵⁹ Min uppgift handlar närmast om att peka på hur en viss uppsättning av normer och föreställningar knyts till en föreställd gemenskap. Inom rättssociologin har fokus också allt mer riktats på normerande texter eller system vid sidan av lagen (den skrivna rätten) som har en stor betydelse i samhället. Texter som böndagsplakat kan exempelvis sorteras inom denna ram. De kan beskrivas som en kompletterande social styrningsform till den skrivna rätten vilken syftar till att få individer att följa gällande normer.

En norm definieras här som regler om hur man bör handla eller åstadkomma en riktig organisation av samhället. Som Håkan Hydén ser det kan man utgå från (1) att normer är handlingsorienterade, och (2) att sanktioner spelar en viktig roll.⁶⁰ Normer kan exempelvis förankras i religiösa föreställningar, i dygdetiska utsagor eller i nyttotänkande. Som rättssociologen Matthias Baier resonerar kan normers funktion sägas vara att reducera komplexitet, koordinera handlande, distribuera makt och integrera.⁶¹ Det är framför allt de två senaste aspekterna som är relevanta i detta sammanhang, om makt och integration. Att bevarandet av gemensamma normer kan beskrivas som ett uttryck för makt är i det närmaste självklart. Men normer är ändå inte detsamma som makt, utan normer distribuerar makt. Maktutövningen finner man således hos de personer eller grupper som står bakom normer och reproducerar dem. Betraktar man böndagsplakaten utifrån detta perspektiv ser vi således en situation där en avsändare tror att han genom olika påbudna handlingar eller föreställningar ska kunna förändra

58. Stjernquist 1989.

59. Hydén 2002.

60. Hydén 2002 kap 3.

61. Se Baier (kompendium), s. 102–106.

individerna och samhället i en riktning som han ser som önskvärd. Normer kan även integrera individer. Det spelar roll att normer finns eftersom de visar vilka vi är eller vill vara, och på detta sätt skapas en känsla av samhörighet. När någon bryter mot normen kan detta även vara integrerande och stärka sammanhållningen i gruppen som initierat normen eller gärna ser att den reproduceras.

Normbildningen utifrån böndagsplakaten tjänar i detta sammanhang statens behov av en kompletterande auktoritet, och en auktoritet som i idealfallet skulle bygga på sin egen legitimitet och inte på våld. Man kan därför tala om en form av disciplinering som inte skapas genom våld och tvång utan genom ett försök att skapa ett samtycke som låter människor göra rådande regler till sin egen moral och sitt eget samvete.⁶² Som en maktpolitisk resurs för staten kan idén om en gemenskap vara ett argument för att hjälpa en ny politisk elit att etablera sig. Argumentet kan då åberopas för att trygga statens fortlevnad vid snabba politiska förändringar och användas som bärare av mer trögrörliga föreställningar som har med synen på relationen mellan individen och samhället att göra. För att exemplifiera resonemanget är det tänkbart att böndagsplakaten vid politiska kriser såsom enväldets fall 1720 och dess återinförande 1772 gavs funktionen av att införa befolkningen överföra föreställningen om en obruten politisk enhet vid ett tillfälle som i själva verket innebar politisk nyetablering.⁶³ Böndagsplakatets roll att sprida och skapa en känsla av historisk kontinuitet tror jag är viktig ur både ett makt- och integrationsperspektiv.

Som nämnts är det nödvändigt att tydliggöra olika varianter av gemenskapsbildning i olika situationer och tider. Utifrån tidigare forskning kan man konstatera att det existerar en god bild av den gemenskapsbildning som utgick från etniska föreställningar, såsom den stormaktstida eller götiska patriotismen. Båda angav en storslagen ursprungsberättelse om hjältedåd som diskuterades av en intellektuell elit, spelades upp av kungarna under särskilda ceremonier, eller som riktades till soldater i krigspropaganda för offerviljans skull. Centralt i sammanhanget är att normen utgår från folkbegreppet enligt detta synsätt. Tydliga exempel på en sådan argumentering utgör exempelvis Olof Rudbecks skildring av Sveriges storhet i *Atlant och Manheim* eller den diktning och reviderade göticism som Erik Gustav Geijer senare producerade. Men en norm om gemenskap diskuterades även utifrån andra utgångspunkter vid denna tid. Ett annorlunda synsätt på sammanhållning anges exempelvis i den argumentation som går att finna hos kontraktstänkare och moralfilosofer, både under 1600- och 1700-talet.

62. Se exempelvis Foucault 1974.

63. För ett liknande perspektiv se Breuille 1982.

Vad som i grunden var gemensamt för dessa var att de betraktade samhället som en överenskommelse och att sammanhållningen skulle understödjas av en uppsättning gemensamma plikter. Istället för ursprung talar man därför om överenskommelser, och i stället för nationell stolthet talar man om samhällelig säkerhet.

Dessa två typer kan givetvis förekomma parallellt i en text eftersom båda kan ses som olika uttryck för försöken att legitimera statsmakten eller samhällets ordning, men det är betydelsen av kontraktsidéer som bör undersökas mer. I det följande väljer jag därför att ange en alternativ ingång till att diskutera gemenskapsbildning, inte bara utifrån etnicitet utan även från idéer om samhällskontrakt.

Samhällskontrakt som gemenskapsidé

Stormaktstidens patriotism har som nämnts varit en utgångspunkt för forskning om nationell identitet i Sverige. Man har också ansett att göticismen fungerat normativt som ett uttryck för ”svenskhet”. Från detta har inte heller steget varit långt till att beskriva hur den götiska patriotismens svenskhet utvecklats från ett elitfenomen för att därefter bli en identitet för en allt större befolkning.⁶⁴ Sammankopplingar som dessa passar även väl med Anthony D. Smiths resonemang om hur en *ethnie* övergår till modern nationalism. En *ethnie* definieras av Smith utifrån sex faktorer. Det är en grupp som har 1) ett kollektivt namn, 2) en gemensam myt om sitt ursprung, 3) en gemensam historia, 4) en delad, från andra skild kultur, 5) en anknytning till ett visst territorium och 6) en känsla av solidaritet inom gruppen.⁶⁵ Vad som skiljer denna etniskt definierade gemenskapsidé från kontraktsteoriernas gemenskapsidé är exempelvis att föreställningar om politiskt deltagande och legitimitet eller regler för människans handlande inte betonas i teorin om en *ethnie*. På ett teoretiskt plan finns det därför en poäng i att använda en annorlunda begreppsapparat för dessa frågor så att inte frågan om ”det etniska” utestänger andra synsätt på ett samhälles sammanhållning.

Argument för ett mer vidgat synsätt på gemenskapsbildning anges i Charles Taylors diskussion om ”modern social imaginaries”. Taylor utgår från begreppet ”social imaginaries” och låter det stå som en bred beteckning för hur människor föreställer sig sitt kollektiva och sociala liv: ”of the ways

64. Se framför allt Hall 2000. Huvudgestalterna för den nationella diskursen är enligt Hall Rudbeck, Geijer och Sundberg. Rudbeck genom sitt antikvariska och atlantiska perspektiv, Geijer genom sin tanke om folkkulturen och historien, samt Sundberg med sitt intresse för den nationella statistiken. Se Hall 2000, s. 306.

65. Smith 1986, s. 22–31.

people imagine their social existence, how they fit together with others, how things go on between them and their fellows, the expectations that are normally met, and the deeper normative notions and images that underlie these expectations".⁶⁶ I korthet kan detta beskrivas som en utveckling av Benedict Andersons begrepp "imagined communities" fast med fokus på den sociala dimensionen och där målet är att försöka beskriva den stegvisa framväxten av en modern social ordning. Utgångspunkten för Taylor är de föreställningar om en moralisk ordning som formulerades i naturrättsliga teorier under 1600-talet av exempelvis Grotius och Locke. Taylor framhåller skillnaden mellan "social imaginaries" och "social theory" i den meningen att intresset riktas mot "vanliga" människors föreställningar som inte bärs av teoretiska begrepp utan mer av bilder och berättelser. Medan en social teori gäller för en minoritet kan således en social föreställning delas av en stor grupp av människor, till och med ett helt samhälle. En tredje skillnad utgörs därmed av att: "the social imaginary is that common understanding that makes possible common practices and a widely shared sense of legitimacy".⁶⁷ I enlighet med Taylor handlar uppgiften här om att diskutera relationen mellan bredare gemenskapsföreställningar och politiska teorier, eller annorlunda uttryckt: hur teorierna överfördes till gripbara gestaltningar för en bredare publik, samt att beskriva denna omskrivningsprocess.

Central i Taylors begreppsapparat är idén om en moralisk ordning. Taylor anger 1600-talet som en period eller intensifierad fas då en ny grund för en moralisk ordning uppstår. I denna låg en tanke om att människan som individ hade en uppsättning etiska och moraliska förpliktelser gentemot varandra där säkerheten sågs som det främsta målet. Vad som skiljer denna föreställning från tidigare är att den utmanar det synsätt som i första hand såg människan som knuten till ett stånd eller en korporation, det vill säga det medeltida samhällstänkandet. Naturrättens individualism innebar således en splittring av ståndstänkandets grupprelationer. Förutom kravet på individen var det nya även att staten ställdes inför kravet att kontinuerligt vinna legitimitet från de styrda. Taylor menar i sin tur att föreställningen om en moralisk ordning genomgått en dubbel expansion under de senaste fyra århundradena: dels genom en utvidgning (genom att allt fler människor omfattar den), dels i intensitet genom att kraven blivit allt högre och tydliga. På flera områden har därför denna idé genomgått en serie av "omskrivningar" ("redactions") där varje version har blivit mer rik och krävande än den tidigare. När den under 1600-talet formulerades inom en snäv

66. Taylor 2004, s. 23.

67. Taylor 2004, s. 23.

ram och främst behandlade maktens legitimitet och regler för krig och fred, har dess krav senare spridit sig till allt fler samhällsnischer som då innefattar olika typer av rättigheter. Enligt Taylor rör det sig om en omskrivning från en teori, delad av ett fåtal experter, till en föreställning som är en integrerad del av hur människor betraktar sitt samhälle.⁶⁸

Perspektivet handlar således om att beskriva de processer som bidragit till hur synen på ett samhälle, vid en viss tidpunkt, är beskaffad och hur de människor som tecknas där förväntas att orientera sig i sin omvärld. I denna avhandling handlar det framför allt om att utreda den omskrivningsprocess som leder till att människor blir beskrivna som "ett folk" vilka enbart sägs höra ihop på grund av att de är "svenskar" och dessutom delar en gemensam historia, ett gemensamt språk eller en gemensam kultur – vilket i detta sammanhang definieras som nationalism. För att få ett grepp om denna "resa" menar jag att det är nödvändigt att börja i de samhällsförändringar som tog sin början i det sena 1600-talets Sverige. På ett analytiskt plan menar jag även att det är nödvändigt att använda en begreppsapparat och en uppsättning av frågeställningar som så lite som möjligt är färgad av denna nationalism – därav utgångspunkten i begreppet "social imaginaries". Jag hävdar också att böndagsplakaten är ett utmärkt material för att besvara denna fråga eftersom det rör sig om en retorisk produkt vänd till en masspublik där texterna föreligger i en obruten serie.

Taylor lyfter fram fem processer som centrala för omskrivningen av samhällsordningen. (1) förvandlingen av adelns och övriga gruppers roll i samhället som leder till en pacificering av samhället och framväxten av umgängesformer karakteriserade av artighet/hövlighet/civilitet, (2) sekulariseringen som medverkar till förändringen av människors självuppfattning och synen på vad som rättfärdiggör normer, (3) framväxten av en kapitalistisk ekonomi där funktionella kopplingar ersätter tidigare hierarkiska kopplingar mellan människor, (4) framväxten av en offentlighet och en distinktion mellan privat och offentligt, (5) framväxten av tanken att en politisk sammanslutning (staten) grundar sig på medborgarna både som individer och som ett kollektiv. Effekten av dessa former av sociala föreställningar är att det tidigmoderna samhällets "hierarchical complementarity" ersätts av ett 'direct access society' där varje individ är "immediate to the whole".

68. Taylor 2004, s. 3–11.

Retorikperspektivet som analysmetod och tolkning

Försöken att gestalta en idé, en åsikt eller en erfarenhet på ett levande eller gripande sätt är av intresse i denna avhandling. Böndagsplakaten ser jag som situationsbundna försök att övertyga. Som Taylor menar är det genom levande och gripbara berättelser som en social föreställning kan upprätthållas och omskapas. En dramatisk berättelse är fördelaktig eftersom den strukturerar erfarenheter och ger dem både mål och mening på ett bättre sätt än exempelvis uppräknningar av årtal eller av faktamässiga redogörelser som inte binds samman av tydliga orsaksammanhang eller en kronologi. Innehållet och begreppen liksom hur budskapen organiseras utifrån livfulla metaforer eller liknelser är därför av lika stort intresse. Texter och tal förstås också som handlingsorienterade. De konstrueras i samband med socialt handlande och refererar till sociala och politiska förhållanden.⁶⁹ Synen på språket (i politisk mening) i denna analys handlar därför om att förstå det som ett uttrycksmedel där människors konstruktioner av världen utformas för att bemöta alternativa versioner. Med detta perspektiv bör man således ta hänsyn till relationen mellan text och socio-kulturell kontext, och därför blir det också viktigt att försöka väga in vilka versioner av verkligheten som en språkhandling har att besvara. Begrepp bör således inte bara studeras i relation till andra begrepp eller som produkter av diskurser, utan också i relation till erfarenheter, intressen och strukturer.⁷⁰

Det långa tidsperspektivet innebär att synen på språket i sig är viktig att problematisera. Viktigt i sammanhanget är också att lyfta fram de retoriska ideal som styrde produktionen av texter ända fram till 1800-talets mitt i Sverige, det vill säga så långt som den klassiska retoriken fortfarande var en självklar utgångspunkt i all utbildning. Ser vi till 1600- och 1700-talens makthavare var exempelvis frågan varför vissa talare fick sina åhörare att nästan lyssna andäktigt både oroande och viktig. Risker var exempelvis att en skicklig talare kunde vinna åhörarnas samtycke tack vare sin talekonst, och inte därför att han sa ”sanningen”. Målet med retorikämnet var därför att samla de regler och teorier som fanns om hur språket kan forma människors tankar, känslor och handlingar. Den romerska vältaligheten betraktades som målet för alla

69. Se exempelvis Winther Jørgensen & Philips 2000, s. 114. Koselleck 1985, s. 79ff, 84. För en intressant diskussion om dramatiskt berättande, se Ödean 1995, Cronqvist 2004. Jag sympatiserar med den vetenskapliga realismen som vetenskapsteoretisk hållning. Denna bygger på att det finns en verklighet som 1) existerar oberoende av forskarnas modeller, teorier, begrepp och metodologiska verktyg och 2) går att utforska för att skapa intersubjektiv sanning. Den vetenskapliga realismen har för svenska historiker presenterats av Christer Winberg, se Winberg 1990. Se även Österberg 2002.

70. Problemet diskuteras av Österberg 2002.

studier och fungerade som en gemensam tankevärld och repertoar av termer, fraser, retoriska figurer och ornament samt exemplar.⁷¹ Generellt sett kan man säga att den klassiska retoriken ger olika mallar för hur man bör tala i givna situationer. Tre typer av argumentationsstilar gäller: att undervisa, upplysa, argumentera (*docere*); att väcka sympati, roa, behaga (*delectare*); samt att röra, väcka, entusiasmera (*movere*). All värtalighet (*eloquentia*) bygger på en förening av dessa språkhandlingar.⁷² Dessa existerade dock endast i teorin, som modeller att lära sig av. När det kom till praktiken var situationen och innehållet det viktigaste. Under 1800-talet väcks dock från olika håll kritik mot den klassiska retorikens, vad man tyckte, stela former, och skolningen i den klassiska retoriken försvinner vid universitetet under 1800-talets gång. Den sades också vara svår att förena med modern vetenskap som sökte ett mer exakt och objektivt språk.⁷³ En annan kritik mot ”övertalningens makt” hörde samman med framväxten av en ”allmän opinion” under 1800-talets andra hälft. Jonas Harvard visar bland annat att synen på ”opinionens bildande” hos dåtidens debattörer var präglad av rädsla eftersom människor ansågs kunna missledas av känslolagda argument. Detta hotade samhällets fortbestånd eftersom politiken ständigt skulle ändra riktning, allt efter opinionens växlingar. En upplyst opinion eftersträvades som kunde stå emot manipulation och förvillelse.⁷⁴

Kurt Johannesson menar att all politisk retorik använder två typer av argument; nyttans och moralens. I vissa situationer dominerar ett bestämt moraliskt argument den politiska debatten och medverkar till att både stora och små frågor måste bedömas utifrån detta ideal. Under medeltiden och följande sekel var exempelvis ”enighet” ett sådant heligt begrepp och efter franska revolutionen är det ”frihet” och från 1800-talet har fler tillkommit, exempelvis ”rättvisa”, ”solidaritet”, ”välfärd” osv.⁷⁵ Statsmakten är samtidigt

71. Johannesson 2003, s. 332f. Retorisk förmåga ansågs vara av stor vikt för en furste vid denna tid. Johan Skytte skriver exempelvis i en furstespegel, som han lät publicera när han tjänstgjorde som lärare åt kronprinsen Gustaf Adolf, att med värtalighet kan en furste vrیدا och lämpa människors hjärtan vart hon vill. En ståtlig oration kan få undersåtar att ställa upp vid krig, och när politisk oro utbryter kan en regent stilla läget. Se Skytte 1604, s. 16.

72. Johannesson 1998, s. 10f, 19–21. Utgår man ifrån den klassiska retoriken kan man fokusera på olika egenskaper i en text som stilistiska företeelser, textens organisation och dess funktion gentemot åhörare/läsare. Sammanfattningsvis finns det inom den klassiska retoriken tre medel för att övertyga en ointresserad, misstänksam eller direkt fientlig publik: genom väl valda argument (*logos*); genom den karaktär eller personlighet talaren framvisar (*ethos*); samt genom de känslor som talaren lyckas väcka hos åhörarna (*pathos*). Nyckeln till att lyckas var enligt denna metod att anpassa sig till publiken.

73. Johannesson 2001, s. 199–201.

74. Harvard 2006, s. 128–130.

75. Johannesson 1998, s. 266.

ständigt utsatt genom att få sitt existensberättigande, sin maktutövning och de moraliska ideal den säger sig representera ifrågasatta. I likhet med Mikael Alm i hans analys av det gustavianska enväldets språk och självbild är det rimligt att tala om en legitimitetskamp. En statsmakts legitimitet är aldrig automatisk eller självklar utan ständigt föremål för pågående kamp där makten kontinuerligt måste generera och upprätthålla de underlydandes erkännande.⁷⁶ Förmågan att till det omgivande samhället framgångsrikt överföra nyckelelementen i den uppsättning normer som statsmakten vill representera är också avgörande för legitimiteten.⁷⁷ I ett politiskt sammanhang är det således viktigt att kunna företräda de ”rätta begreppen”, det vill säga de begrepp som de flesta människorna har lärt sig är goda. Elisabeth Reuterswärd gör exempelvis en intressant poäng av det faktum att forskningen länge betonat den roll som straff och hot spelat i det tidigmoderna samhället för att disciplinera allmogen. Därför är hon också mer intresserad av att försöka kartlägga i vilken utsträckning överheten anger andra argument för att få igenom sin vilja. Bland annat noterar hon att begreppet välfärd förekommer tidigt i den frihetstida retoriken.⁷⁸ Argument som anspelar på gemenskap, trygghet och lycka är också viktiga att belysa, inte minst utifrån ett legitimitetsperspektiv, eftersom sådana sannolikt bättre kan påverka individen än straff- och hotargumentet.

Utifrån ett retoriskt synsätt är också berättelsen ett effektivt inslag i en argumentation eftersom en sådan ofta förmedlar en känsla och nästan alltid utgår från någon form av värdering. Det berättande draget dominerar många böndagsplakat, och tillbakablickar eller samtidsreflektioner är stående inslag. Som Lennart Hellspong menar är det starkaste sättet att ladda ett argument just att utforma det som en gripande berättelse eftersom denna kan påverka åhörarna med en djupare kraft än ett vanligt argument.⁷⁹ Den narrativa aspekten av en gemenskapsföreställning ser jag således som central. För att med ord gestalta gemenskap räcker det sällan med en uppsättning teoretiska begrepp, utan för dess ”synbarhets skull” behövs det just livfulla bilder, dramatiska berättelser och förebilder. Flera av de mest inflytelserika arbeten som behandlar nationalism har också hävdats att nationen bäst kan förstås som en ”grand narrative”, eller som ”the biography of nations”.⁸⁰ Framställningen av en nation kan även ses som en slags spegling i större skala av den nära världens viktigaste sidor, en form av intimisering. Därigenom skall människor kunna

76. Alm 2002, s. 31.

77. Se exempelvis Stenlås 1998, s. 57f.

78. Reuterswärd 2001, s. 178, 171.

79. Hellspong 2000, s. 29.

80. Bhabha 1990, Anderson 2000.

känna igen sig själva, sin familj, sina egenskaper och viktigare handlingsmönster och se dem uppförstorade till nationell skala.⁸¹

Förutom orden i plakaten och berättelserna bör även själva handlingen i sig, att gemensamt lyssna till plakaten, ha spelat en roll. Böndagsplakaten skiljde sig också länge från den övriga mängden av förordningar som lästes upp i kyrkorna. Det var ett tillfälle då kungamakten talade personligen till allmogen och där regenten lät sammanfatta det gångna årets händelser för att utifrån dessa beskriva rikets ”moraliska status” och därefter ange direktiv. Vetskapen om att tidigare generationer hade varit med om samma sak och att hundratusentals människor långt bortom sockengränsen vid samma tid gjorde detsamma bör ha haft en effekt som är likvärdig med orden i sig för att skapa en känsla av gemenskap.⁸²

Utifrån avhandlingens perspektiv är det också nödvändigt att ge en bild av det äldre samhällets massmedia.

Det äldre samhällets massmedia

Det är först under senare år som forskningen ägnat mer ingående studier åt det kyrkliga kommunikationssystemet vid sidan av ting, sockenstämmor, tidningar, tillfälliga kommissioner och riksdagsmöten. Förutom att vara ett rum för religiös förkunnelse har kyrkan även lyfts fram som socknens egen sociala arena och mötesplats. Elisabeth Reuterswärd har t.o.m. kallat

81. Herzfeld 1997.

82. Politiska ceremonier som kungliga begravningar och bröllop, kröningar och andra högtidligheter spelar en väsentlig roll för att ge en upplevelse av politisk harmoni och enighet. Se Kertzer 1988, s. 57–76. Betydelsen av ritualer och ceremonier har diskuterats utifrån en rad perspektiv bland historiker och antropologer. Victor Turner menar att ju mera oenighet som härskar i ett samhälle, desto större behov finns det av ritualer. Han talar också om ritualer som ”sociala dramer”. Se Turner 1974. Catherine Bell hänvisar till politiska ritualers dubbeltydighet, att de framställer en grupp människor som en samlad och ordnad helhet med gemensamma värderingar och samtidigt demonstrerar att dessa värderingar och mål också stämmer överens med kosmos. En makthavares egenintressen kan utifrån de symboliska handlingarna framstå som nödvändiga och naturliga, och i överensstämmelse med tingens högre ordning. Se Bell 1997, s. 129. Ett liknande perspektiv ger Kim Esmark på politiska ritualer, nämligen att ritualiserade handlingar uttrycker en symbolisk makt där handlingen medverkar till en sakralisering av den sociala ordningen och där symbolbruket syftar till att stärka denna. Samtidigt handlar detta bruk enligt Esmark inte primärt om överlagda manipulationer eller försök till social kontroll, utan om ständiga förhandlingar vilka i sig möjliggör en social ordning i ett samhälle utan närvaro av en statsmakt. Se Esmark 2002, s. 383f. Malin Grundbergs avhandling om Vasatidens kungliga ceremoniers utformning, funktion och förändring beskriver också ritualiserade handlingar som en del av en statsbildningsprocess. Hon menar även att ceremonierna gav utrymme för förhandling eftersom ”det krävdes en acceptans av det budskap som förmedlades”. Även om det inte rör sig om en jämlik kommunikation och den främst utnyttjades av dem som utformade den, var risken annars att maktöverföringen skulle gå om intet. Se Grundberg 2005, s. 17f.

kungörelserna från predikstolen för ett modernt massmedium.⁸³ Där annonserades kommande auktioner, tillkännagavs nya lagar och förordningar och rapporter om segrar på slagfälten. Där fick man reda på att äkta män övergivit sina hustrur, vems boskap som försvunnit, samt vad som hände under kriser av olika slag.⁸⁴ Att närvara vid kyrkan ägde därmed en vidare funktion, och under 1600-talet menar man att de återkommande kyrkliga ceremonierna med böner, böndagsplakat och böndagspredikningar var de viktigaste informationstillfällena. I ett europeiskt perspektiv bör det svenska systemet ha varit ett ovanligt effektivt informationssystem eftersom regeringen kunde kommunicera med allmogen genom både en ständerförsamling och kyrkan.⁸⁵ Först på 1860-talet började debattörer i riksdagen att diskutera alternativa former för offentliggöranden av Kungl. Maj:ts förordningar samt ämbetsmäns, kommunala myndigheters och enskilda personers i lag medgivna tillkännagivanden. Så sent som 1874 ansågs det fortfarande att det inte fanns några verkligt goda alternativ till kyrkan för kungörelseläsning på landsbygden. Systemet var dock omtvistat. Den främsta kritiken kom från prästerskapet och gällde framför allt arbetsbördan medan bönderna i riksdagsdebatterna under 1800-talets början i det längsta försvarade systemet då det för det första saknades alternativa nyhetsorgan och det för det andra kunde användas som värn för deras rättigheter underifrån. Allmogen hade således en slags politisk kompetens att bruka offentliggörandet av lagar och förordningar för sina egna syften.⁸⁶ Även om informationen var vinklad för att gynna statsmaktens intressen bör kungörelsesystemet därför bedömas som ett intressant material för att aktivera befolkningen till ett politiskt och socialt medvetande, och inte enbart som ett instrument för politisk manipulation.

Samtidigt har forskningen problematiserat prästerskapets lojalitet mot statsmakten liksom dess relation till sin församling. Prästeståndet hävdade

83. Se Reuterswärd 2001, Malmstedt 2002. Exempel finns på kyrkohistoriker som har belyst predikokostens opinionsbildande roll. Edvard Leufvén visar exempelvis att predikan vid mera betydelsefulla politiska tilldragelser fått en stark nationell betoning, samt att man inte kan ”frånkänna dessa predikningar en viss opinionsbildande betydelse”. Se Leufvén 1926, s. 5.

84. Reuterswärd 2001, Malmstedt 2002, s.131f. Närvaron vid själva predikan var inget problem enligt rapporterna om kyrkobesökare, däremot före och efter denna.

85. Se exempelvis Forssberg 2005, s. 58–60, 75, 295f.

86. Reuterswärd 2001, s. 68f, 106, 287. Det finns exempel på att åhörarna samlades utanför kyrkan för att diskutera innehållet i kungörelser och förordningar. Enligt Gunnar Karlsson var en viktig punkt i gudstjänsten de många kungörelserna som prästen tillkännagav från predikostolen. Han berättar även om bruket att kyrkofolket efter gudstjänstens slut samlades i grupper för att kommentera kungörelserna eller diskutera olika angelägenheter före hemfärden från kyrkan. Samt att det vid hemkomsten gällde att förmedla vad man hade fått höra i kyrkan, ”inte minst senaste nytt”. Se Karlsson 2001, s. 127.

under hela 1600- och 1700-talen att kungörelseläsningen utgjorde ett främmande inslag i deras ämbetsutövning. Världsliga författningar, beslut och underrättelser ville man läsa upp först när gudstjänsten var avslutad. Andra argument mot kungörandet var att det kunde ta så lång tid som två timmar att läsa upp all information, något som var omöjligt om en kyrkoherde måste hålla gudstjänst i två församlingar under samma dag (moderförsamling och annexförsamling). Böndagsplakat har dock setts som ett undantag eftersom de ansågs ha legat väl i linje med många önskan om att upprätthålla en ”högtidlig värdighet”.⁸⁷

I populärhistoriska framställningar har det ibland hävdats att prästerna under stormaktstiden gick i statens ledband och att deras uppgift var att skapa folklig acceptans för kriget.⁸⁸ Flera moderna undersökningar har dock visat att prästerna även kunde skydda sina församlingsbor gentemot statsmakten i samband med utskrivningar, och att de kritiserade makthavarnas politik kanske därför att många av prästerna själva var barn till bönder och en naturlig del av sockengemenskapen.⁸⁹ Bernt Olsson menar exempelvis att prästerna närmast hade dubbla lojaliteter, dels mot sin församling, dels mot överheten och att deras opinionsbildande roll i samband med kriget snarare blev problematisk eftersom förkunnandet av evangelium kunde innebära ett ifrågasättande av det rättfärdiga i krigspolitiken.⁹⁰ Församlingsborna kunde även kritisera sin präst om han försummade sina religiösa plikter eller misskötte sitt privatliv.⁹¹ Överlag har religionens betydelse i det äldre samhället länge beskrivits som betydelsefull i forskningen. Flera forskare har visat att människan såg den religiösa kulturen som något viktigt i sina liv.⁹² Ofta har forskningens fokus riktats mot makt- och kontrollperspektivet, till exempel religionens roll i samband med rättskipning för att inskräpa genusnormer och normer för sexualitet.⁹³ Den normativa förmedlingen från predikstolarna och över huvudtaget informationsspridningen via kyrkan har också sedan Reuterswårds avhandling problematiserats i ökad utsträckning.⁹⁴

87. Reuterswård 2001, s. 68f.

88. Enligt Olsson 1997, s. 121.

89. Villstrand 1992, s. 86–95.

90. Olsson 1997, s. 131.

91. Malmstedt 2002, 125–126.

92. Se exempelvis Weikert 2004, Lindstedt Cronberg 1997, s. 89–92. Lindstedt Cronberg visar på exempel där tillgången till nattvarden sågs som mycket viktig under ortodoxins tid.

93. Se exempelvis Österberg 1994 (b), Lindstedt Cronberg 1997, Bergenlöv 2004.

94. Se exempelvis Ericsson 2002, s. 65, 72. Peter Ericsson beskriver det som ett ”ideologiskt tilltal” där ideologi betecknar språkliga uttryck med vars hjälp ”människor konstitueras som socialt handlade subjekt”. Frågan om i vilken utsträckning det ideologiska tilltalet också internaliserades hos åhörarna lämnas utanför undersökningen, men det antas ändå ha spelat en väsentlig roll för förandet av människans subjektivitet.

Detta massmedium kunde upprätthållas mer eller mindre intakt fram till mitten av 1800-talet. Därefter kom det att nedmonteras i en accelererande takt och uppgiften att informera övertogs av andra offentligheter som tidningspress och föreningsväsende, och av andra institutioner som allmän folkskola 1842.⁹⁵ Parallellt med detta sker också en ganska snabb nedmontering av den gamla kyrkoordningen och dess sedvanor. Tydligast var också effekterna i de regioner som i hög grad påverkades av å ena sidan industrialisering och urbanisering, och å andra sidan av ”separatistisk” väckelserörelse och en stark arbetarrörelse. Sundsvallsregionen är ett typexempel på detta och utifrån statistiska uppgifter har Anders Bäckström visat att exempelvis nattvardsseden kunde upprätthållas till 80–90 procent vid slutet på 1860-talet, för att årtiondena därefter drastiskt sjunka, till omkring 10 procent år 1890.⁹⁶ Detta säger visserligen ingenting om närvaron vid uppläsningen av just böndagsplakaten eftersom kyrkoårets större helger inte drabbades lika hårt av nedgången. Ändå får vi räkna med att färre människor lyssnade på böndagsplakaten mot slutet av 1800-talet även om de lästes upp på stora helger.

Att texterna benämns som böndagsplakat kan förklaras av att breven efter betraktelsen över det gångna året och maningsorden angav de tidpunkter och bibeltexter för de särskilda böndagar som skulle firas under det kommande året i riket. Det kan vara av intresse att också ge några fakta kring dessa dagar. Böndagstraditionen, det vill säga firandet av särskilda böndagar, fick under 1600-talet en fast förankring bland samhällets högtider. Det är också under denna tid som det etablerades en tradition med först tre och sedan fyra årliga storböndagar vilka alla förlades till fredagar. Därutöver kunde även extraordinära tacksägelseböndagar utlysas i samband med stora tilldragelser såsom militära segrar, fredsslut, god skörd etc., liksom klagodagar vid särskilda tillfällen.⁹⁷ David Lindqvist ser tecken som tyder på att de fyra böndagar som utlystes i böndagsplakaten möttes med respekt

95. Folkskolans roll som nationsbildare behandlas av Sandin 1986, Pettersson 1992, Furuland 1968.

96. Bäckström 1999, s. 64ff. Det var prästens uppgift att tillse att socknens innevånare tog nattvarden minst en gång per år. Seden var en plikt fastställd av 1686 års kyrkolag, kapitel 11, §2, som stadgade att ”den som motvilligen sig över år och dag ifrån Herrens nattvard håller, skall kallas och anses som en okristen, emot vilken må förfaras på det sätt som här ovanföre om uppenbar skrift och bann förmålt är”. I denna paragraf görs nattvardsgången till villkor för åtnjutandet av fullt medborgarskap i samhället. Se Bäckström 1999, s. 16.

97. I 1676 års böndagsplakat annonseras nyheten om firandet av en fjärde böndag. 1709 fanns ansatser att utöka firandet till fem dagar. Traditionen att fira böndagar på fredagar vidmakt-hölls ända fram till 1772 då de genom en kungl. förordning förlades till lördagar. Genom 1804 års kungl. plakat förlades andra och tredje böndagarna till söndagar, och enligt 1807 års plakat skulle alla böndagarna firas på söndagar. Se Lindberg 1937, s. 485f, 495f.

och verkligen accepterades som helgdagar av gemene man. Statistik över nattvardsfrekvensen i Stockholm under andra hälften av 1600-talet visar bland annat att storböndagarna tillsammans med årets största helger som jul, påsk och pingst, tillhörde de helger som lockade flest nattvardsgäster.⁹⁸ Bevarade nattvardslängder från senare hälften av 1600-talet vittnar om att böndagarna betraktades som viktiga av folket och förknippas med årsväxtens utveckling. När förslag framfördes i riksdagen under frihetstiden att böndagarna skulle flyttas från sommarhalvåret till mindre arbetsintensiva perioder motsatte sig bönderna dessa förslag. Enstaka vittnesmål pekar även på att den dystra och allvarliga botstämning som plakaten föreskrev, inte nödvändigtvis kom att prägla ceremonierna.⁹⁹ Böndagarna sågs under lång tid som de viktigaste av kyrkans högtider. Enligt ett beslut från 1688 framgår det att vid stora högtider såsom jul, påsk, pingst samt de fyra stora böndagarna skulle särskilda ringningar ske.¹⁰⁰ Vid en böndag skulle man komma till kyrkan på fastande mage, och vittnesmål berättar också att det påkallades svart klädsel. Johanna Andersson, född 1864, minns att under, "[b]öndagarna och de stora högtidsdagarna skulle man vara mörklädd, även midsommardagen. Var det någon som hade rött i förklädet, sa man till henne: 'Det är bönadag idag'."¹⁰¹ Frånvaro från gudstjänst vid dessa dagar sågs också som något synnerligen allvarligt.¹⁰²

Traditionen med böndagar var ingalunda enbart svensk. I Danmark firades (och firas) "bededagar" vilka utfärdades från och med 1500-talet vid officiella tillfällen.¹⁰³ I Finland fortgår även traditionen att läsa böndagsplakat och fira böndagar.¹⁰⁴ I Nederländerna firades också böndagar, men dessa utlystes inte årligen utan i samband med viktiga händelser.¹⁰⁵ Även i

98. Lindquist 1951, s. 148f.

99. Malmstedt 1994, s. 103, 226.

100. Lindberg 1937, s. 485, 499, Reuterswärd 2001, s. 165, Malmstedt 1994, s. 94, Widén 1987.

101. LUKA Lunds stift 1812:12, Johanna Andersson, fröken. Född 1864. Se även kommentarerna från LUKA Lunds stift 0997:12, LUKA Lunds stift 0038:12, LUKA Lunds stift 3537:12, LUKA Lunds stift 1610:10, LUKA Lunds stift 1611:12, LUKA Lunds stift 1267:12

102. Lindberg 1937, s. 499. Där står att de som utan förfall försummade gudstjänsten utan att kunna erlägga böter, "straffes med häcktelse, och spises der fyra dygn med watten och bröd". Denna avslutning kvarstod ända till 1828 då den utbyttes mot en hänvisning till stadgat ansvar. Den sista påminnelsen om straff för försummelse av böndagarna försvann i 1855 års plakat och ersattes med en förmaning.

103. År 1594 utlystes exempelvis att länsmännen och landomarna i Danmark på landstinget skulle offentliggöra att tre bededagar skulle hållas för att rädda riket från Guds straff. Till skillnad från i Sverige tycks bededagarna i Danmark bara utlysas vid särskilda omständigheter. Se Lerbom 2003, s. 200.

104. Ihalainen 2005 (a), s. 100.

105. Ihalainen 2005 (b).

Spanien, England och Frankrike utnyttjades predikstolarna av kungamakten, men i Frankrike gjorde prästerskapet stort motstånd mot kravet att läsa upp kungliga bud och generellt sett var exempelvis Ludvig XIV ointresserad av att kommunicera med samhällets bredare lager.¹⁰⁶ Allt tyder på att systemet med böndagar och böndagsplakat haft en särskilt stark ställning i det svenska riket.

Böndagsplakaten som historisk och retorisk text

Vad var böndagsplakaten då för typ av text? Det första man slås av är den rikstäckande och masskommunikativa ambitionen som uttalas i ingressen. Kungen hälsar där samtliga som ”bygga och bo uti Vårt Konungarike Sverige, och dess Provinser, jämväl i Storfurstendömet Finland, samt alla de övriga Vår Krona tillhöriga och underliggande Land och Herrskap, jämte alla andra som där vistas”.¹⁰⁷ Ingen skall undgå budskapet, inte ens tillfälliga besökare i riket. Allvaret som statsmakten såg i denna uppgift visar sig också genom att böndagsplakaten översattes från svenska till respektive folkspråk i de olika delarna av väldet (Finland, Estland, Lettland, Livland och Pommern).¹⁰⁸

Böndagsplakaten har särskilt studerats under krigsperioder och bedömts som ett slagkraftigt opinionsmedel både under 30-åriga kriget och under stormaktstidens följande krig.¹⁰⁹ Den politiska nyttan har betonats under 1700-talet då texterna bör ha kunnat tjäna som en förberedelse för statsmaktens politik. Hotbilder kunde exempelvis förmå befolkningen att acceptera kostnader för krigsmakten eller införandet av olika lagar och förordningar för att upprätthålla deras välfärd.¹¹⁰ Plakaten har analyserats som instrument för statsmaktens försök att reformera den medeltida tidsuppfattningen.¹¹¹ Frågan om deras roll för att sprida en nationell identitet, eller som försök att bevara bilden av kungamaktens upphöjdhed trots frihetstidens ständervälde,

106. Forssberg 2005, s. 39f. Se även Bell 2003.

107. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

108. Det rapporterades samtidigt exempelvis från domkapitlet i Åbo om klagomål med översättningarna, för få exemplar och förseningar av dessa texter, vilket upplevdes som störande för ansvariga myndigheter. Se Villstrand 2003, s. 19f., Reuterswärd 2001, s. 60.

109. Widén 1987, Arnoldsson 1994, Ericsson 2002, Forssberg 2005. Båda betonar också att straff och hot var de främsta argumenten i böndagsplakaten. Gustaf Lindbergs beskrivning av dessa texter kan också nämnas. Lindberg placerar plakaten i ett kyrkohistoriskt sammanhang och ägnar texterna en kort historisk genomgång med några exempel ur innehållet. Se Lindberg 1937, s. 494–500.

110. Reuterswärd 2001, s. 178, 171. Reuterswärd belyser i första hand kungörelsesystemets funktion i krig och fred som en fråga om kommunikativ effektivitet, inte dess funktion som nationsbyggare.

111. Malmstedt 1994.

har även diskuterats i olika mindre undersökningar.¹¹² Författarfrågan och framställningen av böndagsplakaten har även analyserats under perioden 1914–1930. Undersökningen visar bland annat hur plakaten under krigsåren utnyttjades av statsledningen, bland annat ströks allt som kunde uppfattas som kritik mot stridande parter.¹¹³ Som det framgår av genomgången så har främst stormaktstidens och frihetstidens böndagsplakat studerats, och gärna i samband med konflikter som krig. Med det långa perspektivet i denna undersökning är syftet således att utveckla jämförelserna, mellan perioder präglade av krig eller fred, och under olika politiska regimer.

Böndagsplakaten var ett årligt budskap men kom beroende av tidpunkterna för undertecknandet inte alltid att läsas upp i samband med årsskiftet. Ser man till datumen för underskrifterna finns det dock en viss systematik. Från 1660 till 1676 ges de flesta ut i mitten av mars, mellan 1683 och 1700 undertecknas de vid spridda tillfällen i januari månad, och från tiden mellan 1701 och 1707 i december (dvs. före årsskiftet). Under perioden 1709 till 1775 undertecknas majoriteten av plakaten i slutet av januari månad med några enstaka fall i mitten på februari. Från och med 1776 års böndagsplakat tycks målet vara att uppläsningen skall ske i samband med årsskiftet eftersom nästan samtliga brev är undertecknade i mitten eller i slutet av december. Omkring 1800-talets mitt är dock flera plakat undertecknade i januari. Från och med 1915 års plakat och framåt står det uttryckligen att plakaten skall läsas på nyårsdagen. Även om det är först 1915 som böndagsplakaten skall läsas som ett nyårsbudskap, är det tydligt att budskapen allt sedan 1600-talets mitt låter åhörarna förstå att det rör sig om en tillbakablick på det gångna året. Böndagsplakaten trycktes, som de flesta officiella texter, på det kungliga tryckeriet i Stockholm och spreds till befolkningen i huvudsak via kyrkans organisation. Biskoparna vidarebefordrade breven till kontraktsprostarna som i sin tur sände dem till prästerna i kontrakten.¹¹⁴ Författare till texterna var sannolikt någon av kungens sekreterare eller en teologiskt skolad person, möjligen en betrodd representant för kyrkoledningen. Eftersom budskapet utfärdades i kungens namn bestämdes sannolikt innehållet i sista hand av statsledningen. Under frihetstiden är texterna fortfarande utfärdade i kungens namn, men daterade i råds-kammaren vilket tyder på att regenten inte var ensam om att utforma innehållet. Hänvisningen till råds-kammaren försvinner sedan efter Gustav III:s statskupp.¹¹⁵

Som nämnts är det utifrån retorikperspektivet viktigt att diskutera en

112. Malmstedt 1999, 2003, Ekedahl 1999, s. 21, Nordin 2000, s. 158f.

113. Runestam 1995.

114. Forssberg 2005, s. 72.

115. Malmstedt 1994, s. 171.

texts tillkomst och vilka konventioner som kan ha styrt produktionen av den. En god inblick i det äldre samhällets språksyn ger Gerhardus Johannes Vossius bok *Elementa rhetorica*. Det var den grundläggande läroboken i retorik i de svenska skolorna från mitten av 1600-talet ända fram till mitten av 1800-talet.¹¹⁶ Vad som lärdes ut i denna var de argumentationsmodeller som skulle styra produktionen av vissa typer av texter och vilka språkliga grepp som sågs avgörande för en texts eventuella framgångar. Utifrån retorikens tre genrer kan böndagsplakaten närmast föras till *genus deliberativum* som enligt Vossius skulle brukas då man tillråder eller avråder från något. I grund och botten gällde det att konstruera två alternativ, som vid ett vägskaäl, och uppmuntra åhörarna att välja det rätta.¹¹⁷ Riktlinjer angavs även för en texts disposition. Enligt Vossius hör *ethos* framför allt samman med inledningen, *logos* med argumentationen och *pathos* med avslutningen.¹¹⁸ Detta är också ett upplägg som följs i många av plakaten, det vill säga först en anspelning på avsändaren Kungl. Maj:t välvilja och goda karaktär (*ethos*), sedan argumentationen (*logos*) och sist en känslösam avslutning (*pathos*). Förutom dessa allmänna riktlinjer ger Vossius även en mängd exempel på olika stilfigurer som kan användas. Av retorikens tre stilarter (den höga, låga samt mellanstilen) kan böndagsplakaten föras till *sublimis*, det vill säga det höga sättet att tala. Vossius menar att denna stil passar bäst för Gud eller staten och särskilt i tal om hjältedåd eller tragiska ämnen. Metaforerna hämtas då från höga ting medan de retoriska figurerna skall vara fulla av kraft. Samtidigt bör stilen inte vara svulstig eller full av överdrifter.¹¹⁹ Poängen var att stilen skulle förmå människor att se världen ur ett visst perspektiv och uppfyllas av särskilda känslor.

Det är under 1600-talet som böndagsplakaten blir mer innehållsrika från att tidigare främst har angett orsakerna till varför man skulle fira böndagarna. I exempelvis Karl XI:s plakat finner man utrikespolitiska- och inrikespolitiska betraktelser, hänvisningar till riksdagsmöten eller högtidlig-hållandet av jubileer, kungliga födslar och dödsfall etc. Ett mönster etableras med tiden. Den stil som utvecklas formas efter samtidens dramaturgiska grepp och denna lägger också i stor utsträckning grunden för plakaten som retorisk genre. Många plakat kan därför delas upp i två delar, där den

116. Hansson 1990. Gerhardus Johannes Vossius lärobok *Elementa rhetorica* utkom i minst tjugo-fyra upplagor på latin och svenska och genomgick vissa förändringar under tidernas lopp.

117. *Genus deliberativum* kommer från ordet *libra* vilket betyder våg. Se Johannesson, Josephson, Åsgård, 1988, s. 88.

118. Hansson 1990, s. 8.

119. Hansson 1990, s. 35.

första är en allmänt hållen betraktelse över det gångna året och den andra tar upp vikten av att fira böndagarna för att slutligen ange tidpunkterna. Årsbetraktelsen innefattar ofta en blandning av utrikespolitiska synpunkter, predikande inslag med moraliska förmaningar, betraktelser över samtiden och historien, reflektioner över tillståndet i riket och liknande. Majoriteten av plakaten innefattar en tacksägelse, krav på bot och bättring, en gemensam återblick på det förflutna, och en påminnelse om samhällets sammanhållande band. Det bör framhållas att plakaten i regel följer ett givet mönster och i den meningen är genrebundna. Med undantag för särskilda situationer handlar uppgiften i mångt och mycket om att upprepa vissa utsagor om samhället och verkligheten. Samtidigt ändras naturligtvis innehåll och form i och med samhällets förändringar. Källmaterialets styrka ligger i den unika kontinuiteten hos själva genren, en kontinuitet som också kommenteras i budskapen.

Förutom inflytandet från den klassiska retoriken märks även inflytande från den lutherska predikans praktiskt-etiska inriktning. Liksom den demonstrativa retorikens uppgift var syftet i denna gren av homiletiken att framställa konkreta exempel på fromhet och dygd för att nå och påverka åhörarna. Uppfattningen var att abstrakta etiska resonemang fick kraft att övertyga först då de gjordes sinnligt påtagliga. Genom att göra dygderna levande och åskådliga skulle åhörarnas vilja väckas och driva dem till moralisk förbättring.¹²⁰ Affekten och det känslomässiga var en viktig del i den luthersk-ortodoxa predikokunsten och i tidens retoriska handböcker talade man gärna om starka känslor, *pathos*, som glädje, sorg och fruktan.¹²¹ Liksom många av berättelserna i Bibeln disponeras också texten i böndagsplakaten i flera fall som i en ”U-form”, i den meningen att handlingen formas som en nedgång, följd av en kris (varningar) och en uppgång med ett lyckligt slut.¹²²

Analysens syfte och uppläggning

Syftet med avhandlingen är att utifrån böndagsplakaten beskriva hur olika samhällsordningar legitimeras. Följande tre frågor har jag funnit relevanta: (I) Hur ser maktens självsyn ut, och hur argumenterar olika statsbärande

120. Ekedahl 1999, s. 178f.

121. Ekedahl 1999, s. 118–122. Homeletik är benämningen på läran om predikokunsten. Tanken att det förnuftsmässiga måste kompletteras med att affekterna också blev engagerade var en bärande tanke i Luthers uppgörelse med skolastiken och blev ett viktigt inslag i 1600-talets lutherska förkunnelse. Att mottagarens affekter skulle väckas var inte något slutmål, utan målet var att driva predikoåhörarna till omvändelse och bot.

122. Om denna framställningsform se Frye 1983, s. 169.

skikt för sin maktposition? (2) Vilken roll anser man att individerna skall spela, och hur motiverar man deras uppgifter? (3) Hur mobiliseras gemenskapskänslor, och vilka är hoten?

Dessa tre frågor strukturerar även i hög grad upplägget i varje analyskapitel. Först tar jag upp de frågor som formar budskapen i plakaten och låter detta stå som en bakgrundsbild för de specifika frågorna. Maktens självsyn behandlas således först. Därefter övergår analysen till frågan om synen på individen, och slutligen en analys av hur en gemenskap gestaltas i plakaten. En delsammanfattning får sedan samla de viktigaste resultaten. Eftersom jag behandlar en period på cirka 260 år, innebär det att undersökningen kommer att inbegripa flera av de etablerade historiska epokerna, och just av den anledningen är det därför viktigt att förhålla sig prövande till denna epokindelning. Det finns egentligen ingen anledning att stycka upp perioden, eller att följa den klassiska politiska indelningen. Men trots det går det givetvis inte att förbise att perioden 1660–1720 i hög utsträckning är en krigisk statsbildningsfas som därefter övergår i en fas med fred och inre utveckling, följd av framväxten av ett urbaniserat industrisamhälle under 1800-talets andra hälft. Jag är dock lika intresserad av att finna överlappningar mellan perioderna och kontinuiteter i plakatens innehåll, som centrala förändringar. Tre stora kapitel har tagits fram i analysen. Det första kallar jag för Fursten och Guds ordning och sträcker sig från 1660 till 1720, nästa Medborgarna och samhällskontraktet och sträcker sig från 1720 till 1860, och den tredje perioden kallar jag för Svenskhetens tid, vilken avslutas 1919. Slutkapitlet är upplagt som en sammanfattande diskussion.

I avhandlingen har jag valt att försiktigt modernisera stavningen i mina citat, till exempel genom att ta bort dubbleringen av bokstäver och någon enstaka ålderdomlig språkform. I de fall kursiveringar förekommer i citaten så är dessa gjorda av mig för att förtydliga ett särskilt resonemang eller begrepp. Jag har också valt att citera ganska flitigt eftersom det skulle vara närmast omöjligt att annars överföra känslan i de uttryck som levereras av aktörerna själva. Det är också viktigt i den typ av analys, som jag valt att göra, att själva grundtexterna kommer till synes. Metoden bygger på en textanalys med särskilt fokus på argument och begrepp och där analysen liksom tematiseringen bygger på ett flertal omläsningar av källmaterialet. Totalt rör det sig om cirka 260 plakat bestående av 2–5 sidor text vardera. När jag refererar eller citerar ett plakat benämner jag det alltid utifrån det år som det undertecknats, inte när det eventuellt lästes. Detta är viktigt att nämna eftersom ett plakat som undertecknats i december mycket väl kan ha läst upp i januari det efterföljande året.

Fursten och Guds ordning ~1660–1719

Krig och fred på kristenhetens scen

Karl XI:s upprop för fred och rättfärdighet

[...] Sedan och, att det Världsliga Regementet, uti Vårt kära Fädernes Land, nu besynnerligen, uti dessa Våra omogna År, må hållas upprätt, skyddas emot alla Fienders och vedervärdigas machinationer och attentater, Krönas med den Lyckosalighet att den Freden, som förvärvad är, må varda stadig, och föda av sig all ymnig välsignelse, samt och den, som än sökas genom Freds-Traktat, må kunna vinna sitt önskliga utslag; Ut och, inom Riket och dess Gränser, inbördes Kärlek, Sämja och förtrogenhet, må tillväxa och förkovras, Ständerna förbliva oupplösliga, så här efter som härtill, samdräktiga, Undersåtarna i deras Näring och Kallelse välsignade, Landet och Årsväxten bekrönt med ymighet, smittosamma Sjukdomar avvända och avvärjda, In Summa, att i Vårt Land må Ära bo, samt Fred och Rättfärdighet hysas.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 2 APRIL 1661

Ovanstående önskan från en blott sexårig Karl XI kom att höras i stormaktsväldets alla kyrkor. Freden beskrivs som alltings lösning, som en ”välsignelse” vilken för med sig flera fördelar. Freden leder till att ”sämjan och förtrogenheten” ökar inom riket och i riksdagen, till att undersåtarna på bästa sätt kan uppfylla sina plikter och till att landet kan krönas med goda skördar och förskonas från smittosamma sjukdomar. Så låter en tämligen klassisk ”bön” i dessa texter vid denna tid, och särskilt populära är begreppen lyckosalighet, fred och rättfärdighet.

Freden och rikets uppdrag att försvara denna är ett återkommande tema. I 1667 års plakat framställs till exempel Karl XI som fredens försvarare när det sägs att ”Vi” kunna ”hava ett gott Hopp, att jämväl genom Guds bistånd förmå till att stilla det blodiga Krig och Örlig, som andra våra Med-Christna ännu stå och sväva uti”.¹ Som det framgår sägs freden inte bara vara viktig för det egna landet utan även för våra ”med-christna”. Begrepp

1. Kongl. Maj.ts placat 20 mars 1667.

som ”med-christna” eller ”christenheten” är också de mest vanliga när man hänvisar till ”andra” folk och riken. Detta synsätt är också signifikativt för den stormaktstida statens perspektiv, nämligen att Sverige inkluderar hela kristenheten. Vid 1600-talets mitt var också Sverige ett av Europas mäktigaste riken och hade allt sedan Gustav II Adolfs tid spelat den inofficiella rollen som protestantismens ledare. Sverige tillskrevs därför en betydelsefull roll som föredöme för andra länder, såsom en luthersk föregångsstat där religionen var ren och samhället präglades av ordning och välstånd. Exempelvis hade den tjeckiske författaren och pedagogen Johann Amos Comenius, som 1642 bjöds in av Louis de Geer för att reformera skolväsendet och främja de kyrkliga enhetssträvandena, höga tankar om Sveriges roll i Europa. Han önskade att Sverige skulle vara en förebild för andra länder, såsom en stat i perfekt harmoni och en samlande kraft för protestantismen. Därigenom skulle religionsstriderna i Europa få ett slut.² Efter Westfaliska freden utropades även Sverige till en av fredens officiella garantier. Att freden prisas vid denna tid beror även i hög grad på att stormaktställningen var beroende av den. Uppgiften att vara ett föredöme, i en moralisk mening, medverkar även till en högt uppskruvad ton. Detta framgår just i jämförelsen med andra länder. Vanliga är livfulla skildringar om hur kristenheten drabbas av ”åtskilliga Straff och Landsplågor, av Uppror och Oenighet, Krig och Blodsutgjutelse till Vatten och Land, Pestilentier och andra smittosamma Sjukdomar”. Mot denna fond av fasor ställer man lyckan av att leva i det egna landet. För över ”vårt Rike och eder alla som där uti bo och vistas” skiner Herrens nåd allt som oftast. Som exempelvis i 1667 års betraktelse:

Men däremot haft med vårt Rike och eder alla som där uti bo och vistas, ett så nådigt Tålmod, att Vi ännu och in till denna Dag för allt sådant äro vordne förskonade, icke vetandes till hundrade delen av de Besvär och Farligheter, som andra Land och Riken omkring Oss hava måst känna och utstå: Så lära i utav allt sådant otvivelaktigt kunna fatta de höga och mangehanda Orsaker, förmedels vilka, Vi och i alla tillhopa, till en allvarlig Tacksamhet, emot en så ymnig Guds Barmhärtighet förbindas och upptändas böra.³

Liknande föreställningar och kontrasteringar går att finna i flera plakat. Sverige är ett lyckoland och det är en välsignelse att bygga och bo här. Ett återkommande mönster präglar också denna argumentation. Från 1661

2. Frängsmyr 1980, s. 48, 60–63. Comenius önskade att pansofin skulle bilda grundvalen för den kultur som skulle byggas upp efter trettioåriga kriget. Förhandlingarna med Sverige gick dock upp och ned. En del teologer började angripa Comenius och Johannes Matthiæes enhetsstänkande. Förbindelserna med Sverige upphörde 1648.

3. Kongl. Maj:ts placat 20 mars 1667.

års plakat, som kapitlets inledande citat hämtats från, finner man ett klassiskt grepp, nämligen att avsändaren i inledningen försöker överbrygga det avstånd som finns mellan ”jag” och ”ni” genom att anspela på ett delat ”vi”.⁴ Första meningen i plakatet söker en sådan överbrygning med orden ”Om I till lika med Oss samtliga vilja [...]”, vilket sedan följs upp med en känslostark återblick som berättar att hela kristenheten lider av problem. Den plågas av uppror och oenighet, men Sverige däremot känner inte till en ”hundra del” av andra länders ”besvär och farligheter”, av deras krig, uppror och blodsutgjutelser. I styckets avslutning, som också avrundar hela brevet, menar man också av ovannämnda orsaker att anledningen är desto större att ”tacka Gud den allrahögsta” genom ”eder Levernes omvändelse och förbättring”.⁵ Medlidande med dem som råkat värre ut frammanas tillsammans med tacksamhet. Känslan av ett gemensamt ”vi” gestaltas genom hänvisningar till Sveriges utvaldhet, dess inre lugn och kungens roll som fredens och välfärdens försvarare under 1660-talet.⁶ Befolkningen bör bära rikets utvaldhet med ödmjukhet:

Ty fast än vi, som ovan förmält är, hava njutit av Guds godhet en så stor förskoning, som många andra icke är vederfaren, så måste Vi likaväl icke fatta därav någon förmätenhet, lika som Vi skulle vara heligare eller sådant av Oss själva förtjänat hava, alldenstund det alldeles och allenast är att tillskriva Guds allvisa mildhet [...]⁷

Liksom hos kungen själv måste även fredsviljan och neutraliteten bäras av dess befolkning, men samtidigt är det viktigt att inte känna sig ”förmer” eller att se sig som ”heligare” än andra. Denna betoning på ”anti-patriotism” kan sägas ligga i linje med kritiken mot högfärd. Attityden kan även förklaras av krigströtthet och av en vilja att återupprätta en fredlig samlevnad i ett allt mer splittrat Europa. Detta projekt var också centralt för många av samtidens tänkare. Idéer och hela samhällsprojekt framfördes som syftade till att bättre tämja – vad man såg som – människans aggressiva och konfliktbenägna naturtillstånd genom plikter eller fördrag med staten. Tanken var att den ”förstatligade” människan skulle inträda i staten och knytas till politiken på ett nytt sätt.⁸

4. Med Vi menas i regel pluralis majestatis.

5. Kongl. Maj.ts placat 20 mars 1667.

6. Att skydda befolkningen från krig och upprätthålla ordningen utgjorde också grunden i de legitimitetsanspråk som Vasaättens regenter framhöll i sin egen propaganda. Se Hallenberg 2003, s. 39–40, Harnesk 2003, s. 65–68, Grundberg 2005, s. 128–129, 219–220.

7. Kongl. Maj.ts placat 20 mars 1667.

8. Lindberg 2001, s. 273.

1660-talets början har beskrivits som en period då den svenska statsledningen genomför en strategisk omorientering från en offensiv till en defensiv utrikespolitik för att konsolidera det som byggts upp efter en rad gränsutvidgningar.⁹ Efter Karl X Gustavs död 1660 övertar en högadlig förmyndarregering rikets styre och målet är att få bukt med det finansiella läget. För inrikesfrågor gällde ekonomisk sparsamhet och i utrikespolitiken satsade man på maktbalans för att bevara universalfreden och för att vid konflikter söka rollen som medlare. Bakgrunden till detta skifte var att det svenska stormaktsväldets utbredning hade kulminerat efter våldsamma anfallskrig mot Polen, Ryssland och Danmark under Karl X Gustavs korta regeringsinnehav 1654–1660, det vill säga bara sex år efter Westfaliska freden. Bytet blev också rikt med Skåne, Blekinge och Bohuslän samt Halland. Efter fredsfördragen med Danmark, Polen och Ryssland upphörde det offensiva stormaktsbygget, men det efterlämnade samtidigt en rad revanschlystna grannar längs de nya gränserna i öster, söder och väster. Omgärdat av dessa stod nu ett militärt och ekonomiskt mycket skrangligt svenskt stormaktsväld som var i stort behov av fred och avspänning. Nödvändigheten av fred och rädslan för krig beskrivs också ingående i böndagsplakaten under denna period.

De argument som kort presenterats här återkommer sedan i olika tappningar längre fram i tiden. För perioden 1660 till 1720 skiftar innehållet i texterna och under det stora nordiska kriget infaller närmast en tyst mellanperiod. I regel anges endast en kort och skarp moralisk förmaning följd av böndagarnas datum samt straffen för dem som försummade dessa dagar. Detta gäller för böndagsplakat som undertecknades av fältkansliet under krig eller i städer som Bender, Lund eller Ystad. Dessutom utger rådet på egen hand böndagsplakat då Karl XII befinner sig i exil i Turkiet. Dessa är längre och mer välformulerade än kungens plakat. Fram till det stora nordiska kriget är normallängden på ett plakat omkring fem till sex A5 sidor (kvarto). Analysen bygger därför i hög utsträckning på perioden mellan freden i Köpenhamn och det stora nordiska krigets utbrott.

I det följande beskriver jag tidsandan i plakaten under denna period. Statsmaktens tolkning av sin samtid är av central betydelse eftersom denna också får konsekvenser för hur makten, individen och gemenskapen gestaltas under stormaktstiden.

9. Rystad 2001, s.40f, Ericson 2003, s. 54f.

Krigen

Inte helt oväntat berättar många av stormaktstidens böndagsplakat om krig. Antingen i form av krigshot mot riket, av krig som har drabbat eller drabbar riket och inte minst av krig som bedrivs långt bortom dess gränser. 1600-talets krig var alltid långa och den vinnande parten segrade i regel genom att långsamt övervinna fienden genom ekonomisk utarmning via mindre strider. Krigen bedrevs som fleråriga kampanjer och stridigheterna hade sällan formen av stora fältslag. Skärmytslingar och långa belägringar var snarare normalfallet.¹⁰ I Europa var därför fred närmast ett undantagstillstånd vid denna tid, vilket även avspeglar sig i språket. Den vanligaste liknelsen för kriget i böndagsplakaten är elden. Kriget pyr, underblåses, brinner, slår ut i lågor och det talas om kriget som en brand eller en ”vådaeld”. Samtliga liknelser leder tanken till dess ständiga närvaro och oberäknelighet. I exempelvis 1673 och 1693 års plakat beskrivs hur hela kristenheten hotas av undergång i eld:

Sammaledes bör ock den farlighet, uti vilken Vi se Christenheten för tiden sväva, billigt giva Oss någon bekymmersam eftertanke, alldenstund den *Krigslåga*, vilken i föl både till Lands och Sjöss åter *itändes*, icke allenast ännu häftigt *brinner*, utan ock stundom, förmedels ett och annat *underblåsande*, får det anseende, som skulle han sina *Gnistror vidare utsprida*, till anstiftande av en *allmän Vådaeld*.¹¹

[...] som Kriget gemenligen vidhänga, utan bliver allt jämt *underbläst* och ökad utav ett starkt förbittrings och hämndgirighets Väder, samt mångfaldige illvillige anslag, så att, oaktat all den Nöd och Elände, som här utav med otalige många tusende Människors Livs- och Blods tillsättande [...] utan snarare allt mer och mer *giva Krigs-Elden Luft*, och genom store Tillrustningar och författningar än vidare låta den *brinna*¹²

En mer ovanligt förekommande liknelse är att beskriva kriget som ett hav: ”Varandes det svåra Krigshavet, uti vilken Christenheten haver svävat, icke så alldeles stillat, att det icke ännu svallar”.¹³ Liknelsen skapar samma föreställningar som den pyrande ”krigselden” då en våg på ”krigshavet” lätt kan fortplanta sig för att i värsta fall svepa över hela kristenheten. Poängen med båda metaforerna är att man låter förstå att kriget är ständigt närvarande och att det räcker med en minsta gnista eller vågrörelse för att kriget snabbt ska sprida sig och dra med sig allt fler länder.

10. Parker 1988, s. 43.

11. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673. Se även Kongl. Maj:ts placat 19 mars 1664, 12 mars 1672, 12 mars 1673, 17 mars 1674, 24 februari 1677, 16 mars 1678, 10 februari 1680, 25 februari 1681, 15 februari 1682.

12. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

13. Kongl. Maj:ts placat 25 februari 1681.

Freden är således långt ifrån säker, menar man, och störst rädsla riktas mot hotet från ”Christenhetens fiende Turken”.¹⁴ Rädslan för att dras in i krig är därför ett ständigt närvarande moment i många av breven. Dessa mot- och hotbilder syftar även till att stärka den inre konsolideringen, och för folket förklarar överheten regelmässigt att den nyvunna positionen innebär en fortsatt satsning på ett rätt leverne och arbete för fäderneslandets välbefinnande. Återkommande är också frågan hur länge Herren skall välsigna riket med sin nåd och barmhärtighet. Tillsammans med känslan av jublande frid och välsignelse förmedlas därför i många fall en ännu starkare känsla av rädsla och osäkerhet, exempelvis:

Det spinna sig upp i Världen omkring Oss, och hos våra Grannar farliga och vitt utseende oroligheter och Krig, huru lätteligen kunde vi, genom varjehanda händelse, bliva invecklade med uti samma faran, om Gud Oss straffa ville?¹⁵

Bärande för retoriken är som nämnts liknande kontrasteringar mellan en hotfull omvärld och den frid och enhet som – för tillfället – råder i riket. Den dramatiska framställningsformen påminner mycket om det teatrala drag som också präglade den tidigmoderna mentaliteten (*theatrum mundi*, världen som scen). De överdrifter som förekommer i böndagsplakaten bör därför ses som medvetna, som ett stiluttryck. En självklar utgångspunkt är också läran om Guds försyn. Denna utgjorde ett mönster för en hel livstolkning och innebar i korthet att Gud reagerar genom sin försyn, ibland omedelbart men i regel indirekt, exempelvis genom naturens lopp.¹⁶

Ett annat centralt tema som starkt präglar texterna är *vanitas*, alltings förgänglighet, som också kopplas till världsscenen. Enligt Allan Ellenius kan begreppet ses som ett samlingsnamn för en tematik som utgår från påminnelser om tillvarons obeständighet och att allt är underkastat förändringens lag. Genom att skildra världens förgänglighet skulle man framför allt påminnas om dygden.¹⁷ Denna pedagogik kan även knytas till det stoiska synsättet som lanserades i slutet av 1500-talet. Enligt Bo Lindberg var detta en livshållning som stärktes under religionskrigen och enligt vilken människan i varje stund måste påminna sig om att allt det som var kärt kunde tas ifrån henne.¹⁸ På så sätt skulle hon vara beredd när katastrofen inträffade. Detta synsätt genomsyrar mer eller mindre alla ämnen som tas upp i plakaten. Näst efter kommentarer till tidens krig förekommer ofta

14. Se Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665, 14 mars 1671, och, 12 mars 1672.

15. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

16. Aurelius 1994, s. 27–29.

17. Ellenius 1997, s. 13–16.

18. Lindberg 2001, s. 18.

hänvisningar till landsplågor som missväxt och hungersnöd. Detta rådde på 1670- och 1690-talen och särskilt dramatisk är 1710–12 års pestepidemi.¹⁹ Denna händelse kommenteras dock inte i 1711 års böndagsplakat eftersom plakaten under det stora nordiska kriget enbart består av ytterst korta kommentarer eller enbart datum för böndagarna.²⁰ Den svåra missväxt som drabbade riket åren 1716–18 kommenteras endast i allmänna ordalag i 1719 års brev som ”plågor inomlands”.²¹ Även exempel på inre oenighet beskrivs som ett lika stort hot som hoten utifrån. Denna teknik var inte unik för plakaten utan brukades även i riksdagsretoriken. Anna Maria Forssberg har exempelvis visat att det i flera propositioner förklarades att osämja i riksdagen skulle kunna uppmuntra landets fiender att anfälla.²²

Det ständigt närvarande krigshotet ges som nämnts en stor uppmärksamhet som något man försöker förklara, eller i denna typ av texter snarare uttolka. I forskningen har ”krigets teologi” med dess förankring i den gammaltestamentliga vedergällningsdoktrinen rönt en del uppmärksamhet. Vedergällningstanken grundade sig på föreställningen att Gud kunde hemsöka riket och människor med straff. Oväder, krig, pest, hungersnöd och andra katastrofer tolkades som uttryck för Guds vrede, och straffen drabbade kollektivet i sin helhet. Denna tanke var utgångspunkten för de böndagar som infördes under 1600-talet, där syftet just var att förhindra eventuella straff. Motivet om Guds straff förekom även i stormaktstidens bönböcker.²³ Det är främst extrema kriser som krig och missväxt som tolkas i enlighet med vedergällningsdoktrinen. Enligt Peter Ericsson och Anna Maria Forssberg brukades den politiskt genom att statsledningen med hänvisning till denna doktrin kunde avpolitisera tidens krig och göra dem till en allmän moralisk fråga. Krigets orsak var inte politisk, utan låg i folkets synder. Till detta hör även att fienden i krigspropagandan beskrivs som hatisk med önskan

19. Lindquist 1939, s. 284.

20. Rådet ger ut två böndagsplakat under krigsåren.

21. Kongl. Maj:ts placat 21 mars 1719.

22. Forssberg 2005, s. 53, 96, 145.

23. Lindquist 1939, s. 285. Forskare som Jonas Liljequist och Göran Malmstedt har också visat att för många människor var denna föreställning levande i Sverige under 1600- och 1700-talen. Se exempelvis Jonas Liljequists avhandling om tidelagsbrott i Sverige under 1600- och 1700-talet där argumentet om Guds vrede över riket var ett starkt motiv för en del vittnen. Se Liljequist 1992, s. 89–97. Se även Aulén 1941, s. 168, 198–202, Malmstedt 1994, s. 204f, Larsson, 1999, s. 29. Malmstedt visar exempelvis hur bönderna under 1700-talet framförde fruktan för Guds straff som ett argument mot helgdagarnas avskaffande. Larsson framhåller att rädslan för Guds straff motiverade människor att ange makar som leyde illa med varandra, eller andra som på något sätt förbrutit sig mot de samhälleliga normerna.

att förstöra Sverige.²⁴ Vedergällningsdoktrinen räckvidd ser vi exempelvis träffsäkert sammanfattad i ett stycke från 1674 års plakat:

Vår genstörighet till att överträda Guds bud, och begå den ena Synden efter den andra, är det enda upphovet till allt det onda, som en Människa överkomma kan. Hunger och Dyrtdid, Krig och Örlig, smittosamma Sjukdomar och en hop andra plågor, äro alla Telningar av denna skadliga Roten²⁵

Uttryck som dessa kan även kopplas till vanitastemat för att därmed stärka dygden. Denna version, med människans syndfullhet i allmänhet, är det vanligaste bruket av vedergällningsdoktrinen. Det är däremot sällsynt att befolkningen i riket specifikt pekas ut som skyldigt. Under skånska kriget drabbar dock skulden befolkningen uttryckligen och i ett annat fall inkluderar den hela ”christenheten” och ”Oss”, medan det i nästa andetag konstateras att trots detta så har ”vi” klarat oss från straff.²⁶ I andra fall lägger man inte någon större vikt vid förklaringar enligt vedergällningsdoktrinen utan beskyllder snarare en krigshetsande överhet för all oreda:

Höres icke över allt rykte och gny av Krig och Örlog? Ske icke stora utrustningar till Lands och Vatten? Tilttager icke förbittringen och illviljan allt mera och mera höga Huvuden emellan?²⁷

Den stora osäkerhet som framkommer i många budskap kan också förklaras av att uppbyggnaden av det allianssystem som förekom mellan staterna i grunden var instabil. Risken att dras in i krig beskrivs av den anledningen som nästan ständigt överhängande. Det är också detta faktum som driver tänkare som Samuel Pufendorf att argumentera för en naturrätt som kan förhindra att stater går i krig.²⁸ Ytterligare en förklaring till den stora uppmärksamheten som krigen får i böndagsplakaten kan vara den svenska statens självpåtagna uppgift att spela rollen som kristenhetens främsta försvarare. Det ingick därför att uppmärksamma alla hotande faror inom dess intressesfär. En form av beredskapsmentalitet skapades därmed.

Stor uppmärksamhet riktas i böndagsplakaten mot det Osmanska rikets expansion. Turkarna deltog i många av de krig som utspelades på central-europeisk mark under 1600-talet och dess territoriella expansion ledde till framväxten av en turkskräck i det kristna Europa. Denna fruktan stärktes också av de så kallade turkböner som förekom redan under 1500-talet men

24. Ericsson 2002, s. 96f, 263, Forssberg 2005, s. 90, 287.

25. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1674.

26. Kongl. Maj:ts placat 14 mars 1668, 14 mars 1671, 12 mars 1672, 17 mars 1674, samt Kongl. Maj:ts placat 20 mars 1667.

27. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

28. Pufendorf 2001, s. 64.

som under 1600-talet blev allt vanligare. I dessa skildrades turkarnas grymma framfart.²⁹ 1683 gjordes ett andra osmanskt försök att erövra Wien vilket resulterade i ett förödande nederlag som sedan följdes av fler motgångar. Expansionen norrut bröts därmed och i freden i Karlowitz 1699 förlorade det Osmanska imperiet över en tredjedel av sina europeiska landområden. Trycket på det Osmanska riket från de europeiska stormakterna ökade sedan från och med 1700-talet. I plakaten röner detta krig en stor uppmärksamhet under hela perioden. I de officiella kyrkliga bönerna skulle även tacksägelse över vunna segrar över turkarna läsas mot slutet av 1600-talet.³⁰ Bördagsplakatens åhörare kan framför allt höra två typer av kommentarer. Den ena säger att det rör sig om en konfessionell konflikt, att islam står mot kristendom, medan den andra använder expansionsshotet från turkarna för att kritisera Europas inre splittring. Exempelvis i 1670 års plakat:

de Rykten och tillredelser av Krig och Örlig, som i andra Land en tid vankat hava, taga mer till än av; Ja den stora Christenhetens Fiende Turken synes vinna det ena framsteget efter det andra, och igenom deras svaghet och oenighet, som tillförende för Christenhetenes Förmur skattade äre, hava fått en öppen Port att infalla och sitt mordiske Uppsåt fullända³¹

Föreställningen om Europa som en fästning finner man i flera brev, och bland annat sägs att Polen är dess förmur: ”där Konungariket Polen, som här till haver varit Christenhetens Förmur”.³² Liknande uttalanden kan sägas spegla rädslan över att det Osmanska rikets härar skall nå fram till Östersjöns kuster. I 1664 års brev uttrycks oro över hur ”våra Grannar och Naboer” hotas av ”Turken” och hur dennes ”Krigsrustning ansänns emot Christenheten”, vilket sedan följs av en bön om att ”vårt Land och Rike icke må däruti varda invecklat”.³³ Efterföljande plakat följer också upp detta tema med smärre variationer fram till och med 1672 års brev.³⁴ Kommentarer till krigshandlingar där Osmanska riket är invecklat återkommer sedan i 1683 års brev. Samtidigt kopplas oron att dras in i krig inte bara till det osmanska expansionsshotet, utan även till krigsförberedelser inom kristenheten. Det talas exempelvis om ”tillredelser av Krig och örlig, samt utrustningar till Lands och Sjöss”.³⁵ Oenigheten inom kristenheten beskrivs också som något mycket förkastligt.

29. Lindqvist 1939, s. 283.

30. Lindqvist 1939, s. 283 (not 4).

31. Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1670.

32. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673.

33. Kongl. Maj:ts placat 19 mars 1664.

34. Se Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665, 16 mars 1670, 14 mars 1671, 12 mars 1672.

35. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1672.

Belägringen av Wien nämns inte uttryckligen i 1684 års brev, men däremot skildras hur turkarna dragit fram likt ett moln över åtskilliga länder, över slott och fästen vilka man med ”Mord och Brand förhärjat och ödelagt”, samt otaliga kristna människor ”genom Svärdet dödat, och de som Svärdet undslupne äro, uti ett svårt och beklagligt Slaveri och Trälldom bort förda låtit”. Samtidigt berättas även om att ”åtskilligstädes och ibland de Christne själve mangfaldige Krigsbedrovelser äro förelupne”, om hur människor genom kriget är försatta i ett ”Tröst- och Hjälplose kvidandes under ängslan och trängda av det över deras huvud svävande blodige Svärdet”. Längre fram i brevet hänvisas sedan till en stor seger (troligtvis vid Wien) ”emot Christi ArvFiende Turken och hans store Hedniske Hop och mäktige Här” och att densamma drivits till flykt med ”Blygd och Skam”. Avslutningsvis följer en tacksägelse över att det egna riket förskonats från krig och sedan en bön om ”Att han och icke allenast all Ofred, ifrån Väre Gränser och Länder avvända ville, utan och böja och länka alla Christne Konungars och Överheters Tankar till Enighet, samt välsigna deras förehavande, som till Freden rättat är”.³⁶ Som nämnts läggs stor vikt vid krigets moraliska dimension, men krigets retorik formas inte enbart av politiska hänsyn utan styrs i hög grad av tidens kulturella föreställningar. Förgängelseromantiken och krigsrädslan slår även över i ren apokalyptik.

Världens sista afton?

Under 1600-talet var det eskatologiska intresset starkt (läran om tidens slut), vilket får genomslag i samtida skrifter. Inspiration hämtades från Bibelns böcker och vanligen föreställde man sig den sista tiden som en tid av anarki då synden och lasten härskade och folk reste sig mot folk. Rubbningar i samhället motsvarades av anarki i naturen och vanligast var de himmelska järtecknen.³⁷ I böndagsplakaten förekommer föreställningar om den yttersta tidens nära inbrott vid ett antal tillfällen och särskilt i samband med krig eller katastrofer. Mest dramatisk i sin skildring är ett stycke ur 1661 års plakat:

I synnerhet kunna Vi, icke utan bevekelse, ihågkomma de många gruvliga förebud och omina, som Gud den Högste i sist förvekne Höst och i denna Vinter haver behagat, fast över hela den bekanta Världen, så väl som hos Oss enskilt, låta ske, ses och försygrias [?]. Vart man hörer, så haver man förnummit ovanlig, förskräcklig, och nästan onaturlig Storm och oväder, samt obörliga Vattuflooder, som hela Städer, Byar, ja hela Länder och många tusende Själar jämmerligen hava uppsvulgit. Vad förskräckliga Eldskador hava, i förledne Åren

36. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1684.

37. Ambjörnsson 2004, s. 65.

på en och annan ort, lagt många härliga Städer och kostliga Byggningar, jämväl här i Vårt Rike och dess underliggande Provincier, i beklaglig aska och ruin, är mer än nog kunnigt. På många orter äre många gräsliga Jordbävningar sporde vordne, som stor skada hava förorsakat, att Jorden skälvt [...]»³⁸

En liknande kommentar finner man i 1665 års brev, men i det framhålls samtidigt att alla dessa »Himmelstecken [...] sina naturliga Orsaker hava kan».³⁹ En viss skepsis ventileras således i detta fall om huruvida Gud kan använda naturen för att ge tecken till människan.⁴⁰ Framför allt kan kommentarerna ses som tidstypiska utrop över vad som upplevs som en osäker tid. Uttryck som »världens sista tid» återfinns exempelvis i andaktslitteraturen eller på titlarna till flera andaktsböcker vid denna tid.⁴¹ I 1674 års brev betecknas också samtiden som »Världens sista afton» i en passage, och i 1693 års brev ses tidens olyckor som tecken på »denna Världens sista tid».⁴² En annan inställning till tiden är kommentarer till »Världens arghet», till dessa »onda och förvirrade Tider» eller till alltings »ombytlighet» i enlighet med vanitastemat:

Så är likväl billigt till befrukta, att med denne oss så ljuvligen för Ögonen glänsande Lycksaligheten till äventyrs snart nog ett Återkast och hastig Omvändning ske torde. Ty såsom alla ting under Solen en Förändring underkastade äro; Alltså haver ock i alla Världens tider Lyckan i synnerhet visat sig ombytlig, och ju så mycken Vedervärdighet och Förtryck efteråt, som Lust och Medgång förut spörja låtit⁴³

Till [att] förtiga de många Krigsrustningar och præparatorier till Blodsutju-telse, till Lands och Sjöss, hos åtskilliga Nationer, som än ske, och Gud allena vet, efter sin outransakliga försyn och Dom, vem de drabbandes, och var de utslående varda.⁴⁴

[...] Vartill och så Oss dessa onda och förvirrade Tider uppväckta böre, samt de märkliga tillredelser anmana, som över hela Christenheten göres och förehas, icke annorledes än som en allmän förvirring vore infalla som uti en Allmän Våda Eld synes vela utbrista, där Gud icke giver Nåden, att densamma uti Tid släckas och förkvävas må.⁴⁵

38. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

39. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

40. Malmstedt 1994, s. 175f, 186.

41. Lindquist 1939, s. 379f.

42. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1674, 14 januari 1693. Eller Kongl. Maj:ts placat 19 mars 1664, 16 mars 1670.

43. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693. Om världens arghet se Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663.

44. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

45. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1684. Detta uttalande sammanfaller med att turkarnas be-lägring av Wien hävdes 1683. Se även Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

Ordvalen i första stycket ovan kan ses som en parafraas på vishetslitteraturens livssyn, dels Predikarens skepticism: ”inget nytt sker under solen” (1:9), dels den outgrundlighet som går att finna i Jobs bok där verkligheten står i konflikt med vedergällningsdogmens världsbild. Tiden är som synes starkt knuten till nuet och beskrivs som ett skiftande flöde mellan med- och motgångar, såsom en dualism. Men parallellt med uppgivenhet förmedlas också en jublande optimism, och ofta utvecklas denna till en livfull dramaturgi vilken inte tvekar att visa en stark känslsamhet, mellan mörkrets ”vedervärdighet och förtryck” och ljusets ”glänsande lycksalighet”. När fred råder i riket flödar därför optimismen. Den stora tacksamhet som ”var och en av Oss” bör känna över det goda tillståndet i riket betonas, och att fredstiden verkligen skall ses som en stor välsignelse framgår i 1665 års brev:

Var och en av Oss, som haver lärt känna vad det är, att undfå av Gud någon stor Vålgärning, måste i sitt Hjärta förnimma, en särdeles fröjd och Glädje, när han besinnar den dag- och stundliga nytta och frukt, som han åtnjuter av den samma ädla Freden, som ännu genom Guds allsmåktiga bistånd, och nådiga försyn, står vid makt, och är uti en önskelig Flor, inom Vårt kära Fäderneslands Gränser: Och tvärt emot, vad somliga av våra Grannar och Nabor, som kring Oss bo, och hos vilka svåra Krigslågor, dels redan brinna, dels synas vilja itändas, hava billigt till att befara, om icke sådant bliver i tid stillat, och vänt till en god Utgång.⁴⁶

I samma brev kommenteras även den gränsutvidgning som följde på frederna i början av 1660-talet. Man kan konstatera att det i prisandet av freden saknas en triumfatorisk inställning. Att den var möjlig beskrivs snarare som något märkligt och i sista hand som ett tecken på Guds välvilja gentemot riket. Utvidgningen sägs ha sin förklaring i de egna krigsvinsterna, men också i ”Guds outrannsakliga godhet” som fick fienden till ”fredsamma Tankar”. Den nya gränsen förklaras i sin tur vara till ”största nytta, förmån, heder och berömmelse”.⁴⁷ Det avslutande kriget kommenteras redan i 1661 års brev då det sägs att det ”kan ingen vara obekant och färgätit, det Riket ju var invecklat uti Fejd och Vapenskifte fast med alla dess Naboer och Grannar”.⁴⁸ I samtliga återblickar är det friheten från krig som dominerar. I 1671 års brev konstaterar man exempelvis att ”Vi have uppå alla våra Gränser haft en stadig Frid och säkerhet hela denna tiden, som länge är, än någon annan i Manna minne varit haver” och att ”Vi hava därhos icke annat spordt än gott förstånd och enighet inomlands, och en sådan samdräktighet ibland

46. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

47. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

48. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

alla Våra Rikets Delar och Ledamöter, som till ett Regementets välstånd plägar vara högsta orsak”.⁴⁹ Och i 1696 års plakat konstateras att det ”bör skattas för en stor lycksalighet” att landet nu ”på Sjuttonde Året njute den ädla Freden, och för de olägenheter, som Krig och Örlig med sig före”.⁵⁰ Vanligtvis bemöts osäkerheten med att man sätter sitt hopp till Guds nåd, men också fäderneslandets välfärd anges som en garant för trygghet och som skydd mot dyrtid och krig. Freden och den politiska enigheten anges som de främsta orsakerna till att riket kan njuta av lycka och välstånd.⁵¹

De många krig som utkämpas under hela perioden medverkar som nämnts sannolikt till att grundtonen oftast är mörk i breven. Människan beskrivs i vissa fall som totalt utlämnad i en värld utan nåd.⁵² En vanlig bild är också att livet liknas vid en vandring där människan ställs inför olika vägval, att välja det goda framför det onda.⁵³ Som vägval skildras därför exempel på det goda i livet eller livets förgänglighet, på ”vår egen fromhet” eller på ”Våra åtskilliga svåra Missgärningar”.⁵⁴ Vägvalet gäller inte bara den enskilda individen utan gäller även för hela riket. Ofta får fasorna ett stort utrymme och målet tycks verkligen vara att gestalta dessa, att exempelvis visa hur kriget ”vitt och brett omkring sig tagit, och åtskilliga närliggande Länder och Städer haver förhärjat, samt otaliga oskyldiga Människor, dels alldeles dödat och dräpt, dels så eländiga gjort, att dem intet annat än Suckan och kvidande är övrigt lämnat”.⁵⁵ Genom att växla mellan fruktan och hopp sökte man nå målet att väcka människans känslor och empati för det budskap som skulle förmedlas. En av de mest gastkramande liknelserna i den stormaktstida krigsapokalyptiken finner man i en kommentar till det krig som avslutas omkring 1660 mot Danmark, Polen och Ryssland. Då berättas hur ”många och starka Fiender [...] emot Oss tillika upprest, och deras Svalg utspärrat, såsom en öppen Grav, lika som de Oss uppå en gång uppsvälja ville”.⁵⁶ Bilden för tankarna till Leviathan, det gammaltestamentliga urtidsvidundret. Mot detta föreställda vidunder och allt det som

49. Kongl. Maj:ts placat 14 mars 1671.

50. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1696. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1683, 20 januari 1685.

51. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693. Freden som legitimitetsskapande argument i propaganda har även lyfts fram av Eriksson 2002, Forssberg 2005, Österberg 2005.

52. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1684: ”Eftersom och han, enär han sig förgrymmas, så fäslig är, som han långsam till Vrede, och av stor Nåd är, och där han med Oss till rätta vill gå, ingen av Oss för honom då kan bestå”.

53. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1684. Exempelvis att ”Gud Oss tillropar, att fråga efter dess Vägar och vandra uppå dem, till att kunna finna ro för Våra Själur”.

54. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680.

55. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680.

56. Kongl. Maj:ts placat 14 April 1660.

representerar ordning ställde man den starka staten som ordningens och trygghetens yttersta garant.

Stormaktsstaten

Och kunnom Eder där jämte i Nåder icke oförmålt låta, att ändock Vi ingen Flit, Möda och Arbete spara, till att vid alla Tillfällen vaka för Eder samtligas Vålfärd, Lycksalighet, Förkovring och Trygghet, och till den Ända hava låtit Oss förnämligast om Hjärtat vara till att hägna, handhava och beskydda de tvänne här till hörande yppersta Delar, och lika såsom Grundvalar, som är först och för all ting, vår Christelige Evangeliska Religions Renhet, med den därav härflytande sannskyldiga Guds dyrkan, och där näst den dyrt förvärvade Freden, på vilka bägge, så vårt Rikes, Edert Kära Fäderneslands, i gemen, som vars och ens i synnerhet Vålgång besynnerligen sig stöder och fästar

KONGL. MAJ/TS PLACAT 28 JANUARI 1689

I Erasmus av Rotterdams traktat från 1500-talet om den gode furstens uppfostran gick att läsa att kungen skulle vara som en far för sina undersåtar och uppträda både som en husbonde och en herde. Fursten skulle vara rättvis och kärleksfull medan undersåtarna i sin tur skulle visa fursten sin vördnad och lydnad ("trohet").⁵⁷ Idétraditionen går tillbaka till antikens furstespeglar och har både kyrkliga och världsliga rötter. I ovanstående stycke beskrivs denna ideala kung, både som husbonden vilken garanterar "vålfärd, lycksalighet, förkovring och trygghet" och som herden vilken visar omsorg om religionen, förmedlar välsignelse och framträder som ett dygderikt föredöme för alla underlydande. Dessa två aspekter anges i böndagsplakaten som kungens främsta uppgifter och sägs ligga till grund för såväl fäderneslandet som vars och ens välfärd. Stycket manifesterar i första hand en furstebaserad kontraktside genom att den ställer regentens plikter i centrum.

Under stormaktstiden förknippades regenten med föreställningen om *translatio imperii*, det vill säga idén om att det romerska världsväldets politiska och moraliska värden levde kvar men övertagits av andra folk och riket. Det var ett arv som det i kraft av dygder och moral mest värdiga folket kunde göra anspråk på. Tanken var aktuell åtminstone från Gustav II Adolfs tid, men var enligt Märten Snickare även senare vanlig i den rojalistiska panegyriken där Karl XI och Karl XII framställdes som härskare och triumfatorer i de romerska kejsarnas efterföljd.⁵⁸ Enligt Ingun Montgomery

57. Skuncke 1993, s. 35–39, citatet s. 36.

58. Snickare 1999, s. 183.

var ytterligare ett steg för att stärka kungens auktoritet den teokratiska doktrinen ökande inflytande i slutet av 1600-talet. Till den kristna traditionen räknas även föreställningen från Gamla testamentet om den gode fursten. Likt de gammaltestamentliga kungarna handlar det om att hålla ”rättfärdigheten” vid makt och förmedla välsignelse, lycka och välstånd.⁵⁹

En första inblick i hur den stormaktstida staten presenterar sig själv inför sina åhörare får vi av de ingresser som alltid förekommer i böndagsplakaten. I hälsningen i 1661 års brev är det den blott sexåriga kungen som via förmyndarregeringen talar och visar sin välvilja genom den noggrant utformade hälsningen till alla mottagare. I den furstetitulatur som anges i 1661 års plakat framställs regenten som en suverän över ett konglomerat av enheter:

Vi CARL med Guds Nåde, etc. etc. Tillbjuda Eder Oss Älskliga, Vålborna, Ädla och Vålbördiga Vördiga, Hög- och Vällärda, Manhaftiga, Visa, Förståndiga och Ärliga goda Herrar och Män, Andliga och Världsliga, Våra trogna Män, Ständer och Undersåtar samtliga, som bygga och bo, uti Vårt Rike Sverige, Storfurstendömet Finland, Hertigdömet Skåne, Estland, Livland och Karelén, samt Gottland, Öland, Bremen, Verden, Stettin-Pommern, och så Herredömet Ingermanland och Wissmar, samt alla andra, som uti bem:te Vårt Kongerike, och ovanbem:te Provinser vistas, Vår synnerliga ynnest, gunstiga benägenhet, och nådiga vilja, med Gud Allsmäktig tillförende⁶⁰

Politisk makt kombineras här med principen om territoriell exklusivitet och bildar därmed vad som per definition är en stat. 1600-talets statskonglomerat presenteras därmed i ingressen i varje böndagsplakat, enhet för enhet. Som Harald Gustafsson uttryckt det utgjordes den gamla staten i praktiken länge av ett konglomerat av olika politiska enheter med olika författningar, olika lagar och ständerrepresentationer.⁶¹ Som Torbjörn Eng visat spelade också den kungliga titulaturen en viktig roll inte bara i relationen mellan olika stater och mellan överhet och undersåtar, utan även mellan de olika delarna av riket eftersom turordningen för de uppräknade territorierna markerade

59. Montgomery 1972, s. 34ff. Dessa begrepp var grundläggande i Johann Gerhards statslära (1582–1636). Under 1600-talet var det främst teologerna som diskuterade frågan om furstarnas och statsmaktens roll i kyrkolivet, och vanligtvis definierades furstens religiösa plikter i de av Melancthon myntade begreppen *cura religionis* och *custos utriusque tabulae*, omsorg om religionen som furstens främsta uppgift och ”de båda tavlornas” väktare som innebar att fursten hade en skyldighet att tillse att undersåtarna hölls både till sann kristen lära och ärlig yttreandel. Liknande tankegångar upprepades ofta av prästerskapet i riksdagsretoriken under enväldets tid.

60. Kongl. Maj:ts placat 20 september 1661.

61. Se Gustafsson 2000.

en rangordning.⁶² De territoriella angivelserna skiftar också med tiden. I efterföljande plakat är de komplimanger som ovan anges efter "Älskelige" fram till och med "gode Herrar och Män" borttagna. Av brevet avslutning framgår det att plakatet är utgivet av förmyndarregeringen, av Hedvig Eleonora "Uppå Högstbjudande Hans Kungliga Majestäts respektive Vår Älsklige Kära Herr Sons; Så också allra nådigaste Konungs Herres Vagnar" tillsammans med medlemmarna i rådet. Det hör till ovanligheterna att plakaten explicit vänder sig till männen i början av hälsningsfrasen, det vanliga tilltalet är inkluderande som "ni", "alla", "alla undersåtar" eller liknande, där båda könen kan ingå. Troligen avser plakatet ovan med "Undersåtar samtliga" även kvinnor och barn.

I det följande skall statens presentation av sig själv analyseras. Hur argumenterade den och varifrån hämtade den sin legitimitet?

En kung blir till

När Karl X Gustavs död förklaras i 1661 års brev sker det i enlighet med den princip som gäller för den som förklarats vara en kung av Guds nåde. För landets synders skull "bortrycker" därför Herren rättmätigt "Hans Kongl. Maj:t [...] uti dess bästa ålder". Frågor om ansvaret för de aggressiva expansionskrig kungen genomfört uppmärksammas inte mer än så. Sedan förklarar Karl XI att en "vis och hälsosam Regering" efter "alla Ständers enhälliga [be]Slut" nu styr riket i "dessa Våra späda och omogna år". Att denna ordning verkligen skall förstås som legitim understryks sedan av en rad självbekräftande kommentarer som hänvisar till "Riksens Ständer", "alla Riksens Inbyggare, såsom rediga rätta Svenska Män", till "såväl vänner, som ovänner".⁶³ Legitimitet för den nya politiska ordningen söks således och den hyllas som ett "särdeles Guds Nådeverk".

Förutom att garantera det rättmätiga i förmyndarregeringens maktinnehav används även böndagsplakaten för "imageskapande" av den blivande regenten.⁶⁴ Ett tydligt exempel på detta finner man i 1665 års plakat då regenten önskar att hans undersåtar skall be till det gudomliga majestätet så att detta skall "Uppehålla Oss nu i Våra unga År, och sedan allt framgent till Livet och en tarvlig [dvs. rimlig, förf:s kommentar] hälsa, Fäderneslandet till Tröst och Vålfärd [etc]".⁶⁵ I 1669 års plakat, som undertecknas 17 mars, är det ännu tydligare. Hyllningar till den unga kungen låg också i tiden. När Karls fjortondeårsdag firas den 24 november arrangeras detta på änkedrott-

62. Eng 2001, s. 84f.

63. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

64. För en diskussion om "imagemaking", se Burke 1996.

65. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

ningens initiativ under synnerligen festliga former. En balett (*Den stoora genius*) framförs där den unge konungen hyllas för sina dygder, sin bildning och sina litterära talanger.⁶⁶ I 1669 års plakat som föregår dessa festligheter tecknas också en mycket ljus bild av samtiden där det goda tillståndet i riket liknas vid en ”brunn och källa varur största delen av de övriga Våre bekvämligheter flyta och sprida ut sig”, och där ”den ena sällheten haver följt den andra efter”. Allt detta, skriver man, är onödigt att upprepa eftersom man menar att det redan är bekant för alla att landets välstånd frodas.⁶⁷

Efter denna positiva skildring faller sedan allt ljus på den kommande regenten. Den välsignelse som vilar över riket knyts till utvecklingen av kronprinsens hälsa, utbildning och goda dygder. Det är viktiga egenskaper, menar plakatet, som ”dag ifrån dag ökas och förmeras”, och vilka i framtiden utlovar en god utdelning för hela fäderneslandets välstånd. Relationen mellan undersåtarna lovordas även eftersom Karl säger sig ”känna Eder allas trogna och kärliga hjärtelag emot Oss”:

här icke [kunna] obemäلت låta den store välsignelse som Gud i synnerhet över Vår Konungsliga Person utgjutit haver, emedan Vi tillfyllest känna Eder allas trogna och kärliga hjärtelag emot Oss Eder Överhet, och gjöra Oss fördenskull försäkrade, att I den lycka och välgång, som Oss i synnerhet vederfaras, lära för Eder egen skatta och upptaga; icke allenast, av en innerlig tacksamhet till Gud, fröjdandes Eder över de stora Nådetecken Oss här till bevisade äro, i det Vi ett och annat mänskligt tillfälle, som haver kunnat Oss tillstöta, lyckligen undångått, och så medelst nått en tämlig tillväxt och förkovring till vår hälsa och sundhet, till förståndets Gåvor, och till flera andra Oss tillhörige Dygder och övningar; denna så väl begynte vältrevnaden måtte utan återvända, Dag ifrån Dag ökas och förmeras, på det I utav Vårt rätta välstånd, och därav flytande goda Regemente, måge alltid finna Eder alles och hela Vårt kära Fäderneslands stadigvarande fördel uppkomst och lycksalighet.⁶⁸

Detta uttalande markerar med tydlighet vilken betydelse som läggs vid kungens person som upprätthållare av fäderneslandets lycksalighet. I andra plakat som utges av förmyndarregeringen fram till trontillträdet 1672 finner man inte några liknande utfästelser som ovanstående. Tanken om att kungen garanterar välfärd mot att han får undersåtarnas trohet utmärker dock majoriteten av plakaten fram till och med Karl XII. Den ”fridsfurste” och ”ideale domaren” som förekommer i Bibeln i Jes. 9 och i Jes. 11, eller den ”rättfärdige telningen” i Jer. 23:5–6 kan ses som ideal vilka brukas för att

66. Rystad 2001, s. 25.

67. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1669.

68. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1669.

förhöja de stormaktstida regenternas symboliska status och förklara/gestalta kontraktet mellan furste och folk som den sammanhållande länken. Fridsfursten som förmedlar välsignelse är det dominerande idealet i plakaten, och berör kärnan i det kontrakt som skall diskuteras längre fram. I rollen som herde ingår inte minst utlysandet av böndagarna. Hänvisningar till den ”rättfärdige telningen” finner man när det talas om kommande regenter, som ovanstående exempel med Karl. Den ”ideale domaren” finner man i de plakat där kungen talar om sig själv som garanten för lag och ordning.⁶⁹

I det plakat som undertecknas 12 mars 1673 annonseras Karl XI:s tronbestigning och myndighet. Där förklaras att ”Vårt lyckliga Tillträde till Rikssens Styrelse och Regering” har sin grund i ”Eder allas underdåniga begäran”, något som i sin tur visar på Guds nåd och välvilja. Kungens behov av att framstå som en legitim makthavare framgår av att han anspelar på samtycke från folket som grund för sitt maktinnehav. Kungen framhåller också den ”svåra Börda” som nu ligger i att utföra detta ämbete. Därefter förklarar han sin uppgift:

Men enär Vi särdeles eftertänka, vad högt Verk Oss av Gudi är anbefallt, och huruledes för Oss icke nog är att akta på Vår egen välfärd, utan att Vi därjämte måste med tillbörlig Åhoga vaka för de Riken och Länder, samt alla dess Inbyggare, över vilka Vi till Konung av Gud satt är, så att de mot olycka och farlighet försäkras, samt med all Andlig och timlig Lycksalighet bekrönas må⁷⁰

Man kan konstatera att den gudomliga legitimiteten understryks ovan tillsammans med plikten att försvara riket och inbyggarna från farligheter. Genom vissa ordval anspelar Karl XI här närmast på rollen som imperator som när det heter att han är satt att vaka över ”Riken och länder”. I brevet avslutning uppmanas undersåtarna att tänka på regenten i sina dagliga böner: ”att I Oss uti Edra böner dageligen ihågkomma eftersom den allmänna fröjd, med vilken I Vårt anträde till Regementet hava fagnat, giver Oss därom nogsam försäkring”.⁷¹ Viljan att spela rollen som kristenhetens främste furste framtonar sedan när Karl säger sig vilja ”förhindra och avböja” det hot som det Osmanska väldets expansion mot Europa utgör. Det intressanta är att man hänvisar till förhandlingen som konfliktlösning. Enligt Eriksson och Forssberg förekom inte sådana argument särskilt ofta i den statliga propagandan under denna tid även om freden prisades när den kom som av Guds nåd.⁷² Karl XI har enligt nedanstående uttalande inlett

69. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

70. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673.

71. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673.

72. Ericsson 2002, s. 147–150, Forssberg, 2005, s. 202, 214f. Se även Kongl. Maj:ts placat 9 mars 1666, 20 mars 1667.

”underhandlingar” med ”de stridande parterna” som ”antagits”, och hans ”sändebud” fortsätter även detta arbete för att främja en ”god vänskap”:

Och såsom Vi jämväl finna det Oss Christeligen åligga vill, att vända all möjlig flit an, denna allmänna Faran att kunna förhindra och avböja, och sådant på intet sätt bättre och snarare kan låta sig göra, än att företalda Krigslåga kunde ju förr ju heller dämpas och uti en säker Frid å alle sidor förväxlas, så have Vi Vår underhandling de stridande Parter tillbudit, samt efter dess antagande Våre Sändebud avfärdat, vilka nu med all flit och oppriktighet arbete där uppå, huru t hitt [oläsligt ord] så hälsosamt Verk till god vänskap främja måge.⁷³

Det är inte otänkbart att det hurrades i kyrkorna efter ett sådant uttalande. Att inför folket garantera freden blir i den meningen ett viktigt politiskt uttalande av den nyblivne regenten. Ovanstående kommentar kan sättas i samband med den hektiska diplomatiska aktiviteten i samband med Frankrikes offensiv mot Nederländerna. Men kriget var för många inte långt borta, och anfallet kom inte från Turkiet utan från Danmark. Att kriget stod för dörren var redan klart 1674 då Karl XI inledde fältmässiga övningar med större förband.⁷⁴

När kungen ”konstrueras” skall denne i tal och handling ”förkroppsliga” en bestämd kombination av politiska ideal. Vad som framställs i böndagplakaten är en öm och kärleksfull gestalt, men också en självklar ledare. Till bilden hör också att kungen enligt plakaten lägger ner all flit och möda på att arbeta för rikets och undersåtarnas välfärd och för freden. Förmyndarregeringens försök att skapa kungens ”image” övertas därefter av kungen själv. Detta sker också i en tid då den teokratiska doktrinen får en allt större betydelse för statens ideologi. Under stormaktstiden hålls flera viktiga riksdagar där kungamakten stärker sin position gentemot den gamla adeln. I plakaten utgör riksdagsmötena viktiga inslag för att uppvisa statsmaktens legitima rätt att styra riket. Det skall dock framhållas att provinsborna inom stormaktsväldet inte var representerade vid riksdagen, men att de däremot svor en trohetsed till kungen som framför allt gällde försvaret av den egna provinsen.⁷⁵

Som antydde ovan utgör föreställningen om ett kontrakt mellan kung och undersåtar där parterna beskrevs som bundna av olika plikter, ett centralt inslag, i riket såväl som i provinserna. I tidigare forskning har 1600-talets maktpolitik diskuterats utifrån termer som absolutism, envælde, centralisering, teokrati, vilka ger olika associationer till hur man bör förstå olika faser

73. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673.

74. Rystad 2001, s. 54f.

75. Nordin 2000, s. 431f.

eller steg i denna politik. Senare undersökningar har visat att exempelvis absolutismen vid denna tid snarare bör betraktas som en manifestation än en beskrivning av en politisk verklighet. Absolutism skall då förstås som ett politiskt system där all makt är samlad hos kungen och dennes närmaste män, som agerar oberoende av riksdagens ständer eller undersåtarna.⁷⁶ I det följande är jag intresserad av manifestationen av "absolutismen" och särskilt av relationen mellan kontraktsföreställningar och teokrati. Frågan är vilken roll riksdagen eller befolkningen spelar i sammanhanget?

Att legitimera suverän makt

Förespråkandet av en absolut kungamakt i Europa kom att växa fram under inflytande av de omstörtningar och inbördeskrig som ägde rum under 1500- och 1600-talen. En absolut makt sågs som det enda medlet för att hindra anarki och sammanbrott. Filosofen Jean Bodin argumenterade exempelvis mot bakgrund av 1500-talets uppsplitande religionsstrider i Frankrike för att en suverän furste måste stå över lagen och Thomas Hobbes förespråkade under intryck av det engelska inbördeskriget i sitt verk *Leviathan* (1651) en oinskränkt kungamakt. Ett tredje exempel är som nämnts Samuel Pufendorf, vilken reagerade på det trettioåriga kriget, och som i absolutismen inte bara såg en garant för säkerhet utan även menade att den absolute suveränen ständigt måste ha folkets välfärd och välbefinnande för ögonen. Ytterligare en variant presenterades av den franske teologen och hovpredikanten Jacques Bossuet som fastslog att kungen har sin makt från Gud, och därmed endast behöver svara inför Gud för sina handlingar, inte inför någon människa. Som Carl Edvard Normann visat kan man vid denna tid tala om två olika synsätt på suveränitet. Det naturrättsliga synsättet hävdar att överheten är insatt av Gud på indirekt väg medan det teokratiska synsättet hävdar att makten utgår direkt från Gud.⁷⁷ Enligt Normann upprepade samtidigt prästerskapet under hela enväldstiden, i enlighet med Apostlagärningarna (Apg. 5:29) och Augsburgska bekännelsens artikel 16, att man måste lyda Gud mer än människor.⁷⁸ Framför allt menade man att absolut lydnessplikt för folket likaväl som en regents okränkbara och suveräna maktposition var en kränkning av Guds allmakt.⁷⁹

76. Gustafsson 1994 (a), s. 22.

77. Normann 1948, s. 88ff. Enligt det naturrättsliga synsättet begränsas också undersåtarnas lydnad till det som överensstämmer med Guds och naturens lag.

78. Normann 1948, s. 100.

79. I samtiden menade man sig finna skillnaden mellan trälens lydnad och den fria undersåtens lydnad i Samuels bok där ett rättslöst samhälle skildras, se Norman 1948, s. 38f. I exempelvis Laurentius Forselius' Kyrkiopostilla spreds till prästerskapet i riket en helt annan syn på statslivet än vad som framkommer i den teokratiska statsuppfattningen som dominerar

Maktens centralisering genomfördes stegvis i Sverige under 1680-talet. Sin teokratiska motivering fick den genom formeln att regenten var "en envälds, allom bjudande och rådande suverän konung". Detta kan jämföras med äldre förklaringar som sade att regenten skulle styra "med råds råde", vilket förekom i konungsederna fram till och med Karl XI.⁸⁰ Den dynastiska och teokratiska myten var samtidigt inte en ny företeelse i den karolinska kungamaktens självförhärligande retorik, utan hade proklamerats i både ord och bild ända sedan Karl X Gustav övertog tronen efter Kristina.⁸¹ Däremot var det karolinska enväldet den teokratiska lärans verkliga storhetstid, det var då den proklamerades som officiell statsideologi.⁸² Även i förkunnelsen och i den framväxande inhemska diktningen fick den teokratiska läran ett starkt genomslag i slutet på 1600-talet. Som förebild framhölls det gammaltestamentliga kungadömet, där dess fromma regenter utgjorde manande exempel på furstliga dygder.⁸³

Statens centralisering stärktes ytterligare vid 1680 års riksdag då Karl XI genomdrev något av en statsvälvning. Helt avgörande för enväldet och reorganiseringen av statens finanser och krigsmakt var också erfarenheterna från

i predikolitteraturen under stormaktstiden. Den är intressant eftersom den kan karaktäriseras som en biblisk utläggning av landslagens konungabalk och gavs ut året efter Karl XII tillträtt makten utan att avlägga en sådan ed. Även om det talas om vilka rättigheter konungen "af Gudi består i hans konungastyrrelse", så ligger huvudvikten på konungens och folkets ömsesidiga eder. Det heter bl.a. att folket icke har varit så "enfaldigt", att det åtagit sig en absolut lydnadsplikt, utan har gjort vissa förbehåll. Termerna överhet och undersåtar används också endast sparsamt. Se Normann 1948, s. 159–162. Postillan gavs ut efter författarens död 1673 av kyrkoherden Erland Dryselius i Jönköping i tre delar 1697–98. Andra delen, som trycktes 1698, innehåller en dedikation av Dryselius, daterad den 20 dec. detta år. Enligt Holmgren var Forselius' postilla föga spridd i Norrland. I Luleå nämns inga exemplar i bouppteckningar 1731–1820. I hela landskapet Västerbotten förekommer den i 21 bouppteckningar fram till 1820. Normann menar att majoriteten av predikolitteraturen å ena sidan i egentlig mening inte uttryckligen försvarar eller hävdar att enväldet är den bästa statsformen eftersom den oftast inte angav alternativa statsformer. Å andra sidan tenderar den att se enväldet som självklart och av Gud själv instiftat. På många sätt, menar Normann, rör det sig om samma mer eller mindre obestämda tendens som visar sig vid enväldets införande (s.225).

80. Larsson & Österberg 1994, s. 147–152.

81. Ekedahl 1999, s. 79.

82. Normann 1948, s. 13–28, 83–114. Tidigare hade doktrinen fungerat i både lärd och politisk opinionsbildning och efter det karolinska enväldet levde delar av den kvar under frihetstidens ständerkonstitutionalism.

83. Bland furstliga ideal finner man Hiskia i Gamla testamentet. Haquin Spegel beskriver exempelvis hur Hiskia gjorde det som var gott, rätt och sant och hur han tillsåg att lag och rätt upprätthölls. Han hade också försvarat riket mot yttre fiender, men först och främst hade han sökt trygga folkets välfärd och sträva efter det allmännas bästa i stället för enskilda personers nytta. Inte minst hade han visat sin omsorg om religionen, avlägsnat vidskepligheter och givit prov på sann och uppriktig fromhet. Se Ekedahl 1999, s. 105f.

kriget 1675–79, enligt Elmroth. De ofrälse kände också en långt starkare tillit till en effektiv och stark kungamakt än till en månghövdad ”herremakt”. Genom en ständerförklaring eliminerades formellt det högaristokratiska riksrådet som en politisk maktfaktor och beslut träffades om förmyndarräfst, om reduktion av alla kronoavsöndringar och om att lägga krigsmaktens reorganisering i kungens händer. Även makten över lagstiftning och utrikespolitik anförtröddes kungen. Med enväldets etablering stärktes de centralistiska strukturerna ytterligare och den professionalisering av hela förvaltningsapparaten som inletts vid seklets början fullbordades. Parallellt med att den teokratiska läran intog en allt viktigare roll i den officiella statsideologin genomdrevs under denna period vad som kallats den ”karolinska revolutionen”. I korthet innebar denna att Karl XI under sitt maktinnehav medverkade till att 600 nya adelsätter skapades och ett fördubblat antal grevar. Konsekvensen, som Ingvar Elmroth understrukt, var att mer än hälften av de personer som var närvarande vid 1693 års riksdag, då enväldet slutgiltigt kodifierades, också stod i ett närmast personligt förhållande till monarken. Denna nyadling möjliggjorde inte bara enväldet och kontroll över riddarhuset utan även den reduktion och förmyndarräfst som drabbade den gamla adeln.⁸⁴

1693 års plakat är intressant då det förklarar innebörden av furstens suveränitet och dessutom föregår riksdagen som angav suveränitetsförklaringen. Stort utrymme ägnas samtidigt åt att uppmärksamma 100-årsminnet av Uppsala möte. Plakatet inleder med en längre skildring av det goda tillståndet som man menar råder i riket och av detta följer konstaterandet: ”Alltså underhåller ock Gud genom vår Konglige Person det Världslige Regementet [...]”. Vad detta innebär är att kungen kan garantera rättvisa och lag i riket: “[...] att vi Vårt höga kall och Ämbete dem Fromma och Spakfärdigom till Hägn [beskydd], dem vrångom och ostyrigom till Näpst och Aga, efter Guds Befallning tillbörligen kunnom förrätta”. Här talar kungen således i rollen som den ”ideala domaren” vilket innebär att all rättskipning har sin grund i suveränens vilja. Detta anknyter i hög grad till Hobbes teori om rätten.⁸⁵ Liksom tidigare plakat anspelar kungen – i utbyte mot folkets lydnessplikt – därefter på sitt uppdrag att tillhandahålla undersåtarna säkerhet, trygghet och fred: ”Allt i gott skick och lag här inrikes ställa, och kasta vår Omsorg med Nytt och god Verkan till Christenhetens Nödtorfter utrikes. I våre trogne Undersåtar, så i Städerna som å Landet, idken edre lovlige Närings-Medel, Bergs- och Åkerbruken hållas vid makt, Hushållen förökas

84. Elmroth 1981.

85. Nergelius 2006, s. 37.

och tilltaga.”⁸⁶ På detta följer sedan en utläggning i plakaten om det goda tillståndet i landet som kan tolkas som ett försök att måla upp motsatsen till ett tillstånd av ständig fruktan och oordning, det vill säga naturtillståndet. Vad som förklaras med tydlighet i 1693 års plakat är således innebörden av kontraktet mellan furste och folk.

Nästa steg i enväldets utveckling var det största, nämligen då riksdagen i november 1693 antog suveränitetsförklaringen om ”en envälds, allom bjudande och rådande suverän konung”. Riksdagen varade endast i två och en halv vecka och betecknar på många sätt höjdpunkten på Karl XI:s envælde eftersom den politiska makten slutgiltigt överläts åt kungen. Enligt riksdagsbeslutet sades då om kungen att:

Gud, Naturen och Kongl. Maj:ts höga ArfsRätt [...] hava satt Kongl. Maj:ts, som dess höga Konungliga Lifsarvingar, och så Arvinge efter Arvinge, både Mann- och Qvinkön efter Kongl. Maj:ts dödelige Frånfälle (det Gud nådeligen länge avvärje) till en Envälds allom bjudande och rådande Suverän Konung, den ingen på Jorden är för dess Aktioner responsibel, utan har Makt och Våld, efter sitt Behag och som en Christelig Konung att styra och regera sitt Rike.⁸⁷

Enligt denna förklaring framträder den teokratiska tanken att kungen fått sin makt direkt av Gud tydligt. Dessa idéer togs även upp i de panegyriska hyllningstalen i samband med avslutningen av riksdagen. Det böndagsplakat (undertecknat 10 januari 1694) som följer efter detta beslut inleder med en beskrivning av hur riket, mitt under det lyckliga jubelåret, drabbats av sorg när drottning Ulrika Eleonora dör. I likhet med det teokratiska uttalandet som citerats från 1693 års plakat följer en kommentar: ”Alltså have Vi, såsom Eder Konung och av Gud förordnade höga Överhet [...] funnit för högnödigt i Näder att uppväcka och förmana Eder [...]”.⁸⁸ Detta är således det andra tillfället i böndagsplakaten då regenten uttryckligen förklarar sin gudomliga makt. Skillnaden från 1693 års plakat är att makten nu sägs vara ”av Gud förordnad”, alltså är givet av Gud. Efter detta påstående följer sedan en utläggning om allt det goda som givits riket, trots drottningens beklagliga dödsfall; ”att icke allenast den ädle och dyrbara Freden här hos oss grönskar och vidmakthållen varder, utan ock Vårt Rikes Välstånd, Styrka och Säkerhet är genom Guds nådige Vederverkan bragt uti det Stånd, som det aldrig för detta har varit [...]”. Direkt på detta följer sedan en hänvisning till de personer som varit närvarande vid riksdagsmötet och som delgjorts ”Underättelser” också ”förstått” dem, kan ”bekänna” dem och ”betyga” dem:

86. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

87. Citat från Ekedahl 1999, s. 78.

88. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1694.

[...] och I, som vid denne nyligaste Ständernas Sammankomst här funnits tillstades, utav de Underrättelser, som Oss har i nåder behagat Eder giva, nogsam samt själva hava förstätt, och till följe därav kunna bekänna och betyga; till att förbigå många fler förmåner, som var och en av Eder i synnerhet därjämte och i anledning av denne genom Guds mildhet oss förunte Lycksaligheten kunne vara tillslutne⁸⁹

Uttalandet är intressant eftersom det kan tolkas som ett försök att få samtycke till suveränitetsförklaringen, eller åtminstone de viktiga beslut som fattades och att koppla dessa till allt det positiva som hänt, samt att man vill ge befolkningen en uppfattning om att dessa beslut fattats i samförstånd. Trots sin suveränitet bemödade sig kungen alltså om att söka legitimitet hos befolkningen. Efter detta följer en ordinarie och avslutande lagpredikan om vikten av gemensam bot och bättring. Sammantaget får man intrycket att övertalningen mest handlar om att söka fortsatt legitimitet för det politiska styret eftersom det främsta argumentet säger att det går bra för landet, trots olyckan med Ulrika Eleonoras dödsfall och de vanliga och ständigt närvarande hoten om krig och missväxt. I sin helhet påminner också argumentationen i böndagsplakatet om den panegyriska välталigheten vid avslutningen av 1693 års riksdag. I det avskedstal från adelsståndet som hölls till kungen av lantmarskalken Jakob Gyllenborg kontrasterades den rådande freden mot de inbördeskrig som hade härjat landet under valrikets tid (dvs. före 1540), och det sades att den främsta orsaken till rikets lycka var kungens suveräna makt. I 1694 års plakat är det också rikets välstånd, dess styrka och säkerhet samt freden som tas till intäkt för kungens suveräna makt. Däremot går plakatet inte lika långt som prästerståndets talesman Olaus Svebelius gjorde då han vid samma riksdag hyllade Karl XI som en efterföljare till Gamla Testamentets kungar.⁹⁰

Nästa steg i enväldets utveckling sker efter Karl XI:s död. Detta visar sig redan vid Karl XII:s kröningsakt 1697 som bröt med den traditionella formen genom att kungen själv satte kronan på sitt huvud, något som också väckte ett visst uppseende inom regimens egna kretsar.⁹¹ Ritens teokratiska prägel markerades också genom att den kallades en ”smörjelseakt” istället för ”kröning”.⁹² När Karl XII annonserar sitt trontillträde i 1698 års plakat är den teokratiska kopplingen uttrycklig då det heter att tillträdet till ”Våre

89. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1694.

90. Thanner 1954, s. 15ff.

91. Snickare 1999, s. 130.

92. Ekedahl 1999, s. 110. Beteckningen ”smörjelseakt” var också den som brukades i den officiella relation, kallad Kort berättelse om [...] Carl den tolfte [...] kongl. hyldningh/och der på föllande smörjelse-act, som kansliet lät publicera efteråt.

Arv-Rikens Styrelse och Regering” är given av Gud. Termen ”smörjelseakt” används inte men argumentationen följer det teokratiska synsättet. Karl XII säger sig sedan vilja ”lyckligen begynna, önskeligen fullfölja och berömligen utföra” detta ”Vårt Konungslige Ämbete” till kungatronens styrka och stabilitet och till ”hela Rikets och alla Inbyggares, Våra trogna Undersåtares beskydd, välgång och förkovring”.⁹³ Mer om Karl XII:s självbild kan inte böndagsplakaten berätta eftersom 1699 års brev är det sista utförliga brev som skrivs före det Stora nordiska krigets utbrott. Karl XII följer här den tillskrivna rollen och säger sig önska att ”Vårt Regemente” kan befrämja och förmera rikets andliga och timliga välgång.⁹⁴

Andra tillfällen då den teokratiska ideologin förmedlas är vid kungliga dödsfall. Längst går man i kommentarerna till drottning Ulrika Eleonoras bortgång, då hennes död framställs som ett tecken på Guds vrede och hemsökelse över ”vårt Kära Fädernesland”. Den drastiska tolkningen förvärras antagligen på grund av att man samma år firade minnet av Uppsala möte 1593. Mitt under ”jubelåret” infaller ett ”bedrövtligt Sorge-Moln”, och situationen beskrivs som närmast apokalyptisk eftersom drottningens dygder i denna ”Världens sista tid” inte längre kan upprätthålla harmonin mellan elementen.⁹⁵ Kungliga dödsfall beskrivs därför inte bara som oerhört olyckliga, utan de sägs röra ”själva Grund-Pelaren” för undersåtarnas ”Trygg- och säkerhet”.⁹⁶ På detta sätt uttrycks den teokratiska doktrinen i gammaltestamentlig anda som säger att folket är helt och hållet beroende av kungen. Enligt detta synsätt förklaras således den sociala ordningen – inklusive välfärden och säkerheten – som helt och hållet sammanhållen och upprätthållen av kungens personliga makt. Detta synsätt beskriver tydligt grunden för de ”hierarkiska komplementariteter” som enligt Charles Taylor präglade det äldre samhället, det vill säga en form av beroenderelation mellan kung och undersåtar.⁹⁷

I samband med Karl XI:s död används samma förklaringar och tonfall. Den nämns som en olycka jämförbar med den missväxt och hungersnöd som drabbat riket. Vid begravningen rådde en hungersnöd som blev särskilt problematisk i huvudstaden när tiggare och fattiga sökte hjälp. I anonyma skrifter beskylldes kungen för sin härsklystnad och sågs som personligt ansvarig för att Guds vrede hade upptänts mot landet. Stämningen blev sedan än mer uppjagad när Stockholms slott brann ned precis en månad

93. Kongl. Maj:ts placat 3 januari 1698.

94. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1699.

95. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1694.

96. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1686.

97. Taylor 2004, s. 72.

efter kungens död.⁹⁸ Reaktionen är intressant eftersom den visar hur det som brukade vara maktens språk kunde brukas underifrån för att kritisera makten. I 1698 års plakat sägs det också att "Fäderneslandets närvarande tillstånd" med de "stora förändringar, sorgliga händelser och högstbeklagliga Dödsfallen, som på en kort tid sig tilldragit" tillsammans med "andra märkliga Olyckor" och den "över allt svårigen tryckande Missväxten, Hungers Nöden och dyra Tiden" är tecken på Guds vrede. Skulden delas dock kollektivt enligt förklaringen, men man säger sig samtidigt vara förvisad om att Gud snart skall förvandla olyckan till "välgång och lycka".⁹⁹

Det skall som avrundning framhållas att det rör sig om ett annorlunda teokratiskt uttryck i böndagsplakaten jämfört med de högtidstal och hyllningar som hölls vid riksdagen vid denna tid. Snarast handlar det i böndagsplakaten om en förstärkning av landsfadersrollen. Religiösa associationer som exempelvis förekom i Erik Lindschiölds tal på riksdagen 1686 där kungen benämndes som "Herrans smorda" eller "det högsta Gud har satt på jorden" förekommer inte.¹⁰⁰ Den solsymbolik som frodades kring Karl XI i den politiska konsten uttrycks också endast sparsamt.¹⁰¹ Rollen som folkets försvarare anspelar samtidigt på de gammaltestamentliga kungaidealerna och den medeltida normen för en "rex iustus", en rättvis kung.¹⁰² Svagheten med detta system var givetvis att det fortfarande krävdes ett uppror, en statskupp eller ett mord för att avsätta en kung. Några andra möjligheter fanns inte för att bli av med en orättfärdig kung. Man kan dock konstatera att beroendet av ständerna då och då markeras i texterna genom att suveräniteten kopplas till riksdagen och att kungen även söker ett samtycke för sin suveränitet. Alternativet hade varit att hävda att den givits direkt från Gud, utan inblandning från riksdagen, eller helt enkelt strunta i att försöka övertyga undersåtarna om att makten är legitim. För att sammanfatta analysen vill jag peka på att det centrala i retoriken inte är att argumentera för en teokratisk ideologi, utan att försöka att övertyga gällande bandet mellan kung och folk, och att stärka detta med teokratiska argument och med hänvisning till riksdagen. I det följande skall kungamaktens ansträngningar att uppfattas som legitim inför befolkningen undersökas vidare. Vad utlovade man för något och vilka argument använde man?

98. Johannesson 1968, s. 116f.

99. Kongl. Maj:ts placat 3 januari 1698.

100. Ekedahl 1999, s. 80.

101. Se Johannesson 1968, s. 110–114.

102. Österberg 1993.

Guds ära och hela folkets välfärd

Trots, eller kanske på grund av, alla krig som drabbade Europa och Sverige går det att finna väl utvecklade tankar om välfärd i plakaten. Idylliska välfärdsskildringar är naturligtvis vanligast förekommande under fredsperioderna. 1664 års plakat kan tas som exempel då förmyndarregeringen försöker förmedla en känsla av trygghet, närhet, gemenskap och lycka till alla som bor i riket. Brevet inleder enligt den vanliga formeln och övergår sedan till att hänvisa till den ”viktiga” böndagstraditionen som ”Våra För Fäder, Sveriges Rikes Konungar och Regenter [...] Årligen påbjuda och fira”. Efter att ha understrukt det goda som följer med denna tradition riktas sedan blicken utåt mot omvärlden med kommentaren att ”våra Grannar och Naboer” hotas av krig och dyrtid, och att vi därför – ”uti denna Världens sista tid” – skall vara tacksamma över Guds ”grundlösa godhet” gentemot riket. Sedan följer en längre utläggning om det goda tillståndet i riket som också avslutar hela brevet:

tvärt emot hava [Vi] görligen rönt och förfarit Guds dennes högstes besynnerliga hägn och vårdnad, över Oss och Vårt kära Fädernes Land, i det Vi hava, uti dessa förvärkta Våra Regements År, hos alla Våra Grannar och Naboer, nått och njutit god fred, ro och säkerhet, över hela Vårt Rike, så och försport gott förstånd, enighet och förtroende ibland alla dess Ständer Våre trogna Undersåtar; Erhållit god Årsväxt, mest på alla orter, undvikit Pestilentia och smittosamma Sjukdomar, jämte flera olyckor, vilka kunna hava varit befarade, infinnandes Oss där hos med hjärtans Bön och åkallan hos hans Himmelska allmakt, att allt övrigt tillstundande ont och skadligt, måtte desslikes nådeligen avvändas, och ifrån våre Gränser utestängas, jämväl att det goda som Gud haver här till Oss låtit vederfaras, kunde genom hans nåd och mildhet beständigt varda, och hans ymniga välsignelse, alltid hos Oss och Vårt Land förkovras, förnyas och evärdligen förbliva: Särdeles och såsom Vi i detta Året, att sammankalla alla Riksens Ständer, till pläga deras trogna inrådande och medhjälp med Regements sakerna, have för gott funnit, alltså är ej mindre nödigt, vid detta ärendet, än något annat, att bedja den allrahögsta Gud, om sin nåderika välsignelse och bistånd, till detta så högt importerande Verks fortsättande, det han, av Faderlig godhet och nåd, vill styra, befrämja och lycksaligt göra Vårt uppsåt, och Ständernas trogna bearbetande, till hans Namns ära, och hela Vårt kära Fädernes Lands märkliga bottnat och fromma.¹⁰³

103. Kongl. Maj:ts placat 19 mars 1664. Se även Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663, 22 mars 1665, 17 mars 1669, 16 mars 1670, 14 mars 1671. Ett uppehåll följer sedan och nästa idyllisering återfinns i 1682 års plackat. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1683.

Vad som knyts till lyckan är som synes fred och trygghet, landets förkovran och förnyelse, samt det arbete som utförs av riksdagen för att stärka riket. Detta skapar sammantaget en mycket stark bild av gemenskap och ett efterstävansvärt ideal för åhörarna – en hyllning till Guds ära och hela folkets välfärd. I efterföljande plakat förekommer i flera fall liknande idylliseringar och ofta kontrasteras dessa antingen mot en hotfull omvärld eller mot krigsperioder som drabbat riket i det förflutna. Begrepp som upprepas är synonymer till endräkt, *concordia*, ett av dåtidens politiska nyckelord.¹⁰⁴ Exempelvis ”fred, ro och säkerhet”, ”förstånd, enighet och förtroende” eller ”nåd och mildhet”, vilka alla signalerar en dröm om ett samhälle i balans. Begreppet ”lycksalighet”, vilket kan ses som en sammanskrivning av lycka och fromhet, är också vanligt förekommande.¹⁰⁵ I samtliga plakat uttrycks en känslösam och lyrisk fredslängtan, för under freden, framhåller man, blomstrar religion och fromhet, alla goda seder och moral, tillsammans med näringar och annan materiell kultur. Anspelningar på välfärd, lycksalighet och omsorg är inte bara argument som förmyndarregeringen brukar, utan dessa återkommer även i samband med Karl XI:s myndighet. I regel finner man dessa uttalanden i böndagsplakatens inledning.¹⁰⁶

Vad som upprätthåller välfärden knyts således till regentens duglighet och rättfärdighet, till riksdagen och näringarna, men framför allt till undersåtarnas fromhet. Med fromhet menas då inte bara tro i metafysisk mening, utan i högre utsträckning att leva ett dygderikt liv i allmänhet. Välfärdsbegreppet knyts inte heller enbart till riket utan även till individen, och då står ofta de moraliska aspekterna i fokus.¹⁰⁷ Till upprätthållandet av den andliga välfärden hör inte minst de böndagar som firas varje år och utlyses i böndagsplakaten. Det är dessa, menar man, som medverkar till att en ”trösterik Sol var Morgon nu över Oss uppgår”.¹⁰⁸ Välfärden och den kungliga omsorgen beror samtidigt på undersåtarnas trohet till kungamak-

104. Runeby 1982, Österberg 1997.

105. Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663, 22 mars 1665, 17 mars 1669, 16 mars 1670, 14 mars 1671. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1683, 20 januari 1685, 28 januari 1690, 28 januari 1692, 14 januari 1693, 10 januari 1694, 10 januari 1695, 2 januari 1696, 3 januari 1698.

106. Se exempelvis inledningarna till Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1686; 28 januari 1687, och; 28 januari 1692.

107. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1678, 10 februari 1680.

108. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1686. Enligt Kurt Johannesson intog solsymboliken en dominerande plats i den politiska konsten knuten till hovet. Som symbol var den träffande eftersom solens ljus och värme, dess uppgång och nedgång tillhörde varje människas dagliga erfarenhet, från adelsmannen till bonden. Att förbinda solen med den kungliga nåden och omsorgen var också en av grundtankarna i det karolinska enväldets ideologi. Dessutom var solen genom det kristna symbolspråket förbunden med Gud och kunde därmed understryka furstens ställning som Guds ställföreträdare på jorden. Se Johannesson 1968, s. 115–119.

ten, eller staten, och fäderneslandet. Detta förklaras exempelvis i 1687 och 1692 års plakat:

Alltså hava Vi vid den åhugsamhet, nådiga Omvårdnad och Kongl. Försorg, vilka Vi så eljest, som enkanterligen vid inträdet av detta Nya året till allas Edert bästa draga, högst nådigt skattat Eder därom än ytterligare att påminna, helst när Vi därjämte betrakta, huruledes all Möda och Vaksamhet, som å Vår sida använd varder, sker förgäves och kan icke hava någon åstundad verkan, fast mindre efter Vår önskan nå det föresatta målet, så framt I icke också sida allt det bibringa, som kan Vårt till Edert bästa rättade förehavande och uppsåt fruktsamt göra¹⁰⁹

Alltså draga Vi icke allenast i Näder det Förtroende till Eder, att som Vi å Vår sida uti det fallet tänka att göra Vårt till, I också alla samtliga för den troгна Undersåtliga Vördnad och Vålmening, I bära för Oss och Vårt Kongliga Hus, för den Kärlek I Edert Fädernesland skyldiga ären, och allra mest för den Omsorg och Omvårdnad I bör hava om Edra Sjäalars eviga Vålfärd, lära låta detta nästberörda vara Edert största Längtan och Trängtan¹¹⁰

Kungens sätt att tilltala folket styrs här i hög utsträckning av begrepp som förtroende, trofasthet, vördnad, kärlek och omsorg och genom hänvisningar till att maktrelationen mellan överheten och undersåtarna skall bygga på gemensamma överenskommelser. På detta sätt uttrycks således principen för ett slags kontrakt. Med lite god vilja kan detta synsätt även knytas till naturrättens tanke om samhället som en överenskommelse och garanterad av kungamakten. Kungen visar sitt förtroende för undersåtarna genom att ”göra Vårt till” om undersåtarna visar vördnad för kungahuset. Som argument för detta hänvisar man till plikten och kärleken till fäderneslandet och även till omsorgen om ”Edra Sjäalars eviga Vålfärd”. Enligt dåtidens tänkare var också ”samhällskontraktets” bibehållande beroende av den enskildes moraliska styrka. Ytterst var det fursten som bar det övergripande ansvaret för landets religiösa och moraliska status och med sin position i samhällshierarkins topp skulle föregå med gott exempel. Främst bland dessa dygder var fromheten, ”pietas”, tillsammans med kardinaldygderna (dvs. vishet, mod, måttfullhet och rättrådighet, samt tro, hopp och kärlek).¹¹¹

Det främsta exemplet på förekomsten av ett naturrättsligt kontraktstänkande i synen på statens legitimitet finner man dock i en kommentar till de många skildringar av konflikten med Osmanska riket som beskriver den politiska omvälvningen i samband med Mehmet IV:s (1648–87) tronfrån-

109. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

110. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1692.

111. Lindberg 1992, s. 235f.

fälle och Süleyman II:s (1687–91) tronövertagande. Denna händelse används både för att beskylla ”den Turkiske Kejsaren” för att vara en fredskränkare och som ett exempel på vad som kan drabba en orättfärdig överhet. I 1688 års brev berättas om att ett ”förvirrat tillstånd” råder i den ”Ottomanska Kejsarens” välde:

[...] att sakerna där nu uti ett fast sällsamt och förvirrat tillstånd berättas vara råkade, och den Turkiske Kejsaren, som fyrtio Årstid Regementet fört haver, för denne olyckan skulle så stor ovilja hos sina Undersåtar skall funnit hava, att de med gruvlige Mord och mycken Blods utgjutelse, till det upproriske företagande trädde äro, honom deras Lydnad att uppsäga, och hans Broder i stället igen med det Ottomanska Kejsarens Vældets överantvardande [överlåtande] på Tronen att upphöja.¹¹²

Det intressanta är att den svenska statsmakten låter återge en statskupp pådriven underifrån av kejsarens undersåtar vilka uppsäger sin lydnad. Kejsaren har inte kunnat upprätthålla lag och ordning, och suveräniteten har därmed övergått till undersåtarna, vilka i sin tur valt en ny kejsare. Att denna föreställning massmedialiseras i böndagsplakaten är intressant och visar vilken betydelse man tillade rättfärdighetsbegreppet vid denna tid. Utifrån Karl XI:s horisont kan argumenteringen ses som en kontrastering till hans egen rättfärdighet, men sannolikt kunde även åhörarna bedöma sensmoralen av berättelsen utifrån sin egen situation.

Det visar åter igen på vilken roll som kontraktsföreställningar spelar för det politiska tänkandet. Plikten var utan tvekan ett gudomligt bud vid denna tid, men sades även inkludera fursten. En kung som bröt mot de gudomliga buden om ordning och välfärd hade därför en undersåte rätt att säga nej till, och till och med rätten att göra uppror mot. Lydnaden var därmed villkorad även utifrån en ”religiös uppfattning”.¹¹³ Den ottomanska kejsaren anklagas även i 1690 års brev för att så ”överdådigen kränkt och brutit” freden.¹¹⁴

Hänvisningarna till den gemensamma välfärden eller arbetet i riksdagen för att stödja rikets uppbyggnad är återkommande argument i budskapen under 1660- och 1670-talen. De vittnar om tydliga försök från statsmaktens

112. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

113. Till skillnad från exempelvis Anna Maria Forssbergs resonemang är det svårt enligt min tolkning att å ena sidan tala om en ”politisk uppfattning”, som innebar att undersåtarna hade rätt att säga nej till krav, och å andra sidan en ”religiös uppfattning” som innebar krav på total åtlydnad vid denna tid. Se Forssberg 2005, s. 102.

114. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1690.

sida att övertyga befolkningen om statens omsorg om riket.¹¹⁵ Ser man på perioden fram till skånska krigets utbrott 1675 så förmedlas i flera brev en i grunden positiv bild av rikets tillstånd. Något akut yttre hot mot riket förekom heller inte. Tvärtemot alla farhågor har riket klarat sig från att drabbas av pest och sjukdomar eller andra ”stora och farliga olägenheter”.¹¹⁶ För att stärka känslan av trygghet ger man även exempel på solidaritet på lokal nivå inom riket; i de ”Landsorter” där jordens grödor gett dålig utdelning har ”andra närbelägna, detsamma kunnat bistå, och komma till undsättning”.¹¹⁷ Andra argument för en gemenskap i positiv anda som lyfts fram under 1660-talets början är ständernas arbete enskilt eller i riksdagen. Beskrivningarna kretsar då gärna kring vissa ledord såsom gott förstånd, enighet, medhjälp etc.¹¹⁸ I en utläggning från 1692 års brev handlar det inte bara om att bibehålla den ädla freden utan även om att använda den för att bygga upp det som raserats under tidigare krig:

Så hava Vi jämväl i Herrans Namn vinnlagt Oss därom, att uppå densamma bygga och stödja allt det, som till Riksens och Kära Fäderneslandets timmeliga Lycksalighet, Välstånd och Trygghet hörer, och ibland annat besynnerligen vid dessa eljest bullersamma och oroliga tider sökt icke allenast att bibehålla den ädla Freden, såsom utav vilken mer än dels alla andra Lekamliga Sällheter hava deras Ursprung och Upprinnelse; Utan också att, nyttja detta fredliga tillståndet till Upprättelse och befrämjande av Riksens, igenom varjehanda Krigs- och andre Tillfälle, förfallna Styrka och Välstånd; jämväl att bearbeta därhän, det var och en av Eder uti Ro och Säkerhet må så sköta sin redliga Handel, söka sin Fromma och Förkovring, och således smaka den Sötman, som den dyrbara Freden kan med sig föra. Vi bör också alla samtliga med skyldig Vördnad erkänna Guds stora Nåd, och innerligen glädja Oss däröver, att detta Vårt välmenta Uppsåt, och den därvid använda osparda Möda och Vaksamhet, jämte alla våra Christeliga Rådslag hit intill med en önskelig framgång är vordne bekrönt och välsignade.¹¹⁹

115. Detsamma noterar Elisabeth Reuterswärd för frihetstidens böndagsplakat. Se Reuterswärd 2001, s.173–178.

116. Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663.

117. Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663.

118. Exempelvis ”[...] över hela Vårt Rike, så och försport gott förstånd, enighet och förtroende ibland alle dess Ständer Väre trogne Undersåter”, eller ”Särdeles och såsom Vi i detta Året, att sammankalla alla Riksens Ständer, till pläga deras trogna inrådande och medhjälp med Regements sakerna”. Se Kongl. Maj:ts placat 19 mars 1664.

119. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1692.

Utläggningar om den gemensamma välfärden artikulerar på ett tydligt sätt en önskan att stärka statsmaktens legitimitet under en krigisk och fattig tid. Den föreställda gemenskapen skall stävja problemen med hjälp av en idé om ömsesidighet. I framtidsvisionen väntar lycksalighet, välstånd och trygghet för alla. Välfärdsargumenten kan också ses som ett uttryck för en belöningsretorik i syfte att stärka den politiska auktoriteten. Men för att stärka denna måste statsledningen också förankra sin legitimitet i något för samhället fundamentalt, alliera sig med en av alla önskad samhällsutveckling och framträda som dess främsta protagonist. Vad som kan noteras i ovanstående stycke är att ekonomiska aspekter framställs som en separat sfär inom rikshushållet, alternativt vid sidan av staten/kungens maktsfär, då det sägs att ”var och en av Eder uti Ro och Säkerhet må sköta sin redliga Handel [näringsfång]” nu när kungen gör allt för att gynna ”välstånd och trygghet” i riket. Enligt Charles Taylor är denna föreställning om samhället som en ekonomi, bestående av aktiviteter som produktion, handel och konsumtion, central för framväxten av en modern social ordning.¹²⁰ Vad som är karakteristiskt för denna syn i ovanstående fall är avsaknaden av en kollektiv agent för ekonomin. Istället är det individerna som arbetar för sina egna mål. Nedanstående stycke från 1693 års plakat visar på en liknande uppfattning:

Allt i gott skick och lag här inrikes ställa, och kasta vår Omsorg med Nyttan och god Värkan till Christenhetens Nödorfter utrikes. I våre trogne Undersåtare, så i Städerna som å Landet, idken edra lovlige Närings-Medel, Bergs- och Åkerbruken hållas vid makt, Hushållen förökas och tilltaga. Därtill med har Guds Hand varit skonsam, i det att vårt Rike och Land med de allmänna Landsplågor, som många annorstädes hava låtit sig märka, icke är hemsökt vordet, den skadliga Pestilientien och andra sådana Sjukdomar haver man nu i lång tid varit fri före. Hårde år, dyrtid och Hungers Nöd haver man ej heller haft orsak att klaga över: utan Jordens Gröda visat sig mer än dels ymnig, och inga eller mäktiga få truttit Bröd till deras Livs uppehälle.¹²¹

Vid denna tid konstaterades det också vid 1689 och 1693 års riksdag att det statsfinansiella läget för kronan var synnerligen gott. Kronans finanser var goda inte minst på grund av reduktion och förmyndarräfst, och dessutom hade utrikeshandeln utökats kraftigt och fredsåren innebar ökade tullinkomster.¹²² Ovanstående utdrag från 1692 och 1693 års brev tycks återspegla denna känsla. Under perioden 1660–1700 präglas flera plakat av denna typ

120. Taylor 2004, s. 76.

121. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

122. Rystad 2001, s. 218.

av mer hoppgivande argumentation, och i några fall saknas kärva krav på lydnad eller lojalitet helt och hållet.¹²³ Mitt bland de i många fall mörka skildringarna av samtiden finner man därför också dessa ljusa motbilder. Det är närmast förvånande att tidigare forskning inte uppmärksammat denna sida av stormaktstatens försök att vinna förtroende och legitimitet. I Anna Maria Forssbergs avhandling diskuteras inte ens denna aspekt av propagandan. Trots freden konstaterar Forssberg att ”hoten var lika levande som alltid, och ingen glädje eller trygghet fanns i sikte”.¹²⁴

Till skillnad mot vad som brukar framhållas i tidigare analyser av böndagsplakaten eller den ”ortodoxa” religionen som helhet under den karolinska perioden är således inte det dogmatiska eller det ensidigt pessimistiska synsättet totalt dominerande, även om grundtonen i många fall är mörk.¹²⁵ Vad som gör den mörk är framför allt krigen och vid fredsperioder ljusnar som visats synen på samtiden rejält. Det är också karaktäristiskt för tidens retorik med pendelrörelsen mellan mörker och ljus. Det emotionella eller vädjande draget i retoriken tyder även på att centralmakten inte alltid kunde räkna det som en självklarhet att få sin vilja igenom.¹²⁶

De välfärdsföreställningar som uttrycks ligger i linje med den kameralistiska teori som utvecklades under 1600-talet och som innebar att statsmakten skulle vara stark och välorganiserad för att fylla sina uppgifter. Denna styrka var dock inget mål i sig utan syftade till att göra folket rikt och välmående. Inom utrikespolitiken rekommenderade man därför fred och försvar eftersom en sådan politik ökade välståndet i samhället. Vidare såg kameralisterna samhället som en organism där varje yrkesgrupp som lemmar i en kropp hade sina egna uppgifter. Viktigt i detta sammanhang var därför att gudsfruktan, goda seder och ordning förmedlades till undersåtarna. Stellan Dahlgren menar exempelvis att politiken under Karl XI:s regering drevs

123. Se särskilt Kongl. Maj:ts plakat 22 mars 1665 och 25 februari 1681.

124. Se Forssberg 2005, s. 251.

125. I forskningen om böndagsplakaten i tidigmodern tid har ofta det dogmatiska och till och med det icke-emotionella inslaget framhållits. Se exempelvis Ekedahl som hänvisar till ”den kärva och hotfulla retorik som brukade utvecklas i böndagsplakaten”. Se Ekedahl 1999 s.76, eller Nordin som beskriver retoriken som icke-emotionell i nationell mening och främst ett uttryck för en ”religiös fundamentaldisciplinering”. Se Nordin 2000, s. 158. Nordin har endast studerat böndagsplakaten under det stora nordiska kriget. Iakttagelsen är i detta hänseende helt korrekt men stämmer alltså inte om man vidgar tidsramen. Anna Maria Forssberg framhåller att grundtonen i böndagsplakaten i regel var mörk men problematiserar detta inte mer. Se Forssberg 2005, s. 180.

126. Detta är ett argument som länge framhållits av Eva Österberg. Se Österberg 1995, s. 177. Det finns även fog för Anders Jarlerts åsikt om att flera missförstånd upprepas om den ensidigt dogmatiska ortodoxa religionen, både i översiktsverk och i mer ingående analyser. Se Jarlert 2005.

efter kameralistiska principer.¹²⁷ Kameralismen kan enklast förklaras som en vidgning av hushållsbegreppet, från att gälla familjen till hela samhället. Fursten blev därmed mer än en garant för lagarnas upprätthållande; som husfader skulle han även ha ansvar för den allmänna välfärden.¹²⁸ Den återkommande och mest centrala bilden för kungamaktens auktoritet är som visats dess funktion som fredens försvarare och välfärdens upprätthållare. Fursten framställs som statens förste tjänare, hela rikets och folkets beskyddare. Men för att vidmakthålla välfärden måste undersåtarna i enlighet med det ingångna kontraktet visa hörsamhet och lydnad, samt handla rätt.

Undersåten

[...] så förmane Vi Eder, att I Eder Bättring och Andakt ingalunda därvid stanna låta, utan densamma med allt allvar begynna och stadigt fullfölje, låtandes i synnerhet se en rätt bättrings frukt uti Eder Leverne, med all Gudelighets, Dygds och ärbarehets övning, som Gudi behaga, andra till Ljus och Efterdöme tjäna, men Eder själva till ett gott Salighets hopp lända må.

[...] såsom Christna och rättsinniga Undersåtar visen Eder här utinnan hör-samma, och Eder anläget vara låten att nyttja denna Nådes Tiden, till den rätta och sannskyldiga Lycksalighetens bibehållande, så för Kära Fäderneslandet i gemen, som för Eder var och en i synnerhet

KUNGL. MAJ/TSPALKAT 16 MARS 1670 & 14 JANUARI 1693

Den ideale undersåten tecknas i citaten ovan som en individ vilken sätter dygden, nyttan och fromheten i Guds och fäderneslandets tjänst. Dessa högt uppsatta mål löper parallellt med att statsbildningsprocessen i flera europeiska länder går in i en ny fas med en starkare kontrollutövning än tidigare.¹²⁹ Målet var att nå ut till alla och denna mobilisering går att återfinna på alla nivåer i samhället. Kyrkor, skolor och universitet fick alla en aktiv roll i fostrandet av dygdiga och trogna undersåtar.¹³⁰ Inom adeln medverkade,

127. Dahlgren 1992, s. 142ff. Det går dock enligt Dahlgren inte att bevisa att kungen själv hade sådana idéer. Kameralismen utvecklades av tyska och österrikiska ekonomer och fick stor betydelse också i Sverige. Den förste ekonomteoretikern i Sverige som gav uttryck för vissa kameralistiska tankegångar var Johan Claesson Risingh. Om kameralismen se även Dahlgren 1993. Dahlgren hänvisar till Gerhard Oestreich och hans tankar om social disciplinering under absolutismen. Oestreich ser denna strävan och den mentalitetsförändring, som denna resulterat i, som en grund för socialiseringen av den moderna tidens demokratiskt disciplinerade medborgare.

128. Karlsson 1994, s. 62.

129. Se Tilly 1975, Oestreich 1982.

130. Normann 1948, Nilsson 1990, s. 61ff., Ödman 1995, t ex. Kap. 17.

enligt Peter Englund, detta till en pliktmedvetenhet som krävde egenskaper som flit, måttlighet, självförbättring och lojalitet mot kungamakten.¹³¹ Detta återspeglar sig även bland dåtidens ekonomiska tänkare. För att öka välbefindandet förespråkades en handlingskraftig stat som kunde styra samhället i önskad riktning och gripa in på alla tänkbara områden, enligt Stellan Dahlgren.¹³² Dessa aspekter lyfter även Charles Taylor fram, det vill säga att hela samhällskroppen, inte bara eliten, utan befolkningen i sin helhet skulle aktiveras.¹³³ I Sverige var ett viktigt led i denna statsbildningsfas 1686 års kyrkolag. Denna blev början på ett genomgripande omdaningsarbete med syfte att integrera kyrkan i statsförvaltningen och uniformera religionsutövningen i riket. Med domkapitelförordningen 1687 inordnades kyrkan organisatoriskt i den statliga byråkratin, och med katekesförklaringen 1689 och skolordningen 1693 lades grunden för enhetlighet i den kyrkliga undervisningen. Samtidigt med firandet av jubelfesten 1693 till minne av Uppsala möte 1593 pågick dessutom arbetet med ny kyrkohandbok och rikspsalmbok som skulle åstadkomma likformighet i gudstjänstbruken, liksom en ny bibeledition.¹³⁴ Under samma period får även böndagsinstitutionen sin fasta form med fyra böndagar per år.¹³⁵

Vilka var då de centrala texterna för att forma en samhällssyn för breda befolkningslager? Enligt Hilding Pleijels tes dominerades människans världsbild vid denna tid av den religiöst grundade ideologin om de tre stånden: *ecclesia*, *politia* och *familia* (det politiska ståndet, kyrkoståndet och hushållståndet). Den uttrycktes praktiskt taget nästan överallt, från predikningar och katekesutläggningar, domkapitelsutlagor och konsten, till riksdags- och rådsprotokoll. Pleijel pekar även på att benämningar på katekesen såsom "Den lilla bibeln" eller "gemene mans bibel" hade täckning i verkligheten. I många hem var det husets enda bok och förmodligen var psalmboken den mest lästa boken ända fram till 1800-talets mitt.¹³⁶ Dessa texters ställning och inflytande kan också illustreras av att den första icke-religiösa folkboken, *Läsebok för folkskolan*, gavs ut först 1868.

131. Englund 1989, s. 164ff.

132. Dahlgren 1993, s. 118.

133. Taylor 2004, s. 73.

134. Pleijel 1935, s. 14–76.

135. 1675 utlyste Karl XI en fjärde böndag med anledning av kriget mot Danmark. Rikets stånd under det följande året motiverade enligt kungen att man även detta år firade fyra böndagar. Den fjärde böndagen inordnades därefter i traditionen, och under resten av 1600-talet och hela 1700-talet firades som regel fyra böndagar varje år. När böndagarna under 1600-talet blev regelbundet återkommande torde de i någon mån ha förlorat sin ursprungliga roll som en extraordinär åtgärd. Se Malmstedt 1994, s. 100.

136. Pleijel 1970, s. 35, 23, 134f, 147. Daniel Lindmark har dock ifrågasatt delar av Pleijels analys. Se Lindmark 1993. Detta tas upp längre fram i undersökningen.

En central roll bland normerande texter spelade Hustavlan. Denna utgjordes av en samling sedelärande bibelord för samhällets alla stånd och kunde mellan 1500-talets slut och 1800-talets början återfinnas i Sveriges officiella katekeser och psalmböcker. Som Andreas Marklund beskriver kan den liknas vid en "fadersbaserad samhällsikonografi" där treståndsläran sammanlänkades med kungen som rikets fader, prästen som församlingens fader och husbonden som husets fader.¹³⁷ Inom stånden var relationerna vertikalt eller hierarkiskt ordnade med ansvar och omsorg ovanifrån och lydnad och vördnad nedifrån. Samtidigt innefattades varje person i alla stånden. Inom kyrkoståndet var befolkningen uppdelad i lärare och åhörare, i det politiska var man antingen överhet eller undersåtar, och alla kunde i ekonomisk mening föras till hushållståndet. I hushållståndet ansvarar husbonden både för husandakt och folkundervisning, respektive rätt att utöva husaga. Slutligen präglades hustavleideologin av en stark betoning på ömsesidighet i relationerna mellan de olika stånden. Som Daniel Lindmark uttryckt det kan systemet beskrivas som ett trefaldigt rollspel där rollerna för den enskilde kunde växla mellan de olika stånden. Med tiden kom systemet att genomgå förändringar.¹³⁸

Utifrån avhandlingens perspektiv ställdes frågan om synen på åhörarna beskrevs utifrån ståndstänkandets grupprelationer eller om tilltalet var helt och hållet individuellt orienterat. Som de två inledande citaten redan antytt talar staten till åhörarna som individer, man vänder sig till "eder" eller till var och en. I forskningen har statsmakternas övergång till att betona människans individualitet förklarats på olika sätt. Charles Taylor lyfter som nämnts fram naturrätten och kontraktsteoriernas betydelse för det politiska tänkandet på 1600-talet. Max Webers klassiska analys av protestantismens etik kan också nämnas.¹³⁹ Eller skall det mer knytas till materiella faktorer? I svensk historieforskning har de extrema påfrestningar som det Stora nordiska kriget innebar lyfts fram som en orsak till en ökande individualisering. Sten Carlsson menar att det under Karl XII:s tid utspelade sig en omdefiniering av den sociala ordningen, att det i själva verket var den "första akten i det sociala drama som skulle förvandla ståndssamhället till ett klassamhälle".¹⁴⁰ Denna faktor lyfter även Åsa Karlsson och Peter Ericsson fram i samband med kriget. Carlsson menar att Karl XII:s ambition i 1713 års kontributionsmetod var att jämställa

137. Marklund 2004, s. 38f.

138. Lindmark 1993, s. 65–69. Bland annat omtolkades schemat i en naturrättslig riktning under frihetstiden och kring sekelskiftet 1800 förändrades även innehållet med en förstärkning av patriarkalismen inom hushållet.

139. Weber 1995.

140. Carlsson 1973, s. 239.

alla undersåtar i skattehänseende.¹⁴¹ Ericsson menar att det var den karolinska krigsekonomin under det stora nordiska kriget som medverkade till en politisk individualisering. Kriget och resursuttaget gav undersåtarna en "subjektivitet som självständiga rättssubjekt, med individuella, oförmedlade relationer till kungen eller statsmakten, präglade av bestämda ekonomiska rättigheter och skyldigheter". Även om det saknades positiva politiska rättigheter så menar Ericsson att denna utveckling pekar mot medborgarsamhället.¹⁴² Ovanstående aspekter skall diskuteras i det följande.

Goda undersåtars plikter

Individen tilltalas i böndagsplakaten som ett politiskt subjekt, som en undersåte. I ingresserna sammanskrivs undersåtebegreppet med en tydlig politisk kontext: "Vi Carl [etc.] Tillbjude Eder oss älsklige våra trogna Ständer och undersåtar, andliga och världsliga som bygga och bo i vårt Konungarike Sverige [etc.]."¹⁴³ Denna formulering kan spåras till 1611 års kungaförsäkran där undersåten likställs med ständerna: "[S]amptlige riksens ständer, högre och lägre, andelige och världslige, have därhos tillsagt att vele vare oss trogne och rättrådige undersåter och bevise oss all hörsamhet och lydno uti det vi dem till vårt och mening Sveriges rike alles vårt [...]". Hänvisningen skulle i detta fall, som Monika Edgren framhållit, främst innebära att undersåten var förknippad med ständernas rättigheter och privilegier. Undersåterätten gällde enligt kungaförsäkran dem som var födda i Sverige och alla de som byggde och bodde i riket och som bevisade sin undersåteskyldighet genom lydnad, huldhet, hörsamhet och trohet. Bofasthet som grunden för tillhörighet understryks även i 1634 års regeringsform. Principen går ännu längre tillbaka och återfinns i de medeltida lagarna. En annan distinktion som är avgörande för undersåterätten var att man antog "den rätta läran".¹⁴⁴

Att regenten vänder sig till samtliga inom rikets gränser understryks i böndagsplakatens avslutande uppmaningsfas till "I alla, så Andelige som Världsliga, så Höga som Låga, så Unga som Gamla, så Män som Kvinnor, vilka uti vårt Konunga Rike [etc.]."¹⁴⁵ Det kan således noteras att kvinnor

141. Karlsson 1994.

142. Ericsson 2002, s. 277.

143. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1683. Se även Kongl. Maj:ts placat 20 september 1661, 22 mars 1665, 12 mars 1673, 17 mars 1674, 29 mars 1675, 24 februari 1677, 16 mars 1678, 15 februari 1682, 21 januari 1684 etc. I många av plakaten (innan 1680) sätts också "män" i parentes efter "ständer".

144. Se exempelvis Edgren 2001, s. 44–53.

145. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682: "[...] och där till lydande Hertigdömen, Län och Landskap bygga, bo eller vistas, ingen undantagandes, av vad Stånd och villkor han och vara kan och icke utav Sjukdom eller annat oundvikligt fall hindrad eller avvållan varder, låte Eder i tid och samdräktighet infinna i Herrans Hus".

kan beskrivas som undersåtar enligt dessa texter, och ses som en naturlig del av den politiska, patriotiska, moraliska eller religiösa gemenskapen. 1661 års plakat är närmast ett undantag då man i ingressen vänder sig till ”goda Herrar och Män” och i budskapet anspelar på ”alla Riksen Inbyggare, såsom rediga rätta Svenska Män”.¹⁴⁶ Det dominerande tilltalet är istället det könsneutrala som ”var och en”, ”Eder” eller ”I”, vilket snarare markerar budskapets allomfattande ambition och därmed att samtliga invånare i riket skall betrakta sig som lydnesspliktiga och gudfruktiga undersåtar. Begreppet ”undersåte” används främst då det hänvisas till riksdagen eller då man påkallar lojaliteten till kungamakten, i ingressen eller i avslutningen med plakatets straffbestämmelse ifall någon uteblev från böndagarna.

Bland de mer förmanande begreppen är lydnessbegreppet intressant, även om det inte uttryckligen förekommer så ofta. Till begreppet lydness förs i plakaten även människans tre existentiella förpliktelse: den till Gud, till nästan, och till det egna jaget. Exempelvis uttryckt i 1695 års plakat: ”samt alles Eder Plikt där emot, både i anseende till Gud, Eder Nästa och Eder själva”.¹⁴⁷ Begreppet lydness i romersk-skolastisk rättstradition stod inte för blind lydness, utan lydnessen var avhängig rättsordningens böra: lydness var något villkorligt, beroende av att den politiska makten var rättfärdig: ”rex iustus”.¹⁴⁸ Att vara en lydnesspliktig undersåte beskrevs därför både i rättsliga och dygdeetiska termer. Vid avtalsbrott upphörde skyldigheten att lyda den orättfärdiga politiska makten: tyrannen. I samtiden menade man sig finna skillnaden mellan trälens lydness och den fria undersåtens lydness i Bibelns föreskrifter. I Samuels bok skildrades exempelvis ett rättslöst samhälle med upplöst egendomsordning och folket förvandlat till egendomslösa trälarna.¹⁴⁹ Dygden att inte lyda den orättfärdiga politiska makten exemplifieras även i plakaten, i skildringen av hur ”den Turkiske Kejsaren[s]” undersåtar säger upp sin ”lydness” för att välja en ny kejsare.¹⁵⁰ Begrepp som ”rättsinniga”, och ”den rätta och sannskyldiga”¹⁵¹ är vanliga och visar att böndagsplakaten återspeglar ett starkt legalistiskt ideal.¹⁵² Vad som framför allt kan konstateras är att någon indelning av människan i olika ständer eller korporationer inte förekommer, utan i stället markeras i

146. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

147. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695.

148. Österberg 1993.

149. Normann 1948, s. 38f.

150. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

151. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1692, 14 januari 1693.

152. För tanken om 1600-talet som präglad av en stark legalistisk diskurs, se Österberg 1992.

dessa texter att det skall förstås som ett budskap till var och en. Över huvud taget återkommer det individuella tilltalet ”var och en av eder” regelbundet i böndagsplakaten.¹⁵³

Intressant är därför att ståndstänkandet som tidigare forskning påpekat var styrande i 1600-talets föreställningsvärld inte manifesteras i böndagsplakaten. Regentens förmaningar gäller som nämnts alla och de skall åttlydas oavsett vilket ”Stånd eller Villkor han vara må”, som det heter i samband med att böndagarna utlyses i slutet av varje plakat. Budskapens krav på moraliskt ansvar överbryggar snarare de olika sociala, eller genuskodade, tillhörigheterna inom samhället. Ett liknande drag pekar Barbro Bergner på i synen på familjen i stormaktstidens likpredikningar. Hemmet och familjen stod i centrum för livshistorien och förenades i ett kristet dygdeideal som gällde alla i samhället oavsett stånd. Dygdeidealet var också därför långt på väg gemensamt för man och kvinna.¹⁵⁴ Intressant är att lydnadsbegreppet, eller plikten, inte bara beskrivs som en vertikal relation i individens förhållande till överheten, utan att den även innefattar en horisontell dimension med fokus på individens relation till sina medmänniskor. Förutom krav på laglydnad i böndagsplakaten skall den gode undersåten även vara upplyst, och då som ”upplysta Christna”.¹⁵⁵ Men man hänvisar även till ett ”upplyst Förnuft” eller ”sunt Förnuft” som grund för människans egna moraliska förmåga att bedöma riktigheten av sina handlingar.¹⁵⁶ Detta ”ortodoxa upplysningsbegrepp” är i första hand orienterat mot människans gärningar och starkt individorienterat, och handlar i första hand om en sorts etisk upplysning. I grunden menar man att en upplyst människa skall vandra på den rätta vägen och göra det goda (Guds lag), samt lyssna till sitt eget samvete (Guds röst) för att själv avgöra vad som är rätt eller fel.¹⁵⁷

Ett stående inslag i plakaten är förmaningen om ”bot och bättring”. Vad som menas med detta förklaras inte alltid, men ett exempel på dess innebörd ges i följande stycke:

153. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 14 mars 1668, 16 mars 1670, 16 mars 1672, 17 mars 1674, 29 mars 1675, 24 februari 1677, 16 mars 1678, 18 februari 1679, 10 februari 1680, 15 februari 1682, 31 januari 1683, 21 januari 1684, 20 januari 1685, 28 januari 1686, 28 januari 1688, 28 januari 1692, 10 januari 1694 etc.

154. Bergner 1997, s. 82–84.

155. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

156. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1692, 10 januari 1694.

157. Denna variant av förnuftstro och upplysning diskuteras sällan i de traditionella idéhistoriska översikterna eftersom utgångspunkten där är det program som tog form i 1750-talets Paris av en grupp filosofer som definierade sin verksamhet som ”upplysning”. Se exempelvis Liedman 1997, s. 15ff, 42–44, Frängsmyr 2004, s. 408.

[...] så förmana likväl icke allenast Vi Eder ännu nådligen, att I för allting vinlägga Eder om en sannskyldig Bot och Bättring, en rätt Tro och Förtröstan till Gud, samt en oskrymtat Kärleks övning emot Eder Nästa, så lagandes att I under Guds Baner och Lydno må kunna övervinna allt ont, och bliva bestående inför honom som dömer med rätt och rättfärdighet¹⁵⁸

Som synes anges tre innebörder av bättringskravet: rätt tro, förtröstan till Gud och kärleken till nästan. Förutom felaktiga gärningar beskrivs det som en lika stor brist att känna falsk säkerhet, det vill säga att inte känna tacksamhet och ta vara på allt det goda som skänkts, om så var fallet, under det gångna året. Resonemangen i denna stränga nytto- och skötsamhetsmoral går ut på att inte ”slå sig till ro”, vara högmodig eller förmäten, utan att med goda gärningar arbeta för Guds ära, stat och fosterland, och därigenom motverka svårare tider:

Jämväl, att vi för den skull icke slå Oss till säkerhet, Högmod eller förmäthenhet, lika som fatta Vi utom all fruktan, och intet obestånd vore å färde, eller till förvänta, utan, att Vi betrakta Vårt onda väsende, avstå därmed, ångra samt beklaga, de överträdelser, som Vi hava begått, jämväl där hos, med fasta, Bön och åkallan, söka att blidka och förekomma Guds nåde och Straff¹⁵⁹

Tonen i det förmanande tilltalet är i många fall skarp, och kravet på självförbättring beskrivs som närmast konstant. Som Bo Lindberg menar var också affekterna och deras tyglande ett vanligt ämne på 1600-talet, och i många orationer användes just de stoiska argumenten som sade att man måste uthärda olyckorna, både de allmänna och de egna.¹⁶⁰ Under 1600-talet gäller moraliska dygder och teologiska dygder. De moraliska dygderna är då: klokhet, tapperhet, måttlighet och rättvisan, medan de teologiska dygderna representerar: tron, hoppet och kärleken. Som kontrast stod de sju ”dödssynderna”: högmodet, girighet, otukten, avunden, frosseriet, vreden och lättjan eller likgiltigheten.¹⁶¹ Från böndagsplakaten kan också flera paralleller dras till den gammaltestamentliga profeten Amos, även om tilltalet är långt ifrån så radikalt som från denne profet. Amos förkunnelse riktade sig framför allt mot de sociala missförhållandena och den falska kulten, men beskrev också en annorlunda uppfattning om rättfärdighet. Till skillnad från den äldre synen som såg ”rättfärdighet” som en förening mellan ett rättskaffens liv och den framgång som därav följde, låter Amos i stället den fattige och förtryckte framstå som ”rättfärdig”, och ”rättfärdighet” skall därför vara en

158. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1669.

159. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

160. Lindberg 2001, s. 268f.

161. Johannesson 1998, s. 104.

inre kvalitet. Kritik mot överflöd och högfärd kommer av detta, liksom tanken att utkorelsen innebar ett stort moraliskt ansvar för befolkningen.¹⁶² Amos tycks exempelvis tala genom Karl XI efter att han kröntes till kung. Vad som märks är en hårdare ton gentemot det lastfulla leverne som kungen menar förekommer i riket, och särskilt påtagligt när krig hotar. Det heter i 1675 års brev att var och en bör övergiva all ”Högfärd och Överflöd”, sina ”Laster och Odygder, sin girighet, gudsordsförakt” etc. Kungen beklagar också att ”många pressar och förtrycker” den nödlidande med ”Ocker och Vinning”.¹⁶³ En konsekvens av rättfärdighetskravet är också att kravet på rätt handlande betonas lika starkt som kravet på rätt tro.

Rätt handlande och rätt tro

Det var länge inom kyrkan som den etik utformades vilken skulle sätta regler för samhällets och dess invånares val av handlingar. En viktig milstolpe för detta var 1686 års kyrkolag som föreskrev att alla svenska invånare skulle bekänna sig till landets evangelisk-lutherska tro. Stat och religion blev därmed ett, ingen skillnad gjordes mellan det politiska och det konfessionella. I offentliga sammanhang var bekännelsen därför ett tvång, annars gällde samvetsfrihet.¹⁶⁴ Gränsdragningen mellan samvetsfrihet och bekännelse tvång kom att utvecklas i Sverige redan under 1590-talet och denna syn på skillnaden mellan privat och offentlig religionsutövning kom att gälla fram till slutet av 1700-talet. Enligt dåtidens riksdagsbeslut accepterades ingen annan religionsutövning än den lutherska inom rikets gränser, men däremot kom en viss ”samvetsfrihet” att praktiseras om den icke-lutherska religiositeten utfördes i enskildhet. ”Villfarelser” fick däremot inte spridas.¹⁶⁵

Hanne Sanders och Göran Malmstedt menar med viss inspiration från Pleijel och den brittiske historikern Somerville att religion i det stormaktstida Sverige var lika naturlig som existensen själv eftersom kulturen var religiös till sin karaktär. Följaktligen antas stormaktstidens allmogebefolkning ha utmärkts av en genuin gudstro, även om det förvisso inte alltid uppfattades och framställdes så av de kyrkliga myndigheterna. Samtidigt menar man att den kristna tron inte var någon renlärig och dogmatisk uppsättning normer och regler utan att den framstod som mer eklektisk och öppen. Sålunda kunde magiska och övernaturliga tolkningar samexistera med den mer reg-

162. Albrektsson & Ringgren 1995, s. 53f. För det Gamla testamentets ”stora” skriftprofeter var det sociala rättvisekravet och kampen mot synkretistisk religionsutövning viktigt.

163. Se särskilt Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675.

164. Montgomery 2002, s. 12.

165. Lindberg 1992, s. 478f, 482–485.

lerade officiella trosutövningen.¹⁶⁶ Frågan om den kyrkliga ideologin även var en folklig mentalitet har dock diskuterats livligt i forskningen. Peter Aronsson menar att hustavlans patriarkala värld var ifrågasatt av bönderna och Bengt Sandin pekar på exempel där allmogen protesterade mot diktatet om katekesläsning i hemmet.¹⁶⁷

Samtidigt var det paradoxala med bekännelsertvånget att de flesta av ortodoxins prästerskap var eniga om att principen om religionsenighet aldrig fick upprätthållas mot människans vilja. Den sanna kristna religionen var helt enkelt oförenlig med tvång. Man menade därför att människans samvete skulle vara fredat från yttre tvång från överheten.¹⁶⁸ Denna paradox skymtar även i plakaten då man beklagar att den ”offentliga gudstjänsten mera tyckes begås utav en vana och fruktan av straff och tilltal, eller tvång och annat världsligt avseende”, och i en tillfogad parentes säges att ”var över Vi och har hört mången rättsint av Eder både Andelig och Världslig ofta hava klagat”.¹⁶⁹ Samtidigt som det rådde kyrkoplikt önskade man således inte att gudstjänsten skulle bevistas av tvång! Man beklagar sig i 1686 års brev även över frågan om det ”Samvets-Tvång” och den ”gräsliga Förföljelse” som utspelar sig inom kristenheten.¹⁷⁰ Samt i två efterföljande plakat:

Så upphörer ej heller den gruvlige Förföljelsen och Samvetstvänet, som på några Orter i Christenheten emot dem, som sig till den Christelige Tron bekänna, föröves, utan fast mera tilltager och förökes¹⁷¹

Och huru kan man nogsamnt beklaga det stora Samvetstvänt, som ännu mången Christen fast ynkligen trycker, och så mycket svårare är att skatta, som alla lekamliga tings avsaknad tillhoppa icke är av det värde, att den må förliknas emot en Själevåda, eller det Skeppsbrått, som en människa lider uppå sin Tro?¹⁷²

Sannolikt är det frågan om kommentarer till förföljelserna av hugenottfamiljer i Frankrike i samband med att ediktet i Nantes återkallades av Ludvig XIV 1685. Det är intressant att någon polemik gentemot katolicism inte förekommer i samband med detta. Vad som uttrycks är istället frågan om människans samvetsfrihet. Det var också krav på utvidgning av samvetsfriheten som senare kom att ställa till problem för den ortodoxa statsuppfattningen om religionsenhet utan samvetstvänt. I grund och

166. Malmstedt 2002, Sanders 2001, Larsson 1999, Österberg 2005.

167. Aronsson 1993, s. 11ff, Sandin 1986, s. 58f.

168. Brohed 1973, s. 103.

169. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695.

170. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1686.

171. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

172. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

botten handlade det om relationen mellan det offentliga och det privata i samhället.¹⁷³ Carola Nordbäck har lyft fram samvetets roll hos ortodoxa teologer och menar att samvetsbegreppet, från deras sida, brukades som ett av de främsta redskapen för statens maktutövning, som en instans för att påkalla individens lydnad och trohet.¹⁷⁴

Enligt böndagsplakaten skall samvetet också leda till självreflektion hos individen, ”var och en av Eder, som vill gå till sitt Samvete”¹⁷⁵ bör begrunda tillståndet i sin omgivning och vilka konsekvenser det egna handlandet medför för detta. Man menar att åhörarna i ”Edre Samveten” bör vara övertygade om att ”Hjärtats Hårdhet” inte heller gynnar ”Broderligheten” mellan människorna.¹⁷⁶ Till dessa förmaningar kan man också föra den skarpa kritik som riktas mot: ”Högmod och Stolthet, yppighet, Skör- och lösaktighet, inbördes hat och förföljelse, obarmhärtighet och vårdslöshet om den nödlidande, fattige och eländige som ibland Eder förspörjes”.¹⁷⁷ Sådana ”telningar” menar man har sitt ursprung i ”den säkerhet med vilken man för intet ond skyr” och i bristande fromhet.¹⁷⁸ Detta samvetsbegrepp återspeglar den lutherska synen. Enligt Luther utgjorde samvetet en integrerad del av människans andliga sida, hjärtat och själen var tillsammans med samvetet den instans där gudsrelationen fanns. Det var också denna instans som gjorde det möjligt för människan att skilja mellan gott och ont, det vill säga en form av etisk måttstock. Genom samvetet påmindes människan om Guds lag och kunde därigenom frivilligt göra goda handlingar. Saknades tro kunde dock människan ändå lyssna till sitt samvete och göra goda gärningar, men skillnaden var att detta då snarare gjordes av tvång än av fri vilja.¹⁷⁹

Samtidigt är den människosyn man ger uttryck för oftast uppgiven. Det kan exempelvis talas om ”Vår naturlige tröghet till det som gott och Gud

173. Nordbäck 2004, s. 145, 148.

174. Nordbäck 2004, s. 140f. Från slutet av 1600- och till mitten av 1700-talet pågick en flitig debatt om begreppet samvetsfrihet i det protestantiska Europa. Inledningsvis rörde diskussionen främst religiösa frågor och trossatser men kom att successivt vidgas för att inbegripa åsikts- och yttrandefrihet. I bl.a. England och Holland infördes också allt fler lättnader i de religiösa tvångslagstiftningarna under 1700-talet. Diskussionen om samvetsfrihet fördes även i Sverige, däremot kom religionstvängnet både för trosbekännare och lutherska undersåtar att leva kvar under större delen av 1700-talet. Först vid införandet av 1809 års regeringsform kom den starka kopplingen mellan bekenntelseplikt och medborgarskap att minska. Se Nordbäck, s. 139f.

175. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695.

176. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685.

177. Kongl. Maj:ts placat 15 januari 1682.

178. Kongl. Maj:ts placat 15 januari 1682.

179. Nordbäck 2004, s. 145.

behagligt är” och att man därför bör be om ”Våra Bristers förlåtelse”.¹⁸⁰ I ett av plakaten menar man att människan ”utav sig själv alltid finnes mer böjd och benägen till det Onda, än till det Goda”. Detta är ett uttryck för den ”Mänskliga Naturen” som sägs vara orsakad av ”det beklagliga Våra första Föräldrars Syndastraff”.¹⁸¹ Enligt denna tankegång var det före syndafallet som Adam och Eva levde i jämlikhet, och först efter fallet uppstår sådana förhållanden som gör att en människa kan göra sig till herre över en annan. Som motvikt till människans fall finns nåden och förlåtelsen, att Gud alltid låter ”sig ångra det onda som han Oss berett haver”.¹⁸² Att människans natur sågs som fördärvad var inte en specifikt teologisk åsikt, utan framfördes också av rättslära. Enligt Pufendorf måste man utgå från att människans natur är ”fördärvad och att hon således är ett djur fullt av onda lustar”.¹⁸³ Denna människosyn kunde därmed motivera behovet av en uppsättning plikter som skulle lära människan att leva i en gemenskap. Enligt ortodoxin innebar en synd att överträda Guds lag. Denna lag fanns nedskriven i Bibeln i form av Guds tio bud, men den fanns också tillgänglig i form av förnimmelser i människans samvete, menade man.¹⁸⁴ Det människoideal som hyllas under denna period är således den troget fromma människan. Missnöje förmedlas vid olika tillfällen över en ”ytlig” fromhet.¹⁸⁵

Ansvaret och skulden läggs dock inte i huvudsak på individen, utan detta är något som skall bäras och lösas kollektivt. Bättringen förklaras gälla samtliga i riket, även regenten, och förmedlas gärna i dundrande termer.¹⁸⁶ Liknelsen vid ett vägskäl är, som jag varit inne på, i många fall central för framställningen av de handlingsdirektiv som anges i böndagsplakaten. Människans liv återges då som en vandring på en väg, exempelvis: ”pröven Eder vägar, och huru I denna tiden vandra må”, med dess olika vägval. Antingen gäller det att byta väg, ”att var och en, vänder sig ifrån sin onda

180. Kongl. Maj:ts placat 25 februari 1681. Se även Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1673, m.fl. Om olika synsätt på människan i gamla testamentet, se Albrektson & Ringgren 1995, s. 93.

181. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695.

182. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682.

183. Pufendorf 2001, s. 36.

184. Nordbäck 2004, s. 146.

185. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682: ”Så är och kallsinnigheten i Gudstjäns-ten så stor, att den samma icke mera förrättas av en trogen andakt, utan av en blott vana och till att hava för Världen ett fagert sken och anseende, varandes många GudsOrds åhö-rare, men fast få görare”.

186. Se exempelvis fortsättning på första citatet från Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680: ”Nu såsom i anseende till allt sådant, Oss samtigen högst angeläget är, att Vi alle enhälligen till-sammans träde, och vända Oss till Gud med en hjärtans Ånger och Ruelse”, eller 25 febru-ari 1681: ”och bekänne för honom Våre Missgärningar och överträdelser, och att Vi emot honom syndat have, anropandes honom där jämte om Våre Bristers förlåtelse”.

Väg” eller att fortsätta på den inslagna, ”Salighetens väg med sitt sken städse för oss upplyst”.¹⁸⁷ Felaktiga vandringer fanns även. Den ouppmärksamme kunde lätt dras in på villovägar, eller än värre, de som inte ens la märke till på vilken väg de vandrade eller vart den ledde för den delen.¹⁸⁸

Förutom behovet av en inre omdaning sågs också individens gärningar vara av högsta vikt. Enligt Sven Göransson var ett utmärkande drag för ortodoxin dess skriftprincip. Bibeln betraktas som utgångspunkt (*principium primum*) för teologin, samtidigt som avgörande argument även hämtades från den tidigare kyrkans tradition (framför allt Augustinus). Men trots det starka betonandet av läran ansåg man att teologin var en ”praktisk” vetenskap med syfte att omsättas i levande fromhetsliv.¹⁸⁹ Kravet på nytta eller ett rätt leverne är också den vanligaste förmaningen i böndagsplakaten och återkommer i flera skepnader, exempelvis:

[...] och Eder angeläget vara låten att nyttja denna Nådes Tiden, till den rätta och sannskyldiga Lycksalighetens bibehållande, så för Kära Fäderneslandet i gemen, som för Eder var och en i synnerhet¹⁹⁰

[...] huruledes han på sin sida benägen är Oss till att hjälpa, och lockar till att gå på hans vägar och efterleva hans Bud och vilja; Så lära I däremot på eder sida, om var och en av Eder till sig själv går, besinna huruledes I uti stället att nalkas eder Gud med ett honom välbehagligt leverne¹⁹¹

Kom och låt Oss ödmjuka Oss under den Allsmäktiges Hand med en allvarsam och uppriktig bot och bättring, med ett fast uppsåt att avlägga Mörksens och Syndsens gärningar och försaka allt skrymteri, beviljandes Gud en sanskyldig lydriad uti ett heligt och ostraffligt leverne¹⁹²

Det individuella draget betonas här både i relation till fäderneslandet och till Gud. Detta krav ligger också i linje med de krav som Pufendorf angav, nämligen att en god medborgares plikt mot staten medförde att ”han inte håller någonting kärare än dess välfärd och säkerhet”.¹⁹³ Många av förmaningarna liknar också de som Pufendorf lägger i begreppet naturlig religion. Denna handlar både om en inre och en yttre dyrkan av Gud. Den inre gäller vördnad inför Hans godhet, och att frukta Honom som den mäktigaste, medan den yttre dyrkan handlar om att människan i ”sina handlingar så

187. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675, 24 februari 1677.

188. Kongl. Maj:ts placat 15 mars 1676.

189. Se Göransson 1952.

190. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

191. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682.

192. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682.

193. Pufendorf 2001, s. 201.

långt som möjligt är låter Hans vilja komma till uttryck”.¹⁹⁴ Guds godhet och straff är också i hög grad markerade i plakaten. Den karolinska tidens religion ställer som synes gärningarna i centrum, medan paroller om den rena läran främst understryks i samband med firandet av jubileum. Som Hilding Pleijel påstår tycks också målet för den karolinska periodens kyrkotukt snarare ha varit ”att avskräcka från brott och framvinga en yttre sedlighet än åstadkomma en inre omdaning och sedlig förnyelse”.¹⁹⁵ Vi kan till detta även tillägga ett starkt ”socialt intresse”. Både rättfärdighet och rättsinnighet är återkommande teman i budskapen. Gärningarna och det praktiskt kristliga, såsom kärlek till nästan, regelbundna gudstjänstbesök, och yttre iakttagelse av kyrklig sed är därför viktigare än olika tros-element. Med tanke på det återkommande bättringskravet är, i min mening, begreppet ortopraxis – ett rätt och rent handlande – en bättre benämning för denna tidens fromhet än ortodoxi med dess fokus på rätt lära. Den rena läran skall visserligen försvaras, sägs det, men utövningen av tro handlar främst om rätt handlande, om gärningar. Texterna uppehåller sig inte heller vid frågor om den rätta lärans innehåll eller att framhålla ”det lutherska”.

Intressant är slutligen frågan om hur undersåteskapet motiveras gentemot frågor om en gemensam framtid eller sociala rättigheter. 1686 års kyrkolag motiverades exempelvis inte med några sådana löften, utan skyldigheterna var i första hand att bygga och bo så att undersåtarna kunde betala skatt, arbeta åt överheten och göra krigstjänst.¹⁹⁶ I böndagsplakaten framträder dock en annan bild. Det går inte att tala om förekomsten av sociala rättigheter, men däremot ”sociala skyldigheter” formulerade som en plikt att göra goda gärningar för fäderneslandets och för vars och ens skull. Det bör även framhållas att undersåten i majoriteten av böndagsplakaten beskrivs i könsneutrala termer och därmed implicit och ibland även explicit inkluderar kvinnorna. Som det skall visas längre fram i analysen kan detta kontrasteras mot det senare medborgarbegreppet som uttryckligen riktas mot männen. I den meningen bör man därför tala om inskränkningar i kontraktstänkandet under det sena 1700-talet eftersom kraven på fosterländskhet och trohet även inkluderade kvinnorna under 1600-talet. Kvinnorna sågs i den meningen som undersåtar och patrioter men hade samtidigt begränsade rättigheter.

I det följande är syftet att beskriva hur statsmakten förklarar rikets sammanhållning och hur en gemenskap gestaltas. Detta kan ses som en utvidgning av argumenteringen för kontraktet mellan furste och folk och för hur man föreställde sig den mellanmänniska relationen.

194. Pufendorf 2001, s. 70.

195. Pleijel 1935, s. 100.

196. Edgren 2001, s. 93.

Vårt Kära Fädernesland

Och kunna Eder samt och synnerligen icke förhålla, att ändock Vi, kastandes Ögonen på Vårt Rikes, allas Edert Kära Fäderneslands Tillstånd vid närvarande Tider, stor orsak hava Guds Nåd med särdeles Vörndnad att erkänna, som oss ett fast lyckligare villkor, än många andra Riken och Länder samt deras Inbyggare haver behagat förunna: Varandes och förmodligt, att icke någon ibland Eder lärer vara så förgäten av den Kärlek han bör bära till sitt Fosterland, och så vårdslös om sig själv, som icke gärna önskar dess, så väl som sin egen och de sines hugneliga Vålstånd, Förkovring och Lycksalighet, och fördenskull den alldeles skulle se främjad och befördrad

KUNGL. MAJ/TS PLAKAT 14 JANUARI 1693

Som rodan visats spelar tanken om landets utvaldhet, dess välfärd, trygghet och lycka en central roll för gestaltningen av en föreställd gemenskap i texterna. Dessa uttalanden kan i sig beskrivas som legitimitetsförsök. I det följande är syftet att undersöka vilka sociala relationer som olika gemenskapsuppfattningar bygger på och hur en önskad identitet motiveras. Ovanstående utdrag ur ett böndagsplakat manifesterar den ofta förekommande idén om rikets räddning från krig och dyrtid, vilken i sin tur får motivera plikten att älska sitt fosterland. Argumenteringen bygger på kristendomens bud att älska sin nästa som sig själv och likställer detta bud med kärleken till fosterlandet. Vad som betonas är att inför fosterlandet är alla individer (var och en) och därtill skyldiga att hjälpa varandra. Enligt kristen etik sammanfattar kombinationen mellan budet om kärleken till Gud (5 Mos. 6:5) och kärleken till nästan (3 Mos. 19:18) människans många förpliktelser (Matt. 22:34–40, Mark. 12:28–34, Luk. 10:25–28). Indirekt kan denna sammanskrivning sägas vara påverkad av sammanställningen mellan ”fromhet och rättfärdighet” som betonas hos de grekiska filosoferna. Det dubbla kärleksbudet möter man vanligast i den augustinska formuleringen ”älska Gud över allting och din nästa som dig själv”. Ovanstående uttalande fålls i samband med utlysandet av den officiella jubelfesten till minnet av Uppsala möte. Firandet fick omfattande proportioner och framstår som en av de största politiska manifestationerna över huvud taget under enväldets tid.¹⁹⁷

Sverige har vid denna tid karaktäriserats som en konglomeratstat snarare än en enhetsstat, det vill säga en mångfacetterad statsbildning bestående av flera olika områden och olika etniska grupper med olika relationer till

197. Ekedahl 1999, s. 32.

fursten och med skiftande rättssystem.¹⁹⁸ Med denna utgångspunkt är det därför intressant att problematisera vilken typ av samhällsgemenskap som statsledningen önskade att förverkliga med de centraliseringsförsök som initierades vid denna tid, både i förhållande till provinserna och till rikets administration. Flera forskare antyder att en förändring sker i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet. Som exempel på försvensknings- eller homogeniseringsförsök nämns Olof Rudbecks *Atlantican*, Rikspsalmboken och 1690 års bibelöversättning.¹⁹⁹ I forskningen råder det också delade meningar om detta bör beskrivas som ett försvenskningsförsök eller om det mer skall ses som ett led i ett homogeniseringsförsök av hela riket. Frågan har även kretsat kring om statsmakten vid denna tidpunkt haft en enhetlig och klar nationell självuppfattning.²⁰⁰

I tidigare analyser av böndagsplakaten vid denna tid skiftar även tolkningarna av hur gemenskapsföreställningarna skall beskrivas. Göran Malmstedt ställer upp tre på varandra följande dimensioner där den nationella identiteten är den starkaste, följd av en konfessionell identitet och slutligen en kristen universell identitet.²⁰¹ Nils Ekedahl ser plakaten som de främsta av texter som förmedlar föreställningen om Sverige som det nya Israel och svenskarna som Gudsfolket.²⁰² Jonas Nordin menar att dessa texter uttrycker en trohetsplikt snarare än en emotionellt, horisontellt och nationellt präglad retorik.²⁰³ Peter Ericsson avfärdar tolkningar om existensen av nationella perspektiv vid denna tid och menar att det sätt att tala som exempelvis böndagsplakat har ingick i den organiska samhällssynen och påkallade trohet i första hand mot kungamakten.²⁰⁴ Anna Maria Forssberg som studerat informationsspridning och krigspropaganda under perioden 1655–1680 menar i likhet med Nordin att man kan tala om en ”nationellt präglad” krigspropaganda vid denna tid, men till skillnad från Nordin menar hon att en sådan även uttrycks i böndagsplakaten.²⁰⁵ I det följande prövas dessa positioner. Frågan är vilka begrepp och stående fraser som brukas för att avgränsa den föreställda gemenskapen, hur man skildrar människans

198. Gustafsson 2000. Eng 2001.

199. Se exempelvis Hall 2000. I Kenneth Nybergs analys av svenska resenärers reseskildringar menar han att när 1700-talets resenärer talade om Sverige, låg deras lojalitet snarare hos staten, riket Sverige, än hos det svenska ”folket”, vilket senare skulle bli fallet. Se Nyberg 2001, s. 67, 305.

200. Se exempelvis Bergman 2002, Lerbom 2003.

201. Malmstedt 1999, s.97f.

202. Ekedahl 1999, s. 21.

203. Nordin 2000, s. 158f.

204. Ericsson 2002, s. 170.

205. Forssberg 2005, s. 42, 290.

tillhörighet och vad denna betyder i relation till andra gemenskapsidéer? Handlar den om trohet till kung eller till fosterland, eller både och, samt vilka distinktioner bygger identifikationerna på?

Fädernas land

Slående för texterna under sena 1600-talet är den mångfald av begrepp som brukas för att beteckna det kollektiva. Det i nationalismforskningen så centrala nationsbegreppet förekommer endast i två fall, i 1661 och 1662 års plakat, och med följande innebörder:

[...] de många Krigsrustningar och præparatorier till Blods utgjutelse, till Lands och Sjöss, hos åtskilliga Nationer, som än ske, och Gud allena vet, efter sin outrannsakliga försyn och Dom, vem de drabbandes, och vart de utsländes varde.²⁰⁶

Så have Vi största Orsak till att glädja Oss av hjärtat, tacka och lova därför den gode Guden, som Oss all sådan nåd gjort och bevisat har, och prisa Oss lycksaliga ibland andra Folk och nationer [...]²⁰⁷

Detta är som synes exempel på självförhärligande uttryck vid denna tid där termen nation troligen är en analogi till rike eller stat, det vill säga avser en organisationsform och inte ett folk. Lika sällsynt är termen svensk, och när den väl brukas så anspelar man enbart på männen. Termen ”rätta Svenska Män” förekommer i 1661 års plakat och skall enligt utsagan förstås som samtliga i riket vilka önskar att gynna ”det gemena bästas” och ”manliga handhavande”.²⁰⁸ Detta är dock den enda gången ”svenska män” nämns under hela stormaktstiden. Bruket av nationsbegreppet kan dock inte mäta sig med riks- och fäderneslandsbegreppet, varken kvantitativt eller i grad av kvalificering. Det är således framför allt fäderneslandsbegreppet som används när man vill anspela på en gemenskapskänsla.

Börjar man med brevens inledning, titulaturen, så handlar denna främst om att uppvisa det svenska rikets storhet, det vill säga ett stort antal territorier symboliserande en desto mäktigare och mer inflytelserik kung.²⁰⁹ 1682 heter det: ”Vi CARL med Guds Nåde, Sveriges, Götes och Vendes

206. Kongl. Maj:ts plakat 2 april 1661.

207. Kongl. Maj:ts placat 16 april 1662.

208. Kongl. Maj:ts plakat 2 april 1661.

209. Eng 2001, s. 284, 296.

Konung, Storfurste till Finland [etc.]”²¹⁰ Men samtidigt är det tydligt att hälsningen låter åhörarna förstå att det svenska riket inte skall separeras från provinserna eftersom alla enheter inordnas i termen ”Vårt Konungarrike Sverige”. Denna inkluderande ambition märks även av att texterna översattes ordagrant till undersåtarna i provinserna. Så var fallet i Finland, Bremen-Verden och i Pommern.²¹¹

Den inkluderande ambitionen är också tydligt markerad i själva budskapet eftersom ”var och en” liknas vid *ett* kollektiv med en gemensam trohet till *ett* och samma ”kära fädernesland”. Provincesborna definieras således inte som särskilda undersåtar inom riket, utan som medlemmar av ett enda rikskollektiv. Efter fredsfördragen med Danmark, Polen och Ryssland omkring 1660 framgår det också att landsförvärven skall ses som en del av Sverige: “[...] Vårt Regemente styrkt, förlänat inbördes Sämja och Enighet, befreat Oss inom Sveriges Gränser och dem utvidgat, hållit Våra Vapen emot all mänsklig Förmodan upprätt”.²¹² I 1684 års plakat är det dock inte helt klart med gränsdragningen när det heter att freden bevarats ”inom Vårt Kära FädernesLands Gränser, och uti dess tillhöriga Provinser”.²¹³ Sådana glidningar är dock få. Andra territoriellt definierade gemenskaper som förmedlas är Norden. Begreppet används ett fåtal gånger och då för att beklaga att krig även drabbar oss ”här i Norden”.²¹⁴ Det vanligaste sättet att närma sig Norden som gemenskap är istället i hänvisningar till ”våra grannar och nabor”. Intressant är att relationen till grannarna beskrivs i termer av gemenskap och att krig ses som något beklagansvärt, exempelvis:

När vi allenast behjarte och före oss till sinnes, näst förledet år, vad för ett sorgligt utseende det hade, kan ingen vara obekant och färgätit, det Riket ju var invecklat uti Fejd och Vapenskitte fast med alla dess Naboer och Grannar.²¹⁵

Man kan konstatera att någon antagonism gentemot grannrikerna inte sprids till befolkningen i böndagsplakaten. Hur dessa och liknande uttalanden upplevts av åhörare är en svårare fråga att besvara. Jonas Nordin

210. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1682. Formeln vendes konung i kungatiteln infördes ca 1540 av Gustav Vasa och var ursprungligen en del av den danska kungatiteln till följd av Danmarks expansion bland vänderna på 1100-talet. Gustav Vasa började använda denna titel som ett svar på att Kristian III av Danmark kallade sig Goternas kung. Vänderna identifierades felaktigt med vandalerne, vilka ansågs ha besegrats av goterna (och tolkades som förfäder till svenskarna) under folkvandringstiden. Se Eng 2001, s. 92f.

211. Brünings visar att böndagsplakaten som lästes upp i guvernementet var ordagranna översättningar av de svenska originalen. Se Brünings 1992. Se även Önnerfors 2003, Villstrand 2003.

212. Kongl. Maj:ts placat 14 april 1660.

213. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1684.

214. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661.

215. Kongl. Maj:ts placat 28 Januarii 1690.

menar att böndagsplakaten torde ha upplevts rätt främmande för den ordinarie provinsundersåten eftersom de inte tog hänsyn till mottagargruppens nationella identitet. Nordin menar vidare att de generella satserna var lika för alla undersåtar men att kronan i förhållande till de nationellt svenska i andra skrifter kom att hänvisa till mer ”intuitivt emotionella värden”.²¹⁶ Angående böndagsplakaten menar Nordin även att det finns en markant skillnad beroende på om det är kungen eller rådet som utfärdar dessa och att det är genom bruket av begreppen rike eller fädernesland som man kan få ledtrådar till kungens respektive rådets självbild. Skillnaden yttrar sig på två sätt. Å ena sidan genom att Karl XII undantagslöst använder formeln ”Vårt Rike” medan rådet lika ofta använder ”fädernesland” och å andra sidan genom att det i rådets böndagsplakat argumenteras mer utförligt och inklusivt. Oavsett om det gällde kontributioner, utskrivningar eller kungörelser så hänvisade rådet till gemensamma bördor. Skälet till detta skulle vara att rådsmakten representerade den världsliga överheten och därmed saknade en gudomlig sanktion. Statsformen ”Hans Kungl. Maj:ts rike, vårt kära fädernesland” anspelar enligt Nordin i det första ledet på plikt medan det andra syftar på den gemensamma välfärden, vilket leder till tolkningen att trohetsplikten emot Kungl. Maj:t var oavvislig och hade ett religiöst grundelement, medan knytningen till fäderneslandet var känslomässig och innefattade alla svenskar. Denna skillnad mellan rådets och kungens argumentation i böndagsplakaten stämmer också med min analys av den period som innefattar det stora nordiska kriget. Men samtidigt är det tydligt att rådet anknyter till det tidigare tilltalet som i själva verket är en fortsättning på Karl XI:s retorik i plakaten. Man vänder sig inte till ”svenskar” utan till rikets ”undersåtar”.²¹⁷

Bruket av begreppen rike och fädernesland är intressant att studera eftersom begreppen ges en sådan pass skiftande innebörd, och särskilt begreppet ”fädernesland”. Begreppsparet förekommer ofta i formelartade sammanhang som slagord eller förstärkande utrop. Exempelvis ”Vårt Rike och Kära Fädernesland”²¹⁸, ”Eder Plikt för Oss, och Edert Kära Fädernesland”²¹⁹, eller ”icke allenast Vårt Kongl. Hus, utan ock hela Vårt Rike, alles

216. Nordin menar att hyllningar, böndagsplakat och segerskildringar var generellt tillämpbara eftersom den undersåtliga trohetsplikten liksom den religiösa disciplineringen var lika mellan rike och provins. Alla undersåtar skulle känna segerglädje över de svenska vapnens framgångar oavsett sin nationella identitet. Se Nordin 2000, s. 153f.

217. Det mest inklusiva plakatet under perioden är 1681 års plakat som nästan helt ersätter den vanligen strikta uppdelningen mellan ”Vi” och ”Eder” eller ”Undersåtar” med ett konsekvent bruk av ”Oss”. Endast i ingressen och i första meningen finner man ”Eder” och endast en gång använder man begreppet ”Undersåte”. Se Kongl. Maj:ts placat 25 februari 1681.

218. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685.

219. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1696.

Edert Kära Fädernesland”.²²⁰ Liknande paroller går tillbaka på den typ av lojalitetsföreställning som man finner i 1634 års regeringsform. Som Monika Edgren noterat kunde begreppet ”kungariket” brukas synonymt med fäderneslandet i dessa. Det talas om ”vårt käre fädernesland och därunder hörande provinser” såväl som ”kungariket, dess underliggande länder, provinser och städer”²²¹. Begreppet ”rike” ges i sin tur både en territoriell och en politisk innebörd. Enligt Torbjörn Eng har begreppet inte alltid haft en territoriell koppling, utan också associerats till makt över människor.²²² Den dominerande innebörden av begreppet ”Vårt Rike” eller ”Rike” i plakaten är den territoriella.²²³ Det är särskilt tydligt i termen ”Fädernes Rikes”²²⁴ eller i formuleringar som ”Våra Riken och Länder”.²²⁵ Associationen till ett stormaktsvälde framgår också i formuleringar där man talar om ”Våra Länder” inom ”Våra Gränser”.²²⁶

Jämfört med riksbegreppet är variationsrikedomen större i talet om ett fädernesland. Det omnämns exempelvis i pluralform: ”uti Våre käre Fädernesland”, men i regel brukas det i singular.²²⁷ Samtidigt uttrycks begreppet som en särskrivning, det vill säga ”Vårt käre Fädernes Land” eller ”Vårt Rike och kära Fädernes Land”.²²⁸ I likhet med Peter Ericssons tolkning kan begreppet då förstås som en ordagrann hänvisning, det vill säga till fädernas land. Sammanskrivningar blir sedan vanligare i samband med Karl XI:s trontillträde. Då hänvisas det till ”Vårt Rike Eders allas kära Fädernesland”²²⁹, till ”Fäderneslandets Värn”²³⁰, dess ”Försvar”²³¹ och ”Välstånd”²³², samt ”Vårt Käre Fädernesland”.²³³

220. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1694.

221. Edgren 2001, s. 44.

222. Eng 2001, s. 63.

223. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661, 11 april 1663, 19 mars 1664, 12 mars 1665, 9 mars 1666, 20 mars 1667, 17 mars 1669, 14 mars 1671.

224. Kongl. Maj:ts placat 14 mars 1668, 17 mars 1669, 16 mars 1670, 14 mars 1671.

225. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1672.

226. Kongl. Maj:ts placat 25 februari 1681.

227. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661. Kongl. Maj:ts placat 16 april 1662: ”Våra Land”.

228. Kongl. Maj:ts placat 14 april 1660, 16 april 1662, 19 mars 1664, 12 mars 1665, 9 mars 1666, 14 mars 1668, 12 mars 1672. Uttrycket ”Vårt Rike och kära Fädernes Land” finns i Kongl. Maj:ts placat 11 april 1663.

229. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675, 15 februari 1682, 28 januari 1687, 28 januari 1692, 14 januari 1693, 10 januari 1694. Termen ”Vårt Rike och kära Fädernesland” förekommer exempelvis i Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685, 28 januari 1686.

230. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

231. Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1678.

232. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

233. Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680 15 februari 1682, 31 januari 1683, 21 januari 1684, 20 januari 1685, 28 januari 1688, 10 januari 1694.

I samtida retorik var, som Lindberg och Legnér visat, också innebörden i begreppet långt ifrån fast. Det fanns en territoriell aspekt där ordet antingen kunde beteckna det lokala fäderneslandet och landsdelen eller hela riket. Ser man exempelvis till de många orationer som hölls om fäderneslandet vid universiteten under stormaktstiden så behandlade flertalet av dessa den egna hemprovinsen och bara i vissa fall det svenska patria, det svenska riket. Även städer kunde hyllas i liknande termer.²³⁴ Men begreppet var även en populär bild för samhällets hierarki. Fäderneslandet symboliserade då en kropp där dess huvud var drottningen eller kungen, upplyst med ögon, öron för ”nåd, barmhärtighet” osv.²³⁵ Både begreppet rike och fädernesland används i plakaten som territoriella benämningar och för att skapa emotionella bindningar. Att fäderneslandet innefattar hela rikets territorium är tydligt i följande uttryck: ”Oss och Vårt Kära Fädernesland, så inom, som utom dess Gränser”²³⁶, eller: ”så att Vi med skäl kunne skatta Vårt Kära Fädernesland framför andre Konungariket och Regementer i Christenheten högst lyckligt”.²³⁷

I likhet med Malmstedts noteringar förekommer också identifikationer till kristenheten. Exempelvis i meningar som ”Christenheten och där under Vårt Kära Fädernesland”²³⁸ eller ”Vårt Rikes samt hela Christenhetens allmänna Ro och Befredigande fört hava, så att Våra Land, Furstendömen och Herrskaper hava behållits i Säkerhet”.²³⁹ I flera plakat framhåller man att det egna landet också är en del av kristenheten i Europa. Som kristen skulle man älska sitt fosterland, något som bäst uttrycktes genom att arbeta för dess välfärd, men även känna gemenskap med hela kristenheten.²⁴⁰

I det följande är syftet att vidga analysen från begrepp och slagord och mer visa på hur argumenteringen i sin helhet såg ut.

Den sammanhållande länken och ”våra medkristna”

Att religionen intog en viktig roll för att skapa en gemenskap är, som jag redan nämnt, tydligt och särskilt i samband med firandet 1693 av 100-årsminnet av Uppsala möte (firandet av att den Augsburgska bekännelsen infördes i Sverige). Denna officiella jubelfest utspelades mest intensivt vid rikets universitet och innefattade doktorspromotioner, orationer och

234. Lindberg 2001, s. 258–261. Legnér 2004, s. 187ff.

235. Englund 1989, s. 46.

236. Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680.

237. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

238. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

239. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685.

240. Kongl. Maj:ts placat 20 mars 1667.

predikningar. Bland talarna i Uppsala fanns universitetskanslern Bengt Oxenstierna, och han uppehöll sig huvudsakligen vid religionens politiska funktion för att upprätthålla fred och endräkt i samhället. En återkommande metafor i dessa beskrivningar var religionens politiska funktion som *vinculum societatis*, "samhällets sammanhållande länk". Enligt detta resonemang ansåg man att religionen var den osynliga kedja med vilken människornas hjärtan sammanlänkades med Gud och med varandra och att den utgjorde det viktigaste medlet för att skapa gemenskap mellan undersåtarna i riket. Denna tanke återfanns även i den akademiska undervisningen och bland annat betecknade Samuel Pufendorf religionen som "samhällets yttersta och fastaste sammanhållande länk".²⁴¹

I 1693 års plakat förklaras och utvecklas detta tänkande inför befolkningen i ett stycke som uppehåller sig vid betydelsen av jubelfesten. Religionens koppling till politiken understryks redan i första meningen som utgör en direkt parafras på regeringsformen. I 1634 års regeringsform deklarerades att eftersom "enigheten i Religionen och den rätta Gudstjänsten är den kraftigaste grundval till ett lovligt, samdräktigt och varaktigt Regemente" var både regenten och undersåtarna förpliktade att bekänna sig till den lutherska läran.²⁴² Den efterföljande berättelsen kan sedan ses som ett långt argument för att gestalta det sanna och goda i detta:

Enighet och Samdräkt uti den Christeliga Tron förknippas och sammanbinder allas Hjärtan och Sinnena till inbördes gott Förstånd, Sämja och Förtrolighet; Vilket så mycket högre är att skatta och värdera, som Vi, seendes tillrygga på våra Förfäders tid och litet för detta Årtalet av det näst förledna Seculo, finne Guds Församlings Villkor här i Fäderneslandet fast annorlunda hava varit beskaffat; Då hon mångaledes beträngd, ängslig och förtryckt var, Christi sanna bekännare till deras Egendom och Vålfärd förföljda blev, Hopen av de rätta Christ-trogne till ett ganska ringa tal förminskade fanns, samt Evangelii upptända Ljus intet annat anseende hade, än ville det platt slockna och utgå; intill dess att genom Guds nådiga Bistånd, förmedelst det lovliga, hälsosamma, allmänna, Christliga och fria Concili Uppsaliensis Slut allt uti något Lugn och Trygghet igen råkade; Det Moln och Töcken, som den Saliggörande Läran hotades att bliva överdragit med, skingrades, de Storm och Oväder, som henne syntes vilja kullkasta, efter handen saktades och upphörde, och vi allt sedan så lyckeliga varit hava, att nu hela Etthundra Års tid av ingen synnerlig Anfäktning uti Religionsväsendet förspörja, och fördenskull billigt med Frögd och Glädje uti innevarande År begå därav en vördelig åminnelse. Förutan detta äro många och

241. Brohed 1973, s. 75, Ekedahl 1999, s. 41–48.

242. Se exempelvis Pleijel 1935.

store Guds Vålgärningar och härliga oss förlänta Förmåner andra, av vilka Vi i timmelig måtte hava orsak oss att skatta Lycksaliga, och däribland förnämligast ett fredeligt och roligt Tillstånd, utav vilket åtskilliga flera Sällheter hava deras Upprinnelse. Ty såsom Vi för allt fientligt intrång, Våld och Gruvsamhet inom våra Gränser trygga sitta;²⁴³

Den historiska återblicken får som synes både gestalta och bevisa regeringsformen. Ovan är det framför allt religionens politiska nytta för samhällsmoralen som betonas. Som det framgår av stycket förlägger man startpunkten för den nya ordningen till Uppsala möte 1593. I grunden bygger skildringen på en berättelse om kamp och frigörelse, och i slutändan syftar den till att befästa den bestående ordningen. Det retoriska greppet är att bygga upp en spänning som följs av en snabb vändning där mörker och oro ersätts av ljus och glädje. I centrum står den viktiga förändring som Uppsala möte innebar: För hundra år sedan var våra ”rättrogna förfäder” förtryckta och fångslade av en övermakt, menar plakaten. Deras hopp var nästan ute, men tack vare mötet i Uppsala kunde lugnet och tryggheten återställas. Hoten försvann och sedan dess sitter folket tryggt inom sina gränser, välsignat av lycka, fred och lugn. Berättelsens frigörelsetematik bekräftar både reformationen, rikets fasta gränser och i sin helhet kungamakten. Enhetsstaten får därmed en tung legitimitet av en stor berättelse om fångenskap och frigörelse.

På ett ideologiskt plan är det som synes tydligt att enheten i religionen står i centrum i uttalanden om gemenskap och politik. Enligt Ingmar Brohed framfördes också detta argument av naturrättens företrädare eftersom de menade att religionsenheten ur statens synvinkel var det mest rationella. Enhet i religionen var för staten det mest nyttiga och en grundförutsättning för dess stabilitet.²⁴⁴ Den konfessionella enheten som fundament för staten fastställdes också i den kyrkolag som Karl XI lät utfärda 1686. I denna lag fästes bekännelsekravet, och för dem som avföll från den rätta bekännelsen stadgades att vederbörande skulle landsförvisas och mista ämbete, arv och alla rättigheter inom Sveriges gränser.²⁴⁵ Religionen som samhällsbärande komponent ges i själva verket en framträdande position i alla regeringsformer från 1634 till 1772. I bestämmelserna avhandlas enigheten i religionen i den första paragrafen, vilket också är fallet med kungaförsäkringarna från 1611 till 1772.²⁴⁶ Samuel Pufendorf, som var en av huvudarkitekterna i det

243. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693.

244. Brohed 1973, s. 71ff., 99.

245. Montgomery 2002, s. 144f.

246. Se regeringsformerna där den första paragrafen inleds med orden: ”Medan enighet i religionen och den rätta gudstjänsten är den kraftigaste grundvalen till ett lofligt, samdrächtig och varachtigt regemente [...]” 1634 års RF. Jfr RF 1719, 1720 och 1772. Ibid., s. 6, 62, 88, 120. I 1809 års RF har skrivningarna om en gemensam religion strukits. Från Eng 2001, s. 295f.

stats- och kyrkorättsliga arbetet i Sverige vid denna tid, menade dock i sin naturrätt att det var ”den naturliga religionen”, det vill säga den som varje människa kunde inse med förnuftet, som bäst fyllde denna uppgift snarare än den uppenbarade bibliska tron.²⁴⁷

I böndagsplakaten är man som visats noga med att betona enighet i religionen, men uttrycker endast vid några tillfällen vikten av att hålla sig till den rätta konfessionen. Det sker framför allt som ovan i samband med olika jubiléer. Religiösa motidentifikationer riktas främst mot ”turken”, men de stärker samtidigt den övernationella identifikationen med hela kristenheten. Hänvisningar till en konflikt mellan ”Christenheten och dess hädske Arf-Fiende Turken” förekommer i flera fall.²⁴⁸ Konfessionella motidentifikationer inom kristenheten är dock sällsynta. Endast vid två tillfällen brukas katolicismen som en uttrycklig motbild till det egna landet med hänvisningar till ”påviska stämplingar” eller det ”påviska mörkret”. Och denna motidentifikation gäller dessutom enbart historiskt, inte nutiden:

Vilket allt i så mycket heller varda bekännandes, när I särdeles eder ställe för ögonen och rätteligen överlägga, vad för en dyr Guds Vålgärning det är, att den renhet och samdräktighet uti Vår Christeliga och Evangeliska Religion, som i Konung Gustav den förstes höglövlige Regements tid, alla Rikens Inbyggare till en oförlikelig sällhet infört blev, jämväl sedan emot många däruppå följde anfäkningar, män särdeles the Påveskes stämplingar är vorden vid makt hållen, förbliver och än i denna Dag fast och beständig²⁴⁹

Det Påveska Mörkret, uti vilket våra Fäder tillförende svävade, är uti klara Evangeli Ljus förvandlat vordet; Och ehuru det sedan en och annan gång kan av några Villfarelsers töcken blivit anfäktat, haver det likväl behållit överhanden, och Salighetenes väg med sitt sken städse för oss upplyst.²⁵⁰

Vanligare under perioden 1680–1700 är att regenten manar åhörarna att försona sig med Gud som upprätthåller hela kristenhetens välfärd, den evangeliska religionens säkerhet, kungahusets trevnad, rikets och fäderneslandets välstånd och slutligen ”Eder alles begärliga Lycksalighet”.²⁵¹ Syftet tycks vara att överbrygga etniska identifikationer (inom kristenheten) när man berättar om hur ”Våra med-Christna” drabbas av olyckor. Andra folk får också i första hand rollen att demonstrera vad som händer om moral och

247. Brohed 1973, s. 76.

248. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693. Se även Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685, 28 januari 1686, 28 januari 1687, 28 januari 1688 m.fl.

249. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1669.

250. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675.

251. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687.

fromhet inte upprätthålls. Vad som konstateras efter skildringar av andra folks olyckor är därför en moralisk lärdom: ”Ty måste Vi icke hava den förmäthenheten, att tilltro deras Överträdelser större än Våre vara”.²⁵² De vanligaste termerna för religion är den kristna tron eller evangeli ljus, och när man förmanar beklagar man enbart det gudlösa väsendet.²⁵³ Distinktionen mellan konfession och naturlig religion är också tydlig utifrån plakaten. Förutom att religionen handlar om att avvärja Guds straff står i flera fall religionens politiska, moraliska och samhällliga aspekter i centrum i böndagsplakaten. När regenten låter åhörarna förstå att fäderneslandet är ett ”förskonat” land i jämförelse med de andra uttalas inte ens nationella eller konfessionella lojaliteter:

[...] en särdeles Guds Nådegåva är, att den samma barmhärtige Guden över allt detta har behagat förskona Vårt Kära Fädernesland för smittosamme och landutdödande Sjukdomar, därigenom elljest en Del av Våre med-Christne är i Vånda råkade, och jämmerligen medtagna.²⁵⁴

[...] och således förvissa Eder om hans nåd och barmhärtighet, icke allenast till Eder egen Salighet, utan och till alla Eder Medchristnas, men särdeles Vår och Vårt Rikes, Edert Kära Fäderneslands, stadigvarande välgång, nytta och förkovring.²⁵⁵

En hög moral var det viktigaste, och de folk som bäst kunde upprätthålla en sådan var därför enligt detta synsätt det lyckligaste och mest välmående. Böndagsplakatens retorik överlappar därför både sociala och politiska olikheter inom riket och konstruerar en gemenskap utifrån ett gemensamt moraliskt och religiöst ansvar. Tillsammans skulle dessa två element utgöra förutsättningen för rikets välstånd och lycka.²⁵⁶ Fosterlandets främsta fiende framställs också i många fall som det egna folkets syndiga levnad. Kopplingen mellan religion och riksgemenskap är tydlig i många fall, särskilt i de bönepartier som förekommer i vissa av plakatens avslutningar. I dessa räknas en rad aspekter upp för att stärka den samhällliga och moraliska enheten. Följande exempel är intressant eftersom det, utifrån Taylors perspektiv, ger en god inblick i hur ”vanliga” människor fick sitt sociala och kollektiva liv gestaltat utifrån en berättelse, eller en bön i detta fall:

252. Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680, 20 januari 1685.

253. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 21 mars 1719.

254. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685.

255. Kongl. Maj:ts placat 12 mars 1672.

256. Samma slutsats drar Collinson om den religiösa retorikens konstruktion av den engelska nationen Collinson 1997, s. 17–26. Se även Dahlgren 1993, s. 121f., Karlsson 1994, s. 62f. Ekedahl 1999, s. 222.

Jämväl innerligen bedja hans Gudomliga Maj: ts., att han ville låta sitt helga Ord lysa och läras hos Oss och våra efterkommande, rent, klart och oförfalskat in till Världens ända; Uppehålla Oss nu i Våra unga År, och sedan allt framgent vid Livet och en tarvlig hälsa, Fäderneslandet till Tröst och välfärd; Giva god Råd och Anslag uti det som Riket och Regementet angår, styrka och förmera deras Krafter, var uti sitt värv och kallelse, som där till troligen arbeta. Stadfästa god enighet och Förstånd alla Riksbens Ständer och Ledamöter emellan; Avstyra farliga fiendliga Stämplingar, samt inbördes tvedräkt, och missförstånd. Bevara Krigsmakten till Lands och Vatten, och alla de som därvid tappert och troligen tjäna; Välsigna Jordens Frukt; Förläna tjänlig Väderlek, eftersom var årstid för sig kan tarva; Uppehålla och ymniga göra, Bergsbruken i Riket, förkovra Handeln och andra lovliga Näringsmedel bland Undersåtarna. Bevara Oss för alla farliga Landsplågor, Krig och Örlig, Hunger och dyrtid, Pestilentia och andre sådana smittliga Sjukdomar, och vad eljest mer vara kan, till att bedja eller avbedja, som både den allmänna, så väl som var och ens nödtorft i synnerhet det kan fordra.²⁵⁷

Stycket ger en intressant inblick i hur det stormaktstida ”samhället” skall förstås. Vad som gestaltas är en enhet av olika delar. Detta är den föreställning som under hela det sena 1600-talet mest ingående visar hur samhällningen inom riket skall skapas. Som det framgår föreställer man sig att var och en utför sin uppgift i respektive sfär och till sitt fäderneslands ära. Något ”samhälle” i meningen av en social arena där människor kan mötas talar man som synes inte om.

Den sociala teori som underbyggde den moral som skulle förena alla människor hämtades i hög grad från Bibeln. Att Bibelns ord innehöll en sann berättelse om människans äldsta tider ansågs vid denna tid självklart, och anknytningen till Första Mosebok var den givna utgångspunkten i 1600-talets syn på forntiden. Gunnar Eriksson poängterar att barockens naturvetare och historiker såg världen annorlunda än deras motsvarigheter idag. Tillvaron, menade man, var fundamentalt meningsfull eftersom den var skapad och upprätthållen av en intelligens kallad Gud, uppenbarad i den heliga skriften och i naturens skrift.²⁵⁸ Så gör exempelvis Olof Rudbeck när han i sitt arbete *Atland eller Manhem* (1679) skall visa att det europeiska kulturarvet kan härledas till göterna. Utgångspunkten för den götiska myten var Bibelns berättelser om hur Noas son Jafet utvandrat från Bibelns länder. Enligt Rudbeck var därför de bärande tankarna för synen på ett folk, att det dels var en del av en helhet (mänskligheten), dels förstods som ett Guds

257. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665.

258. Eriksson 2002, s. 560.

verk och i sista hand underkastat Hans beskydd och styrka.²⁵⁹ Som Colin Kidd menar kan man därför tala om en ”etnisk teologi”, vilken beskrev att jordens alla folk hade ett och samma ursprung.²⁶⁰

Exempel på denna etniska teologi hörs i kommentaren att det är Gud som ”ett Folk uppbygga och plantera”. Återkommande är också moraliska förmaningar i enlighet med förbundsforeställningen. Det heter exempelvis att åhörarna skall ”åter [...] träda i Förbund, Nåd och Vänskap med Gud”²⁶¹, ”att I något närmare eftertänker, huru vida I för tiden står faste uti det med Gud upprättade Nåde-Förbundet”²⁶², eller om krav på ett ”rättsinigt förnyande av det med Gud ingångna förbundet” etc.²⁶³ Uttryck för den etniska göticismen går inte att finna utan Sveriges särart bygger snarare på den gudomliga försynen och på att de som levde i Sverige var både lyckligare och tryggare än sina grannar. Till detta hör samtidigt att visa tacksamhet för den nåd som Gud trots allt skänker riket, samt att uttrycka önskan om fortsatt försoning.²⁶⁴ Det heter i många budskap att det vore angeläget att samtliga brukar ”denna Nådes Tiden, till den rätta och sannskyldiga Lycksalighetens bibehållande, så för Kära Fäderneslandet i gemen, som för Eder var och en i synnerhet”.²⁶⁵ Ett talande exempel på de olika nivåer som ingår i stormakstidens föreställda gemenskap och som till skillnad från tidigare exempel riktas utåt mot omvärlden är följande:

Och är det i sanning, förutan mycket annat, icke någon ringa Guds Vålgärning, att våra fredliga Råd och Anslag, som Vi till vårt Rikes, samt hela Christenhetens Rolighet och befredigande, hela denna Tiden fört haver, äre utav Himmlen så välsignade vordne, att icke allenast våra egna Land, Furstendömer och Herrskaper, hava behållits i Säkerhet, för allt fiendligt Överfall, utan Vi och i det övriga kunna skäligen hava ett gott Hopp, att jämväl genom Guds bistånd förmå till att stilla det blodiga Krig och Örlig, som andra våra Med-Christna ännu stå och sväva uti: Såsom Vi nu äre högst skyldiga, både för detta och flera Guds Nådeverk, som han på Oss bevist haver, att innerligen lova och prisa hans heliga Namn;²⁶⁶

259. Eriksson 2002, s. 270, 597f.

260. Kidd 1999, s. 22f, 10–30. Gunnar Eriksson gör liknande iakttagelser i sin analys av Rudbeck. Se Eriksson 2002, s. 260f. Se även Wallethe 2004, s. 156ff.

261. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1692.

262. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1699.

263. Kongl. Maj:ts placat 27 december 1707. Vikten av att förnya förbundet med Herren finner man även i Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1694.

264. Kongl. Maj:ts placat 22 mars 1665, 10 februari 1680.

265. Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1693. Se även Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687- och Kongl. Maj:ts placat 3 januari 1698.

266. Kongl. Maj:ts placat 20 mars 1667.

I detta och andra plakat framgår ambitionen att skapa en känsla av ett ”vi” och ett ”dom”. En sådan uppdelning finner man också i den avslutande fredsönskan i 1677 års brev då det sägs att freden skall vinnas ”först och främst för Oss och Vårt Rike, och där näst för alla andra, som uti Christenheten densamma önska, utverka och förvärva kunne”.²⁶⁷ Den centrala distinktionen jämfört med ”alla andra länder” är åter igen moraliska komponenter som lycka och förmågan att upprätthålla ordning och välfärd. Talande för detta synsätt är även begreppet ”medkristna” som visserligen anspelar på gränser mellan olika rikena, men inte anger att dessa skall ses som nationella. En tydlig inblick i detta synsätt ges även i 1681 års brev då man konstaterar ”att alla hava försport, huru väldeligen Gud haver stått med Oss, och gjort oss ibland andra Folk lycksaliga”.²⁶⁸ Folkbegreppet är således ett religiöst begrepp och används, som nämnts, för att hävda alla folkslags gemensamma urprung.

I motsats till tidigare forskning som har hävdat att liknelsen mellan Sverige och Israel i Gamla Testamentet spelade en central roll för gemenskapsföreställningarna menar jag att denna parallell inte bör dras för långt.²⁶⁹ För det första framställs aldrig svenskarna som det utvalda folket utan föreställs snarare som ett utvalt folk (möjligtvis som en parallell till en av Israels tolv stammar). Någon explicit parallellisering till det bibliska Gudsfolket Israel går inte heller att finna i böndagsplakaten, och inte några uttryck för en tanke om att landet bär på en unik bestämmelse. En mer antagonistisk ton med Gudsfolksparalleller kunde dock höras i texter som riktades mot soldater eller i samband med segerhyllningar.²⁷⁰ Det är även möjligt att problematisera tesen om 1600-talets Europa som en tid av ”konfessionalisering” genom det parallella uppbyggandet av tre konfessionella system (ett katolskt, ett lutherskt och ett reformert).²⁷¹ Tesen stämmer i den meningen att det rör sig om ett intensifierat samspel mellan den expanderande statsmakten och organiserandet av konfessionella kyrkor, men inte på det viset att det konfessionella används som argument för att skapa en känsla av gemenskap. Varken den konfessionella markören ”lutherdom” eller ”protestantism” används för att skapa en känsla av tillhörighet till riket, och inte heller för att benämna ”den andre”. När religionsfrågan lyfts fram

267. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

268. Kongl. Maj:ts placat 25 februari 1681.

269. Det är tveksamt om man skall dra parallellen lika långt som Ekedahl gör när han hävdar att böndagsplakaten var det viktigaste instrumentet för att sprida idén om Sverige som det Nya Israel. Ekedahl 1999, s. 18.

270. Se exempelvis hyllningarna efter segern vid Narva. Se Nordin 2000, s. 155.

271. Begreppet har använts i tyskspråkig forskning och lanserats av historikern Heinz Schilling. Schilling 1982. Se även Ekedahl 1999, s. 214f.

betonas enbart att det råder ”enigheten och samdräkt uti den kristna tron”. Vad som är viktigt är snarare att betona gemenskapen med kristenheten och därmed att överbrygga konfessionella band.

Andra tillfällen då gemenskapsföreställningar kommer till uttryck och mobiliseras är i samband med krig och kriser.

Gemenskapens mobilisering

Som redan visats liknas stormaktstidens krig i plakaten vid en stor styggelse och en kränkning mot Guds ordning och skapelseplan. Krigets orsaker sägs i sin tur vara allt från tyranniska furstars krigsiver, människans synder i allmänhet, till befolkningens egen syndfullhet. Frågan som skall utredas i det följande handlar om hur kriget brukas för mobilisering av identiteter. Som tidigare nämnts är konflikten mellan kristenheten och Osmanska riket ett återkommande tema och mer eller mindre utförliga krigsskildringar förekommer även i plakaten. År 1685 berättas det om belägringen av Ofen i västra Budapest och fortsättningsvis om hur den ”Christna Krigs-hären” vinner allt fler segrar parallellt med hänvisningar till den ”Split och Oenighet” och ”Orde-Strid och Trätor i Tal och Skrifter” som förekommer inom kristenheten.²⁷² Efter detta blir skildringarna av krigshandlingarna gentemot turkarna allt mer triumfatoriska med hänvisningar till ”härliga Segervinningar”. Samtidigt med dessa beklagas den ”Förödelse inom själva Christenheten och de Christna Makterna emellan”.²⁷³ I redovisningarna av detta krig beskrivs därför hotet som dubbelt; det beror både på turkarna och på den inbördes osämjan inom kristenheten. Sverige framställs som det lysande undantaget i denna krigsvirvel, och så länge freden råder i det egna riket riktas också kritik mot krigsivrarna. I 1687 års plakat får exempelvis överheten inom kristenheten skulden för sina krigsförberedelser, sin expansionslystnad och oförmåga att samarbeta:

Ty de stora Tillrustningar och Beredelser till Krig, som på alla Orter i Världen nu förehavas, det Missförstånd, som emellan högre Huvuden sig yppar, den Bitterhet och Hat, som det ena Folket emot det andra allt mer och mer låter spörja, och den åtrå, som somligstädes förmärkes med andras Förtryck ett vida utsträckt Herravälde att inrätta, kunna ju intet annat med sig i Längden draga, än vad förra Tidens Förfarenhet och Exempel med mycken Olust och Bedrövelse vid slike Tillfällen utvisat hava.²⁷⁴

272. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1685, 28 januari 1686, 28 januari 1687.

273. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1690, 28 januari 1692, 14 januari 1693.

274. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1687. Se även Kongl. Maj:ts placat 9 mars 1666.

Detta uttalande om folkhat skall inte förväxlas med den moderna nationalismens terminologi där folk kämpar inbördes för att upprätthålla sin nationella självständighet. De känslor man försöker väcka kan snarare knytas till den bibliska uppfattningen om en apokalyps och ett samhälles upplösning då bland annat folk står mot folk.²⁷⁵ Fler exempel går även att finna där ansvaret för freden och skulden för kriget läggs på överheten: ”Tilltager icke förbittringen och illviljan allt mera och mera höga Huvuden emellan?” frågar man exempelvis i 1688 års brev.²⁷⁶ Och i 1689 års brev menar man att ”en skadlig Misshällighet allt mer och mer söndras” inom kristenheten, och att ”de gamla Stridigheterna tillväxa, nya yppas, illviljan ökas, förbittringen skärpes”.²⁷⁷ Man hänvisar även till förhandlingar som en möjlig lösning på konflikter, exempelvis att kriget: ”genom Freds-traktat, må kunna vinna sitt önskelige utslag”.²⁷⁸

När den danske kungen Kristian V förklarar krig 1675 blir det dock mer problematiskt. När det gäller de egna krigen är det tydligt att de moraliska argumenten dominerar. Detta framgår av kommentarna till det anfälls-krig som bedrevs på tre fronter av Karl X Gustav. I 1660 års brev beskrivs det som ett försvarskrig mot en flerfaldig fiendes ondska vilken ”hemligen och uppenbarligen trakta efter Vårt Fördärv”.²⁷⁹ Kriget beror kort och gott på fiendens aggression. Efter en hyllning av fredssluten beskrivs hur en lyckotid infaller då landet kan njuta av fred och lugn. Dock oroas man av att det goda tillståndet skall vändas i sin motsats eftersom man menar att ”lasterna”, trots freden, fortlever i riket.²⁸⁰ ”Lasterna” omtalas under denna tid i allmänna termer, men när kriget hotar sägs undersåtarnas ansvar vara allt större.²⁸¹ Att den danske kungen Kristian V bestämmer sig för att förklara krig i september 1675 för att återta de östdanska landskapen berodde i stor utsträckning på den stora uppmärksamhet som de svenska truppernas nederlag vid Fehrbellin i Brandenburg 1675 gavs i samtida propaganda. Nederlaget omnämns inte i 1676 års plakat.²⁸² När hotet blir allt konkretare frångår kungen vanan att inkludera sina egna brister och tillskriver sig en allt mer ouppnåelig position som rikets moraliska föredöme inför befolkningen, exempelvis i 1675 och 1676 års plakat.²⁸³ 1675 års brev som undertecknas 29 mars präglas av en stark känsla av ett hotande sammanbrott. Det refereras

275. Se även Sanders om folkbegreppets religiösa förankring i tidigmodern tid. Sanders 2001, s. 244.

276. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688.

277. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1689.

278. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661. I ett antal plakat ställs fredsförhoppningar till förhandlingar, se även Kongl. Maj:ts placat 9 mars 1666, 20 mars 1667.

279. Kongl. Maj:ts placat 14 April 1660.

280. Djup oro över tillståndet i landet uttrycks redan i kongl. Maj:ts placat 16 april 1662.

281. Kongl. Maj:ts placat 14 mars 1668, 14 mars 1671, 12 mars 1672, 17 mars 1674.

282. Kongl. Maj:ts placat 15 mars 1676.

283. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675, 15 mars 1676.

till de ”på alla sidor kringfrätande Krigslågor som av de arga födas och underblåsas; ja, av Djävulens eget raseri och övervåld, som Gud honom tillsatt genom sina tillsvurne Ledamöter”.²⁸⁴ Kungens rådgivare kan här tolkas som implicit utpekade som ansvariga för krigsutbrottet. Krigsförespråkare likställs dessutom med ockrare som bara tänker på sina egna ”Rikedomar”. Det sägs också att krig i första hand drabbar ”den nödlidande”:

Likaväl kommer man den nödlidande intet ihåg, utan mången pressar och förtrycker honom där ovanpå, och andra missbruka hans elände och torftighet med, Ocker och Vinning, till att mätta därav sin girighet. Även på lika sätt skulle till äventyrs Krig och smittosamma Sjukdomar av många åstundas, som där igenom kunde förmoda sig bättra och tillfälle, att främja sin arghet, och sin fördömliga åtrå till Världens Höghet och Rikedomar förnöja. Dessa är i sina lustar så blinda och oförvägne, såsom hade de gjort Förbund med Döden och Fördärvet, att de på dem icke drabba kunna.²⁸⁵

Enligt Anna Maria Forssberg stämmer ovanstående förklaringar med den kritik som uttalades i riksdagen mot att förmyndarregeringen gått i förbund med Frankrike och därmed riskerat freden.²⁸⁶ I 1677 års brev har bilden av det tidigare välmående och trygga lyckolandet definitivt förvandlats till sin motsats. Under det gångna året har nämligen en dansk-nederländsk flotta vunnit en seger utanför Ölands södra udde och sänkt flaggskeppet Kronan (den 1 juni 1676). Därefter kan Kristian V landstiga i Skåne för att sedan inta hela regionen. Ur skildringen av dessa motgångar frammanas en ”fördärvsängel” och dennes ”beklagliga fotspår”:

[...] beklagliga Fotspår skönjes, där Fördärvs-Ängeln har gått fram; Ty Riksens fasta Murar haver han kullslagit, i ty han dess starka Ut- och Inrikes Fästningar haver givit Fienden i våld, de skönaste och kostbaraste Skepp av Riksens Flotta försänkt i Havets Djup, och en stor del av Sveriges Krigshär dräpt och ödelagt, och in uti själva Riket haver sig så mycket Bekymmer, Svårigheter, Fara och Olägenhet yppat, att var och en själv bättre lär komma den ihåg, än Vi detsamma förmå här med uppräknat [...]²⁸⁷

Som det framgår ovan tecknas krigets förstörelse och brutalitet i skepnad av en ”fördärvsängel” som slår mot rikets centrala maktsymboler, mot dess försvarsmurar, mot regalskeppet Kronan och mot ”krigshären” som lidit en rad nederlag. Mot slutet av stycket tonar sedan gestaltningen ut till något

284. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675.

285. Kongl. Maj:ts placat 29 mars 1675.

286. Forssberg 2005, s. 233.

287. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

som kungen inte förmår att benämna, till ett otal individuella trauman. Bilden är också talande för kriget vid denna tid. Karl XI:s återerövringsförsök av Skåne pågår, men med katastrofala motgångar till sjöss och till lands, där endast två slag vunnits (Halmstad respektive Lund). När det kommer till beskrivningen av kriget i Skåne och i övriga provinser inom riket finner man flera hänvisningar till det Gamla testamentet. I 1677 års plakat liknas den krigsvändning som följt på slaget vid Lund vid att riket likt ett skepp räddats ”uti stor Storm i vida Havet” och bärgat sig ”väl på en Klippa” vilket kan ses som en anspelning på berättelsen om Jona.²⁸⁸ Med detta menas att en andra chans till bättring givits. Från samma berättelse hämtas även liknelsen mellan Sverige och den krigiska stormakten Assyrien. Liksom vad gällt kungen och befolkningen i Nineve krävs nu bot och bättring för att undgå Guds straff.²⁸⁹ Och i 1679 års brev anspelar man på berättelsen om Josef: ”huru litet man sig bekymrar om Josefs skada och de nödlidandes elände, vilkens Mark är förödd och Åkrarna ömklige stå, och de fördenskull brist på Bröd hava”.²⁹⁰ Hänvisningen till fördärvsängeln återkommer i 1678 års brev då det heter att ”Svärdet utav Fördärvs Ängeln svävar Oss ännu över Huvudet”.²⁹¹ Undergångskänslor förmedlas även i 1678 års brev då det heter att vi fruktar för ”Vår fullkomliga Undergång”.²⁹²

I den stormaktstida teologin idealiserades inte heller kriget, utan sågs som den yttersta vägen när andra möjligheter att trygga och försvara freden inte längre fanns. I grunden låg tankarna om det rättfärdiga kriget. Å ena sidan måste ett krig ha en rätt orsak (*jus ad bellum*, rätt till krig), nämligen att säkerställa fred och ordning i samhället, och å andra sidan måste krig utövas med ett proportionerligt våld (*jus in bello*, rätt i krig), det vill säga att exempelvis skona obebäpnade.²⁹³ Enligt Samuel Isogæus, som under danska kriget var fältpräst och därefter hovpredikant, var krig något förhatligt. Och värst av allt var ”imperialismen”, viljan att utvidga ett rike. Han menade också att det särskilt var de fattiga och oskyldiga som fick lida för kriget. Krigets upphov berodde enligt Isogæus inte bara på tyranniska furstar, utan även på var och en genom deras synder. Enligt Pentti Laasonen var hans skrifter de mest betydelsefulla i framställningen av krigets teologi i det sena 1600-talet.²⁹⁴

288. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

289. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677 och (datum saknas) 1679.

290. Kongl. Maj:ts placat (datum saknas) 1679.

291. Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1678. Motivet med fördärvsängeln finner man även i 1682 års plakat, men då härjar den utanför det svenska riket.

292. Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1678.

293. Se exempelvis Eva Österbergs analys av drottning Christinas tal om krig och tidens föreställningar om det rättfärdiga kriget. Österberg 2005, s. 113ff. Se även Höglund 2001, s. 157ff.

294. Laasonen 1976, s. 185.

Typiskt för krigsböner under stormaktstidevarvet var också, enligt David Lindquist, att de bibliska beläggen och den bibliska exemplifieringen i stor utsträckning hämtades från Gamla testamentet, ofta från de historiska böckerna men främst från Psaltaren.²⁹⁵ Men även i riksdagsretoriken vid denna tid skildrades fienderna inte i politiska termer, utan i religiösa.²⁹⁶ Skånska kriget beskrivs i böndagsplakaten som ett överfall av ”Våra Fiender”, ”den högmodigaste och den hätskaste utav Våra Fiender” eller enbart ”honom” respektive ”han”.²⁹⁷ Som Forssberg och Ericsson framhåller sägs det att fienden inte drivs av någon politisk agenda, utan av ”högmod” och ”hätskhet”.²⁹⁸ Enligt Isogaeus fick däremot inte hat riktas mot fienden eftersom också denne är Guds egendom och tillhör våra medkristna.²⁹⁹ I 1677 års plakat uttrycks en sådan attityd först efter krigsvinsterna. Det sägs att arvfjenden har anfallit men att det trots det förväntas kärlek till ”eder Jämn-Christen”. I 1679 års plakat sägs kriget bero på ”Guds grymhet” utan någon hänvisning till människans eller befolkningens synder.³⁰⁰ Detta synsätt kan samtidigt förklara varför ”det traditionella” danskhatet inte kommer till explicit uttryck i dessa texter. Det passade inte in i plakat som lästes i kyrkorna.³⁰¹ Efter kriget slår också retoriken över från att beskriva det totala mörkret till att hylla ljuset. I dessa partier återkommer liknelsen med ”elden” och ”fotspåren”, fast då med en livgivande innebörd. Exempelvis:

Alltså stadfästades [Gud] den Oss mildeligen förlänte Freden, låta trygg- och rolighet allt stadigt bo hos Oss och inom Våra Gränser bliva, avvända alle farlige Stämplingar och Fredsstörande Råd och Anslag, och låtandes sig vårda om Vårt Käre Fäderneslands Värn och Beskärm, vara en Eldsmur kring om Oss, avvärja ifrån Oss och Våre Gränser, förgiftige och smittosamma Sjukdomar, och nådeligen förläna Oss en sådan Väderlek, som Årsens Tid Fodrar, kröna Oss med sitt Goda, och låta sina Fotspår drypa av Fetma!³⁰²

295. Lindquist 1939, s. 282.

296. Forssberg 2005, s. 121.

297. Kongl. Maj:ts placat 16 mars 1678.

298. Ericsson 2002, s. 94, Forssberg 2005, s. 287.

299. Laasonen 1976, s. 181–183.

300. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677, 18 februari 1679. Se även Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680: ”Så haver den Allsmäktige Guden velat desse framgångne åren bortåt, uppväcka och utrusta emot Oss och Vårt Rike, många Mäktiga och Väldiga Fiender”.

301. Det strafftal som Hemming Gadd skrev mot danskarna i början av 1500-talet användes även i krigspropagandan när Sverige förberedde anfall på Danmark under 1600-talet. Under 1700-talet övertar istället Ryssland Danmarks forna roll som dödligt hot mot Sverige. Se exempelvis Johannesson, Josephsson, Åsgård, 1988, s. 222.

302. Kongl. Maj:ts placat 10 februari 1680.

Det är också efter slaget vid Lund som gesterna är som yvigast i plakaten. Bruket av de kraftfulla liknelserna kan sägas följa den angivna logiken om att ”ju värre tiden är, ju mer måste vi vaka”.³⁰³ Någon hyllning av krig handlar det inte om – vilket gäller för alla kommentarer till krig under denna period – utan snarare beskrivs krig som en hemsökelse, en frätande eld och ett tecken på Guds vrede ”över Våra och Edra Synder”. Vad som krävs för att återvinna freden sägs vara en kollektiv uppvisning i fromhet och dygd, att ”älska GUD” i ”själva Hjärtat, [...], och eder Nästa som eder själva, vara honom behjälplig uti hans trång och Torftighet”. Innebörden av detta, det dubbla kärleksbudet, förtydligas i nästa mening: ”Ja här efteråt varken förgripa eder emot Gud, eller förarga eder Jämn-Christen med den ögontjänliga Skrymtaktighet, Säkerhet, Högfärd, Svordom, Otukt, och andra grova Laster [...]”.³⁰⁴ I enlighet med den tidigare nämnda liknelsen mellan Sverige och den krigiska stormakten Assyrien i Jona bok utropar Karl XI, precis som kungen i den legendariska staden Nineve, nödvändigheten av att ”späka Kroppen med fasta” för att ytterligare mildra situationen.³⁰⁵ Jämfört med den propaganda som hade armén i fokus gällde givetvis andra argument i genren böndagsplakat. Andreas Marklunds analys av krigspropaganda under Stora nordiska kriget visar exempelvis att mandom, mod och viljan att offra ”liv och blod” var de centrala komponenterna i den typen av material.³⁰⁶ Ser man exempelvis till det äreminne som skrevs efter slaget vid Narva år 1700 liknades de stupade svenska soldaterna vid antikens spartaner, och det sägs bland annat att ”De hedniske Spartaner glädde sig att gå i döden för sitt fädernesland”.³⁰⁷ 1677 års plakat anger däremot varken spartanerna eller Rudbecks göter som förebilder åt folket, utan mobiliseringen sker snarare utifrån det kristna perspektivet. Troligtvis beror också avsaknaden av en påbjuden offermoral på det starka rättfärdighetspatos som dominerar i plakaten. Tanken om det rättfärdiga kriget är problematisk att kombinera med liknelsen om de härjande götarnas stordåd.

Etniska stereotypiseringar i svensknationell eller götisk mening tycks också vara fåtaliga i material av böndagsplakatens typ. Som även Hanne Sanders argumenterat för är de bibliska eller religiösa argumenten de viktigaste i tolkningen av krig under denna tid.³⁰⁸ Enligt Karl Bergman är det även under konflikterna mellan Sverige och Danmark svårt att finna etniska stereotypiseringar eller försök till etnifiering av dessa konflikter i

303. Kongl. Maj:ts placat 17 mars 1674.

304. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

305. Kongl. Maj:ts placat 24 februari 1677.

306. Marklund 2006, s. 33.

307. Citat från Nordin 2000, s. 155.

308. Sanders 2001, s. 251.

rättsligt material.³⁰⁹ Jens Lerbom pekar på att etniska epitet bland folket på Gotland främst användes som skällsord eller i religiösa sammanhang då man krävde att prästerna skulle predika på det egna språket.³¹⁰ Möjligtvis kan frånvaron av danskhet i propagandan under Skånska kriget förklaras av att en sådan också hade motverkat föreställningen om en enad kristenhet. Även vid mobiliseringen av extrema konflikter använder man sig således i böndagsplakaten av en allmän hänvisning till riket och till en gemenskap i kristenheten.

Sammanfattande analys

Stormaktstidens moraliska ordning

Man kan med ganska stor säkerhet anta att många människor i den svenska stormaktsstaten via böndagsplakaten kom i kontakt med en föreställning som beskrev samhället som en moralisk ordning där ”var och ens” handlingar förklarades få konsekvenser för helheten, där individerna skulle stå i en beroenderelation till varandra, och där de tillsammans hade till uppgift att sträva mot gemensam ”lycksalighet”, välfärd och säkerhet. Detta är en föreställning som i olika varianter kommer till uttryck i böndagsplakaten. Såsom Taylor menar utgör detta de första stegen på väg mot den västerländska moderniteten. I den ortodoxa enhetsstaten i Sverige kan man därmed, enligt detta synsätt, hävda moderna drag, nämligen föreställningen om att varje individ var bunden av ett kontrakt till den suveräna staten och sina närmaste, oberoende av andra lojaliteter som stånd eller andra korporationer. De hårda nyttokraven som länkades till det allmännas bästa faller även in i detta program. Böndagsplakaten blir i detta perspektiv ett försök att gestalta och motivera detta kontrakt till samtliga invånare inom rikets gränser.

En rad förutsättningar råder för gemenskapsbildning under denna tid. Den sker för det första utifrån en stormaktsstats perspektiv där Sverige utifrån statsledningens självuppfattning beskrivs som lyckligast av sina medkristna riken. Den är starkt påverkad av barockens stilideal bestående av *theatrum mundi* med sina dramatiska gester och av *vanitastemat* med sin förgängelseromantik. Ortodoxins program om rättfärdighet och naturrättens kontraktsidéer sätter också sin prägel på retoriken. Därtill spelar det en stor roll att perioden är starkt färgad av krigets inverkan på samhälle och mentalitet. Krigshotet beskrivs närmast som ett normaltillstånd och våldet plågar inte

309. Bergman 2002, s. 130.

310. Lerbom 2003, s.160.

bara kristenhetens länder inbördes, utan ett än större hot är det Osmanska rikets invasionsförsök. Våldet är samtidens största problem och utgör den dystra bakgrund som färgar av sig på retoriken. Tolkningarna utgick från teologin som menade att människan skulle leva i fred, och när tiden plågas av krig färgas därför tonen mörk i många budskap. Undergångskänslor uttrycks vid ett par tillfällen. Trots apokalyptiska inslag i texterna fullbordas dock inte denna tankegång i den meningen att det finns en föreställning om en ny ordning som skall uppstå efter fallet. Det lyckoland som skall upprättas är i första hand placerat på jorden. Det rör sig i hög grad om en bred pacificeringsprocess av samhället. I böndagsplakaten underordnas även krigspropagandan detta syfte. Kriegen beskrivs därför inte som etniska konflikter utan sägs bero på högmod, tyranniska furstar, människans eller befolkningens syndfullhet. Hela befolkningen måste därför disciplineras, men inte enbart med våld utan också med fredlig normöverföring och självdisciplinering.

Furstens plikt är tydligt uttryckt i flera böndagsplakat, nämligen att garantera fred och rättfärdighet. Regentens röst symboliserar därför Husfadern som dömer, upprätthåller ordningen, försvarar landet, garanterar välfärden och Herden som uppbär tidens goda dygder, tröstar och förmedlar Guds välsignelse över landet. Det skall samtidigt understrykas att det jag kodar som ett naturrättsligt tänkesätt i böndagsplakaten under denna tid i första hand behandlar maktens legitimitet, inte frågan om undersåtarnas rättigheter. Det intressanta var samtidigt att argumenteringen för furstens legitimitet innebar hänvisningar till riksdagen och att det teokratiska draget var mindre framträdande i böndagsplakaten jämfört med högtidstalen som hölls vid riksdagen då exempelvis beslutet om suveränitetsförklaringen fattades. Absolutismen var därmed även som manifestation beroende av legitimitet från riksdagen och försöken att övertyga handlade mer om att vinna sympatier för statens centralisering än för ett teokratiskt styre. Klart är att den moraliska ordningens idé var given av Gud och att motivationen byggde på förbundslärans pedagogik om hot och välsignelse. Rättfärdigheten var ett av den moraliska ordningens ledord, och så till den grad att om en överhet var orättfärdig skulle folket ha rätt att utse en ny suverän. Ömsesidigheten som överordnad politisk princip är tydlig. När regenten uttalar sina maktanspråk, manifesteras i regel de ömsesidiga förpliktelserna i samband med detta, det vill säga kungamaktens plikt att skydda riket och gynna dess välfärd och befolkningens plikt att lyda lagarna och arbeta för det helas väl.

Undersåtens roll är tydligt definierad i skyldigheten att arbeta för sitt fosterlands välstånd, förkovring och lycka. Ett viktigt argument i konstruk-

tionen av undersåten som individ är också hänvisningarna till den nyttestamentliga nästankärleken. Denna får motivera individens existentiella plikter gentemot sig själv, sin nästa, sitt fädernesland och till Gud. Kärleken till fäderneslandet framstår som ett tillägg till det dubbla kärleksbudet som också utgör grundbulven i Pufendorfs naturrätt. Viktigt att notera är att denna individualisering används som ett argument före det Stora nordiska krigets resursuttag, som tidigare forskning lyft fram som startpunkten för en social revolution. Viktigt att framhålla är vidare att etniska eller konfessionella benämningar utöver detta att vara gudfruktig spelar en relativt obetydlig roll för att beskriva individen. Gudsfruktan och hög moral var det viktiga. Förklaringen till gärningslärans betydelse i böndagsplakaten kan både sökas i Gamla testamentets förbundslära och i det nyttoprogram staten formulerade på bred front i samhället. Hotet enligt detta tänkesätt är krig och målet är ekonomisk trygghet.

Ledorden för många budskap är fred och rättfärdighet. Utifrån dessa två teman grundläggs också moralen och den föreställda gemenskapen. Berättelserna och bildernas funktion är att gestalta dessa två ideal genom att ange ett vägskalet som individ och kollektiv måste ta ställning till. Kopplingen till det rättfärdighetstema som utgör grunden för kontraktsränkandet och maktens legitimitet är även tydligt uttryckt i resonemangen om det svenska riket. Är vi rättfärdiga, undrar man? Och vad beror vår fred på, eller de krig vi drabbas av? Krig förklaras samtidigt även bero på andra överheters krigshets. Fosterlandskärleken beskrivs i sin tur som en religiös plikt som handlar om rättfärdighet, och motiveras inte utifrån den götiska särartstraditionen eller med hänvisningar till svenskhet eller någon manifest bestämmelse/utvaldhet. När distinktionen mellan "vi" och "dom" skapas bygger den därför enbart på moralisk hänsyn, inte konfessionell, förutom i relation till "turken". Denna orientering kan förklaras av en vilja att bygga en övernationell identifikation med kristenheten efter trettioåriga kriget och av den nya defensiva utrikespolitiken. Någon luthersk konfessionaliseringsfas på ett identitetsskapande plan är det inte heller tal om. Hänvisningar till våra "medkristna" är därför vanligare än hänvisningar till den lutherska bekännelsen, trots att enheten i religion förklaras vara den avgörande orsaken till rikets stabilitet och trots det allt intensivare parallella homogeniseringsprojektet.

Den gemenskapsföreställning som förekommer i böndagsplakaten bygger samtidigt inte på en idé om en innerlighetens eller gemytets folk. Det "vi" som formuleras vinner snarare kraft både genom olyckan och lyckan. Som Anna Maria Forssberg noterat, är också den förbundsteologiska identifikationen ofta negativ snarare än positiv, som en lidandegemenskap

och en tröst i eländet.³¹¹ Men det positiva finns där, trots allt. Tidigare forskning har enligt min mening närmast varit blind inför denna aspekt och inte tillräckligt uppmärksammat själva pendelrörelsen/erna mot det ljusa. Enligt dåtidens stilideal tycks det snarast ha varit en poäng med själva pendelrörelsen mellan mörker och ljus för att uppvisa ett tydligt vägskäl för åhörarna och därmed få dem att välja det rätta. Förgängelsemotivet ansågs dessutom betydelsefullt för att stärka dygden. Samtidigt kan denna pedagogik också ses som ett svar på statens behov av ett strävsamt och uthålligt folk. I korthet rör det sig snarare om ett försök att skapa en kamp-, lidande- och lyckogemenskap.

Till lyckolandsföreställningen hör att Sverige framställs som en moralisk stormakt som ser det som sin uppgift att bringa fred åt Europa och även att vara ett föredöme för andra. Hänvisningen till solidaritet med ”våra medkristna” anspelar på rollen som fredens försvarare i Europa. Samhällsmålen är tydligt formulerade i lyckolandsföreställningarna med idéer om välfärd, enhet, ordning, mellanmänsklig gemenskap, ståndsriksdagens betydelse för den förda och den framtida politiken, lycka, frid och ekonomisk utveckling. Den patriotism eller fäderneslandskärlek som förmedlas refererar till en lojalitet mot staten och ges en positiv laddning. Det står också klart att gemenskapsföreställningarna mer utgår från en idé om samhället som en överenskommelse och moralisk ordning, än från specifika kulturella komponenter som lutherdom, etnisk teologi eller göticism. Det är också i den dramatiska berättelsens pendlingsar, i frihetstematiken, som en känsla av gemenskap bäst gestaltas i texterna. Ett nyckelbegrepp för berättelsens moral är rättfärdighet – alla förenas av den, och alla faller om den inte efterlevs.

311. Forssberg 2005, s. 97–99.

Medborgarna och samhällskontraktet ~1720–1860

Medborgerliga nydaningar och utmaningar

Ulrika Eleonora kungör en ny politisk ordning

Det lär ingen bland Eder vara, som icke med fasa och sorg för sig till sinnes den fara och äventyr, uti vilket hela Riket och kära Fäderneslandet förlidna Sommar svävade, då den grymma fienden Oss med en ansenlig makt på åtskilliga ställen tillsatte, och med härjande, brännande och förödande så gruvligen sin ondskas och bitterhet förövade, att en stor del av Eder förlorat Hus och Hem med allt sitt timliga goda, och Vi själva ifrån Vårt Kongl. Residens, som är hjärtat av Riket, och alltså målet av fiendens fördärliga uppsåt, hava elden av hans Mordbränneri måst med grämelse åskåda.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 13 FEBRUARI 1720

Under sommaren 1719 härjade ryska roddargalärer den svenska ostkusten och gjorde omkring 10 000 skärgårdsbor hemlösa. Det anfall som riktades mot Stockholm, och som Ulrika Eleonora i ovanstående stycke säger sig ha bevittnat, kunde hejdas bara några kilometer från stadens yttre delar. Den 21 augusti 1721 slöts freden i Nystad med Ryssland. Efter stora nordiska krigets katastrof var den politiska elitens självbild krossad och rikets överlevnad hängde på det tillfälliga och begränsade skydd som de västliga stormakterna ställde upp med. Riket var socialt utmattat efter pest, svält och stora krigsförluster, och under de sista krigsåren drabbades dessutom kustremsan från Umeå till Norrköping av återkommande ryska härjningar.¹ Staten var i konkurs och behovet av att återupprätta en ny legitimitet för statsledningen var därför stort. I samma brev som ovan låter också Ulrika Eleonora kungöra en ny politisk ordning. Detta sker i brevets ljusnande avslutning:

1. Roberts 1995, s. 29–33.

[...] ock en del av dem, som varit med Oss i krig förfallne, blivt igen våra vänner och Förbundsbröder, och Underhandlingarna med de övriga, med god förhoppning om en lycklig framgång anställde: att Han lämnat Eder lägenhet och rådrum, att så väl själva som igenom Edra befullmäktigade Medbröder åter här infinna Eder vid närvarande Allmänna Sammankomst, till att med Oss om Rikets vårdande ärenden överlägga och rådgöra²

Ovanstående exempel betonar inte bara att fredsförhandlingar pågår utan man brukar även en helt ny benämning gentemot åhörarna. Med tilltalet ”befullmäktiga medbröder” anspelar plakatet på en mer jämlik relation och låter dessutom antyda att samtliga i riket har till uppgift att via sina riksdagsombud påverka rikets framtid vid den kommande riksdagen. En ny tid står för dörren enligt Ulrika Eleonora, vilket många samtidiga bedömare också var eniga om. Vad som gör detta uttalande extra intressant är att den naturrättsliga idén om ömsesidighet mellan individer ges en explicit politisk och horisontell dimension. Tidigare erkändes undersåtarna rätten att godkänna politiska beslut, medan det nu heter att ”så väl [Eder] själva som igenom Edra befullmäktigade Medbröder” skall infinna sig vid riksdagen för att överlägga om rikets ”vårdande ärenden”. Med begreppet ”medbroder” menar man således en individ som äger ett direkt inflytande över den framtida politiken.

Den tid som följer på enväldets fall brukar ofta benämnas som frihetstiden. Benämningen är inte enbart en konstruktion av moderna historiker, utan även den tidens politiskt engagerade personer kallade tiden för ”frihetstiden” eftersom de upplevde att det stämde med deras situation. Orsaken till detta var den politiska omorienteringen som följer på enväldets fall med 1720 års författning som medverkade till att den politiska makten delades mellan kung, riksråd och riksdag. Denna lade grunden för det nya och hyllades även av intellektuella ute i Europa. Voltaire såg bland annat Sverige som ”det friaste landet i världen” och Rousseau betecknade författningen som ”ett exempel på det perfekta”. Mably, som var en av teoretikerna bakom den franska revolutionen, kallade den för ”ett mästerstycke av modern lagstiftning” och 1766 påpekade en svensk politiker att författningen ”af Englar ej synas kunna bättre författas”.³ Dessa positiva omdömen berodde framför allt på riksdagens självständiga maktställning i förhållande till kungamakten.⁴

Att man säger sig stå inför en ny tid märks även i böndagsplakaten under

2. Kongl. Maj:ts placat 13 februari 1720.

3. Roberts 1995, s. 91.

4. Metcalf 1985, s. 131.

1720-talet. Ser man till 1719 års brev kan man notera att Karl XII:s död inte uppmärksammas. Något hyllande omdöme om honom som Karl XI givits i böndagsplakaten förekommer inte, utan i stället hänvisar man till den ”sist timade bedrövlige förändringen”, vilket lika gärna kan ses som en anmärkning till den kritiska situationen i allmänhet. Av den efterföljande kommentaren går det snarare att avläsa ett avståndstagande från det karolinska enväldet då det framförs en vilja om att ”kunna sätta Riksens styrelse uti det skick, som Vi förmoda och önska må lända oss allom och hela kära Fäderneslandet till välgång och förkovring”. Udden mot styrelsesättet i det kungliga enväldet är även tydlig i 1719 års brev:

Men och därjämte att rättsinnigt eftertänka, huru mycket ännu står tillbaka ogjort av de stycken, som till Rikets försvar och vidmakthållande oumgängligen erfordras, och dem I endels själva, endels genom Edra befullmäktigade Medbröder till den närvarande allmänne Sammankomsten är i verket begripne, att avhandla och till slut bringa.⁵

Även i 1719 års brev brukas begreppet ”medbröder” på ett diametralt motsatt vis jämfört med hur den karolinska undersåten beskrivs under 1600-talet. I den krissituation som råder tilldelas därför befolkningen en viktig roll att tillsammans med statsledningen förhandla om rikets framtida politik. Som tilltal förekom begreppet medbröder enligt Peter Ericsson även i andra texter under det Stora nordiska kriget, och det användes främst av rådet för att frammana en känsla av samhörighet mellan samtliga undersåtar i riket.⁶ Efter kriget brukas det dock inte för att skapa samhörighet mellan undersåtarna utan för att beskriva en politiskt aktiv individ. I 1720-talets plakat kan man även notera frånvaron av den tidigare så markerade kungliga omsorgsretoriken. Men samtidigt återanknyter även Ulrika Eleonora till plakatens traditionella anrop när hon förklarar att den främsta och mest angelägna plikten bör vara att ”Vi med Eder, och I med Oss” vänder sig till Gud som ”nådeligen” behagat att rädda ”oss” från de hotande farligheterna.⁷ Klart är dock att oviljan mot envælde och den krigiska nöden vid denna tid förstärker de naturrättsliga tendenserna som skymtat under de föregående årtiondena. Kvalitativt sett är det en stor skillnad i ovanstående exempel jämfört med tidigare hänvisningar till riksdagen.

Det retoriska upplägget påminner däremot i hög utsträckning om det äldre. 1719 års plakat följer exempelvis upplägget från tidigare katastrof-

5. Kongl. Maj:ts placat 21 mars 1719.

6. Ericsson 2002, s. 167. Begreppet medbröder går att finna i Bibelns böcker. Se exempelvis Esra 4, 5, 6; Daniel 2; Sakarja 3; Psaltaren 45.

7. Kongl. Maj:ts placat 21 mars 1719.

hantering och är retoriskt skickligt utformat. Ulrika Eleonora inleder med att tilltala åhörarna personligen, sätter ord på deras känslor, använder en gripande bild om hur riket har drabbats av olyckor, för att sedan visa att denna ”sorg och fasa” också delas av drottningen själv. Känslan av kris är påtaglig och liksom tidigare understryker plakatet hur nära den totala undergången man varit: ”Vad skulle det väl hava av Oss blivit” om den senaste olyckan infallit vid en årstid då fienden givits anledning att ”med detsamma tränga sig in upp Oss, och alldeles betaga Oss lägenhet och utrymme att ens betänka Oss, och rådslå om vår välfärd och bästa”.⁸ Möjligen tänkte man att konsekvenserna av Karl XII:s död och Armfeldts katastrofala återmarsch över fjället veckan efter nyår 1719 mildrades av vintern som utgjorde ett hinder för större militära operationer mot riket. Under sommaren 1719 drabbas sedan befolkningen av nya kriser. Dessa olyckor tolkas som ett straff för ”ett syndigt Land och Folk”. Men, replikerar Ulrika Eleonora, vi måste trots detta med vördnad bekänna den ”outgrundliga barmhärtighet” som den milda guden även under dessa svåra plågor visat:

Ty, att Han med detsamma givit sin nåd och välsignelse till de författningar, som till Rikets värn och beskydd emot fiendens häftiga ansättningar varit gjorda: att Han bevarat Krigsmakten till Lands och Vatten för all olycka: att Han satt fienden en ring i näsan, och fört honom ifrån våra Gränser tillbaka igen: att Han vid samma tid så befrämjat Våra Rådslag och företagande, att icke allenast med en del av Utländska Makter förra vänskap och förbund till Rikets säkerhet och styrka blivit förnyade och bekräftade [etc.].⁹

Med alla dessa argument, yttrade som en tacksägelse, är syftet att vända kris-känslan och mobilisera befolkningen för rikets fortsatta överlevnad. Liksom vid tidigare stora kriser beskrivs denna också vara bortom statsledningens kontroll. Det är som synes uppenbart att budskapen hör hemma i den retoriska situation som präglade tiden närmast efter 1719 års utrikes- och inrikespolitiska sammanbrott. Det retoriska upplägget känns också på olika punkter igen från den karolinska tiden med dess dramatiska vändningar. I likhet med 1600-talets konflikter och kriser beskrivs problemen i termer

8. Kongl. Maj:ts placat 21 mars 1719.

9. Kongl. Maj:ts placat 13 februari 1720. För åhörare som var vana att leda tjurar med ring i näsan är hänvisningen till Andra konungaboken (19:28) träffande. Den bibliska analogin, att föra ut fienden med en ring i näsan, var sannolikt bekant för flertalet eftersom den hade sitt ursprung i en krigsbön som lästes i kyrkorna under det stora nordiska kriget. I krigsbönen heter det: ”Sätt then förmätna fienden en ring i näsan och ett bett i munnen/at han med blygd må draga then vägen tillbaka/som han kommen är.” Bönen (*Bön wid närvarande swåra krigstider*, odaterad år 1700) gavs ut i början av kriget. Identiska böner gavs ut åren 1707 och 1709 under titeln *Bön wid påstående Krigstider*. Se Ericsson 2002, s. 126.

av moral där rikets med- eller motgångar förutsätts bero på befolkningens gärningar.

Men som det skall visas längre fram i undersökningen förändras stormakts-epokens scenbygge på flera områden. Kulissen blir mindre storslagen och skiftningarna blir inte lika svartvita eller dramatiska som tidigare. Talande är exempelvis att den tidigare identifikationen med "kristenheten" nedtonas. När begreppet "Europa" blir vanligare i texterna bryter detta mot den tidigare gränsöverskridande identifikationen som hänvisningen till kristenheten medverkade till. 1735 års plakat kan tas som exempel då det med sedvanlig apokalyptisk dramatik berättas om hur "den Store Gudens outransakliga hämdedomar" tänt "Krigslågan" över "andra Länder i Europa". Samt att "Svärdet som blänker för dem" också är satt som en varning till "oss". En vändning följer sedan när blicken vänds mot det egna landet:

Vi böre jämväl ej förgäta, att i helig vörndnad prisa Hans Gudomliga Namn, som ännu låter Sin Anda vila i Norden, när andra sitta i mörkret och dödsens skugga: som låter den ädla Freden blomstras i våra hyddor, när andra se svärdet tränga sig till deras hjärtan; som hugnar Eder med en kär och behaglig frihet, att ömsom arbeta på Eder upprättelse, och utan fruktan nytja Edert goda, när andra måste sucka under tvång och ängslas av en odräglig börda.¹⁰

Liksom tidigare är eländet långt mycket värre utanför rikets gränser, men det som skiljer är att den sympati som uttrycktes för våra "medkristna" aldrig uttrycks efter stormaktsväldets fall. I 1746 års plakat beskriver man exempelvis hur krigslågan nästan brunnit överallt i "Christenheten", men däremot låter man den mustiga kontrasteringen stå okommenterad i relation till den glädje som råder hos "Oss".¹¹ Dessa förändringar kan sägas symbolisera betydelsen av stormaktsväldets fall och att man därigenom även vänder Europa ryggen med sin "välvilja". Samtidigt kan man dock, i likhet med stormaktstiden, notera att Gudsfolksanalogin inte används för att hävda en nationell särart gentemot andra folk. I 1747 års plakat tackar man exempelvis för Guds välsignelse över landet och anger att denna lycksalighet är en gåva som Han har lovat till alla "sina Folk".¹² Bland Gudsfolken har således Gudsfolket i det svenska riket gjort sig förtjänt av särskilda gåvor.¹³ Statsmakten kan vid denna tid också sägas gå in i en ny fas av inre konsolidering som inför be-

10. Kongl. Maj:ts placat 27 januari 1735.

11. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1746.

12. Kongl. Maj:ts placat 27 januari 1747. Se en liknande tankegång i Kongl. Maj:ts placat 29 februari 1751.

13. Kommentarer som direkt pekar ut befolkningen i Sverige som utvald går att finna exempelvis i Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748: "[...]Han är Vår Nådiga Gud, samt att Han Oss till Sitt egendoms Folk i Näder utvaldt haver".

folkningen formuleras med idéer som stegvis ersätter en del av de äldre. Den stormaktstida statens perspektiv på Europa överges därmed.

I likhet med det sena 1600-talets böndagsplakat hamnar en viss uppsättning av frågor ofrånkomligt i fokus. Gör man några nedslag i några av texterna under 1700-talet finner man flera bekanta teman. Motsatsparen krig och fred är fortfarande viktiga ingredienser, precis som skördarnas tillstånd, samt från- eller närvaron av smittosamma sjukdomar. Liksom under den karolinska perioden kan man också finna böneliknande formuleringar: ”Avböj, O mildaste Fader! alla hotande straff och annalkande faror.”¹⁴ Syftet är detsamma som tidigare, det vill säga att mobilisera solidaritet och lojalitet i förhållande till staten, överbrygga kriskänslor, förklara tidens förändringar, samt förmedla gemensamma normer. Generellt sett är plakaten kortare under denna period, men varierar från att bestå av en kort kommentar om det gångna året, till långa utläggningar där regenten tar upp flera händelser som anses värda att kommentera.

Utifrån en socialhistorisk synpunkt var det svenska samhället vid 1700-talets början i grundläggande avseenden detsamma som under det föregående århundradet. Majoriteten av befolkningen var sysselsatt i jordbruket. Först under 1700-talets senare hälft blir tecknen tydliga på en genomgripande omvälvning av den agrara strukturen. Under frihetstiden är således ”Hustavlans värld” fortfarande en adekvat beteckning för det liv som var centrerat kring huset, byn och socknen. Till skillnad från tidigare var dessutom katekesundervisningens betydelse för inskolningen i den gemensamma tankevärlden ännu starkare. Fortfarande hämtades tolknings- och handlingsmönstren främst från det kateketiska materialet med dess framhävande av tanken på Guds försyn. Varje söndag, liksom på böndagar, upprepades samma kyrkobön som tidigare efter treständschemats *ecclesia, politia et familia*.¹⁵ Likaså var prästen under 1700-talet den muntlige förmedlaren av nyheter, precis som kyrkan fortfarande var den överlägset bästa kanalen för informationsspridning. Vid 1700-talets mitt ökade dessutom trycket på prästerskapet att ordna upp och sköta myndigheternas meddelanden. Även om det tryckta ordet fick en allt större spridning skulle det dröja länge innan tidningarna nådde en bredare läsekrets.¹⁶ Kungörelsesystemet var, som Elisabeth Reuterswärd också understrukit, i den meningen fortfarande det viktigaste politiska styrmedlet för statsmakten.¹⁷

14. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1729.

15. Pleijel 1970, s. 39.

16. Reuterswärd 2001, Bergström 1991, s. 117–123. Under 1700-talet var det Gustaf III som bäst förstod att utnyttja prästerna för informationsspridning. Präster som inte läste upp kungörelserna hotades med böter, ”i synnerhet äfwen wissa höga kongl förordningar”.

17. Reuterswärd 2001.

Ser man till den så typiska tillbakablicken och tacksägelsen över det gångna året i 1732 års plakat så finner man också alla de inslag som är utmärkande för innehållet under den karolinska tiden:

Herren har ock hela det förlidna året igenom i Sin kraft bevarat Oss å alla sidor, och låtit varje dag vara ett övertygande vittne av sin oändliga Godhet över Oss: Uti Våra Kyrkor hava Vi kunnat tillbedja Honom med rena Läppar, om Vi annars det själva velat, och den ädla Freden har så omgivit Riksens Gränser, samt utbrett sina Vingar över Eder, att I under dess skugga haven var i sin stad kunnat nyttja Landsens goda: Av Herrans Nåd är det jämväl kommit, att ingen plåga eller smittosam sjukdom fått nalkas Våra Hyddor, eller Missväxt förminska Vårt bröd, utan Jordan har på de flesta ställen burit Oss en ymnig frukt, och Bergverken givit Oss deras rika Lån, så att Herrans Fotspar likasom drupit av fetma.¹⁸

I likhet med föregående kapitel inleder jag detta med att redogöra för huvuddragen i skildringen av samtiden i plakaten under perioden 1720–1860. En historisk bakgrundsbild presenteras därmed och analysen tar upp frågor om hur budskapen påverkas av tidens förändringar samt hur statsmakten väljer att kommentera dem.

Fred och framtid

Efter Stora nordiska krigets slut är friheten från krig ett centralt tema. Frihetsbegreppet återkommer i olika sammanhang. I 1737 års plakat uppmanas åhörarna att tacka Gud för att han har: ”försatt Eder uti en önskelig frihet”.¹⁹ Eller som i förmaningen att åhörarna ”Under Fredens och Frihetens lugn” enskilt och allmänt givits flera tillfällen att njuta av ”Guds förlänte förmånens ädla och ljuva frukter”.²⁰ Frihet förknippas i flera fall med frid och fred. Frihetsbegreppet skrivs också in i den traditionella tacksägelsen, dels över rikets lyckliga fredstillstånd, dels i betydelsen att var och en får leva ”i ro och utan fruktan” eller att var och en i ro ”får sköta vad honom tillkommer”:

[...] de många ibland Eder, som igenom den bedrövliga flykt undan Fienden varit hit och dit förskingrade och i landet kringspridde, men nu kunnat åter begiva sig tillbaks till deras förra hemvisten, utan ock I alle i gemen blivit försatte

18. Kongl. Maj:ts placat 17 januari 1732.

19. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1737.

20. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1752.

i den angenäma *friheten*, att var i sin stad, under Guds välsignelse, i ro och utan fruktan, så vinnlägga Eder om eder upprättelse, välstånd och förkovring.²¹

I bören ock alla samtliga med djupaste vördnad och innerlig tacksägelse påminna Eder, hurusom den Högstes mäktiga hand dessa nästförflutna åren tillskyndat Eder allehanda lycksaligheter, försatt Eder uti den ädla och oskattbara *Friheten*, och förlänt Eder nu i någre år den hugneliga och dyrbara Freden, så att var och en uti säkerhet och ro får sköta vad honom tillkommer, och således smaka den sötma, som *frihet* och Fred med sig föra.²²

Utifrån de sammanhang som denna frihet hänvisar till så syftar begreppet uppenbarligen på frihet från personligt tvång och frihet från krig och övervalde. 1700-talets ”frihet” liknar samtidigt 1600-talets ”frid”.²³ Tillsammans med frihetsbegreppet används också begreppet framtid i flera fall.²⁴ Exempelvis:

Så är förbindelsen nu så mycket större, att vörda det Gudomliga Majestätet, som I sedan den tiden allt intill närvarande stund fått röna förnyade kännetecken, hur detta Rike, *fritt* ifrån de vedervärdigheter, som en allmän missväxt och smittosamma sjukdomar med sig föra, har flere år efter varandra i *fridens* lugn fått nyttja den Högstas gåvor, samt Vi med Eder ägt rådrum, att arbeta på en inbördes förkovran och den allmänna säkerhetens befastande för *framtiden*; Så kunna I visserligen med skäl skatta Eder sälle, i synnerhet så I att anmärka, att de Riken och Länder äro få, där det icke under ett lika *Tidevarv*, nu med den ena, nu med den andra, landsplågan äro hemsökte vordne.²⁵

Framtidstänkandet liksom frihetsretoriken knyts även i andra fall till rikets styre när det heter att ”Guds Mäktiga Nådes-Hand lagt och ytterligare stadfastat till detta Rikets sälla och lyckliga regering både nu och i framtiden”.²⁶ Eller med koppling till den ”Kongl. Svenska Tronen” vilken sägs ”än vidare blivit styrkt och befast, till hela Rikets glädje och säkerhet nu och i framtiden”.²⁷ Man menar också att befolkningen på grund av det goda tillståndet nu kan ”samla Eder förråd därav i framtiden”. I 1750 års plakat talas det till och med om ”Rikets kraftiga hägn, styrka och tillväxt i alla tillkommande tider” och att ”Herrans godhet emot Oss ej sedermera återvänt, utan fast

21. Kongl. Maj:ts placat 23 januari 1722.

22. Kongl. Maj:ts placat 22 januari 1728.

23. Reuterswärd 2001, s. 175.

24. Se Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1727, 19 januari 1738, 5 februari 1748, 31 januari 1749, 11 januari 1774.

25. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1755.

26. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748.

27. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1749.

mer, i det nu framflutna Året, härligen tilltagit haver”.²⁸ I 1751 års plakat står tryggheten och freden i fokus och det sägs att den är ”allt mer och mer befäst”, och i brevet avslutning ber man att Gud skall ”låta Sin välsignelse vila Över Oss och våra efterkommande till evärdliga tider”.²⁹

Den nya framtiden uttrycks också med talet om ”våra efterkommande”, och även detta i samband med frågor om välfärd. I 1749 års plakat förklaras exempelvis trosvisst hur Guds välgärningar gentemot riket är ”till hela Rikets glädje och säkerhet nu och i framtiden”. Men också att Guds välsignelse ”över Oss [...] allt mer och mer befästa och föröka Rikets och allas Vår sällhet, lycka och vältrevnad, till sin Egen Ära samt Vår och Våra efterkommandes oupphörliga hugnad och glädje”.³⁰ Uttrycket ”Våra efterkommandes” och den framtidsiver som hela brevet andas av påminner om devisen ”För Efterkommande” som Carl von Linné myntade åt Vetenskapsakademien. Uttrycket återkommer även i 1791 års plakat då man önskar att det goda tillståndet skall ”utvidga sig till en allmänlig hugnad, och sedan bereda varaktiga fördelar att ärvas och ägas av Våre Efterkommande”.³¹ Vetenskapsakademiens valspråk kombinerades också med en bild på ett träd tillsammans med en grävande gubbe som skulle symbolisera allt som syftar framåt, det vill säga att odla för morgondagen, för barnen och kommande generationer.³²

I plakaten brukas också trädmetaforen för att förmedla en föreställning om ett tryggt rike under tillväxt. I exempelvis 1746 års brev kan befolkningen njuta av fred under ”Vårt Fikonaträd”:

I lär ej utan rörelse och ömhet hava hört, huru den häftiga Krigslågan i det förlidna Året brunnit nästan över allt i Christenheten, då det ena Landet efter det andra blivit svårligen medfaret och av Krigsoluckyor tryckt och plågat, samt hur Uppror och Tvedräkt kan sätta de största och härligaste Riken i fara och äventyr för en allmän förstöring och undergång; Men däremot har den gode Guden låtit Oss njuta och nyttja den återvunna ädla Freden, så att Vi kunnat under Vårt Fikonaträd äta Vårt bröd med glädje.³³

I 1730 års brev frammanas samma bild då det sägs att Gud ”låtit Oss under Vårt Fikonaträd äta Vårt bröd med glädje”.³⁴ I 1731 års brev önskas besinning med motiveringen ”att vi tillförne hava varit vilda grenar, innan vi blev

28. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1750.

29. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751.

30. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1749.

31. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1791.

32. Frängsmyr 2004, s. 227.

33. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1746.

34. Kongl. Maj:ts placat 26 januari 1730. Se även Kungl. Maj:ts placat 10 januari 1775.

inypade i det sannskyldiga Olivträdet” och där olivkvisten troligtvis är tänkt att anspela på förbundet (Noas ark) och fridens budskap.³⁵

Det långa fredstillståndet utgör i majoriteten av breven en viktig bakgrund till progressionstanken. Det intressanta med den frihetstida attityden är också att den utgör ett brott mot 1600-talets vanitastema och förgängelse-romantik som sade att människan närmast var obönhörligen underkastad livets oftast dramatiska skiften. Både det förflutna och framtiden tecknades där i dualistiska termer, evigt bestämd av växelspelet mellan rikets frid eller ”dyrtid”. Hoppet om tryggheten ställdes då antingen till nuet, om tillståndet var gott, till den starka staten eller till Guds nåd. Men med utvecklingstanken får framtiden också rollen som en trygg hamn. Ett av de tydligaste uttrycken för utvecklingstänkandet och de förhoppningar som ställs till ”våra efterkommande” finner man i 1753 års brev då det beskrivs som en skyldighet att främja ungdomens individuella upptäckar- och arbetslusta:

Låten denna omsorgen vara förknippad med den hittills nog försummade skyldigheten, att i tid utforska och lämpa de ungas snilleämnen till sådana vetenskaper, konster och arbeten, vartill vars och ens naturliga böjelse och tillärnade skicklighet förnämligast honom leder.³⁶

I 1774 års plakat sägs även att ingen ”säkrare början kan härtill för framtiden göras” än ”en Förnuftig och Christelig uppfostran”.³⁷ Med framtidsperspektivet följer således nya skyldigheter för åhörarna, exempelvis att utbilda sig. Ovanstående förmaning hör samman med att även universiteten under frihetstiden ställdes inför kraven att främja det praktiska och nyttiga.³⁸

Vid sidan om framtidstänkandets betydelse för 1700-talet är också ”upplysningen” ett välbekant tema från denna period, samt den efterföljande reaktionen på densamma, den romantiska idealismen. Av dessa två idé-historiska fenomen är frågan om den svenska versionen av upplysningen särskilt omdebatterad i svensk forskning, och speciellt om man utgår från den franska innebörden i begreppet. Som kommer att framgå, menar jag dock att flera exempel på den attityd som har förknippats med upplysningen kommer till uttryck i böndagsplakaten. Frihetstänkandet och framtidstron som nämnts ovan kan exempelvis ses som en del av denna attityd.

I Sverige har upplysningens roll beskrivits olika i forskningen.³⁹ Att Sverige skulle ha haft en upplysning motsvarande den franska har bland

35. Kongl. Maj:ts placat 8 februari 1731.

36. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1753.

37. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1774.

38. Lenhammar 2000, s. 102.

39. Tore Frängsmyr har ifrågasatt existensen av någon samlad svensk upplysningsrörelse, medan andra velat se upplysningen i form av ett reformprogram eller en tidsanda. Någon kamp-

annat bestridits med argumentet att det i Sverige under denna tid saknas en allvarlig religionskritik. Även om religionen kritiserades på flera håll var det långt ifrån ett fullständigt ifrågasättande. Alternativet har därför varit att betrakta perioden som präglad av en specifikt lutherskt kristen upplysning, inte minst på grund av att de flesta av folkupplysningens förespråkare och praktiska utövare var präster. Daniel Lindmark påpekar exempelvis att det svenska upplysningsbegreppet kommer från två traditioner, profan och teologisk upplysning, men att de båda linjerna vid sekelskiftet 1800 närmade sig varandra så att upplysningen i Sverige både blev andlig/moralisk och världslig/intellektuell. Detta medverkade till att meningsskiljaktigheterna inte rörde upplysningens mål utan snarare dess utsträckning och innehåll. Gemensamt för både den teologiska och profana upplysningen var en ny människosyn som uppfattade människan som god, samt idén att människans bestämelse sågs som intellektuell och moralisk förbättring.⁴⁰ Den moraliska upplysningen, liksom nyttan, är dock ett huvudtema i många plakat allt sedan 1600-talet även om förgängelseromantiken dominerar. Man hänvisar också, som visats, både till behovet av ett ”upplyst förnuft” och ett ”sunt förnuft” redan på 1600-talet.⁴¹

Om man ser speciellt på det sena 1700-talet så benämner man i bön-dagsplakaten vid några tillfällen sin tid i termer av ”upplyst” eller ”förbättrad”. Att kungen ville uppfattas som upplyst visas av 1781 års stadga om religionsfrihet, där främjandet av ”den naturliga samvets-friheten” innebar att katolska och judiska gudstjänster tilläts i Sverige.⁴² Att förknippas med

rörelse blev det aldrig. Se Frängsmyr 1993. Magnus Nyman tecknar upplysningen utifrån tidningsmaterial som ett ”idékomplex som religiös tolerans, yttrande- och tryckfrihet, förnuftsstro, framstegstro, tilltro till möjligheten att åstadkomma materiell förbättring, reformering av lagstiftningen och samhällsinstitutionerna, förnuftsgrundad moral och religion, politiskt medinflytande etc.”, och låter det stå som ett uttryck för en strömning eller tidsanda. se Nyman 1994, s. 12. Ett alternativt begrepp till upplysning är uppodling som idéhistorikern Hanna Östholm använder. Utifrån denna term talar hon om olika typer av inriktningar på uppodlingsprojektet: Merkantilismen som inriktad på manufaktur, handel och samhällsekonomin materiella förbättring; fysiokratismen som en bokstavlig uppodling av den svenska jorden och näringarna med hjälp av vetenskaplig kunskap; den civiltiska patriotismen som en medborgarnas moraliska uppodling med i första hand hjälp av bland annat skolväsendet; teologins och religionens uppodling med hjälp av historisk och filologisk bibelkritik och med införandet av filosofi i teologivetenskapen, samt spridning av biblar och katekeser. Östholm 2000, s. 25–29. Fördelen med detta är att det breddar förståelsen av ett flertal samhällsprojekt som samtliga arbetade utifrån ambitionen att vidga sitt vetande. Fler av dessa aspekter skall diskuteras i det följande. För flera referenser se Christensson 1996, Lindmark, 1995, Jarrick, 1992.

40. Lindmark 1995, s. 16, 60f, 101ff.

41. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1688, 10 januari 1694.

42. Alm 2002, s. 110.

förnuft, upplysning och vetenskapliga framsteg var något positivt. I 1776 års plakat frågar man exempelvis: ”Vad kan vara mera sägnesamt än att få äga ett önskat hopp om ett förbättrat tidevarv, där lasterna förlora sitt välde, och där fördärvade seder icke längre smitta ett tillkommande släkte.”⁴³ I 1785 års brev beskrivs också samtiden som ett mer ”upplyst tidevarv”:

De Sekler äro länge sedan framfarne, då sanningens ljus, under förföljelsens stormar, hotades att utsläckas. Lyckeligen äro även de tider förbi, då man med eld och svärd sökte att kuva vantro och vidskepelse, och då ett blint nit våldförde den, uti ett mera upplyst tidevarv, fredade invärtens övertygelse och en helgad samvetsfrihet.⁴⁴

Dessa texter representerar framför allt en variant på upplysningen som idé-historikern Jakob Christensson menar också blev lösenordet för den svenska, nämligen den högstämda, tunga och allvarliga nyttans upplysning.⁴⁵ Odlaren sågs som tidens räddning och förkroppsligade medborgaren. Vidare var optimismen grundläggande för upplysningstänkandet. Det rörde sig om en övertygelse om människans möjligheter att förändra samhället, vetenskapen, näringslivet, kristendomen och även naturen. Kunskap och ihärdighet räckte för att uppnå denna förbättring.⁴⁶ Peter Aronsson framhåller också att en frigörelse från auktoritetstro bland bönderna under denna tid kan ses som ett uttryck för upplysning.⁴⁷ Den ”nordiska upplysningen” har också beskrivits som utvecklad i ett spänningsfält mellan frihet och solidaritet, kollektivism och individualism, präglad av luthersk protestantism, bildning och folkrörelser. Den var pragmatisk och reforminriktad snarare än revolutionär till sin karaktär. Ökad kunskap menade man var vägen och grunden för ett bättre samhälle.⁴⁸

Ytterligare ett argument för en upplysning är att naturuppfattningen förändras under denna period. Göran Malmstedt menar att till slutet av 1600-talet var det en allmänt accepterad uppfattning att det fanns en mening bakom naturens lopp. Gud kunde ingripa i naturen för att varna och straffa människan eller så kunde djävulen ge sig in i leken för att rubba ordningen i syfte att plåga människan. Med den naturvetenskapliga världsbildens etablerande under 1700-talet förändras detta, och naturen förlorar successivt

43. Kongl. Maj:ts placat 5 november 1776. En ”moralisk upplysning” önskades även under 1600-talet, men kan sägas återkomma i slutet av 1700-talet. I båda fallen sades det vara viktigt att äga ett rent samvete. Frågan om det rena samvetet tas upp längre fram i analysen.

44. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785.

45. Christensson 1996, s. 49.

46. Christensson 1996, s. 168.

47. Aronsson 1995.

48. Sørensen & Stråth, 1997, 1–24, citat s. 23.

sin funktion som medium mellan Gud och människorna. Under den senare hälften av 1700-talet förkunnades också i flera plakat att människorna av egen kraft skall bemästra naturens lagbundna skiftningar mellan goda och dåliga år. Allt mer inomvärldsliga förklaringar anges.⁴⁹ Denna förändring är tydligast uttryckt i 1757 års plakat då det heter att dyrtid inte automatiskt kan eller ska skyllas på ”den Gode Guden”:

Men låten icke därför den Gode Guden få del i skulden av en tryckande svårighet, vilken människorna, igenom efterlåtenhet och missbruk, sig självom tillskynda.⁵⁰

Det naturvetenskapliga genombrottet innebär att naturen så att säga avförtrollas. Under 1700-talets andra hälft skiftar också gudsbegreppet i plakaten då det blir vanligare med hänvisningar till ”ett högre väsende”, till ”Skaparen”, till ”Försynen” eller till de ”många synbara bevis av en hemlig Beskyddares närvaro”⁵¹ etc. Hänvisningen till den mer dolde guden kan ses som ett uttryck för de motsättningar som pågick mellan å ena sidan ortodoxins företrädare med krav på religiös enhetlighet och konformitet och å andra sidan ett upplysningsinfluerat läger med krav på ökad tolerans i det gustavianska samhället.⁵² Exempel på den gamla lagiska varianten går samtidigt att finna, exempelvis i 1783 års plakat då ”den säkre syndaren” kritiserar i rungande ordalag.⁵³ Men liksom tidigare betonas det att ”gudsfruktan” inte skall likställas med ”trälars fruktan för den Rättfärdige Gudens straff”, och man talar i stället om en ”levande övertygelse” och Guds ”eviga försyn”.⁵⁴ Detta påminner om kommentarer från 1600-talet där det sades att gudstjänsten inte får begås av ”fruktan för straff och tilltal, eller tvång”.⁵⁵ I plakaten går det också i ett fåtal fall att finna direkta motreaktioner på det som brukar förknippas med upplysningen. Det talas exempelvis om ”förvillande och nya lärosatser” eller om att en förförisk värld leder till förbistring och ett kätterskt leverne och att falska profeter sockrar giftet.⁵⁶ I andra fall ger plakaten dock exempel på att situationen är den omvända, att en ”sann dygd vunnit

49. Malmstedt 1994, s. 191.

50. Kongl. Maj:ts placat 1 februari 1757.

51. Se Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1772, 31 oktober 1782, 29 november 1800.

52. Granberg 1998, s. 64–67.

53. Kongl. Maj:ts placat 23 september 1783.

54. Kongl. Maj:ts placat 5 november 1776.

55. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1695.

56. Kongl. Maj:ts placat 28 november 1787. Även om den officiella kyrkopredikan inspirerades av retoriken och det nya tankeinnehållet handlade det aldrig om ett fullständigt godtagande av deismens ståndpunkt. Förnekandet av inkarnationen, treenigheten etc. var ett allt för långt steg. Se Leufvén 1926, s. 59f. Se även Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1773,

aktning och blivit hållne uti tillbörlig helgd”.⁵⁷ En reaktion kan också märkas i början av 1790-talet då flera broschyrer kom ut som dels behandlade kristendomens förfall, dels rekommenderade en strängare kyrkodisciplin. Även av statens ämbetsmän krävde man att de inte bara skulle bekänna sig till statens officiella religion utan också regelbundet delta i kulthandlingar.⁵⁸ Det återkommande och dominerande kravet i böndagsplakaten handlar givetvis om den fasta samhällsordningens bevarande, och att det är den som är garanten ”ifrån tyranners ok” och ”vidskepelsens bojor”.⁵⁹ Med den nya regeringsformen och tronskiftet kan man anta att författandet och godkännandet av plakaten utfördes av personer som var anhängare till, eller i varje fall inspirerade av, upplysningsidealen. Både ecklesiastikministern Nils von Rosenstein, som också kontrasignerar böndagsplakaten, och ärkebiskopen J.A. Lindbom attraherades av dessa idéer, samtidigt som Karl Johan hade franska revolutionen att tacka för sin kometkarriär.

Vill man tala om ett upplysningstänkande i böndagsplakaten så kan det främst knytas till nyttotänkandet, deismen, framtidsoptimismen och även tanken om religionens främsta funktion som främjare av medborgerlighet som skall behandlas längre fram i analysen. Talet om en borgerlig samlevnad, hänvisningar till ”goda seder och Borgerliga plikter” eller förmaningar om ”Edre Barns uppfostran uti alla Christeliga och Borgerliga Dygder” kan även ses som en upplysningsorienterad attityd i svensk tappning. Skillnaden mot den franska varianten var möjligen att religionen inte definierades som en motpol utan snarare inkluderades i upplysningstänkandet.⁶⁰

Med krigsutbrotten under 1700-talets senare hälft överges de mer allmänna samhällsfrågorna och återkommer först med freden efter förlusten av Finland 1809. Precis som föregående period beskrivs då fredstillståndet som lika viktigt för samhället, men jämfört med perioden efter Stora nordiska kriget skiftar synen på tiden. Från att ha talat om framtiden kretsar frågorna nu mer kring det förflutna.

Fred och förflutenhet

Efter förlusten av Finland 1809 upptar hyllandet av freden en allt större plats i plakaten. I exempelvis 1833 års brev talar kungen varmt om rikets frid och framhåller att: ”De tider, som mest lysa i hävderna, äro sällan för ett folk de mest lyckliga; oftare medföra de både allmänna och enskilda lidanden.”⁶¹

57. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1775, 2 december 1778.

58. Hessler 1956, s. 59f.

59. Kongl. Maj:ts placat 28 november 1780.

60. Kongl. Maj:ts placat 4 Januari 1769, 8 januari 1771.

61. Kongl. Maj:ts placat 27 december 1833.

Liknande tacksägelser över den ”stilla friden” blir närmast stående teman ända fram till slutet av 1840-talet i plakaten.⁶² I 1835 års plakat tackas det för att det gångna året varit ”föga utmärkt av stora ovanliga tilldragelser, men desto mer rikt på enskildt lugn och lycka”, och detta är bättre än ”brådöden, under det förflutna”.⁶³ Hyllningar till ett krigiskt förflutet saknas därför helt och hållet i slutet av denna period. När ostört lugn får råda hörs, som i 1842 års plakat, därför ord som ”omsorg”, ”utveckla” och ”framgång”:

Även det nu snart tillryggalagda året har givit Oss förnyade anledningar till denna tacksamhet. Ty även under detta år har Fäderneslandet åtnjutit ett ostört lugn: även under detta år har det genom Försynens nåd varit Oss förunnat att kunna med oavbruten omsorg vårda Rikets angelägenheter, och att se idoghetens fortgående verksamhet i de särskilda riktningar, i vilka den utvecklat sig, åtföljas av en framgång, vilken, om ock olika för olika yrken, likväl i allmänhet varit tillräcklig att åt den arbetsamme bereda en tryggad bärning.⁶⁴

Liksom många gånger tidigare beskrivs det egna landet som förskonat från krig och svårigheter, och detta erbjuder därför en välsignad möjlighet att i stillhet bygga det inre välståndet och därmed se framåt mot godare tider. I nedanstående stycke finner vi dessa inslag, men också en ny tanke som säger att konflikterna i detta land löser sig på ett fredligt sätt:

Med rik nåd och kärlek har Hans fadersöga vakat över Svea Konung och folk, Hans fadershand lett våra skickelser under den närmast förflutna tiden. Han har krönt året med sitt goda, och välsignelsen av jordens skörd och varje lovligt näringsfång har lönat den idoge arbetarens mödor, och för den visa och tack-samma omtanka öppnat hoppets glada framtidsutsigt. Även detta år har krig med storm och blodig klädnad härjat nära vårt lands gränсор, men oss har Herran, den Allgode, förunnat att i självständigt lugn, aktat och ärat av de kämpande folken, sköta fridens stilla värv, och ostörde utveckla de krafter, som till ökat välstånd kunna framkallas ur den jord Gud oss givit såsom våra fäders dyrbara arv, och ur *den fredliga konfliktens arbete*.⁶⁵

Denna tanke om samförstånd som uttrycks i ovanstående stycke var enligt Torkel Jansson en typisk tanke för vad han kallar för 1800-talets associationstid. Enligt Jansson strävade associationstidens gemenskapsformer efter att åstadkomma samförstånd: ”Det ständiga talet om det allmänna bästa,

62. Se även Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1837, 30 december 1837, 30 november 1840, 23 november 1841, 20 november 1843, 2 december 1846, 15 december 1849.

63. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1835.

64. Kongl. Maj:ts placat 3 december 1842. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 november 1840, 23 november 1841, 2 december 1846.

65. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1855.

gemenskap, fosterlandets väl, en sann patriot osv., som för övrigt ofta åter-
speglas i föreningarnas benämningar, vittnar om denna 'överideologi'. Man
försökte få "medborgarna att mötas på mitten".⁶⁶ Termer som "bilda sig",
"bildning", "höja sig", "utveckla" osv. förekommer därför som slagord.⁶⁷ As-
sociationstiden, hävdar Jansson, karaktäriseras av ett "consensustänkande"
som kan liknas vid "folkhemsideologin" som formuleras under 1930-talet.⁶⁸
Den stora betoningen på concordia, enhet och samförstånd, i både 1600- och
1700-talens plakat tyder dock på att samförstånd är ett politiskt ideal som är
viktigt även under andra perioder.

Samtidigt som många böndagsplakat anger höga förväntningar på tidens
förändringar, så är det klart att alla förändringar inte beskrivs i lika positiva
termer. Detta är inte minst tydligt vid 1800-talets mitt. Året 1848 beteck-
nade en revolutionär höjdpunkt i Europa som också gav ett snabbt eko i
Sverige med ett upplopp i Stockholm. Orsaken var framför allt februari-
och juniupproren i Frankrike. Samma år publicerade Marx och Engels
Kommunistiska manifestet och detta gavs samma år ut i svensk översättning
med titeln *Kommunismens röst*. Vid samma tid propagerade personer som
Lars Johan Hierta, Jonas Love Almqvist och August Blanche för införandet
av tvåkammarriksdag och vidgad rösträtt.⁶⁹ 1848 års plakat refererar till 1848
års revolution på kontinenten som beskrivs med kommentaren att världens
"buller" endast har nått som rykten över "våra gränser":

Samhällsgrundvalarna hava där vacklat, trohetens och kärlekens band hava
brustit, tempelljuden hava tystnat för världens buller. Dessa tunga prövningar,
dessa svåra straffdomar hava blott såsom rykten hunnit över våra gränser.⁷⁰

År 1848 innebar inget liberalt genombrott i Sverige, utan i stället stärktes
snarare konservatismen. Demokratiseringsprocessen kom efter detta in i en
ny fas då åtskilliga tidningar började förfakta uppfattningar som låg nära
socialismen samtidigt som många arbetarföreningar kom att bildas vid 1800-
talets mitt. I spetsen gick *Arbetareföreningen i Stockholm* som bildades 1850
med målet att förena den arbetande klassen i Sverige. Denna kom sedan att
följas av många andra ute i landet.⁷¹ Flera spontana protester uppstod också
under perioden, exempelvis brödoroligheterna 1855, varvsarbetarstrejken i
Stockholm 1856, strejken i Nyköpings valvsverk 1864 och murarnas strejk

66. Jansson 1985, s. 242f.

67. Jansson 1985, s. 165.

68. Jansson 1985, s. 183.

69. Bäckström 1977, s. 40–48.

70. Kongl. Maj:ts placat 24 november 1848.

71. Gamby 1978, s. 211. Bäckström 1977, s. 53.

i Stockholm 1869.⁷² Den svenska representationsreformen av år 1866 blev inte heller så radikal som exempelvis Danmarks motsvarighet från 1849 eftersom liberaler och bönder delade makten med äldre sociala skikt, vilka representades i den nya riksdagens första kammare. Någon möjlighet för en radikalt borgerlig ideologi att dominera fanns därför inte, enligt Svante Nordin.⁷³ I plakaten kan man notera en viss osäkerhetskänsla, uttryckt i nostalgi, när man talar om samtiden. Den frihetstida framtidstron möter också ett ”konkurrerande” synsätt i hyllandet av forntiden. I 1852 års brev refereras exempelvis till ”stundande öden” i kontrast till traditionen.⁷⁴ Det hänvisas till ”det timliga livets oro”, till ”jordelivets växlande skickelser”, och till ”[t]idernas förändrade skick”.⁷⁵ Mot tidens rörlighet frammanas i några fall ljusa motbilder som förknippas med tradition och förflutenhet:

I dalarna och på bergen upplåtas fridshusen, Vår Guds tempel, dit fäderne och barnen, av ålder och intill nu, med förtröstan och hopp tagit sin tillflykt undan livets strider och funnit vederkvickelse.⁷⁶

Under det förflutna året hava våra timliga öden fortsatt sitt fridfulla lopp. Jorden har burit sin gröda; Herren har givit oss regn och fruktbärande tider av himlen. Över de världsliga dagarna och bestyren har kyrkoåret framgått med sina stilla, Herranom egnade högtider, som med det oföränderliga innehålllet av Christi Evangelium manat oss, att ur det timliga livets dunkel och förgängelse skåda upp till den eviga klarhetens rymder.⁷⁷

Guds ord har i århundraden genljodat i våra tempel och våra bygder, rent och klart, såsom det framflutit ur det eviga ordet, som i begynnelsen var när Gudi. Guds ord har i århundraden varit högt aktadt ibland Svea folk. Svea folk har under den tiden haft många strider att genomkämpa, många prov att utstå, många skiften att överleva.⁷⁸

Denna koppling till det förflutna märks även i 1864 års brev på det sätt som man talar om det lyckliga tillståndet i riket, att vår lycka trots allt ”fortsätter” eller att den ”ännu” varar.⁷⁹ Fascinationen inför forntiden var vid denna tid också stark hos många författare, arkeologer och kulturhistoriker. Målet för många var att stärka svenska folkets självmedvetenhet och betoningen på

72. Bäckström 1977, s. 60, 68f.

73. Nordin 1981, s. 203f.

74. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1852.

75. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1856, 8 januari 1858, 10 december 1858.

76. Kongl. Maj:ts placat 7 december 1847.

77. Kongl. Maj:ts placat 15 december 1849.

78. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1851.

79. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1864.

härkomst, etnisk identitet och även rasrenhet tog fäste i vetenskapen såväl som i populär historieskrivning och i läroböcker.⁸⁰ I plakaten an knyter, som ovan, idealismen mer till betoningen på ”Sveriges öden” och ”Svea folk” med dess historia präglad av lugna ”omskiftningar”, behovet att ta ”sin tillflykt undan livets stridigheter” eller att under ”tidernas växling och oro söka fäste och vila i evighetens lugn”. Utveckling och känslan av historisk förändring framkommer även i begrepp som tidskifte, tidernas förvandling, öden m.m.⁸¹ Tidigare retoriska polariseringar mellan trygghet och oordning kompletteras därför med det fasta/eviga och det förflyktigade/förgängliga. Denna attityd kan även ses som en avspeglning av den religiösa liberalismen. Personer som Viktor Rydberg, E.G. Geijer och Fredrika Bremer förespråkade också en ny kristendom. De menade att kristendomens metafysiska drag skulle nedtonas inom den offentliga sfären, men försvaras för sin idé om en solidarisk gemenskap som kunde ställas mot kapitalismens konkurrens och upplösning av gamla gemenskaper. Rydberg beskriver exempelvis urkristendomen som en sorts socialism som kunde verka nationellt integrerande. Samtidigt kritiserade han den äldre ortodoxa lutherska tron och förespråkade medborgarnas fulla rätt att tänka fritt och att bygga kyrkan underifrån på basis av en fri gemenskap.⁸² Den ökande reflektionen kring tiden och förflutenheten i böndagsplakaten behöver därför inte enbart ses som kontrasterande berättelser mot det nya, utan kan också ses som ett tecken på det romantisk-idealiska genombrottet under 1800-talet som i hög grad märktes inom teologin och kyrkolivet. Enligt denna trend fick dygd och förnuft ge vika för känslolivet och den religiösa upplevelsen.⁸³

Det kan av denna genomgång konstateras att skillnaden till 1600-talets retorik är stor. Nedtonat är det stormaktstida perspektivet på omvärlden där oftast hoten, krigen och problemen var viktiga att tolka. Rejält nedtonad är också den dramatiska retoriken och det dualistiska synsättet och det ibland helt uppgivna perspektivet på tillvaron. Även förgängelseromantikens perspektiv är borta tillsammans med mycket av dess syn på dygden. Efter Stora nordiska kriget uttrycker plakaten en större trygghet samtidigt som blickarna riktas mer mot de inre förhållandena i riket.

80. Se exempelvis Svanberg & Tydén 1992, s. 258, Hall 2000, s. 107–118, Wallete 2004, s. 257–262.

81. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1844, 5 december 1845, 2 december 1846, 24 november 1848, 15 december 1849, 24 januari 1851, 31 januari 1852, 8 januari 1853, 30 december 1856, 8 januari 1858, 10 december 1858, 13 januari 1860, 3 januari 1862, 4 januari 1865, 2 januari 1866, 4 januari 1867, 4 januari 1864.

82. Se Claesson 2004, s. 76f.

83. Österlin 1997, s. 181f. Detta skifte med en uppgradering av ”religionens mysterier” innebär också en allt negativare syn på kyrkans uppgift att sköta allehanda världsliga uppgifter i samhällets tjänst.

I det följande kapitlet behandlas statens presentation av sig själv. Det innefattar bland annat två regimskiften, introduktionen av en ny kungaätt, samt flera krig som måste förklaras inför befolkningen. Viktiga frågor i analysen berör teman om maktens suveränitet och dess självbild.

Från ständervälde till modern monarkism

[...] Det har varit och ännu vidare är hans godhet, att I kunnat i gemen begynna smaka sötman av den kära Freden och den förvärvade friheten, och åter igen dels själva dels igenom Edra utskickade Medbröder, Eder infinna till den nu anställda allmänna Sammankomsten, varest I haven tillfälle med Oss och emellan Eder inbördes, att överlägga och fastställa, vad till Rikets, allas Edert kära Fäderneslands, välfärd och sällhet i varjehanda måtto kan hälsosamt och nödigt prövas.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 12 FEBRUARI 1723

Friheten från krig och envälde präglar i hög utsträckning de försök som görs i plakaten under frihetstiden att definiera sin tid som annorlunda mot tidigare. Den kända benämningen ”frihetstid” förekommer dock inte i breven, däremot talas det just om friheten från krig och inte minst om friheten att kunna mötas vid riksdagen. För kungamakten bör detta ha inneburit något av en identitetskris. Rollen som fredens och den rena lärans försvarare var visserligen fortfarande ohotad, men däremot blev rollen som husbonde skarpt kringsskuren eftersom kontraktet mellan kung och folk helt och hållet övertogs av riksdagen. Den politiska maktens legitimitetsgrund har således under en ganska kort period svängt ordentligt. 1697 överges principen om maktdelning mellan kung och riksdag för kungligt envälde och ungefär tjugo år senare har kungens makt, som förklaras av kungen i stycket ovan, överförs till riksdagen.

Jämfört med den svenska stormaktsstaten framstår enligt Martin Melkersson den frihetstida staten och gustavianska tidens stat inte som lika enkel att definiera. I grunden utgjorde den styrande eliten inom statsapparaten och de lokala administrativa institutionerna en fortsättning på stormaktstidens stat, men genom riksdagens starka dominans kom grupper av storborgerskap (hattarna 1738) och ofrälse (mössorna 1756) att få ett större inflytande över statens göranden. Viktiga samhällsförändringar utgjorde också framväxten av ett nytt sammanslutningsväsen med akademier, olika typer av nytto- eller nöjesinriktade sällskap, religiösa grupper som staten måste godkänna, utnyttja eller motarbeta. Förändringen av statens karaktär gällde till stor del själva verksamheten. Utifrån de nya författningar som utarbetades var

ambitionen att förkovra och utveckla samhälle och befolkning.⁸⁴ Denna nya samtidsanda kommer som visats också till uttryck i böndagsplakaten.

I konstitutionell mening innebar 1720 års författning en revolution genom att Sverige för första gången fick en fullständig skriven författning. I praktiken öppnade man vägen för ständernas suveränitet enligt Michael Roberts. Dels genom att författningen ansågs förkroppsliga både naturens och Guds lag, dels genom någon rätt att upplösa ”en tyrannisk eller laglös lagstiftande församling” inte existerade. Kritik mot författningen eller riksdagens handlande var även förbjuden fram till 1760-talet och kunde medföra kraftiga böter.⁸⁵ När denna förändring motiverades inom ledande kretsar beskrevs den i termer av en ”restauration”, ett återställande av ett historiskt författningsläge. Riksdagen 1719 förklarade att dess syfte var att ”sätta riksens styrelse uti dess gamla skick och väsende igen, som från förra tiden varit så lycksaligt”. Ständerna intog den plats monarken haft 1682 och hade, enligt Michael Roberts, uppenbara likheter med Karl XI:s envælde. Genom att bevara monarki anspelade man vidare på en lång svensk tradition, men i själva verket saknade kungen politisk makt och blev snarast en kung endast till namnet. Att så var fallet visar också införandet av den ”kungliga namnstämpeln” 1756.⁸⁶ Dessa faktorer är viktiga som bakgrund till de föreställningar som i sin tur sprids med böndagspakaten och där invånarna med sina myndiga medbröder beskrivs som delaktiga i riksdagens utformning av politiken.

Det frihetstida regeringssättet innebar problem när makten skulle legitimera sig själv inför undersåtarna. Exempel finns på att centralmakten ville upprätthålla en bild av kungen som något annat än han var eftersom bönderna sågs som opålitliga anhängare av det frihetstida styrelsesättet. Vid 1755–56 års riksdagsmöte uttrycktes exempelvis oro från sekreta utskottet över att allmänheten kunde få veta att regenten var beroende av majoriteten i rådet. Även i den frihetstida predikan märktes detta. Bondeståndet hade minst sympatier för de olika frihetsregeringarna eller det sekreta utskottet eftersom dessa styrdes av det första ståndet. Även om bönderna inte ”älskade” den enväldiga kungamakten levde en tradition att lita till konungen kvar. Detta var även en politisk uppfattning som fick stöd från prästerståndet och som enligt Edvard Leufvén tog sig uttryck i dåtidens kyrkopredikan.⁸⁷ Flera belägg finns också för en folklig rojalism under frihetstiden. Bland annat misstänkte man länge inom ledande kretsar att bondeståndet, som

84. Melkersson 1997, s. 48f, 60f.

85. Roberts 1995, s. 97–103, 150f.

86. Roberts 1995, s. 92–95.

87. Leufvén 1926, s.13–15.

flera gånger gav uttryck för sitt förtroende för kungamakten, ville återinföra det kungliga enväldet. Kraven på en stark kungamakt spelade också enligt Karin Sennefelt en framträdande roll i de båda folkliga uppror som ägde rum, dalupproret 1743 och Hofmans uppror 1766 som var betydligt mindre och också mindre känt.⁸⁸

I nyare forskning om böndagsplakaten har både Elisabeth Reuterswärd och Göran Malmstedt diskuterat konstruktionen av centralmaktens självbild under frihetstiden. Reuterswärd poängterar att det inte är bilden av den straffande överheten som framkommer i plakaten, utan en bild av överheten som var ägnad att väcka tillit och förtroende: folket skulle frukta Gud, men känna kärlek och förtroende för sin överhet.⁸⁹ Enligt Göran Malmstedt bidrog böndagsplakatens propaganda under frihetstiden till att upprätthålla kungamakten anseende inför folket eftersom varken Fredrik I eller Adolf Fredrik framställdes som maktlösa utan kungar av Guds nåde och landsfäder.⁹⁰ Det finns anledning att fördjupa analysen. En intressant fråga är exempelvis hur äldre teokratiska hänvisningar till kungamakten hanteras under nya politiska betingelser.

Riksdagens suveränitet

1700-talets plakat är på många sätt likadana i sitt tilltal som tidigare. Som en "Christelig Överhet" handlar det om att påminna åhörarna om att vara gudfruktiga.⁹¹ Regenten beskriver sig också som garanten för den rena evangeliska läran i riket.⁹² Likaså hänvisar man i ett fåtal fall till det bibliska förbundstänkandet att "den käre Guden [...] infört Oss i ett heligt och härligt förbund med Sig" eller "att vi blivit utvalde till Hans egendomsfolk".⁹³ Kvarstår gör därför "herderollen" om att "årligen uppmuntra Eder till en oskrymtad och sanskyllig Gudsfruktan".⁹⁴ I likhet med under den karolinska tiden uppmärksammas också födselar och dödsfall inom kungafamiljen. När exempelvis drottning Ulrika Eleonora dör barnlös den 24 november 1741 formuleras det både som en klagosång över förlusten av "Vår och Eder mildesta Drottning och huldesta Landets Moder" och som en hyllning

88. Sennefelt 2001, s. 60ff och s. 312f. Karin Sennefelt menar att en stark kungamakt var en central politisk symbol under hela frihetstiden.

89. Reuterswärd 2001, s. 177.

90. Malmstedt 2003, s. 75f.

91. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1750, 29 januari 1751, 28 januari 1752, 16 februari 1753, 24 januari 1755.

92. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1740.

93. Kongl. Maj:ts placat 8 februari 1731.

94. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1758, 28 januari 1752.

över drottningens ”högstprisvärda levnad och vandel”.⁹⁵ När drottningen presenteras vill man även att de dygder som man menade utmärkte hennes livsföring och tjänst för riket skulle vara ideal för samtliga invånare. Bland dessa finner man framför allt omsorg, mildhet och fromhet.⁹⁶ Även kungahusets andra medlemmar dras in i den gudomliga sanktioneringen av monarkin. Det beskrivs som ett nådigt bistånd av Herren när arvfursten hyllas i 1751 års plakat och som en oskattbar välsignelse att riket nådeligen blivit en arvprinsessa ”beskär” i 1754 års plakat.⁹⁷ Och när man i böndagsplakaten annonserar att rikets kronprins är ”förenad med en Prinsessa”, vill man att åhörarna å ena sidan skall se det som ett tecken på att kungatronen ytterligare befästs, och å andra sidan att prinsessans höga dygder och egenskaper skall ses som moraliska förebilder.⁹⁸

I relation till tidigare plakat har också fokus på kungafamiljen ökat under frihetstiden, men jämfört med den karolinska retoriken likställs aldrig olyckor inom kungafamiljen med hot mot riket som helhet, eller ses som ett tecken på den yttersta tidens nära inbrott. I den meningen har det teokratiska draget minskat i betydelse. Ett jämförande exempel är den uppmärksamhet som kungens resa till Tyskland ges i 1732 års plakat. Utlandsvistelsen beskrivs som ett osäkerhetstillstånd, men samtidigt framhålls det att ordningen kan upprätthållas eftersom man menar att all konungslig mildhet och rättvisa kan ombesörjas av drottningen.⁹⁹ Fredrik I talar också vid några tillfällen som en öm landsfader då han exempelvis önskar ”Eder av hjärtat Nåd och hjälp”.¹⁰⁰ Eller när han berättar om sin svåra sjukdom: ”Vad Oss själva angår”, inleder han, så kan ”vi” ej annat än med vördnad erkänna den store gudens nåd emot ”Oss”, att den svåra sjukdom med vilken ”Han behagat Oss hemsöka” under det förra året upphört, och ”att Vi Våra Krafter till en stor del hava återvunnit”.¹⁰¹ Ett familjärt drag framkommer också när ”kärleken och enigheten” mellan kungen och tronföljaren understryks i 1751 plakat.¹⁰² Som Malmstedt noterat artikuleras sannolikt tronföljdsfrågan på grund av Fredriks osäkra hälsotillstånd vid denna tid.¹⁰³

95. Kongl. Maj:ts placat 7 januari 1742.

96. Kongl. Maj:ts placat 7 januari 1742.

97. Se Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751, 29 januari 1754. Adolf Fredriks tre söners födelse lovprisas inte bara i böndagsplakaten som stora händelser, utan även i flera tacksägelsepredikningar där prinsarnas födslar kläddes i ett gammalttestamentligt språkbruk och med ett flitigt citerande från Gamla testamentet. Se Leufvén 1926.

98. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 7 januari 1767.

99. Kongl. Maj:ts placat 17 januari 1732.

100. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751.

101. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1750.

102. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751.

103. Malmstedt 2003, s. 84.

När däremot ordningen hotas är tonfallet annorlunda; exempelvis då missnöjda dalabönder i juni 1743 marscherar mot Stockholm med krav på en stärkt kungamakt, på att de ansvariga för kriget mot Ryssland 1741 skall straffas, samt att den danske kronprinsen Fredrik skall väljas till tronföljare. Efter att upproret slagits ned heter det i 1744 års böndagsplakat att Herren "låtit till Eder varning visa, i vad fara och äventyr man, genom olydno och gensträvighet emot Överhetens hälsosamma Bud och Befalningar, sig lätteligen störta kan".¹⁰⁴

Under stormaktstiden diskuterades frågan om överheten fått sin "majestas" medelbart eller omedelbart av Gud. I Sverige slutade denna diskussion vid mitten av 1720-talet då den naturrättsliga statsuppfattningen slagit igenom och gjort att hela frågeställningen inom vissa kretsar betraktades som inadekvat. Även en kunglig kommission hade avfärdat tanken att den världsliga makten kom omedelbart av Gud. Inte minst på grund av att Lockes verk om världsliga regeringars rätta ursprung utkom på kommissionens uppdrag.¹⁰⁵ Enligt Ingmar Brohed ersätts därför "theocratica naturalis" med "theocratica civilis" under 1700-talet. Enligt detta tänkande bör överhetsmakten ses som en Guds inrättning, men överheten får sin "majestas" av folket genom fördrag. Bibelns utsagor omtolkades därför i en ny riktning eller sköts i bakgrunden. Den religiösa dimensionen på staten och makten var beroende av Gud i den meningen att allt skapat var beroende av skaparen, något som vanligen uttrycktes i kategorierna att "Guds försyn" även var med i statskonstruktionen.¹⁰⁶ Den religiösa dimensionen finns alltså kvar, men förklaringen till hur överheten fått sin majestas skiljer sig enligt Brohed från den karolinska tiden.¹⁰⁷

Den tydligaste förändringen jämfört med den karolinska tidens maktlegitimering är att riksdagen helt och hållet övertar kungens roll som rättens yttersta garant och förhandlare. Av alla riksdagar under hela perioden får ingen så mycket uppmärksamhet som de som hålls 1723 och 1726–1727. Vid 1723 års riksdag återupptog ständerna bland annat arbetet med 1720 års författning vilket resulterade i Sveriges första författningsslag som rörde folkets representation.¹⁰⁸ Den tydligaste markeringen gentemot enväldet

104. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1744.

105. Normann 1948, s. 58ff.

106. Brohed 1973, s. 68–70.

107. Denna makt var dock inte absolut och godtycklig utan begränsad av Guds ord. Överheten hade "potestas summa" och var ansvarig inför Gud. Folket kunde visserligen utse konung men ej förläna majestas, varför folket ej heller hade rätt att hindra en överhet, som överkred sina befogenheter. Undersåtarnas plikter gentemot överheten var heder och lydnad. Se Brohed 1973, s. 21–22.

108. Metcalf 1985, s. 121.

finner man också i 1723 års plakat då frihet ges betydelsen av att ”åter igen dels själva dels igenom Edra utskickade Medbröder” mötas i riksdagen.¹⁰⁹ Detta bör ses som en markering mot det karolinska enväldet och ett exempel på att statens makt- och legitimitetsbas byter tyngdpunkt vid denna tid. Nedanstående exempel från 1724 och 1727 års plakat visar på statens nya legitimering i ständerväldet:

I haven över allt annat jämväl måst förfara, att Riksens invärtes väsende, genom det långvariga krigets bedrövliga omständigheter, i varjehanda måtto förfallit och råkat i oreda: Gud har nu tillika med den kära Freden förunnat Eder den lycksaligheten och förmånen, att I obehindrat kunna begynna arbeta på det förfallna verkets upprättelse, och vid Edra allmänna sammankomster göra sådana författningar, som under den Högstes välsignelse bör lägga grunden till Rikets välfärd, stor[hets?] och förkovring.¹¹⁰

Vi hava för Vår del funnit dessa tiders omständigheter vara så vitt utseende och eftertänkliga, att Vi därav blivit föranlåtne, att tidigare än tillförende, Eder kalla till en allmän Sammankomst, vid vilken I ock, dels själva, dels igenom Edre befullmäktigade medbröder, ännu ären närvarande, att Eder emellan, och med Oss, överlägga de viktiga ärenden, som lända till Rikets, alles Edert kära Fäderneslands välgång och bästa; Vi tvivla ock ingalunda, att I ju på det högsta lärer Eder låta vara angeläget, innan Eder skilsmässa ifrån varandra, att fatta sådana beslut, som kunna lägga grunden till Vår och Eder allmänna säkerhet och sällhet nu och i framtiden¹¹¹

I en politisk mening framstår kungen här närmast som onödig eftersom han endast används för att annonsera riksdagarna. All makt tycks utgå från riksdagen. Under hela frihetstiden utvecklades även partiväsendet, och med tiden blev det närmast omöjligt att få något utträttat vid riksdagarna utan något slags partiorganisation i ryggen. Under 1760-talet och 1770-talets första år kom också partierna att utsträcka sitt inflytande utanför huvudstaden, till adel- och borgarskapet, till provinserna och till präste- och bondestånden, samt leva ett mycket aktivt liv även mellan riksdagarna. Denna utveckling pågick samtidigt som 1600-talets idé om ”concordia” eller endräkt fortfarande var en ledstjärna för det allmänna politiska tänkandet under 1700-talet. Tvedräkt bedömdes därför fortfarande som något mycket negativt.¹¹²

I böndagsplakaten framhålls det också att besluten vid riksdagen är

109. Kongl. Maj:ts placat 12 februari 1723.

110. Kongl. Maj:ts placat 13 februari 1724.

111. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1727.

112. Metcalf 1985, s. 137, Metcalf 2003, s. 39–54.

”samdräktig fattade”.¹¹³ Den fortsatta vikten av begreppet ”concordia” eller endräkt i det politiska styret [”den Världslige Regeringen” enligt nedanstående] understryks också av ett uttalande i 1734 års plakat:

Den skadliga egennyttan, fördärliga avund, split och vedervilja, samt det illfundiga väsende, som ibland Oss övas, äro visserligen vederstyggliga frukter, vilka den Store Fredens och Kärlekens Gud aldrig behaga kunna; Och vad farliga påföljder sådant i den Världslige Regeringen samt det allmänna levernet förorsakar, kunna I själva lätt eftertänka. Sämja och Enighet är, näst Guds mäktiga bistånd, en fördubblad mur och styrka för ett Land och Rike; Men ondska och tvedräkt kan däremot förstöra de allra rikaste och mäktigaste Länder, och göra stenhopar av de härligaste slott och fästen.¹¹⁴

Eller uttryckt på en mer allmän nivå i 1743 års brev:

[...] att I bortlägger allt hat, tvedräkt och oenighet, som är en fördärlig rot till folks och länders undergång; Beflita Eder fast mer, om en inbördes kärlek och förtroende och befämja med samdräktiga och villiga hjärtan, var och en i sin stad, allt vad till allas Vårt gemensamma bästa tjäna.¹¹⁵

Det gemensamma bästa och enhet intar i flera fall under 1700-talet rollen som nyckelbegrepp i plakaten.¹¹⁶ Uttalanden som dessa och framför allt de utförliga förklaringarna om hur politiska beslut fattas måste bedömas som intressanta och viktiga för hur människor uppfattade sin roll i samhället och sin relation till statsmakten. I centrum står själva grundtanken i naturrätten, nämligen tanken om individens rätt till politiskt deltagande i utformningen av samhällsfördraget. Det är därför rimligt att peka på två viktiga förändringar gentemot stormaktstiden i det sätt som överheten/regenten argumenterar för sin legitimitet. För det första saknas det uttryckliga teokratiska epitet knutna till regenternas maktposition under 1700-talet, och för det andra hänvisar man samtidens konfliktlösningar till riksdagen. Arbetet

113. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1727.

114. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1734.

115. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1743.

116. En för tiden typisk retorisk fråga är exempelvis: ”Vad för nytta menar vi då väl att den skadliga missämjan och fördärlige avunden oss förskaffa kunna? Äventyret är sannerligen därvid större, än det kan beskrivas”. Se Kongl. Maj:ts placat 19 januari 1738. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 januari 1733, 24 januari 1737, 17 januari 1739, 7 januari 1742, 27 januari 1747, 31 januari 1749, 29 januari 1751, 3 februari 1756, 20 januari 1758, 6 februari 1760, 3 februari 1764, 15 februari 1765, 9 januari 1766, 7 januari 1767, 4 januari 1768, 8 februari 1770, 8 januari 1772, 11 januari, 11 januari 1774, 10 januari 1775, 5 november 1776, 2 december 1778, 2 december 1779, 28 december 1780, 23 november 1785, 29 november 1788, 29 november 1791, 17 december 1792, 17 december 1793, 18 december 1794, 18 december 1798, 23 december 1799.

med författningen lyfts till och med fram som ett led för att förbättra den "allmänna hushållningen" och välståndet.¹¹⁷

I förhållande till de stormaktstida böndagsplakaten kan man säga att regentens symboliska roll kvarstår, fast utan 1600-talets markerade teokratiska drag, medan den politiska rollen försvagats eller åtminstone blivit klart otydligare. Förändringen kan tolkas som en repositionering av kungen i det frihetstida idéklimatet genom att makthavarna i råd och riksdag främst använder regenterna för att symbolisera kontinuitet i en tid av politiska omvälvningar. Enligt grundlagarna var kungens främsta uppgift att låna sitt namn åt det som rådsmajoriteten beslutade och att sprida glans åt den svenska monarkin utåt. Rent konstitutionellt skulle kungen vara en symbol för riket, bland annat som allmogens beskyddare, medan kungens viktigaste uppgifter fördes över på ständerna.¹¹⁸ Detta märks även genom att den karolinska kungahälsningen, där regenten berättar om sin plikt och omsorg gentemot riket och undersåtarna, i stort sett är frånvarande i Fredrik I:s böndagsplakat. Först i samband med Adolf Fredriks trontillträde återupptas en uttunnad variant av den kungliga omsorgsretoriken med hänvisningar till regentens "Faderliga omvårdnad".¹¹⁹ Centralmaktens hänvisningar till riksdagen är ett tydligt uttryck för den nya maktstrukturen och kan ses som en ersättning för tanken om en reciprocitet i kungens förhållande till folket. Ständerväldets politiska subjekt medbrodern behåller också sin viktiga position under hela frihetstiden då riksdagar annonseras i plakaten.¹²⁰ I 1765 års plakat garanteras exempelvis inte rikets gemensamma välfärd genom kungens kraft och välvilja, utan välfärden sägs bero på det viktiga värvet "I nu haven för händer" dels själva, dels genom "Edra utskickade Medbröder" vid den nyligen sammankallade riksdagen. Gemensamt, heter det, skall man "biträda Oss" och bringa riket uti ett "önskligt välstånd":

Men så giva Oss närvarande tids bekymmersamma omständigheter, därjämte en nödig anledning, att tillika erindra och lägga Eder på hjärtat, huru högt Rikets och Eder gemensamma välfärd kräver, att äga en försonad och Nädig Gud, till vinnande av dess visa styrelse, under det viktiga värv I nu haven för händer, att dels själva, dels genom Edre utskickade Medbröder, vid den redan begynte

117. Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1766.

118. Sennefeldt 2001, s. 79f. Förändringen kan även förklaras utifrån den engelske historikern David Cannadines teori om det ritualiserade kungadömet. I korthet innebär den att ritualiseringstendensen var störst då monarken stod politiskt svag och minst när monarkin stod stark. Se Cannadine 1992. Se även Hovland 2000, s. 24.

119. Se särskilt Kongl. Maj:ts placat 6 februari 1760, 17 februari 1761, 16 februari 1762, 7 februari 1763.

120. Se Kongl. Maj:ts placat 17 februari 1761.

allmänna sammankomsten, biträda Oss med mogna och eftertryckeliga råd och utvägar, till Rikets försättande uti önskligt välstånd, och att till den ändan undanröja de brister och olägenheter, som den Invärtes hushållningen till allmän känning besvara, och tarva således både skyndesam och kraftig bot.¹²¹

Här utdelas återigen ett tydligt politiskt ansvar åt befolkningen och dess representanter i riksdagen för att lösa problemen med den ”invärtes hushållningen” i riket. Den frihetstida regimen överger således den äldre relationen mellan furste och folk och förlägger istället tanken om kontraktets upprätthållande till riksdagen. Men frihetens form och innehåll var dock en långt ifrån entydig fråga vid denna tid. Detta visar 1772 års revolution med ständerväldets (adelsväldets) övergång i det gustavianska enväldet. Stora delar av den frihetstida kontraktsföreställningen går också om intet när Gustav III tar över som ordningens garant. I det följande skall därför lite mer uppmärksamhet ägnas åt statsmaktens bruk av böndagsplakaten för att förklara de betydelsefulla politiska händelserna under Gustav III:s och Gustav IV Adolfs regentinnehav. Perioden är dramatisk eftersom den innehåller hela tre statskupper, ett kungamord och en kungaavsättning i Sverige. Gustav III startar ett krig på egen hand och därtill sveper en revolutionär våg över Europa som också når upp till Sverige.

Konungens återkomst

Vi hava under en företagen resa till flere Rikets Provinser, enligt Vårt Konungsliga Kall, fått närmare underrätta Oss om tillståndet i Landet, och tillika med besynnerlig fågnad emottaga de med tävlan förnyade prov av en allmän Tro- och Huldhet.

KUNGL. MAJ/TS PLACAT 11 JANUARI 1773

Den 19 augusti 1772 åstadkom Gustav III en statskupp. Olika faktorer i tiden gjorde den möjlig. Bland de breda lagren levde rojalismen samtidigt som det hos adeln fanns en trötthet inför de problem som skapats av partipolitiken. Ståndsmotsättningarna skapade oro och officerarna vid de värvade förbanden var besvikna bland annat över sina avlöningsförhållanden. Till stor del orsakades ständerväldets legitimitetsproblem av dess statsfinansiella misslyckanden. Vidare gav Frankrike sitt stöd till statskuppen samtidigt som Ryssland och Danmark hade svårt att ingripa. Slutligen spelade även

121. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1765.

kungens personlighet en roll vid genomförandet av statskuppen.¹²² Med 1772 års regeringsform kom kungens centrala roll i regeringen att återupprättas. Rådet skulle betraktas som ansvarigt inför kungen och ständerna var helt beroende av kungens vilja när det gällde framtida riksdagar. När ständerna skiljdes åt i september hade kungen förklarat att han avsåg att inkalla dem till riksdag om sex år.¹²³

Den 11 januari 1773 undertecknar Gustav III det böndagsplakat som skall gå ut till rikets invånare. Makten över riksdagen var säkrad och böndagsplakaten torde ha varit ett viktigt dokument för att nå ut till befolkningen för att förklara den nya situationen. 1773 års böndagsplakat visar sig också vara en lång plädering för det legitima i kungens maktövertag. Gustav III:s retoriska fostran kom nu väl till pass.¹²⁴ Situationen uppvisar också en del likheter med den som statsmakten ställdes inför efter enväldets fall eftersom uppgiften handlar om att förklara ett nytt politiskt system och övertyga åhörarna om det legitima i detta skifte.

Följer man plakatets disposition framträder det retoriska upplägget tydligt. Textens inledning, som skall väcka åhörarnas intresse och bereda åhörarna på vad talet skall handla om, hänvisar traditionsenligt till Guds ”oräkneliga förmåner” gentemot riket, samt anger vad talet skall handla om, nämligen ”Vårt första antråde till Rikets styrelse och Regering”. I inledningen försöker även kungen vinna välvilja genom att visa på sin egen fromhet för att sedan lägga fram själva yrkandet, nämligen att ”en Allsmäktig styrelse velat bereda ett lyckligare tidevarv för detta Rike”. Därefter inleds textens huvuddel som handlar om att försvara det framlagda påståendet. Det första argumentet nämner riksdagen. Det heter att det i flera avseenden varit en bekymmersam riksdag:

Riksens Ständer hava fått sluta en långvarig och i flera avseenden bekymmersam Riksdag.

Vi hava, jämte Riksens Ständer, vid Regementets förbättring och stadga, lagt den hand, som, under den Högstes välsignelse, lovar Riket och samtliga dess Inbyggare en rättskaffens fri- och säkerhet.¹²⁵

Kungen säger här att det nya styret syftar till regementets förbättring och stadga och lovar samtidigt riket och dess inbyggare en ”rättskaffens fri- och säkerhet”. Centralt för detta argument är hänvisningen till ständerna, att

122. Behre 1994, s. 241, Metcalf 1985, s. 156f. De statsfinansiella misslyckandena berodde främst på två bedrävliga anfallskrig, korrupsionens ökande omfattning och bl.a. en alltför splitt-rad fullmäktigeförsamling för att kunna driva en konsekvent myntpolitik. Roberts 1995, s. 156, 102.

123. Metcalf 1985, s. 161f.

124. Skuncke 1993.

125. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1773.

”Vi hava, jämte Rikdens Ständer” ändrat författningen. Hur detta medgivande gick till nämns däremot inte, utan det viktiga är att ständerna ”varit med om” att fatta detta beslut. Orsakerna till maktskiftet främträder också i efterföljande utläggning som anspelar på att hotet mot freden nu skingrats. En kontrastering görs med andra länder i Europa som drabbas av krig och förödelse, medan invånarna i det svenska riket ”fått sitta i ro och sköta sin hantering”. För att ytterligare stärka sin legitimitet anspelar kungen på den direktkontakt som skall prägla relationen mellan kung och folk då han berättar om hur han ”under en företagen resa till flera Rikets Provincer” mött sina undersåtar personligen. Det är inte helt oräknbart att detta argument används som en kontrastering mot ständerväldets partiväsande. Efter att ha lagt fram dessa argument övergår sedan Gustav III till att lägga ut texten om det nuvarande läget i riket. Kritik riktas mot inbördes oenighet, mot kallsinnighet gentemot religion och fädernesland och krav ställs på sann omvändelse och vördnad för den högste guden och hans heliga ord:

Däri genom sammanbindas Överhetens och Undersåtarnes hjärtan till ett och samma ändamål, som är Guds ära och Fäderneslandets sannskyldiga ändamål: Däri genom förenas Undersåtare uti en broderlig kärlek, att gemensamt arbeta till allmänt och enskildt väl.¹²⁶

För att ytterligare understryka sina goda intentioner hänvisar kungen till sin nådiga skrivelse ställd till samtliga ”Consistorierna i riket” den 24 augusti. Från denna refererar kungen att någon välsignelse över det nya regeringsättet inte kan ges förrän ”Väre trogne Undersåtare” omvänt och bättrat sig, och kungen i sin tur nyttjar den av Gud förlänta konungamakten till att gynna ”en rättskaffens gudaktighet”. Det heter sedan i en slutkläm att ”Vi hava räknat och räkna det för en Konungs största lycksalighet här på Jorden, att styra ett Folk som Herren fruktar.”¹²⁷ I plakatens avslutande sammanfattning sägs det sedan att relationen mellan kung och undersåtar skall präglas av ömsesidigt förtroende.¹²⁸ Som tidigare nämnts var inställningen till ständerväldet blandad under frihetstiden då krav på en starkare kungamakt ledde till två folkliga uppror, dalupproret 1743 och Hoffmans uppror 1766.¹²⁹

Precis som 1720 års författningsrevolution hade lovordats som ett stort framsteg hälsades Gustav III:s revolution av många i samtiden som en seger för upplysning, framsteg och mänsklighet. Den nya regim som tog över

126. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1773.

127. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1773.

128. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1773.

129. Roberts 1995, s. 156, 102.

1772 kan ses som en reaktion mot den ofrälse dominansen sedan 1760-talets mitt. En rojalistisk tradition med rötter i 1500-talet hade avgått med segern.¹³⁰ Grunden för det politiska systemet föreskrev en maktindelning mellan en stärkt kung och en försvagad riksdag. I praktiken tog dock ett kungligt envälde form genom en successiv maktutvidgning. I samband med Förenings- och säkerhetsakten 1789 konstituerades enväldet på formell grund. Från början var regimen mycket adelsvänlig, men de ökade sociala motsättningarna ledde till att kungen blev betydligt mer lyhörd mot de ofrälse stånden. Ur adelns perspektiv fick Anckarströms mord på Gustav III också önskad effekt eftersom den allt vänligare hållningen till samhällets sociala mellanskikt då tillfälligt minskade.¹³¹

Vid 1700-talets slut blir, som redan diskuterats, en rad nya frågor aktuella för statsmakten. Hur väljer man exempelvis att möta den ökade politiska radikaliserings under de sista årtiondena av 1700-talet, och vilken innebörd tillskriver man de nya begrepp som hyllas under perioden, exempelvis medborgare, frihet, broderskap etc.? Enligt Mikael Alms studie av de gustavianska kungarnas språk och självbild tvingades den absoluta kungamakten föra en "diskursiv kamp" mot samtiden, och Gustav III nödgades ständigt argumentera för att han var den främsta beskyddaren av både traditionella och moderna värderingar.¹³² Underlaget för Alms analys är medaljkonst och riksdagsretoriken i tal och berättelser. Eftersom böndagsplakaten framför allt vände sig till allmogen är det intressant att jämföra vilka uttryck retoriken tog sig i detta material.

Den förklaring som Gustav III ger till regimförändringen i böndagsplakaten är ett tydligt exempel på hur den nya ordningen söker legitimitet. Ett uttryckligt exempel ges i 1779 års brev då kungen beskriver och recenserar sitt maktinnehav som en restauration, en återgång till "den Stora Konung, vars kloka Lagar Vi fått återställa, för att bereda Eder och Efterkommande de lyckligaste tidevarv".¹³³ Det vill säga till det styrelseskick som rådde under Gustav II Adolfs tid med en maktindelning mellan riksdag och kung. Det heter också att ingenting är mer angeläget för regenten än att se allas "vältrevnad och sällhet", samt att detta är "Vårt Eget för Eder hysande uppriktiga Tänkesätt" och "Vår Högsta Ära och Förnöjelse".¹³⁴ Synen på det förflutna i allmänhet och det frihetstida styrelsesättet i synnerhet är också ett intressant ämne. Bilden av frihetstiden framställs exempelvis i 1788

130. Roberts 1995, s. 285, 245ff.

131. Melkersson 1997, s. 48f.

132. Alm 2002, s. 44–46.

133. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1779.

134. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1772.

års plakat genom kontrasteringen mellan ”Självsvåldets och Egenkärlekens otidiga missnöjen” och ”enighet och ordning”:

Aderton år äro snart förflutne, sedan Försynen lämnade Eder Spira uti Våra Händer.

Våra Fäders Gud har med en lycklig framgång välsignat de Författningar, varigenom Vi sökt att bereda, jämte Rikets heder och uppkomst, Eder allmänna och enskilda välfärd. Bedrövlige överlevor av fordna Misshälligheter, Självsvåldets och Egenkärlekens otidiga missnöjen hava väl stundom sökt att störa enighet och ordning, och jämte flere Missbruk av den Högstes milda Nåd, ådraga Landet Dess Straff och Vrede; men Herren har varit långmodig, och av stor Nåde, förlåtit alla missgärningar och överträdelser.¹³⁵

En ny form av tilltal gentemot undersåtarna märks även. Det heter nu att regenten ”njuter av glädjen av Våra älskade undersåtares trohet och kärlek” och att han alltid ”finner frivilliga och öppna vedermälen”. Självbilden återknyter explicit till den konungsliga plikten då det sägs att det handlar om ”att bereda och fullkomna, vad till Våra undersåtares allmänna och enskilda hugnad och välfärd finnes bidragande”.¹³⁶ När Gustav III använder endräktsbegreppet i plakaten återknyter han således till den karolinska föreställningen om kungen som undersåtarnas beskyddare, som garanten för rikets endräkt, religionens renhet och fäderneslandets väl. ”Envåldets röst” framkommer också genom att Gustav III återknyter till den karolinska kungahälsningen och omsorgsretoriken, exempelvis:

Det är Oss alltid högst om hjärtat, Älskade Undersåter! att befrämja Eder sällhet och välgång. De Faderliga råd och förmaningar, Vi i sådan avsigt ärligen lämna Eder, borde så mycket villigare och med lydnad följas och efterlevas, som I, uti de uppenbarade dyra sanningar, finnen den väg utstakad till välfärd och salighet, den Vi önske att I alltid måtten ostraffade vandra.¹³⁷

Gentemot ständervåldets bruk av regenten som i första hand en enande symbol eller ”herde” har furstecentraliteten nu stärkts och återinträtt i ett politiskt sammanhang. Det märks även av det mer direkta tilltalet från regenten. I likhet med frihetstidens plakat kommenteras samtidigt riksdagarna i lika hög utsträckning, men då för att visa hur ”Våre församlade Undersåtare” slutit upp bakom kungen. Det heter liksom tidigare att alla på sitt eget sätt skall anstränga sig för att ”bidraga till den allmänna välfär-

135. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1788.

136. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1790.

137. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785.

den”.¹³⁸ Jämfört med frihetstiden står därmed kungen åter som en mäktig gestalt mellan befolkning och riksdag. Syftet med denna återkomst är som det sägs att ställa saker och ting till rätta och försvara folkets intressen gentemot ”fordna misshälligheter”, det vill säga det som kungen menar rådde under frihetstiden.

Frågan om vad som garanterar eller grundlägger samhällsordningen skiftar således med Gustav III:s maktövertagande. Kopplingen till arbetet i riksdagen, som anges under frihetstiden, försvagas och istället betonas att det är det kungliga maktinnehavet som skall garantera samhällsordningen. Den samhällssyn som förespråkas av Gustav III framkommer tydligt i samband med de böndagsplakat som kommenterar riksdagarna i slutet av 1780-talet. Vid 1786 och 1789 års riksdagar höll Gustav III också, som Mikael Alm analyserat, flera tal där fyra begrepp var återkommande, nämligen: endräkten, tryggheten, medborgaren och friheten. Kritik riktades också mot styrelseskicket under ständerväldet genom bruket av olika kontrasteringar, mellan ”lugn”, ”förtroende”, ”förening och ”enighet”, och å andra sidan ”misstankar”, ”missförstånd”, ”åtskilda tankesätt” och ”inbördes hat”.¹³⁹ Likt plakaten under frihetstiden är också betoningen på enhet och trygghet dominerande under den gustavianska tiden. Endräktsbegreppet var väl etablerat i tidens politiska retorik. Olika begrepp som ”förening”, ”lydnad”, ”omvårdnad”, ”tacksamhet”, ”välvilja”, ”förtroende”, ”medborgerlig kärlek”, ”samfundsband”, ”klokhets”, ”gemensam nytta”, ”den kristna läran” m.fl., vilka präglar många plakat under denna tid kan associeras till tidigare enhetsbegrepp men kan också ses som försök att bemöta den allt mer kritiska opinionen mot kungen från början av 1780-talet.¹⁴⁰

1791 års plakat visar med tydlighet att det är folkets relation till kungen, inte till ständerna, som är avgörande för ”den medborgerliga kärleken” och samhällets framtida stabilitet:

På sådant sätt använd, skall den Frid Riket njuter, trygg och förmånlig, som Vi henne berett och fullkomligen försäkrat, bliva ett medel till ytterligare befästande av Väre käre Undersåtares förening med Oss och emellan sig, så att Hägn och lydnad, omvårdnad och tacksamhet, välvilja och förtroende hos Oss och Eder möta varannan och den medborgerliga kärleken desutom mer och mer styrker de Samfundsband, dem klokhetsen först knutit, en gemensam nytta vidare

138. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1779, 4 december 1789, 18 december 1790, 29 november 1791, 17 december 1792, 17 december 1793, 18 december 1794, 17 december 1796.

139. Alm 2002, s. 89f., Skuncke 1993, s. 12f.

140. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785, 29 november 1788, 29 november 1791, 17 december 1792, 17 december 1793, 18 december 1794, 18 december 1798, 23 december 1799.

underhåller, och själva den Christeliga Läran äntligen så helgat, att de aldrig kunna lossas utom synd, oordning och bestraffande.¹⁴¹

Ovanstående stycke beskriver på ett träffande sätt det gustavianska enväldets legitimering i plakaten där kungen beskrivs som samfundsbandens garant. Denna terminologi leder också tankarna till föreställningen om ett kontrakt mellan kung och folk, men som till skillnad från det karolinska kontraktet har en starkare samhällelig orientering. Kontraktet upprättas således mellan kungen och undersåtarna, men också – som skall diskuteras längre fram – mellan medborgarna och samhället. I samma plakat framhåller Gustav III att det är hans förhoppning ”att en och var i Våra gärningar igenkänner Våre Nådiga avsikter för Svea Folk”, att det är en stor ära att fullfölja dessa, och att han önskar göra rättvisa för det ”biträde I ofta lämnat Oss”.¹⁴² Kungens kärlek och omvårdnad skall enligt denna föreställning motsvaras av folkets lojalitet och kärlek till sin kung och sitt fädernesland. Några anspelningar på att Gustav III var tillsatt av Gud går inte att finna. Inte heller teokratiska epitet som ”Herrens smorde”, vilka var vanligt förekommande i samtidens tal och predikningar om kungen.¹⁴³

Efter 1792 års riksdag kvarstod endast en isolerad adelsopposition. De sociala reformerna blev genomgripande och kungens sista regeringsår blev inrikespolitiskt lugna. Den 16 mars 1792 sköts Gustav III på Operan i Stockholm. Men i likhet med då Karl XII dött förekommer inget hyllande eftermäle av kungen i böndagsplakaten. Det talas däremot om ett hot mot alla ”borgerliga dygder”, såsom vördnad, broderlig kärlek, rättrådighet, frid och omsorg och man går även till försvar för tanken att överhetens uppgift är att ombesörja det allmännas bästa.¹⁴⁴ Denna lågmälda ton har möjligen att göra med att kungen mördats av en av sina egna undersåtar; den politiska situationen var känslig.

En helig ed

Det envælde som i praktiken fungerat sedan 1772 och som konstituerats på formell grund med Förenings- och säkerhetsakten 1789 levde efter kungens död vidare. Talande är att endast en riksdag hölls – kröningsriksdagen i Norrköping år 1800.¹⁴⁵ I början var stämningen i landet positiv gentemot den nye kungen och liksom tidigare kom den huvudsakliga oppositionen

141. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1791.

142. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1791.

143. Båda överhovpredikanterna Carl Magnus Wrangel och Olof Wallquist använde upprepa-
de gånger uttrycket ”Herrens smorde” om Gustav III. Se Granberg 1998, s. 236–238.

144. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1792.

145. Alm 2002, s. 29f.

från grupper av adeln som hyllade franska revolutionens jämlikhetstankar.¹⁴⁶ Någon förändring av tilltalet i plakaten under Gustav IV Adolf går inte heller att finna. Mikael Alm menar också att likheterna med Gustav III:s retorik är tydliga, även Gustav IV Adolf talade om endräkt och såg sig som en omvårdare. Skillnader märks genom att tryggheten är kärnan i Gustav IV Adolfs presentation av sig själv, medan endräkten är kärnan hos Gustav III, samt genom att Gustav IV Adolf inte bara är religiöst ortodox utan även tar avstånd från tidens mer pragmatiska och mer toleranta religiösa strömningar. I en orolig tid ser han sig själv som den rena och sanna religionens beskyddare.¹⁴⁷

Istället för kontrasteringar mot frihetstidens styrelseskick använder Gustav IV Adolf det förflutna eller andra länder som motpoler till den nya ordningen. I 1793 års plakat heter det att förakt för religion alltid åtföljs av förakt för överheten och att detta i sin tur leder till de olyckligaste följder. Samtiden, intygar regenten, kan här ges de mest rysliga, de mest förskräckliga exempel på vilket bråddjup av elände och brott ett folk drabbas av om de övergiver Herrans vägar. Men då de ”flesta andra folkslag i Europa varit hemsökta” av krig och örlog har däremot Herren låtit vårt rike njuta av fred, heter det traditionsenligt: ”Var och en har tryggt vilat under Lagarnas skydd, då annorstädes tusentals oskyldiga offer fallit för orättfärdighetens bila”.¹⁴⁸ Detta är givetvis en kommentar till revolutionsdomstolen i Paris som under ett år dömt 3000–4000 människor till döden.

Garanten för samhällsordningen förklaras även i likhet med på Gustav III:s tid vara fördraget mellan kung och folk. Detta fördrag förgylls dock ytterligare när det beskrivs som ”en helig ed”:

Vid den Allsmäktiges Tron mötas Regent och Undersåte, och svära varann en helig ed. Den förre anser tyngden och svårigheterna av sin kallelse ersatta genom utövandet av den dyrbaraste rättighet, som av den Högste anförtroddes åt människohänder, den, att vara ett medel i Försynens hand till befrämjande av andras väl. Den senare underkastar sig all mänsklig ordning, icke blott för sin

146. Behre 1994, s. 245.

147. Alm 2002, s. 298–302. Den kristna läran framställs som grundvalen för ”samballets bestånd” och ”allmän och enskilt lycksalighet”. De trygghetsvärden som står i centrum är rikets och undersåtarnas förkovran och välstånd, och omvårdnaden omfattar främst jordbruket, handeln och slöjdnäringarna. I kungörelsen 1796 förklarar Gustav IV Adolf sig exempelvis vara försäkrad om undersåtarnas ”inbördes enighet, samdrägt och förtroende” och vid riksdagen berömmar han dem för deras ”enighet och samdrägt” (s. 312).

148. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793.

egen, utan för Herrans skull, möter på halva vägen varje Landsfaderlig omsorg, och fortskyndar dess framkomst till målet.¹⁴⁹

Folkets uppslutning kring kungen är ett tema som också förs fram vid kröningsriksdagen i Norrköping år 1800. Kröningen framställs enligt Gustav IV Adolf som att den skall ”sammanknyta de heliga band, som förena Konung och Folk” och hyllningen skall befästa det ”Föreningsband som så nära sammanbinder Mig med Eder”.¹⁵⁰ Ovanstående stycke kan ses som en parafrasering av kungens tal i riksdagen och visar att denna relation skall ses som ett samhällsfördrag mellan kung och folk i första hand. I flera plakat beskrivs samtidigt denna relation som en helig ed.¹⁵¹

I flera plakat återkommer polariseringen mellan det otrygga och det trygga. Ett otryggt samhälle är framför allt ett gudlöst samhälle där varken lag eller rättfärdighet råder. I 1804 års plakat berättar kungen i dramatiska ordalag om hur många folkslag på grund av förakt för religionen – vilken associeras eller sammanfogas med medborgerlighet och laglydnad, dygd och rättvisa – fallit ner i djupaste vanmakt och fördärv.¹⁵² Anspelningen på laglöshet, oredor och eländen är sannolikt en kommentar som kan hänföras till regentens bild av revolutionen som skakar kontinenten. I Europa råder ”våldsamma skakningar”, ”skövlingar”, ”oredor och elände” medan däremot tryggheten präglar ”Svea Land”. Det heter att ”Svenska folket” alltid har varit aktat och lyckligt, att religionen spridit ljus och att rikets kungar tillsammans med inbyggarna försvarat sina seder med hjältemod och ära. Det förflutna brukas i hög utsträckning för att framställa de ömsesidiga

149. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1803. Se även Kongl. Maj:ts placat 18 december 1794: ”Där Guds Heliga Ord är vördat, vårdat och högaktat, där äro Överhet och Undersätare med ett oupplösligt band till inbördes sällhet förente, där är Spirans tyngd lättad av undersätelig trohet, tillgivenhet och tacksamhet, där är allmänt väl befrämjat genom nit för allmänt bästa, enighet och samdräkt, idoghet och tarvlighet, där äro livets besvärligheter fördragne med tålmod, mildrade eller avhjälpta genom välgörande.”

150. Alm 2002, s. 314.

151. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1797: ”där fästes det heliga band, som är till ömsesides sällhet knutit emellan Överhet och Undersätare”.

152. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1804. Se även Kongl. Maj:ts placat 23 december 1801: ”Det är hon [religionen], som fäster och sammanhåller de heliga förbindelser, på vilkas noga fullgörande ej mindre det Borgerliga samfundets bestånd, än var enskilds säkerhet och sällhet vilar.” Eller Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793: ”Religion bereder icke endast det Borgerliga Samhällets, utan ock varje enskildt Samfunds, var enskild mans välgång.”, 29 november 1800: ”Ofullkomligt verka alla Samhälls-Styrelsens mödor och alla Borgerliga Lagars vaksamhet, om det icke gives en hemlig kraft på hjertan, en lag för samvetet, en motvigt för sinligheten, uppmuntringar, som icke synas, men som förljuva Ordningens bud, ersätta uppoffringen och förvandla det tunga i skyldigheten till förnöjelse.”

skyldigheterna mellan kung och folk. En uppseendeväckande stegring sker i en slutkläm när kungen talar om ett ”oupplösligt förbund” mellan kung och undersåtar.¹⁵³

Men missnöjet med Gustav IV Adolf växte alltmer. Det ryska anfallet mot Sverige och förlusten av Finland innebar en definitiv vändpunkt i opinionen gentemot kungen. Gustav IV Adolfs osmidighet ledde till att ämbetsmännen och militären vände sig mot honom samtidigt som stödet från gemene man – där det främsta stödet fanns – minskade genom att ett lantvärn skrevs ut. I mars 1809 marscherade militären mot Stockholm och den 13 mars 1809 arresterades kungen. Den 29 mars avsade sig Gustav IV Adolf tronen och revolutionen var ett fullbordat faktum. Den 10 maj 1809 avsattes han av ständerna, förklarades ha förlorat arvsrätten till den svenska kronan, och dömdes senare till landsflykt.¹⁵⁴

Efter statskuppen 1809 och Gustav IV Adolfs landsförvisning förhöll sig Karl XIII helt passiv, och efter ett misslyckat försök att utropa honom till kung efter statskuppen kom han, först sedan han godkänt den nya regeringsformen, att hyllas som Sveriges kung den 6 juni 1809. I november 1809 drabbades han dock av ett slaganfall som han aldrig helt tillfrisknade från. Efter tronskiftet 1809 valde riksdagen den danske prinsen Karl August till tronföljare. Karl August blev snabbt populär men avled hastigt vid en militärövning på Kvidinge hed. Förgiftningsrykten resulterade sedan i ett våldsamt utbrott av aristokratifientlig rojalism och vid tronföljarens begravningsprocession mördades riksmarskalken Axel von Fersen d.y. av en upphetsad folkmassa.¹⁵⁵ I augusti 1810 valdes, efter ett dramatiskt händelseförlopp, Bernadotte till Karl Augusts efterträdare som svensk tronföljare. Efter att ha övergått till protestantismen anlände Jean Baptiste Bernadotte den 20 oktober 1810 till Sverige och adopterades i november som son till Karl XIII och kronprins under namnet Karl Johan. Förväntningarna var höga på Bernadotte som var den mest berömda av Napoleons marskalkar. Detta kommer även till tydligt uttryck i plakaten under hans tid som kronprins.

I väntan på Konungen

Krossande för Vårt och alla redliga Svenskars bröst, var det slag som avbröt den oförgätlige CARL AUGUSTS lovande bana. Men Herren övergav ej sitt folk. Medan Fosterjorden, kläddes av Hans hand i rika skördar, samlades åter Landets Innbyggare, att, under den högste Gudens beskydd, utse den, som skulle ersätta

153. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1804.

154. Behre 1994, s. 245f.

155. Norborg 1995, s. 156f.

Sveas förlust och bliva Underpanten för dess tillkommande lycka. Och lika enhälligt, som lyckligt och välsignat blev deras Val: det föll på en Prins, vilken genom en älskvärd Gemål och en lovande Son ökade Vårt och Sveriges hopp, En Prins, vilken redan, i skötet av sitt nya fosterland, tryckt till Vårt Faderliga hjärta, med glansen av sina fullkommande dygder övervunnit både sitt rykte och Vår väntan. Vilken borgar, älskade Undersåtare, för Eder fortfarande sällhet!¹⁵⁶

KONGL. MAJ/TS PLACAT 9 JANUARI 1811

Under perioden 1810–1818 uppehåller sig många plakat vid kronprinsen Jean Baptiste Bernadotte. Liksom tidigare handlar det om att i denna tid av politiska omvälvningar rädda känslan av kontinuitet. Det liknar även på många sätt förmyndarregeringens uppmärksammande av den unge Karl XI i böndagsplakaten, men med skillnaden att förhoppningarna på Bernadotte är långt mer uppskruvade. Orsaken till detta var att olika intressen nu stred om att påverka framtidens politiska inriktning. Valet av Karl Johan till Sveriges tronföljare syftade till att med dennes hjälp återvinna Finland som förlorats i kriget med Ryssland 1808–09. Karl Johan sökte emellertid ett närmande till Ryssland i syfte att erhålla dess samtycke för att med Frankrikes stöd tvinga Danmark att avstå Norge till Sverige. Karl Johans krigföring i Nordtyskland utmärktes av stor försiktighet eftersom syftet var att spara de svenska trupperna för operationer mot Danmark. Som medlem i den europeiska koalitionen mot Napoleon deltog Sverige i den stora "folkslaktningen" vid Leipzig oktober 1813.¹⁵⁷ Karl XIII stod på grund av sin sjukdom också i skymundan för Karl Johan ända fram till sin död 1818. Detta märks även i plakaten. Tydligt och nästan lite väl drastiskt blir det när han i 1811 års plakat först berättar om valet av Bernadotte som tronföljare och om den nya regeringsformen, och sedan avrundar med kommentaren att allt detta bådär gott inför den stund då "Vi själva" en dag "samlas till Våra Fäder"; då kan Karl Johan föra vidare "Regeringsstyret bland Göternas Avkomlingar".¹⁵⁸ Denna passivering av Karl XIII kan, som nämnts, knytas till de stora förväntningar som fanns på Karl Johan som kronprins och till det faktum att Karl Johan i realiteten regerade. Eftersom han hade sitt förflutna i den franska revolutionen hoppades man inom jakobinskt orienterade kretsar i Stockholm på att han skulle föra en folkvänlig inrikespolitik. Förhoppningar om revansch och återupprättad krigisk ära knytas även till kronprinsen. I de flesta fallen framställs också kronprinsen som en krigshjälte i plakaten. Exempelvis:

156. Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1811.

157. Norborg 1995, s. 238–240.

158. Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1811.

Den Furste, som på striden fält fört Våra härar till Åra och Seger, som i Våra och Edra förböner till den Högste ägt första rummet, Vår Högtälskade Son, Sveriges och Norges Kronprins är, tillika med den av Oss och Eder ömt Älskade Arvprins, Hertigen av Södermanland, Oss och Riket i önskad välmåga återställd.¹⁵⁹

I Karl Johans förhållande till statsråd och riksdag utgick han från den för kungamakten mest fördelaktiga tolkningen av regeringsformens ord att ”Konungen äger att allena styra riket [...]”. Karl Johans regim var dock långtifrån reformfientlig. Endast mot reformförslag som han trodde skulle hota kungamaktens ställning eller rubba den sociala strukturen i samhället intog han en kompromisslös, konservativ hållning, framför allt på det konstitutionella planet.¹⁶⁰ Men när Karl XIV Johan inträder som konung har han samtidigt haft sin bästa tid bakom sig, och under 1820-talet var hans grepp över riksdagen svagare än tidigare.¹⁶¹ När Karl XIV Johan tar till orda i 1818 års böndagsplakat fortsätter han att tala med det gamla tonfallet och utan större förändringar i innehållet.¹⁶² I 1821 års plakat anknyter också regenten till den traditionella bilden av ett lyckoland styrt av en landsfaderlig monark:

Friden har omgivit Rikets gränser. Lugnet, idogheten, trevnaden hava följt varje stilla och redig Medborgare inom dess boning och uti dess yrken; rika skördar hava i allmänhet belönat Odlarens arbete, och ehuru i Rikets Nordliga Landskap en svår missväxt inträffat, har det överflöd, varmed den Allsmäktige välsignat den övriga delen av Riket, satt Oss i tillfälle att avhjälpa dessas behov, och visat vilken självständighet Sverige under fortfarande tillväxt kan vinna. Glädjens, älskade Undersåtar! över de Lagar, som skydda Eder, och lyden dem villigt; och, då I erkännen Våra Lands-faderliga omsorger för Eder trygghet och Edert väl, så upplyften i synnerhet tacksamma hjärtan och trogna förböner till Den Allsmäktige, från Vilken allt gott kommer.¹⁶³

Vad som upprepas under 1820-talets plakat är en tacksägelse över rikets tillstånd, över den varma relationen mellan kung och folk, och över allt det positiva som skötsamhet och sedlighet hos var och en medför. Sann gudsfruktan sägs också vara det ”borgerliga samfundets yppersta stöd”. Begreppet ”sann gudsfruktan” beskrivs nu som något vilket ”nedlägger renhet i tänkesätt och handling, giver helgd åt *medborgerliga rättigheter*, och värme åt uppfyllandet av *medborgerliga plikter*, gör lagskipningen rättvis,

159. Kongl. Maj:ts placat 15 december 1814, 5 december 1815, 11 december 1816.

160. Norborg 1995, s. 157–159.

161. Carlsson 1985, s. 194.

162. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1818.

163. Kongl. Maj:ts placat 1 december 1821.

och laglydnaden lätt".¹⁶⁴ Denna definition uttrycker, som tidigare, framför allt en civil form av religiositet. Liksom tidigare understryks också vikten av samhällsutveckling och frihet under ansvar, eller inom lagens ramar snarare. Det heter exempelvis i 1824 års plakat att det "borgerliga samfundet" äsyftar "en allmän säkerhet för person och egendom, en laglig frihet i ord och handling, en gemensam tillväxt i trevnad och välstånd".¹⁶⁵ Ledorden i många plakat kretsar också kring trygghet och lugn. Allt som sker med våld eller utan besinning är så som det sägs i 1827 års plakat något negativt:

Följande de efterdömen, I ärvt av Edra Förfäder, skolen i skörda frukterna av samfunds-ordningens jämna utveckling, icke genom våldsamma brytningar, utan under vishetens mogna prövning, och av dess fullkomnande, icke genom våldliga förändringar, utan genom erfarenhetens trygga ledning.¹⁶⁶

Händelser i omvärlden tränger sig dock på bara några år senare. Den franska julirevolutionen 1830 har beskrivits som en seger för medelklassliberalismen. I december 1830 får oppositionen i Sverige ett slagkraftigt språkrör i Aftonbladet, Sveriges första moderna tidning. Under 1830-talet får också liberala grupperingar sitt genombrott i Sverige. Oppositionella skribenter som Magnus Jacob Crusenstolpe och Anders Lindeberg går exempelvis till angrepp mot kungen personligen, mot det så kallade "allenastyrandet" och mot det starka inflytande som hans gunstling greve Magnus Brahe antogs utöva vid sidan av hans egentliga rådgivare. Vid denna tid blev också termen "medelklass", brukad sedan 1790-talet, allt mer använd. Dess avgränsning var lite oklar, men man har antagit att lågadeln, större delen av prästerskapet, borgarståndets övre skick och den växande gruppen av orepresenterade ståndspersoner, kan räknas dit. Under 1834–35 års riksdag når oppositionen fler framgångar mot regeringen, på grund av sin dominans i borgar- och bondeståndet.¹⁶⁷ Kravet på laglydnad och ordning upprepas inte oväntat under hela Karl Johan-perioden i plakaten vid flera tillfällen. I samband med Crusenstolpekravallerna i Stockholm, "då förvillelsen sökt att störa lugnet i Vår Huvudstad", uttalas också krav på "lydnad för Överheten, ordning under lagen, trygghet till person och egendom".¹⁶⁸ Kravallerna bröt ut då ovan nämnde Magnus Jacob Crusenstolpe, dömd för "lasteligt tal" mot konungen, skulle föras från Stadshushäktet till Vaxholms fästning.¹⁶⁹

164. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1828.

165. Kongl. Maj:ts placat 26 november 1823.

166. Kongl. Maj:ts placat 19 december 1827.

167. Carlsson 1985, s. 195f.

168. Kongl. Maj:ts placat 16 november 1838. Se även Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1835, 23 november 1841, 3 december 1842.

169. Carlsson 1985, s. 196.

Under 1840-talet vinner liberala och radikala krafter framgångar på flera håll i Europa. Storbritannien övergår till frihandel och genomför sociala reformer, och i Frankrike utmynnar oppositionen mot julimonarkin i 1848 års februarirevolution. Marsoroligheterna i Stockholm 1848 blir en reaktion på denna, även om reaktionen var svag.¹⁷⁰ Februarirevolutionen nämns bara implicit och sammankopplas även med ”krigets fador, farsoters härjningar, orons och tvedräktens olyckor” som ”hemsökt många länder”. Marsoroligheterna i Stockholm kopplas också implicit till dessa oroligheter, men uppmärksammas inte mer än att dessa ”svåra straffdomar hava blott som rykten hunnit över våra gränser”.¹⁷¹

Mot en modern monarkism

En klar tendens i böndagsplakaten vid 1800-talets mitt är att regenten knyts allt mindre till det politiska arbetet och mer till det symboliska planet, såsom en samlande gestalt för riket och dess arv. Förändringen märks även på att den traditionella kungaläran, som under de karolinska och gustavianska kungarna betonat en relation i form av ett ömsesidigt kontrakt mellan kung och folk med kravet på att uppfylla plikter, är nedtonad. Många plakat är korta och förklarar att kungens plikt ligger i att utlysa böndagar medan folkets plikt ligger i att uppvisa dygd samt ”tacka och lova”.¹⁷² Vad som gäller är att regenten liksom åhörarna gemensamt lovar att leva efter ett ”christeligt sinne” och i ”Mennisko-kärlek och endräktig sammanlevnad”.¹⁷³ Förutom att leva upp till den traditionella rollen som överhet genom att hänvisa till laglydnad och trohet anspelar kungen även på en mer personlig gemenskap mellan kung och folk:

Första hälften av innevarande år och slutet av förra have Vi för det mesta tillbragt på resor i Våra Riken, där Vi överallt mött omisskännliga prov av den kärlek och trohet, varmed Nordens folk sluta sig till sin Konung. Varken årstidens hårdhet, eller resans besvärligheter, under en framskriden ålder, hava härvid rubbat den hälsa, Gud tillåtit Oss att så länge bibehålla. Vi böje Vårt huvud för Konungarnas Konung och prise honom för denna, som så många andra välgärningar. Även I, Svenske Män, bören förena Er med Oss att tacka det Godas Givare, som låtit Er Konung ännu bibehålla de kropps- och själs-krafter, som fordras för att styra ett fritt folk, och vaka över dess bästa. Låtom Oss tacka och bedja!¹⁷⁴

170. Carlsson 1985, s. 195f.

171. Kongl. Maj:ts placat 24 november 1848.

172. Se Kongl. Maj:ts placat 5 december 1845, 2 december 1846, 7 december 1847, 24 november 1848, 15 december 1849, 24 januari 1851.

173. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1852.

174. Kongl. Maj:ts placat 22 november 1839. En reseskildring ges även i Kongl. Maj:ts placat 30 december 1837. En hälsorapport ges också i Kongl. Maj:ts placat 30 november 1840.

Eder åldrige Konung har under detta år, likasom under så många föregående, kunnat med fortfarande hälsa och bibehållna krafter egna sina omsorger åt det älskade Folk, vars sällhet utgjort föremålet för Hans livligaste önsknings alltifrån det ögonblick, då Han, kallad av dess fria, enhälliga val, emottog ledningen och vården av dess angelägenheter. Tacksamme för dessa Försynens välgärningar, have Vi dock visserligen under den senast förflutna tiden icke åtnjutit en oblandad tillfredsställelse. Med smärta have Vi inhämtat, att årets skörd till en del icke motsvarat odlarens mödor och förhoppningar.¹⁷⁵

Utlysningar av riksdagar blir mer sällsynta i plakaten och över huvud taget hänvisningar till det gemensamma arbetet i riksdagen. Vid tre tillfällen hänvisas det till "Edra ombud" som samlas "kring Tronen" eller "omkring Eder konung" i samband med riksdagen 1828–30, ständernas urtima möte 1834 och riksdagen 1853–54.¹⁷⁶ Vid 1800-talets mitt blir plakatens innehåll allt mer allmänt hållet.

Den mer kravlösa relationen avspeglas också i kommentarer som att: "Konung och folk hava ostört fått ägna sin omtänka åt beredandet av allmänt och enskilt väl".¹⁷⁷ Eller som i 1854 års brev: "Det har varit Sveriges Konung och Folk förunnat att ostörde sysselsätta sig med landets inre angelägenheter."¹⁷⁸ Liksom i tidigare kungliga manifestationer omnämns födselar och dödsfall inom kungahuset.¹⁷⁹ Till omorienteringen hör även att regenterna talar med en personlig ton till sina åhörare. 1853 berättas både om den sorg och den glädje som drabbat kungahuset efter kungens hemkomst från en resa för "hälsans stärkande". Förutom att hälsan återigen sviktar drabbas hans dotter av sjukdom och får dessutom besked om en "dyrbar anförvants" död. Men trots dessa sorger menar kungen att det "innerliga och varma deltagande, Vi från alla landsorter förnummo [...] stärkte Vårt hjärta och glädde Oss och Vårt Konungliga hus". Att hälsan återvänt och en sonson fötts pekar dessutom på "Våra och edra förhoppningar om långvarig trygghet, lycka och glädje".¹⁸⁰

Jämfört med de gustavianska kungarna skiljer sig Karl XIV Johan och Oskar I alltså genom att de inte framställs som lika upphöjda. I stället berättar de om sina krämpor vid hög ålder och om sina sjukdomar. Långt borta är den teokratiska högheten eller den dominerande landsfadern. I 1858 års plakat återkommer hälsofrågan då det meddelas att Oskar I på grund av

175. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1841.

176. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1828, 27 december 1833, 20 december 1854.

177. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1852.

178. Kongl. Maj:ts placat 20 december 1854.

179. Kongl. Maj:ts placat 31 januari 1852.

180. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1853.

”försvagad hälsa” tvingats att ”vila från utövningen av sitt höga kall”.¹⁸¹ När Oskar I:s bortgång kommenteras 1860 säger den nya regenten Karl XV att detta har medfört djup sorg för ”Oss och Eder”, följt av en försäkran om att ”fortsätta och fullborda vad den gode Konungen till ett älskat fosterlands bästa tänkt och velat”.¹⁸²

Dessa omskrivningar kan sägas ligga i linje med den engelske historikern David Cannadines hypotes om det ”ritualiserade kungadömet”. Enligt Cannadine är tendenserna att ritualisera monarkin som störst under perioder av maktförsvagning och som minst när monarkin stod stark. I mötet med det moderna samhället menar Cannadine att monarkin måste repositionera sig på en nationalsymbolisk arena och etablera sig genom folkliga ritualer. Alternativen är antingen maktförskansning och påföljande detronisering, eller anpassning. Omvälvande tider stimulerar således till en kunglig ritualisering, eller en omskrivning för att passa in bland de nya förväntningarna.¹⁸³ I plakaten kan kungens historiska legitimitet exempelvis symbolisera kontinuitet i en föränderlig värld. Många uttalanden som hänvisar till behovet av kung och fosterland anger också att detta är en garant för stabilitet och varaktighet, exempelvis:

Var helst medborgare bo endräkteligen tillsammans, fruktande Gud, ärande Konungen, bliver lag-tvånget överflödigt, regeringsbördan lätt, och samhällsbyggnaden varaktig.¹⁸⁴

Förbliven fasta i Fädrens tro, i deras enkla seder, i deras självförsakande Kärlek till Konung och Fädernesland.¹⁸⁵

När kungamaktens band till den gudomliga legitimiteten försvagas under perioden träder istället folket in som kungamaktens garant. Kungarnas sätt att tala mer personligt till folket kan också ses i detta perspektiv. Vad som förmedlas är inte längre ett politiskt kontrakt i den äldre meningen, utan mer ett moraliskt eller emotionellt kontrakt. Den omskrivning av maktens legitimitet som här har beskrivits under ständerväldet, det gustavianska enväldet och under Karl Johan-tiden får också viktiga konsekvenser för individens samhällsroll och för hur den föreställda gemenskapen skildras. I det följande skall dessa aspekter undersökas. Som visats skulle stormakts-tidens undersäte vara rättfärdigheten inkarnerad, han skulle älska Gud och

181. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1858.

182. Kongl. Maj:ts placat 13 januari 1860.

183. Cannadine 1992.

184. Kongl. Maj:ts placat 12 december 1829.

185. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1832.

fädernesland som sin nästa och sannskyldigt följa de lagar överheten angivit. Han skulle vara nyttig och skötsam, tänka på sina gärningar och välja det goda framför det onda. Hierarkin var central eftersom moralen i samhället var given av Gud och garanterades av överheten. Därför hade undersåtarna till uppgift att efterleva de moraliska exempel som fastslagits i förbundet med Gud och som överheten representerade. Frågan är om och i sådana fall hur detta sätt att argumentera förändras när överhetens bild av sig själv skrivs om? Vilken är skillnaden mellan stormaktstidens pliktuppfyllande undersåte, frihetstidens medbroder och den gustavianska medborgaren? Vilken roll spelar till exempel den förändrade gudsuppfattningen, de gustavianska krigen och förlusten av Finland?

Medbrodern och medborgaren

Vi vela lägga på Edra egna sinnen att eftertänka om I sådant efter Eder Christeliga plikt och skyldighet iakttagit eller ej. Rannsaken då, I Edra Samveten, om I nyttjat den ädla Freden till Herrans Lov och Eder förbättring uti en inbördes kärlek och förtroende. Övervägen hos Eder själva, om I nu med mera upplysta ögon kunnen se och vörda den visa och fasta grund, som Guds Mäktiga Nådes-Hand lagt och ytterligare stadfäst till detta Rikets sälla och lyckliga Regering både nu och i framtiden.

Betänken, huru I använden Jordens frukt till Eder och Eder nödställda Nästas bästa, eller om I icke missbruken den samma till ett syndigt och skadligt överflöd: Och för övrigt dömmen själva, huru vida Edra närings-sätt av Eder idkas till Rikets och Edra Medborgares gemensamma förmån, eller om icke hos the flesta en syndig och oförsvarlig egennytta därvid fått överhanden.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 5 FEBRUARI 1748

Ovanstående exempel visar att undersåten sågs med nya ögon under 1700-talets första hälft. I stycket återkommer visserligen flera av de egenskaper som också den karolinska undersåten skulle eftersträva, men i dess andra hälft framtonar ett tilltal som på många sätt präglar 1700-talet. Redan i samband med Karl XII:s död och enväldets fall är det tydligt att statsledningen finner ett behov av att tillskriva åhörarna en roll som skiljer sig från de ramar som skapades för den karolinska undersåten. I samband med rekonstruktionen av centralmaktens självbild introduceras därför ”medbrodern”. Enligt definitionen företräder medbrodern åhörarnas intressen och har till uppgift att diskutera rikets framtid i riksdagen. Denna roll hade även den karolinska undersåten, men i frihetstidens retorik anspelar plakaten på folkets möjlighet att påverka framtiden snarare än att legitimera politiska

beslut, som exempelvis i 1693 års suveränitetsförklaring. För 1700-talet är det dock ett annat begrepp som brukar lyftas fram som det mest centrala, nämligen medborgarbegreppet. Detta tilltal används också som synes i det ovanstående citatet från 1748 års plakat. Det har i forskningen uppfattas som ett begrepp vilket beskriver hur individen som samhällsmedlem gavs en ny myndighet, självständighet och politisk mognad, en process som grovt förenklad kan beskrivas som att den ”gamle” undersåten gav plats för den ”nye” medborgaren.¹⁸⁶ Utifrån begreppet formulerades krav på frihet, rättigheter och politisk participation, och det auktoritära förhållandet mellan makthavare och underlydande ifrågasattes.¹⁸⁷

Utifrån ett begreppshistoriskt perspektiv har därför det sena 1700-talets politiska diskurs beskrivits som en intressant period. Antropologen Victor Turner betecknar den som en period av ”betwixt and between”, det vill säga som en konfliktfylld situation mellan en äldre och en ny ordning. Reinhardt Koselleck ser perioden 1750–1860 som en period av genomgripande omvandlingar av det politiska språkbruket. Samtidigt som existerande begrepp användes på nytt och nya begrepp mobiliserades, kom begreppen i allt högre utsträckning att ges politiska innebörder för att blir redskap i politiska konflikter. Jürgen Habermas betecknar i sin tur periodens förändringar i det statsteoretiska och politiska tänkandet utifrån fem teman – sekularisering, rationalisering, fri- och rättigheter, suveränitet och nationalmedvetande. Habermas menar också att den moderna statens legitimitetsproblem utgjordes av den politiska sfärens successiva frikoppling från den religiösa sfären, av kollisionen mellan abstrakta läror om medborgerliga fri- och rättigheter och privilegiesamhällets ständs- och skråtänkande, och av övergången från läran om furstesuveränitet till läror om folksuveränitet. Det äldre samhällets socialt och geografiskt snäva identiteter ersattes också med allomfattande föreställningar om nationen och nationella identiteter, har det framhållits.¹⁸⁸ Frågan är således om dessa förskjutningar kommer till uttryck i böndagsplakaten?

Som redan visats kan dock övergången kritiseras på punkten om nationalmedvetande. Att undersåtarna i det svenska riket tillskrevs geografiskt snäva identiteter stämmer som visats inte ens för 1600-talet. Snarare tvärtom, eftersom identifikationerna inte bara överskred sockengränsen för att innefatta hela riket, utan även inbegrep hela kristenheten. Att det sena 1700-talet innebär andra intressanta förändringar skall dock visas i det följande.

186. Christensson 1996, Melkersson 1997, s. 130f.

187. Melkersson 1997, s. 24.

188. Citerat och refererat från Alm 2002, s. 33f., Habermas 1984, s. 138–140.

Nytta och samvete

Vad som är intressant med årtiondena efter enväldets fall är som tidigare analyserats hur mötena vid riksdagarna beskrivs i böndagsplakaten. Jämfört med tidigare är det nu inte kungens undersåtar som bjuds in för att godkänna besluten, utan istället ständerväldets medbröder som deltar i politiken. Att individens förhållande till överheten blir ambivalent under 1700-talet visar sig också på andra sätt. När åhörarna skall omtalas i ett stycke från 1750 års plakat slås man av den mängd av teman som samsas:

[...] varemot det *land* och *folk* kan med rätta lyckligt skattas, där *Överhetens* och *Undersåtarnes* hjärtan äro med varanan förknippade, samt var och en räknar det för sin högsta sällhet, att kunna befrämja *Rikets* och *dess medundersåtares* välfärd och hälsa.¹⁸⁹

Som synes finner man två varianter av undersåtebegreppet, en som anspelar på en hierarkisk relation och en som anspelar på en horisontell relation. Liksom medborgarbegreppet under andra hälften av frihetstiden har man menat att begreppet medundersåte tänktes beteckna förhållandet mellan kungens undersåtar.¹⁹⁰ Undersåtebegreppet har alltså ännu inte fått den betydelse av en person som förknippas med ansvarslös anpasslighet till överheten som Eva Österberg menar att begreppet fick under 1800- och 1900-talen.¹⁹¹ Vad som bör noteras är också att begreppen "land och folk" kombineras på ett sätt som anspelar på ett nationellt tänkande.

När åhörarnas relation till överheten tecknas under frihetstiden (1721–1772) rör det sig som nämnts om en omskrivning av samhällets maktförhållanden. Ständerväldets politiska subjekt "medbrodern" brukas under hela frihetstiden då riksdagar annonseras i plakaten.¹⁹² Vad som gör begreppet intressant är att identifikationen knyts nedåt eller mot sidorna mot alla invånare, mer än mot överheten eller kungen. Den horisontella relationen inkluderades även i undersåtebegreppet under stormaktstiden, men det var ändå den hierarkiska relationen till fursten som då var det centrala. Medbrodern kan därför ses som ett begrepp som betonar den horisontella relationen, men även en relation till staten. Naturrättens tanke om individens roll som samhällsmedlem har därmed omformulerats, för att tala med Taylor, och som det inledande citatet vittnar om läggs det också större kraft på att förklara denna mer horisontella relation. Rent kvantitativt märks det också eftersom fler plakat uppmärksammar individens politiska

189. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1750.

190. Sennefeldt 2001, s. 79, Melkersson 1997, s. 97, Nordin 2000, s. 96f.

191. Österberg 1987, s. 321.

192. Se t.ex Kongl. Maj:ts placat 17 februari 1761, 15 februari 1765.

deltagande. Jämfört med den ”karolinska undersåten” måste ”frihetstidens medbroder” vara mer ”nyttig”. I flera fall hävdar plakaten att en anständig levnad, sparsamhet, broderlig kärlek, vänskap och enighet måste ersätta yppighet, överflöd och egennytta. Samtidigt kan kommentarer höras som säger att det är poänglöst att klaga över det ekonomiska tillståndet eftersom utvecklingen går framåt och välståndet ökar: att ”I således icke haven orsak att klaga över hunger och törst”.¹⁹³ Eller i meningar som: ”Säd har icke trutit Eder till nödtorftig utkomst”, att ”I förmådt inbördes räcka varannan handen med tarvligt understöd”, eller att ”I emot vanligheten haft bröd till överflöd, och kunnen samla Eder förråd därav i framtiden”.¹⁹⁴

Dessa och liknande uttalanden kan kopplas till nyttotänkandet som var hemmahörande i det framstegsprogram som formulerades på riksnivå i början av 1700-talet. Programmet utgick från en inventering och utveckling av rikets inhemska resurser och dominerades av en sträng merkantilism men också ett mjukare nyttotänkande med en tydligare religiös argumentering, optimism samt ett betonande av inbyggarnas mera än statens väl enligt Karin Johannisson.¹⁹⁵ Som forskningen visat ökar också kritiken markant mot egennytta, slöseri och inaktivitet vilket har kopplats till statens allt starkare intresse för inre odling och utveckling. Från 1730-talets slut och under 1740-talet vidtogs en lång rad åtgärder som syftade till att stärka näringarna. Från 1740-talet tog även författningsverksamheten fart kring sjuk- och fattigvårdsproblematiken. Synen på befolkningen som en viktig resurs för landets ekonomiska utveckling fick en allt större utbredning bland samhällseliten, vilket resulterade i något som närmast kan betecknas som en merkantilistiskt präglad folkhälsopolitik.¹⁹⁶ Denna intensifierade nyttomoral tar också plats i böndagsplakatens traditionella återblickar över den gångna tiden:

193. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1755.

194. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751. Förutom dessa två kommentarer om det goda tillståndet som riskerar att förloras, se även Kongl. Maj:ts placat 23 januari 1722, 12 februari 1723, 17 februari 1726, 16 februari 1727, 17 januari 1732, 24 januari 1734, 27 januari 1735, 5 februari 1740, 28 januari 1741, 21 januari 1745, 5 februari 1748.

195. Johannisson 1988, s. 97. Ordspråksboken i Bibeln citerades ofta: ”Ther en Konung mycket folck hafwer, thet är hans härlighet; men ther litet folck är, thet gör en herra blödig.” Eller mer prosaiskt: ”En tilbörlig myckenhet af folk, är et Lands förnämsta egendom: ty Lagen, agan och Hushållningen kunna göra dem spakfärdiga och arbetsamma”. Det kan vara en viktig poäng att betona att detta tänkande inte var unikt för upplysningstiden, utan snarare själva programmet. Ser man exempelvis till Gustav Vasa formulerar även han krav på allmogen att de aktivt skall bidra till att *förbättra* rikets försörjning. Se Hallenberg 2003, s. 35.

196. Melkersson 1997, s. 43. Edgren 2001, s. 97.

Nyttjandet av den ädla och ljuva friden synes i småningom hava utplånat åminnelsen av de kännbare svårigheter, som ett tärande krig plägar med sig föra: En utan smittosamma sjukdomar lyckligen överlevad lång tid tyckes likaledes hava förkvävt åtanken av det jämmerfulla tillstånd, varuti Riket för flere år tillbaka, igenom en gruvlig Pest, råkade, men varmed andra Länder nu nyligen blivit hemsökte; En beständig välsignad årsväxt, vilken i allmänhet varit så tillräcklig, att brödkorgen icke kunnat sägas hava varit högt upphängd för androm än dem, som icke velat göra sig den mödan att räcka handen därefter, torde även hava försatt Eder i glömska av det elände, som en allmän missväxt och hungers nöd åstadkomma.¹⁹⁷

Liknande föreställningar om strävsamhet och rättfärdighet var även ett vanligt inslag under 1600-talet. En viktig skillnad är att nyttokravet i 1600-talets texter främst handlade om att förbereda sig inför sämre tider. Det kommande beskrivs däremot inte med samma oro under 1700-talet. Samtidigt som man menar att välståndet ökar i riket går det att höra påminnelser att "allt" kan förloras för ett folk som inte visar bättring: "Kommen ihåg, att under ett långsamt lugn, det största oväder kan vara att befara."¹⁹⁸ Den explicita sammanlänkningen mellan moralisk förbättring och framtida samhällsnytta formuleras i flera plakat, exempelvis:

Vänden Edra tankar till framtiden, och låten, i följe därav, Edor Barns uppfostran i Christeliga dygder vara Eder så mycket mer om hjärtat, som Gudsfruktan, inplantad i de späda sinnen, samt styrkt av Föräldrarnas goda exempel och efterdömen i levernet, föder av sig, utom en andlig sällhet, även den nyttan i timlig måtto, att Laglydnaden bliver lätt och en inbördes enighet befrämjad.¹⁹⁹

Genom att ställa kravet på åhörarna att arbeta för framtiden utifrån samhällsnyttan tillförs således ytterligare en dimension till åhörarnas ansvar. Den sociala föreställningen har i den meningen vidgats på viktiga punkter. Som Monika Edgren menar är det karaktäristiskt att just barnen vid sidan om de olika näringsgrenarna mobiliseras i talet om framtid och samhällsnytta. Det nya fokus som riktas mot barnen kan hänföras till Anders Berch, Sveriges första professor i hushållningslära (nationalekonomi) och tanken att barnen tillhörde staten. Berch skrev 1746 om hur folkrikhet kunde stimuleras och beskrev där barnen som ett kapital och investeringsmaterial.²⁰⁰ I hospitals- och barnhusförordningen 1763 stod särskilt barnen i centrum. Barnen var värda ömmare vård än åldringar, "dårar och obotligt sjuka" eftersom de

197. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1753.

198. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1752.

199. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1753.

200. Edgren 2001, s. 87.

ingav ”hopp att kunna blifva nyttige medlemmar i thet allmänna”. Enligt den merkantilistiska uppfattningen var en stor folkmängd en källa till rikedom. Befolkningsproblemet blev också en av samtidens viktigaste frågor, något som även märks i den relativa ökningen av författningar på områden såsom närings- och fattigpolitik.²⁰¹ På motsvarande sätt har Eva Bergenlöv visat hur en merkantilistisk befolkningspolitik ledde till att omsorgen om barn artikulerades tydligare i det rättsliga materialet under 1700-talet.²⁰²

I 1766 års plakat väddar regenten till folket genom att hänvisa till att ”den vederstyggeliga egennyttan” också är en viktig fråga för riksdagen. Som kristna och rättsinniga medborgare vill man se att åhörarna enhälligt låter en anständig levnad, broderlig kärlek, vänskap och enighet ersätta yppighet och överflöd ”uti Eder enskilda hushållning”. Egennyttan beskrivs som en landsfördärlig osed och last som ”beklageligen ännu äro gängse i Landet”.²⁰³ Rädslan för befolkningsbrist under 1700-talet kan förklara varför dessa begrepp också fick en viktig funktion när överheten vände sig till folkflertalet via böndagsplakaten. Som Karin Johannisson poängterat kom samhällsnyttan med fysiokratismens intåg i den nationalekonomiska debatten att frikopplas från materiella intressen och nyttobegreppet i fortsättningen bli moraliskt.²⁰⁴ Att nyttan var en högsta prioritet under frihetstiden yttras i 1757 års plakat då det heter att dyrtid inte automatiskt kan eller ska skyllas på ”den Gode Guden”, utan att skulden är människans ”efterlåtenhet och missbruk”.²⁰⁵ När jorden under det förflutna året givit en rik skörd och bröd till överflöd ligger det nu på åhörarna själva, om de ”rätteligen viljen omgå” att fylla förråden för framtiden.²⁰⁶ Frågor om den enskildes hushållning och näringarnas utveckling får tillsammans med tidigare föreställningar en allt större betydelse under 1700-talets gång.²⁰⁷ ”Egennyttighet” är enligt plakaten en fördärlig last som hotar samhället:

Låten därför Edre Gärningar inbördes lysa av Tro och en sannskyldig Kärlek, som är rätta källan till alla Christeliga och Borgerliga Dygder, och varförutan Edert gemensamma Väststånd, varken uti Andelig eller Timmelig måtto, omöje-

201. Edgren 2001, s. 91. I Sverige utlyste även Vetenskapsakademien 1763 en tävling med frågan *Hwad kan wara orsaken, at sådan mycket Svenskt folk årligen flytter utur Landet? och genom hwad författningar det kan bäst förkommas*. Se Melkersson, 1997, s. 43.

202. Bergenlöv 2004, s. 426f.

203. Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1766.

204. Johannisson 1981, s. 129ff.

205. Kongl. Maj:ts placat 1 februari 1757.

206. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751.

207. Se även Melkersson 1997, s. 56f, Brohed 1973, s. 99, 111ff., 120f.

ligen står att vinnas: Bortlägggen all Sinnes bitterhet, avund och egennyttia med flere skadeliga Laster.²⁰⁸

Att gynna ”det allmännas bästa”, ”rikets gemensamma bästa” eller ”eder gemensamma bästa” ingår jämfört med tidigare som ett allt starkare uttryck vilket fogas till den redan existerande gärningsläran.²⁰⁹ Som Åsa Karlsson visat intog också begreppen ”allmännyttan” och ”egennyttan” en framskjuten plats i det kameralistiska tänkandet under enväldets tid. Med det allmänna bästa menades då ett tillstånd där det råde jämvikt mellan olika grupper och ingen part expanderade på någon annans bekostnad.²¹⁰ I de karolinska böndagsplakaten talade man främst om det syndafria levernet som skapade fred och lycksalighet, medan det nu mer gäller arbete och näringar. Att visa flit och sparsamhet beskrivs som en plikt och framställs som lika centralt för fosterlandets väl som kravet på ”innerlig bön” var under stormaktstiden, exempelvis:

havandes det kommit an på Eder själva, vad flit och idoghet I uti Edra sysslor och förrättningar visat, samt den Christeliga och förnuftiga sparsamheten, vilken I vid den Store Gudens ädla gåvors rätta bruk skyldige ären noga iakttaga.²¹¹

Nyttotänkandet gör även avtryck i bruket av andra folk som moraliska motbilder. Det är deras egennyttia som leder till torftighet, nöd och elände:

de där äro länders och folks vissa fördärv, högfärd, yppighet och köttslig vällust, tvedräkt, kärlekslöshet och *egennyttia*, hos många anses såsom lovlige seder och äro så käre vordne, att torftighet nöd och elände, som äntligen bliva slike lasters Naturliga påföljder [...] ²¹²

Det rör sig liksom tidigare om ett tydligt moraliserande tilltal, och liksom den karolinska inbyggaren har 1700-talets inbyggare att efterleva kardinaldygderna måttfullhet, rättrådighet och kärlek. Skillnaden är att dessa nu

208. Kongl. Maj:ts placat 4 Januari 1768. Man hänvisar i samma plakat fortfarande till ett förbundstänkande: ”Om I velen, att HERran skall vara Eder Gud, och I åter Hans Egendoms folk, så måste Edre hjärtan med de medfödde onda Lustar och Begärelser renas och förnyas till ett heligt och rättfärdigt leverne.”

209. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1752. Se även Kongl. Maj:ts placat 3 februari 1756, 20 januari 1758, 6 februari 1760, 3 februari 1764, 15 februari 1765, 9 januari 1766, 7 januari 1767, 4 januari 1768, 8 februari 1770, 8 januari 1772, 11 januari, 11 januari 1774, 10 januari 1775, 5 november 1776, 2 december 1778, 2 december 1779, 28 december 1780, 23 november 1785, 29 november 1788, 29 november 1791, 17 december 1792, 17 december 1793, 18 december 1794, 18 december 1798, 23 december 1799.

210. Karlsson 1994, s. 64.

211. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1750.

212. Kongl. Maj:ts placat 15 februari 1765.

tydligare ställs i samhällsnyttans tjänst än tidigare. Samtliga invånare i riket har en roll att spela i det omfattande program som kallas samhällsnyttan i plakaten. När föräldrarna uppfostrar sina barn måste de tänka på framtiden och när skörden slår fel får bonden inte skylla på Gud, utan med sparsamhet tänka på framtiden.

I några av plakaten framkommer ett närmast pietistiskt argumentationsätt som framförs med hänvisningar till ”det invärtes” betydelse. Ett gott samvete förknippas både med lydnad för lagen och önskan att tjäna allmännyttan. Det heter exempelvis i 1769 års plakat att ”en lätt och otvungen utövning av alla goda seder och borgerliga plikter” får följande konsekvenser:

Laglydnaden bliver då för Eder en hugnelig värkan av en invärtes samvetes drift; inbördes ren och oförfalskad nitälskan för dygd och ära upptändes uti Edre hjärtan, samt en brinnande hog och böjelse för varannans ej mindre gemensamma än enskilte väl varder hos Eder allmänt rådande. [...] vinläggen Eder om de plikter, som Gud och samvetet av Eder fordra.²¹³

Carola Nordbäck har också skiljt på hur olika samvetsdiskurser kommer till uttryck under 1700-talets första decennier. Hon identifierar ett ortodoxt och ett pietistiskt perspektiv. Skillnaden mellan dem beror delvis på utifrån vilka positioner de uttalas från. Det ortodoxa bruket handlade om ett ovanifrånperspektiv där samvetet var ett sätt att utöva makt och kontroll genom att knyta det till lydnad mot överheten, Gud, lagen etc., medan det pietistiska samvetet användes underifrån för att bryta mot kyrkolagen såsom en ”frihetens murbräcka”. En skillnad framkommer även i gudsförhållandet då det pietistiska samvetet reagerade starkare på syndiga tankar, medan det ortodoxa samvetet slumrade ganska rofyllt i sådana situationer, enligt Nordbäck.²¹⁴ Under frihetstiden ökar också tankekontrollen vilket visas av införandet av konventikelpakatet. Den religiösa och den världsliga makten kom därför att fortsätta sin symbios. Bekännelse tvånget stod kvar och kungamaktens främsta uppgift var att beskydda och bevara den evangeliska kyrkan.²¹⁵

Precis som dygden ställs i samhällets tjänst, handlar även hänvisningar till samvetet i högre utsträckning än tidigare om att vara en god medmänniska eller nyttig och sparsam medborgare under 1700-talet. Hänvisningar till ”edre samvetens vittnesbörd” eller att ”gå till Våre samveten” används då som ett argument för självransakan om huruvida individen är en nyttig samhällsmedlem. Det är dock ett ganska ovanligt argument i jämförelse

213. Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1769.

214. Nordbäck 2004, s. 140f.

215. Se Brohed 1973, s. 97, Normann 1948, s. 48ff.

med mer allmänna hänvisningar till bättringskravet, goda dygder eller nytta. Utifrån dessa texter är det därför inte självklart att kalla denna period för samvetets tidsålder som Nordbäck antyder.²¹⁶ Tanken om Guds allseende öga, typisk för den pietistiska fromheten framhålls i ytterst enstaka fall, exempelvis: ”för Herrans allseende öga är utom dess alls intet fördolt.”²¹⁷ Samvetet liknas också i regel vid begrepp som uppriktighet och hjärtats rannsakan.²¹⁸ Liksom under 1600-talet är gärningarna och individens roll i samhället fortfarande det centrala i förmaningarna. Dygdens motsats känns också på många sätt igen från ordflödena under 1600-talet, exempelvis:

[...] grova laster, egennyttan och girighet efter slem vinning, Guds gåvors missbruk igenom syndigt överflöd, yppighet och köttslig vållust, illvilja, ägg och tvedräkt, med flere Lands- och själa-fördärvande foster av en uppenbar okärlighet emot Gud, nästan och Fädernesland.²¹⁹

Uppräkningar av laster som dessa avtar dock med tiden för att istället ersätts med uppräkningar av goda dygder. Liksom tidigare beskrivs människans egoism och strävan efter överflöd som de mest fruktansvärda av lasterna gentemot samhället och gemenskapen. Egenkärleken är därför inte bara ett hot mot medmänniskan utan mot hela samhällsordningen. Det ekonomiska sammanbrottet i samband med stora nordiska krigets katastrof kan i hög grad förklara de återkommande kraven på nytta och sparsamhet fram till 1760-talet. Vad som sedan sker är att nyttokravet omformuleras till en bredare fråga om medborgerlighet.

Medborgaranda och ära

Den gustavianska tiden har beskrivits som en tid präglad av begreppsmässig innovation orsakad av tidens samhällsförändringar. År 1792 dyker exempelvis begreppet ”medelklass” upp i den samhällseliga diskussionen. Uttryck som ”medelstånd”, ”medel- och arbetarstånden”, ”medborgarflockar”,

216. För samtliga hänvisningar till ”samvetet”, se Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1727, 30 januari 1733, 27 januari 1735, 5 februari 1740, 5 februari 1748, 3 februari 1756, 1 februari 1757, 8 januari 1772, 10 januari 1775, 18 november 1777, 2 december 1778, 23 november 1785, 21 november 1786, 28 november 1787, 23 december 1799, 27 december 1802, 31 december 1804 (”det goda samvetets belöning”). För beteckningen ”samvetets tidsålder”, se Nordbäck 2004, s. 141.

217. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748.

218. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 17 februari 1765: ”Det åligger Eder härvid, att gå till Eder själva, och noga rannsaka Eder hjärtan och Eder vandel, om de i anseende till Edert förhållande emot Gud, äro så beskaffade, att I kunnen göra Eder hopp om hans ytterligare milda hjälp och Välsignelse”.

219. Kongl. Maj:ts placat 7 februari 1763.

”den mest upplysta classen af medborgare”, ”medborgarklass” och ”de lägre Folk-Classerna” visar hur man på det språkliga planet börjat konstruera en ny förståelse och en ny bild av samhället.²²⁰ 1700-talet innebar också förändringar av folkbegreppet. Mycket beroende på Rousseaus metafysiska upphöjelse av folket vars vilja det nu var politikens uppgift att förverkliga. Det har sagts att ”Befolkning”, ”folkstock” eller ”folkhop” var begrepp som först nu hörde ihop med staten.²²¹

Medborgarbegreppets historia visar att det tidigare varit ett relativt intetsägande begrepp för att först under frihetstiden bli ett politiskt laddat begrepp. Stöpt i en antikiserande form hyllades den äkta medborgaren som en nyttig samhällsmedlem som arbetade för fosterlandets bästa.²²² Men mot slutet av 1780-talet eller framför allt under det tidiga 1790-talet har begreppet, menar man, fått en alltmer radikaliserad och politiserad definition. Utifrån resonemang om ”frihetens och jämlikhetens medborgerlighet” fanns det en udd mot samhällssystemet i allmänhet och det politiska systemet i synnerhet, och för den självständige och politiserade medborgaren hade den absoluta kungamakten inget självklart berättigande.²²³ Med medborgarbegreppets ökade popularitet inom offentligheten var det därför, utifrån en retorisk synvinkel, viktigt att också statsledningen tillämpade detta. Enligt Mikael Alm kunde medborgarbegreppets positiva laddning inte negligeras av Gustav III. Det fanns därför ett behov för regenten att erövra medborgarbegreppet och foga det till den kungliga självbilden. Vid Gustav III:s tal till ständerna 1772 benämner han också sig själv som ”den förste medborgaren”.²²⁴

Med övergången till den gustavianska tiden kan man dock notera att ständerväldets medbroder försvinner som politiskt subjekt för att ersättas av undersåtar som möts vid riksdagarna. I 1789 års plakat sägs exempelvis att ”Våra församlade Undersåtare hava i råd och gärning lämnat Oss en styrka” och längre fram att ”under Våra omsorger för Riket have Vi av Våre Undersåtare erfarit den trohet och tillgivenhet, som alltid förbinda en välgörande Konung med ett gott Folk”.²²⁵ Det rör sig således återigen om undersåtar som samarbetar med kungen.

Ser man till medborgarbegreppet så knyts det till egenskaper som också var önskvärda för den karolinska undersåten. Vad som skiljer från tidigare

220. Melkersson 1997, s. 216.

221. Hettne, Sörlin, Östergård, 1998, s. 281.

222. Christensson 1996, s. 126f, Nordin 1996, s. 9–17, Nordin 2000, s. 338–342.

223. Christensson 1996, s. 136–150.

224. Alm 2002, s. 119.

225. Kongl. Maj:ts placat 4 december 1789.

är att kombinationen av nästankärlek och fosterländskhet närmast sammanstrålar i önskan om medborgarlighet. Fraser som förekom under frihetstiden går också att finna, som ”att den ene Medborgaren behöver den andras biträde”.²²⁶ I linje med vad som har noterats tidigare för denna period riktas också större uppmärksamhet mot att mer ingående förklara individens samhällsroller i böndagsplakaten. Det är också betydelsen av begreppen undersåte och medborgare som dessa utläggningar handlar om. Detta är särskilt tydligt i 1786 års plakat eftersom det består av två ovanligt långa utläggningar om vad som å ena sidan krävs av en ”god undersåte” och å andra sidan vad som krävs av en ”god medborgare”. När man förklarar vilka egenskaper en god medborgare skall vara bärare av inleder man med följande ord:

Av en god medborgare äskar Samfundet, att man icke blott lever för sitt eget gagn. Kärleken till Fäderneslandet, som ensamt gjort flera folkslags anseende och lycka, fordrar, att man uppriktigt söker befrämja den allmänna välfärden, och att man i sin kallelse söker ådagalägga en oförtruten nit och ett redligt uppsåt.²²⁷

Därefter fortsätter utläggningen genom en exemplifiering av hur den goda medborgaren bör betrakta sina uppgifter i samhället. Hustavians treståndslära brukas nu för första gången när man upprättar olika kategorier. I ”hushållsståndet” och i det allmänna umgänget skall den gode medborgaren som ”Man” visa tillgivenhet, som ”Far” visa ömhet och ge ungdomen en god fostran, som ”Släkting” se sina anhöriga förenade som vänner genom blodsbandet och därigenom visa välvilja, förtroende och kärlek, som ”Husbonde” betänka att den rikes välde över den fattige icke bör vara en trældom, ”ty de äro ock människor”. En god medborgare som ”Man”, bygger inte sin egen lycka på den andres fall, utan styrs av förnuft och av tidens seder. Därefter görs en lika lång utläggning av vad som fodras av en god undersåte. Definitionen inleds med följande karaktäristik:

Av en god Undersåte fordras, att han frambär inför en huld Konung, lydnad och undergivenhet, såsom ett tacksamhets offer och ett bevis av sin kärlek; att han söker kväva och upptrycka de oenighets frö, som aldrig burit annan frukt, än vanmakt och undergång; att han med noggranhet fullgör sin plikt, och nyttjar en förlänt makt, uti ett värdigare kall, till Lagarnas helgd, till rättvisa och ordnings handhavande; så att Rikets tjänst vårdas, i råd och gärning, med vett och mandom, med försiktighet och redlig vilja.²²⁸

226. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1784. Jämför med Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748.

227. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785.

228. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785.

Precis som definitionen av den gode medborgaren åskådliggörs idealtypen av den gode undersåten med olika exempel. I likhet med den gode medborgaren hämtas dessa från ståndslärans sfärer: I "Läroståndet" strävar den gode undersåten efter att ära Gud och leva som han lär; I "Näringsståndet" förenar han det allmännas bästa med egen skälig vinning och använder inte sin förmögenhet till att tävla i yppighet utan till att öka välståndet. Detta utgör en stats rikedom, menar man. Definitionen av den gustavianska undersåten anspelar också på den traditionella rollen genom att en sådan visar lydnad inför överheten, är en försvarare av samhällsordningen, är plikt-trogen, värdig, följer lagarna, är rättvis och tänker på sitt rikets bästa "i råd och gerningar, med vett och mandom, med försiktighet och redlig vilja". Medan medborgarna beskrivs som en person vilken är den sammanhållande länken för samhällets mer horisontella relationer, uppges undersåten vara utrustad med liknande egenskaper fast i en mer politisk mening. Jämfört med 1600-talets undersåte är 1700-talets medborgare och undersåtar också uttryckligen omtalade som män, inte kvinnor.

Vad som är intressant är som framgått bruket av medborgarbegreppet. Som Mikael Alm menar var begreppet särskilt problematiskt för Gustav III. En språklig strategi utarbetades därför så att medborgarretoriken dels underordnades den mer traditionellt paternalistiska retoriken, dels genom att ingen markant motsättning skapades mellan begreppen medborgare och undersåte, utan att de används mer eller mindre synonymt. För det tredje användes medborgarbegreppet inte exklusivt för att beskriva de mer välbesuttna i samhället. Sammantaget tolkar Alm denna ambivalens som ett försök från kungens sida att erövra medborgarbegreppet och samtidigt upprätthålla den hierarkiska relationen gentemot folket.²²⁹

Alms resonemang stämmer på flera punkter. Som det framgår av ovanstående definition av medborgarbegreppet laddas det med den antika uppfattningen av medborgaren som en nyttig samhällsvara som i sin civila gärning troget arbetade för fosterlandets väl.²³⁰ Ser man till definitionen av undersåtebegreppet är det tydligt att man anknyter till begreppets användning under 1600-talet med dess anspelning på åhörarens politiska rättigheter/lydnad och skyldigheter. Det som däremot skiljer min analys av böndagsplakaten från Alms resultat är att begreppen inte beskrivs som synonyma med varandra, utan att medborgaren kopplas till samhällsfären och undersåten kopplas till staten. Det intressanta med detta är också att stat och samhälle föreställs som två separata sfärer, vilket skiljer sig från tidigare

229. Alm 2002, s. 120f.

230. Christensson 1996, s. 127f. 1762 predikar exempelvis överhovpredikanten Gabriel Rosén på temat: "En medborgares löfte inför Gud att bevisa Kärlek emot Fäderneslandet".

sociala föreställningar som utgick från riket. Vad som är lika intressant är att frihetstidens riksdagsaktiva ”medbroder” inte alls förekommer i de gustavianska böndagsplakaten. Detta begrepp bör ha varit minst lika laddat som medborgarbegreppet eftersom det var direkt knutet till riksdagen och endast svagt till kungamakten.²³¹ Därför är det å ena sidan tänkbart att ett större hot upplevdes komma från medbrodern, snarare än från medborgaren, men å andra sidan kan det frihetstida medbroderbegreppet ha upplevts negativt av allmogen som önskade en stark kungamakt under frihetstiden. Detta kan också förklara varför undersåtebegreppet fortfarande spelar en viktig roll i retoriken. Det sena 1700-talet präglas dock inte enbart av politiska spänningar knutna till frågan om politisk representation utan även av sociala spänningar som medverkade till vidgade sociala klyftor. Detta var särskilt tydligt i städerna där den nya handelskapitalismen och penningpolitiken fick förödande sociala konsekvenser.²³² Hänvisningar till medborgaranda i den patriotiska tappningen behöver därför inte bara handla om en språklig strategi eller ett retoriskt grepp för att möta den revolutionära vågen, utan kan också knytas till försök att bemöta en vidgande social klyfta.

Definitionerna av undersåte och medborgare från 1786 års plakat är åtminstone gällande fram till 1800 års böndagsplakat. Undersåten betecknar relationen mellan stat och folk, som en ”förening med Oss och emellan sig” och medborgarbegreppet betecknar en social och samhällelig dimension (”medborgerlig kärlek”) som ”mer och mer styrker” samfundsbanden.²³³ Undersåten är trogen, medan medborgaren är redig och nyttig.²³⁴ Samtidigt är både undersåten och medborgaren inordnad i en hierarkisk relation: ”de heliga band som knutits mellan överhet och undersåtare lägger grunden för alla medborgerliga dygder” sägs det exempelvis i 1797 års brev.²³⁵ Eller att: ”där söka Överhet och Undersåtare ett och samma mål, inbördes sällhet och allmänt bästa [...] Icke blott egen, utan allmän fördel är Medborgares ögnamärke”.²³⁶ Kombinationen av begreppen är också tydlig i 1799 års brev då det heter att det är ”Edra skyldigheter såsom Undersåtare, Medborgare och Inbyggare att ett gemensamt Fädernesland troget uppfyllas”.²³⁷ I samma brev går det också att finna en kortare variant av definitionen på en god

231. I två böndagsplakat förekommer det men liknas vid kärleken till nästan, Kongl. Maj:ts placat 17 december 1795: ”såsom rätte Christne kunne I säkrast uppfylla Edra plikter emot Eder Överhet och Edra Medbröder”. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1804.

232. Behre 1994, s. 226f. Se Winberg 1975.

233. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1791.

234. Kongl. Maj:ts placat 20 december 1796.

235. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1797.

236. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1799.

237. Kongl. Maj:ts placat 23 december 1799.

undersåte och en god medborgare än den som anges i 1786 års plakat. Skillnaden är att tilltalet inte styrs efter begreppen undersåtar eller medborgare, utan från "Av Eder, I Lärare", ämbetsmän, föräldrar respektive husfäder.²³⁸

Vad som kan noteras är att det är först vid 1700-talets slut som Hustavlans treståndslära explicit görs gällande i dessa texter och inte på 1600-talet som det brukar nämnas. Tidsmässigt överensstämmer detta med Daniel Lindmarks tes om att Hustavlans kunskapsstoff fick en ökad betydelse för den sociala kontrollen i folkundervisningen under 1700-talets senare del. Detta sker även samtidigt som det sker en förstärkning av patriarkalismen i synen på hushållsståndet.²³⁹ En annan intressant skillnad gentemot 1600-talets sätt att tala till befolkningen är att man nu önskar att förklara och gestalta människan som en aktiv och självstyrd samhällsvarelse. Nya idéer prövas därför för att gestalta "samhället" och man ser detta som en viktiga arena för att garantera sammanhållningen i riket och mellan människor.

Dygd och frivillig lydnad

Ett "problem" som vidareförs från frihetstiden är frågan hur den "nya" medborgarandan skall kunna levandegöras och motiveras på frivillighetens grund. Hänvisningar till dygden tycks vara receptet, men nu gäller närmast en omvänd pedagogik jämfört med 1600-talets utgångspunkt i förgängelsetematiken. Ser man exempelvis på det svar som anges 1784 i synen på en "nyttig medlem" av samhället, så anges gudsfruktan och en "högaktning för dygden, som hedrar medborgerligheten".²⁴⁰ Dygd och medborgaranda beskrivs som beroende av varandra. I flera fall uppehåller man sig också vid frågan om sammanhållningen i samhället, exempelvis då det hänvisas till "otvungen Laglydnad" eller till en "glad och frivillig" inställning till "Borgerliga plikter":

[...] bägge delarna oskiljaktigt åtföljer, tillika upptränd, så visa sig ock sedermera ofelbart de härligaste följer därav uti välartade seder, en ärbar och dygdig vandel, *otvungen Laglydnad*, måttlighet uti levnadssätt samt uppriktig inbördes kärlek

238. Kongl. Maj:ts placat 20 december 1796. När Gustav IV Adolf påkallar vad som krävs av en god förälder rör det sig om barnuppfostran, att "I uppfostran Edra Barn i dygd och Gudsfruktan, till trogne Undersåtare, redlige och nyttige Medborgare". Bara det, menar regenten, kan berika åhörarnas framtid med sällhet och lycka och lämna ett kärt minne till de efterkommande. Se även Kongl. Maj:ts placat 16 december 1797, 23 december 1801.

239. Lindmark 1993, s. 65–69, 94f. Detta kan också knytas till de civiliseringsteorier som ser förändringar i kontrollsystemen från yttre restriktioner och regler till inifrånstyrning och internalisering av de för samhället önskvärda normerna. Se exempelvis Elias 1989, Foucault 2001.

240. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1784.

och samdräktighet: följer, som, enligt alla tiders erfarenhet, endast förmå bereda och stadga Rikens och Staters sannfärdiga lycka, sällhet och vältrevnad.²⁴¹

Det är ifrån detta Förenings-Band, som ej allenast alla Andliga förmoner Eder tillflyta, utan ock det rena hjärtats och viljans böjelser uppkomma, som, jämte det de stadga en varaktig sinnes ro och sällhet, även hos Eder bereda en *glad och frivillig* hog till fullgörande av alla både Christeliga och Borgerliga plikter. [...] Låten ock därjämte den allmänna kärleks-Lag, som bör förena allas Eder hjärtan till en inbördes vänskap, mildhet och försonlighet, hädanefter alltid så styras Edre förhållanden, Edre umgängen, Eder sammanlevnad.²⁴²

Liksom tidigare citerade exempel är dessa intressanta med hänsyn till frågan om hur människans sociala tillvaro gestaltas och förklaras i dessa texter. Ovanstående exempel handlar inte som tidigare om laglydnad, enighet i religionen och rätt handlande, utan nu är fokus riktat mot det osynliga band som förenar alla människor med varandra och som gör att ett samhälle kan uppstå. Jämfört med 1600-talet är Guds roll otydligare i konstruktionen av en moralisk ordning. Den gustavianska samhällsmorale framkommer genom benämningar som "Förenings-Band" och "Kärleks-Lag". En omskrivning märks även genom att tidigare hänvisningar till behovet att värna välfärd och frid övergår till att handla om bevarandet av det politiska eller samhällseliga lugnet. Denna förändring äger också rum under andra hälften av 1700-talet och i synnerhet efter franska revolutionen. Egenskaper som trohet, givmildhet och förmågan att bevara sinnesfriden och att vara uppmärksam anges som viktiga ideal, medan avvägar från idealet är kallsinighet mot fosterlandet, egennytta, högmod och stridslystnad. Dygdens motiv är liksom tidigare ett centralt tema men formuleras inte längre genom att påminna om alltings förgänglighet eller i den tidigare mer teologiska språkdräkten. 1787 års brev är ett talande exempel där dygdens belöning istället avhandlas. Det sägs där att när människans "böjelser underläggs förnuftets välde":

Då knyter kärleken de föreningsband, som utgöra samfundets bestånd: då bliver åtrån till äran en uppmuntran till ädelmodiga gärningar; då gör fruktan försiktighet; vinningslystnaden hushållning; hoppet, tålmod och ömhet medlidande. Men då begären icke visligen styras, leda de åter till tusen avvägar²⁴³

241. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1774.

242. Kongl. Maj:ts placat 10 januari 1775.

243. Kongl. Maj:ts placat 28 november 1787.

Det centrala ovan är att å ena sidan lyfta fram det goda med ”ädelmodiga gärningar” men å andra sidan, och det viktigaste, att uppvisa dygdens belöning och att inte låta sig styras av begären. Denna pedagogik var typisk för upplysnings-teologin. Enligt denna handlade det om att förmedla tanken om att människan måste ha en fri vilja för att utöva dygd och därigenom få den belöning som den dygderike självklart bör få.^{244a} Nedanstående stycke från 1769 års plakat ger en bild av hur man resonerar kring behovet av en frivillig lydnad, om hur man genom gudsfruktan skall uppnå en ”otvungen utövning av alla goda seder”:

Den läran kan aldrig för ofta yrkas och uti Edre sinnen intryckas, huru den Store Gudens sanna dyrkan ej allenast bereder Eder evig välfärd, utan ock lägger den rätta grundvalen till Eder timmliga lycksalighet, emedan densamma även alstrar *en lätt och otvungen utövning av alla goda seder och Borgerliga plikter*. Laglydnaden bliver då för Eder en hugnelig värkan av en invärtes samvetes drift; inbördes ren och oförfalskad nitälskan för dygd och ära upptändes uti Edre hjärtan, samt en brinnande hog och böjelse för varannans ej mindre gemensamma än enskilte väl varder hos Eder allmänt rådande.^{244b}

Alternativet är oreda och fördärv. Jämfört med 1600-talet konstaterades det inte heller att människan var mer benägen att göra det onda istället för det goda. Liksom tidigare beskrivs däremot livet utifrån metaforen om en vandring på dygdens väg, där det ”gäller att vandra varligt”.²⁴⁵ Skillnaden från tidigare är dock att handledningen från överheten inte är lika bestämd, eftersom det nu heter att individen måste lära sig att gå själv. Om bara människan odlar medborgerliga dygder i en förnuftig anda och med kärlek till Gud så skall det gå bra. Den grundsyn som säger att människan måste välja det goda själv tycks också medverka till den stora betoningen på en rätt uppfostran. Jämfört med 1600-talet står inte Förbundet eller åhörarnas ”syndfullhet” i fokus, utan det är bristen på dygderika medborgare som utgör hotet mot ”Samfund-bandet”. Exempelvis:

Allmänna sederna förfalla i en löslighet, som i sin natur oskäligen, i sitt anseende oordentligt, är i sina följder så mycket vådligare, som den genast verkar på Samfundsbandet, försvagar aktningen för Lagar, lydnaden för Överheten, kärleken mellan bröder, och den dyrbara känslan av Fosterjord och Fädernesland.²⁴⁶

Frågan om sedernas förfall var också ett tema i riksdagsdebatterna. Utifrån riksdagsdebatterna 1786–1800 har exempelvis Bertil Rehnberg klarlagt hur

244a. Om ”dygdens belöning” se Leufvén 1926, s. 47.

244b. Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1769.

245. Kongl. Maj:ts placat 21 november 1786.

246. Kongl. Maj:ts placat 4 december 1789.

prästerståndet övergått från att upprätthålla religionens enhet och sedernas renhet med kyrkotukt och censur, till att förespråka en förbättrad folkundervisning som lösning på problemen med religionens och dygdens ställning i folkets liv. 1789 års riksdag kan beskrivas som en brytpunkt för denna nya attityd.²⁴⁷ Införandet av tolerans och humanitet i religionsfrihets- och strafflagstiftningsdebatterna från 1770-talet utgör också en viktig bakgrund till dessa förändringar.²⁴⁸ Den allmänna debatten om bildning och utbildning i samhället uppmärksammas även i böndagsplakaten i början av 1800-talet. Liksom under frihetstiden ber man föräldrarna att vända sig mot sina barn: ”Undervisa Edra barn i dessa tänkesätt och övningar”, därigenom gynnas trohet, nit och plikter gentemot överhet och medbröder. Från fäderna menar man att barnen skall inhämta dygder såsom gudsfruktan, redlighet och fromhet.²⁴⁹ Som Daniel Lindmark visat var det också en allmänt utbredd uppfattning kring sekelskiftet 1800 att religionsundervisningen var nyttig för samhället.²⁵⁰

Liksom under frihetstiden är också temat kring nyttan fortfarande viktigt under den gustavianska perioden (1772–1809). I ett antal plakat fram till sekelskiftet 1800 går det att finna utläggningar om vikten av en rätt ”hushållning”, ”nyttä” och ”sparsamhet” vid sidan av den stora betoningen på medborgerlighet.²⁵¹ Samtidigt medverkar detta till olika kommentarer, exempelvis av slaget: ”Erfarenheten intygar även hur frikostigheten tillskapar lättingar, och att ju ymnigare almosor blivit utdelade, ju mera haver tiggare-hopen tilltagit”.²⁵² Det är också tydligt att religionen allt mer blir en fråga för individens inre då förbundstänkandet som förekom under stormaktstiden och frihetstiden inte längre används i samma grad. Religionens främsta funktion förklaras i många fall vara att den utgör grunden för en gemensam moral, såsom ”en evigt gällande lag” vilken ger moralen en legitimitet. Fromhet med måtta påkallas även under gustaviansk tid: ”Vantro och övertro är båda lika skadliga ytterligheter” menar man, och individen bör inte äga ett ”skrämt samvete”. Det samvetsbegrepp som plakaten refererar till rör i huvudsak individens sinnestillstånd, hennes själsliga hälsa, och för att ”bevara sinnets frid” bör individen i första hand utföra goda gärningar. Uppmaningarna riktas till var och en och handlar om att ”pröva Edra uppsåt, Edra gärningar och Edra samveten”.²⁵³ Självbehärskning, inre

247. Rehnberg 1966.

248. Brohed 1973, s. 121.

249. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1804.

250. Lindmark 1993, s. 14f.

251. Kongl. Maj:ts placat 31 oktober 1775, 5 november 1776, 18 november, 2 december 1778, 1784, 23 november 1785, 28 november 1787, 18 december 1798.

252. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1784.

253. Kongl. Maj:ts placat 21 november 1786.

rannsakan och självkontroll blir med andra ord viktiga instrument för att försöka få individen att självmant inte avgränsa sig i ”en sorglös kallsinnighet emot Fosterlandet, eller en överdriven nitälskan för egen avsikt”. Detta skiljer sig samtidigt från både det pietistiska och det ortodoxa samvetsbegrepp från det tidiga 1700-talet som Carola Nordbäck undersökt.²⁵⁴ Det handlar inte om ett samvetsargument som så mycket påkallar lydnad mot överheten, Gud eller lagen, utan snarare skall motivera individen att utföra goda gärningar. Hur viktigt man ansåg att ett rent samvete var framgår av följande långa och förklarande stycke från 1785 års plakat som handlar om en ”lycklig sammanlevnad”:

Hur ljuvligt och hederligt är det icke, att äga ett gott namn och ett fredat samvete! Att icke uppoffra åt en ostyrig böjelse sitt eget lugn och en invärtes tillfredsställelse; att icke samla rikedomar med en hemlig förebråelse; att icke igenom en illa avpassad hushållning eller av snålhet, spara sin skatt och slösa med sitt värde och anseende; att icke fika efter vällusten och möta ångern; att icke låna en inbillad och falsk heder, endast av sin lycka; utan genom ädelmod och vackra gärningar förlänga det liv, den dygdige och rättsinte lever, hos en tacksam eftervärld.

Rättvis och öm emot sig själv, kräver också människo-kärleken att man med mildhet och medlidande omfattar sin nästa. Ett inbördes förtroende bröder emellan, gör en glad och lyckelig sammanlevnad. Då skyddar den mäktige den värnlösa oskulden; då lättar den starke de svagas bördor; då förekommer den rike det fattigas böner; då skonar den upplyste den enfaldiga och fromma för förgelse, och den välgörande avtorkar de bedrövades tårar; då bliver tacksamhet icke rarare och mera sällsynt än välgärningen; tjänstaktighet och erkänsla icke en skuld, den man trögt betalar.²⁵⁵

Som det framgår används också samvetsargumentet annorlunda jämfört med 1600- och det tidigare 1700-talets bruk, och i likhet med tidigare noteringar vänder man sig till ”bröder”, dvs. männen. Det handlar efter hand alltmer om att visa dygdens belöning, om att uppnå ett fredat samvete och att äga en ”invärtes tillfredsställelse”. Bengt Sandin har också pekat på att tonvikten vid denna tid övergick till en internalisering av normer och värderingar framför ”yttre underkastelse och disciplinering”.²⁵⁶ Från 1600-

254. Nordbäck 2004, s. 140f.

255. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1785.

256. Sandin 1986, s. 211. Det fokus som läggs på den ”sociala frågan” har knutits till problem som folkköning, hemmansklyvning och begynnande industrialisering och urbanisering medförde. Farhågor för revolutionära strömningar har även lyfts fram som orsak till denna förändring.

talets förmaningar känner man å andra sidan igen den stora vikt som läggs vid rättfärdighet och rättvisa i denna moraliska ordning motiverad utifrån frivillighetens grund. Orsaken till talet om en medborgerlighet istället för åhörarnas lydnaplikt kan också sökas i att synen på statens roll förändrades och att samhället alltmer ansågs självreglerande (vilket även gällde i fråga om exempelvis näringslagstiftningen). Den forne undersåten skulle därmed bli en aktiv individ – en medborgare – som inte längre ansågs underordnad helhetens krav.²⁵⁷ Betoningen på ett rent samvete, ett förhöjt förnuft och ett nyttotänkande utgör enligt plakaten grunden för den inre självkontroll som man menar gör att individen självmant kan bidra till byggandet av ett medborgarsamhälle. Individens relation till staten är samtidigt formulerad enligt den patriarkala terminologin, exempelvis:

En oskrymtad vördnad och tillgivenhet för sin Konung, Lagarnes villige åtydnad, och en oförfalskad kärlek för Fäderneslandet; äro de egenskaper, som böra förvärva Eder Överhetens ynnest och välvilja, Lagarnas hägn och en rättighet till Medborgares aktning och förtroende. Den som härutinnan söker sin ära och tillfredsställelse, i akt tager gärna sina skyldigheter, och vårdar med omsorg sitt anförtrodde Kall och Embete. Han ombeflitar sig i vad Stånd och på vad ställe han ock är satt, att i sin mån bidra till allmänna välfärden. Han låter icke förleda sig av egen avsigt och en otämd ärelystnad; han älskar ordning och skick, som befrämjar lugn och säkerhet, och långt ifrån att öka ett hemligt missnöje, återkallar han snarare den förförde på ärans och sanningens väg.²⁵⁸

Kraven på ”Statens medlemmar” låter i hög grad likadana under 1800-talets första hälft. Någon större skillnad märks inte trots införandet av 1809 års regeringsform vilken representerade en mer sekulariserad statsuppfattning som innebar att den starka kopplingen mellan bekännelseplikt och medborgarskap minskade. År 1809 försvann därför paragrafen om att enighet i religionen och den rätta gudstjänsten utgjorde den första och kraftigaste grundvalen för ett ”lovligt, samdräktigt och varaktigt” regemente.²⁵⁹ Vid 1800-talets början fortsätter ändå i hög grad hänvisningar till och samman-skrivningar av begreppen ”borgerliga lagar”, ”samhälle”, ”fädernesland” och ”religion”.²⁶⁰ Och liksom tidigare efterfrågas fosterlandskärlek, med-

257. Melkersson 1997, s. 96ff., 10ff., III–150.

258. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1779.

259. Se Brohed 1973, s. 97, Normann 1948, s. 48ff.

260. Se Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1811, 16 december 1812, 3 november 1813, 15 december 1814, 5 december 1815, 12 november 1817, 16 december 1818, 16 december 1820, 1 december 1821, 26 november 1823, 14 december 1826, 19 december 1827, 31 december 1828, 12 december 1829, 8 januari 1831.

borgaranda, vördnad inför överhet och lagar, samt att var och en främjar utvecklingen av alla "husliga och borgerliga dygder". Dessa värden och medborgerliga dygder förklarar man vara ett "borgerligt Samhälles säkraste grundval".²⁶¹ Stat och kristendom beskrivs därför fortfarande som det borgerliga samhällets viktigaste grundpelare. Detta faktum förklaras särskilt ingående i 1842 års plakat:

Ty endast den är god medborgare i detta ords rätta och fulla bemärkelse, endast den kan fullkomligt uppfylla sina plikter emot Fäderneslandet, som i hela sin verksamhet är ledd av kärleken till Gud och vördnaden till Hans heliga vilja. Denna av Evangelii anda närda christna sinnesförfattning är den rätta källa till alla medborgerliga dygder: ur denna källa härflyter den äkta och rena kärleken till Fäderneslandet, den orubbliga troheten mot Överheten, den samvetsgranna lydnaden för Lagarna, sedernas renhet, arbetsamhet, måttlighet, endrägt och ömsesidig välvilja mellan Samhällets medlemmar. [...] Det är därföre ock en sanning, vilken ej nog ofta kan upprepas, att ren, oskrymtad Gudsfruktan är allt mänskligt Samhälles rätta livskraft, och därmed tillika den enda säkra grundvalen för varje Stats och varje Folks varaktiga välfärd.²⁶²

På detta vis både beskrivs, föreställs och förklaras individens roll i samhällsgemenskapen i flera böndagsplakat från mitten av 1700-talet till första hälften av 1800-talet. Skillnaden jämfört med tidigare är att medborgerligheten beskrivs i termer av en religiös kallelse och att lydnaden skall baseras på frivillighetens grund. Den viktigaste förändringen från 1600-talet är framför allt att man talar om samhället, och att man låter detta ord beteckna en social arena där medborgare skall agera som fria och samvetsgranna aktörer och därmed bidra till enhet och god sämja i riket. Betoningen på en kristlig medborgerlighet som individens främsta mål för att främja samhällets sammanhållning är en följd av den omskrivningsprocess som sker under 1700-talets gång. Detta visar att upplysningen i Sverige innebär att kristna värderingar sammanskrivs med medborgarbegreppet i syfte att förstärka detta. Processen kan beskrivas som en övergång från en föreställning som beskriver hur Herren med fast blick vakar över fäderneslandet och med olika tecken tillrättavisar sitt folk, till en idé där ansvaret allt mer skjuts över på medborgarens förmåga till ett dygdigt leverne. Upplysningens samhällsyn och krav på rena samveten hos medborgarna förmedlas därför, men på ett auktoritärt sätt i böndagsplakaten.

Utifrån Taylors perspektiv kan man säga att denna period visar hur en ny

261. Kongl. Maj:ts placat 30 november 1840.

262. Kongl. Maj:ts placat 3 december 1842. Se även Kongl. Maj:ts placat 27 december 1833, 30 november 1840, 28 december 1844.

social teori får motivera samhällets moraliska ordning. Det är inte längre furstens suveränitet och undersåtarnas lojalitet som sägs vara ordningens garant, utan det är nu medborgarnas frivilliga dygder och undersåtarnas överenskommelse med staten eller fursten som upprätthåller enheten. Ett helt nytt begrepp har införts i den sociala föreställningen, ett samhälle eller ett samfund, där medborgare frivilligt skall medverka till att upprätthålla ordningen. I det följande är syftet att analysera på vilka sätt denna förändring påverkar hur samhället beskrivs som en föreställd gemenskap. Men först skall även kontinuiteten med 1600-talets gemenskapsskapande retorik exemplifieras.

Fäderneslandet mellan gammalt och nytt

Fäderneslandet är icke där ett tomt ord utan betydelse för tanken, utan kraft för hjärtat; det är en Mor, till vars sköte alla tävla att kunna nedlägga så väl förstlingen av sina krafter, som deras mogna frukt, vars trogna vård med tacksamhet ihogkommes av alla, och utom vars välsignelse ingen tror sig kunna leva lycklig, eller dö med ära. Ingen ädel känsla är där främmande, ingen dygd omöjlig att utöva ädelmodet, som åt sina medbröder unnar allt utom förtroendet av sina uppoffringar; Försonligheten, som låter hämndens moln bortsmälta i tårar; Saktmodet, som avvärjar förtryckaren och räcker segrens palm åt den värnlöse; Tålmodet, som ler med återhållen gråt och avbidar den sena aftonstundens lön; med ett ord, alla de älskvärda egenskaper, som antingen förljuva sammanlevnaden eller upphöja människan till känslan av sitt värde, sin bestämmelse och sina plikter, alla dessa finnas hos ett samfund, som fruktar Gud, och bliva för det samma lika så många källor till allmän och enskild lycksalighet.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 21 DECEMBER 1803

Under 1700-talets andra hälft utvecklas nya argumentationsmönster för att gestalta en föreställd gemenskap i plakaten. Ovanstående exempel kan visa detta genom att en offertanke knyts till fäderneslandet och att denna kopplas till ädla män i första hand. "Fäderneslandet" liknas i sin tur vid en kvinna som inte bara är i behov av "uppoffringar" från sina "medbröder" eller fäderneslandets söner, utan även "försonlighet", "saktmod" och "tålmod". Efterlevs alla dessa egenskaper kan sammanlevnaden "förljuvas" mellan människor och därtill gynna "allmän och enskild lycksalighet". Denna metaforik ligger i linje med de förskjutningar som tidigare noterats i talet om ett "borgerligt samhälle" och "medborgaranda". Det intressanta är att egenskaper som fosterlandskärlek, ädelmod och medborgaranda beskrivs som specifikt manliga attribut. Parallellt med utvecklandet av en mer

manlig vokabulär, eller ett nytt och förstärkt patriarkalt tilltal, markeras även rikets självständighet och oberoende allt mer. I det följande skall denna omskrivning av den sociala föreställningen diskuteras.

Som visats har en form av kontrakt med Gud och kungamakt spelat rollen som övergripande ram för sammanhållningen i riket allt sedan den karolinska tiden, och utifrån denna modell tecknades rikets invånare – kvinnor och män, gamla och unga, hög och låg, kung och folk – som en kämpande, lidande och i slutändan lycklig gemenskap. I retoriken hyllades gärna det egna fäderneslandet som ett kärt och i relation till andra länder alltid gynnat land. Denna dramaturgi förändras inte under 1700-talet. I betraktelserna över det gångna året samsas ofta dramatiska skildringar av dyrtid och elände med bilder av trygghet och lycka. En återkommande poäng är också att det egna landets lycka alltid är osäker, och att de olyckor som slår mot andra därför lika lätt kan drabba det egna landet. De olika exempel som anges och den dialektik som utvecklas mellan goda och dåliga tider följer också mallen för den klassiska retorikens genre, *genus deliberativum*, där målet var att uppvisa det rätta vägvalet. Lojaliteten till riket framställs i religiösa termer där exempelvis fosterlandskärlek var en plikt jämbördig med kärleken till Gud och till nästan.

Särskilt intressanta inslag i böndagsplakatens kontrastfulla retorik är de infogade lyckolandsföreställningarna. Dessa kan man ofta finna mitt i den ödesmättade dramatiken och med funktionen att bilda skarpa kontraster till den ofta oroliga samtidsskildringen. I många fall används de som jämförelser mellan Sverige och andra länder där Sverige alltid är lyckolandet. Men lika vanliga är historiska återblickar över det egna tillståndet där man glädjs över freden, de goda skördarna och arbetet i riksdagen. Dessa gestaltningar är utan tvekan de främsta uttrycken för gemenskapsskapande i dessa texter och tyder på seriösa försök från statsmakten att skapa en känsla av ömsesidighet samt förankra sin auktoritet i sin egen välvilja. Den retoriska strategin kan beskrivas som ett försök att skapa en uppförstorad intimitet som känslomässigt kan binda åhörarnas sak till statens.

Även om dessa berättande partier endast genomgår mindre förändringar under 1700-talet går det att finna uttryck för en tidsanda, eller snarare en önskad ny tidsanda. Jämför man exempelvis det frihetstida lyckolandet med den gustavianska varianten är likheterna å ena sidan markanta, och även med det karolinska lyckolandet. Givna teman är freden, riksdagarna, skörden och näringarna. Vid en närmare betraktelse framkommer dock å andra sidan intressanta nyanskillnader, exempelvis att arbetet i riksdagen gärna får extra uppmärksamhet under frihetstiden medan begrepp som säkerhet, plikt, lag, flit och medborgerlighet lyfts fram i det gustavianska idealtillståndet. Detta framgår exempelvis av 1770 respektive 1778 års brev:

Inga smittosamma sjukdomar hava förtärt styrkan i Riks-kroppen, och förvandlat våra grifte-backar till samlings-platser för Landets Inbyggare. Ingen utländsk fiende har oroat våra gränser. Vi have i fred och säkerhet skördat jordens gröda i ymnigt mått uti de flesta Provinser under det Vi långt ifrån åskådat den förödelse och jämmer, som Krig och örlig, uppror och tvedräkt hava med sig, och, så framt Vi, av andra Folkslags öde vilje taga oss en billig åtvarning för söndring och parti, och i stället med ense hjärtan befrämja de mått och steg, som Rikets nyss församlade Ständer uppgivit till avhjälpande av varjehanda i Riket sig företedde oredor och besvärligheter, är för Oss all anledning att hoppas, det de vidtagna Författningar, till näringarnas uppkomst och Handelns befrämjande lära, under Den Högstas välsignelse, än vidare hava en önskelig framgång.²⁶³

Uti fredens lugn skörden I fredens frukter; frihet och säkerhet är var mans egendom, som lyder sin plikt, och icke söndersliter Samfundets band; Ett inbördes förtroende och en medborgerlig anda haver vid ett allmänt Riksmöte börjat mer och mer att upplivas, då det allmänna bästa bliver ansett för den yppersta Lag; Landet hava blivit välsignat med Korn och Kärna, och den flitige haver icke ångrat sin möda; Bröd och uppehälle tryter icke den torftige, som mera blyges en skamlig lättja, än en oförtjänt fattigdom; De nödlidande förgås icke av hunger, och det hedrar tidevarvet, att man delar sin välmåga och sin glädje med de uslaste av sina Medbröder; Ingen härjande farsot haver ödelagt Våra Städer, och bortryckt landets ungdom i sin halva ålder; Och uti oräknelig måtto haver den Nådefulle Guden ibland Oss bevisat sin makt och godhet.²⁶⁴

Trots det korta avståndet i tid visar ovanstående exempel att det är rimligt att tala om frihetstiden och den gustavianska tiden som två olika politiska regimer som använder olika språkbruk eller begrepp. Vad som definierar den goda gemenskapen i dessa återblickar handlar fortfarande om frihet, politisk stabilitet och materiell trygghet. Det nya synsättet på religionen inverkar däremot inte i någon högre utsträckning på de idealiserade lyckolandsföreställningarna. Här gäller fortfarande det gamla upplägget där Herrens välsignelse över landet är grundtemat. I 1745 års plakat konstateras det exempelvis att "Det kan väl intet land vara till under solen, om vilket den gode Guden Sig så nådeligen, som om Vårt Rike vårda låtit".²⁶⁵

Som framgått ges även ekonomiska och politiska frågor en stärkt roll i

263. Kongl. Maj:ts placat 8 februari 1770.

264. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1778.

265. Kongl. Maj:ts placat 21 januari 1745. Se även Kongl. Maj:ts placat 23 januari 1722, 12 februari 1723, 13 februari 1724, 17 februari 1726, 16 februari 1727, 22 februari 1728, 21 januari 1729, 26 januari 1730, 8 februari, 17 januari 1732, 27 januari 1735, 28 januari 1736, 17 januari 1739, 5 februari 1740, 28 januari 1741, 21 januari 1746, 27 januari 1747, 5 februari 1748, 31 januari 1749, 29 januari 1750, 29 januari 1751 etc.

1700-talets gemenskapsretorik, och i ett flertal plakat betonas, som visats, vikten av en rätt "hushållning", "nytta" och "sparsamhet".²⁶⁶ Kopplingen till 1700-talets merkantilistiska samhällsvision var därför tydlig. Grundstegen i denna var klimatets gynnsamhet, ousinliga naturtillgångar, samt föreställningen om ett idogt och "alvorsomt" folk, skolat i den lutherska statskyrkans lära.²⁶⁷ I 1700-talets merkantilistiska litteratur går det även att finna en fortsättning på Rudbecks föreställning om Sverige som *vagina gentium*, folkens sköte och utgångspunkt. Som Karin Johannisson menar förenades det utvalda Sveriges fruktsamhet i *Atlantican* också väl med den inventeringsambition som rymdes inom det merkantilistiska programmet. Sammankopplingen vann förnyad kraft vid 1700-talets mitt och uttrycks exempelvis av Linné: "Den willaste ödemark, uti hwilken knapt en sparf skulle kunna föda sig, kan igenom god oeconomi blifwa det härligaste land." Matematikprofessorn Johan Kraftman utropade Sverige till det land framför andra där den gode Guden "har låtit sina fotspar drypa af fetma".²⁶⁸

Under frihetstiden brukas inte dessa identifikationer – lika lite som på 1600-talet – för att konstruera separata folkidentiteter, utan snarare handlar det om att förklara att dessa värden är eftersträvansvärda för alla folk. Som idé tjänar också denna föreställning syftet att få befolkningen att vara lojal och visa hörsamhet mot staten, arbeta för framtiden, vara hjälpsam mot fattiga, och förlita sig på Guds barmhärtighet. Vidare beskrivs allt som hotat eller drabbat riket, som exempelvis krig, missväxt och sjukdomar, i termer av gudsstraff eller prövningar. Kontinuiteten med språkbruket från 1600-talet finns därför under hela "frihetstiden". Gud har välsignat riket med goda skördar, skyddat det från fientliga angrepp och gynnat näringarna. Ett tillskott under 1700-talet är hänvisningen till "söndring och parti" som drabbar andra folkslag, medan "stånderna" i Sverige i stället arbetar framgångsrikt för den inbördes solidariteten, för det politiska arbetet och för främjandet av handeln. Sverige är ett fredligt framgångsland till skillnad från andra länder som drabbas av olika konflikter. Från 1600-talet känner man även igen beskrivningarna av den ömsesidighet som man menar finns bland invånare i riket. I 1752 års brev sägs att befolkningen "under Fredens och frihetens lugn" kunnat njuta av välståndet. Och om brist eller missväxt drabbat någon landsdel så har andra orter i Riket "förmått inbördes räcka varandra handen med tarvligt understöd".²⁶⁹

I enstaka fall uttrycks fortfarande förbundstänkandet under 1700-talet,

266. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1784, 23 november 1785, 28 november 1787.

267. Johannisson 1988, s. III.

268. Johannisson 1988, s. II0.

269. Kongl. Maj: ts placat 28 januari 1752.

exempelvis i 1748 års plakat där det sägs att ”Han Oss till Sitt egendoms Folk i Näder utvalt haver”.²⁷⁰ Karaktäristiskt är också att folkbegreppet i regel skrivs in i detta sammanhang. Det kan exempelvis heta ”varmed ett syndigt folk och land eljest plägar hemsökt bliva”²⁷¹, ”ett obotfärdigt folk och Land”²⁷², eller ”att Herren anser Oss för sitt Egendomsfolk”.²⁷³ Befolkningen uppmanas fortfarande att be till Gud för att han skall upprätta en ”skyddande eldsmur” runt riket mot landsplågor, och när det goda tillståndet i landet hyllas liknas det fortfarande vid att Herrens ”fotspår dryper av fetma”.²⁷⁴ Folkbegreppet har således fortfarande sin huvudsakliga funktion i ett religiöst sammanhang. I ett fåtal fall används benämningen ”redlige och rätt Svenska Män”²⁷⁵ men det absolut vanligaste tilltalet till befolkningen är den mer allmänt hållna termen ”Eder”. Tilltalet skiftar istället beroende på vad man talar om: det religiösa anropet brukar ”rike och folk” medan det politiska i första hand använder ”undersäte” eller ”medbröder”.

Av intresse är dock att de bibliska analogierna som brukas i riksdagspredikningarna under 1700-talet, exempelvis ”det svenska Israel” eller ”Ditt svenska Zion” m.fl. inte förekommer i plakaten, varken under 1600- eller 1700-talet. Närmast denna liknelse är en hänvisning till den frid som råder inom ”Sions murar” från 1775 års plakat.²⁷⁶ Möjligen kan frånvaron av sådana liknelser bero på att man med dessa beteckningar menade den svenska kyrkan mera specifikt. Pasi Ihalainen visar exempelvis att den frihetstida biskopen Anders Forssenius använde liknande analogier för att beteckna svenska kyrkan i sina riksdagspredikningar.²⁷⁷ Religionens fortsatta roll i den statliga ideologin beror också på att statens försvar av den religiösa enheten fortfarande var stark vid denna tid. Vid 1730-talets slut sker en markant ökning av antalet författningar som rörde aktiviteter på det religiösa området. Den främsta orsaken var pietismens fortsatta betydelse vilket resulterade i förbud mot konventiklar 1721 och 1726. Det ortodoxa konformitetstänkandet nådde i själva verket sin kulmen med 1735 års religionsstadga.²⁷⁸

Vedergällningsdoktrinen hade inte heller helt spelat ut sin roll i den officiella retoriken vid frihetstidens slut. När Gustav III efter statskuppen 1772

270. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748.

271. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1754.

272. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1753. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1752.

273. Kongl. Maj:ts placat 29 januari 1751, 15 februari 1765, 4 januari 1769.

274. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1748.

275. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1740.

276. Kongl. Maj:ts placat 31 oktober 1775.

277. Ihalainen, 2003, s. 73ff.

278. Melkersson 1997, s. 56f. Begynnelsen för den profana statsuppfattningen har tidfäst till 1740-talet med 1741 års kungörelse om fri religionsutövning för reformerta som symbolisk vattenledare. Se Brohed 1973, s. 99, 111ff., 120f.

höll sitt första tal till ständerna framhöll han att den orättfärdiga politiken hade retat Gud: "Den högste själv har synts förtörnad av de styrandes orättvisa. Jorden har nekat sin gröda, och en dyr tid, med hunger och nöd, har tryckt hela landet."²⁷⁹ Perspektivet handlar liksom tidigare om att "avbedja hans straff-domar" men att Sverige trots sina inre problem i jämförelse med andra länder ändå är benådat. När exempelvis inbyggarna i Sverige lider av "svår bergning" drabbas andra länder istället av "hiskeliga landsplågor" som "krig och örlig, av blodsutgjutelse och förödelse".²⁸⁰ Naturfenomen, sjukdomar och missväxt har allt från 1600-talet varit det som förbundsanalogin främst angett förklaringar och tolkningar till. Detsamma gäller också i hög utsträckning krigen, även om nyanserna är mer skiftande och rent politiska orsaker även här kan anges. Det är också i förklaringarna till krig som 1600-talets förbundsanalogi uppluckras under 1700-talets gång.

I ovanstående genomgång har fokus lagts på likheterna med 1600-talets föreställningar. I det följande skall jag peka på de intressanta förskjutningar som kan noteras inom den gamla ramen under perioden fram till 1800-talets första hälft.

Medborgargemenskap

Fram till 1760-talet kom Samuel Pufendorfs stats- och religionspolitiska doktrin om religionen som *vinculum reipublicae*, tanken om religionen som det sammanhållande bandet i staten, att utläggas utan några större förskjutningar, enligt Ingmar Brohed. Liksom tidigare fortsätter den religiösa och den världsliga makten att vara i symbios i varje fall i officiell retorik. Detta framgår även av böndagsplakaten. Införandet av konventikelpakatet tyder också på kyrkans stora inflytande. Bekännelse tvånget för rikets invånare stod kvar och kungamakts främsta uppgift var att beskydda och bevara denna kyrka.²⁸¹ Enligt Ingmar Brohed sker en brytning under andra hälften av 1700-talet där religionen, såväl inom universitetsundervisningen som inom den allmänna religionsdebatten, ur statens synpunkt allt mer ses som grundvalen för sedlighet och moral. För statens existens krävdes enligt detta synsätt att dess medborgare handlade moraliskt riktigt, vilket i sin tur fortfarande innebar att ingen stat ansågs kunna existera utan religion. Skillnaden låg i att kravet på "enighet i religionen" nedtonades medan fokus i stället låg på själva religionens betydelse för staten. Frågan behandlades under 1790-talet bland annat i så kallade borgerliga eller medborgerliga katekeser. Alltså: trots att man alltmer utgick från en sekulariserad statsuppfattning,

279. Malmstedt 1994, s. 204–206.

280. Kongl. Maj:ts placat 23 december 1799.

281. Brohed 1973, s. 97. Se även Normann 1948, s. 48ff.

förlorade inte religionen sin betydelse för staten. Tvärtom betonades dess samhällsnyttiga betydelse. I slutet av 1700-talet gick därför utvecklingen mot att betrakta religionen och dess förhållande till staten som ”stats religion, statsreligion”. Synsättet uppluckrade samtidigt tanken om kyrkans enhet och singularitet. Existensen av flera kyrkor blev därmed mindre problematisk, det viktiga var religionen.²⁸²

Denna omskrivning av den ”moraliska ordningen” kommer även till uttryck i böndagsplakaten i den nya typen av förklaringar till hur individen skall utföra goda gärningar. I jämförelse med 1600-talets krav på ”bot och bättring” eller att ”avlägga Mörksens och Syndsens gärningar” talar man istället om krav på ”otvungen laglydnad”, ”ädelmodiga gärningar”, ”borgerliga plikter” etc. Var målet tidigare att avskräcka individen från att utöva felaktiga gärningar handlar det nu mer om att locka individen till att utöva goda gärningar. Liksom tidigare förklaras också religionen vara moralens yttersta grund, eller själva moralen i sig. Som det framgått är det också tydligt att det är den högsta makten som förmedlar denna ”frivillighet”. Enligt Martin Melkerssons studie av den styrande elitens syn på statens roll under perioden mellan stormaktstiden och 1800-talet var det också en bärande tanke i nästan all spekulation om samhällets struktur och karaktär under 1700-talet att den högsta maktens uppgift var att ordna samhällshelheten, medan menighetens roll var att underkasta sig denna. Syftet var att ersätta den naturliga men osäkra friheten med den borgerliga friheten. Till skillnad från den totala, dvs. osäkra friheten, karaktäriserades en äkta frihet i stället främst av säkerhet och trygghet att kunna verka med andra människor utan att lida skada. Denna trygghet tillförsäkrades i sin tur människorna genom den högsta maktens försorg.²⁸³ Föreställningen om en samhällsgemenskap byggd på idéer om en borgerlig frihet kommer till tydligt uttryck i 1777 års plakat:

Icke mindre grundar och stadgar den sanna Gudaktigheten en lycklig Regering, inom Borgerliga Samfundet. Då varken fruktan för straff eller hopp om belöning behövas att truga eller locka det Folk till uppfyllande av sina plikter, som själva obrottsligheten i all sin vandel av kärlek till Gud och för samvetets skull, då saknas icke eller ibland dem den rätta Sällheten, där vördas Överheten, där lydes och högaktas Lagen, där bevarar en inbördes kärlek var mans rätt.²⁸⁴

Försöken att förmedla en ny inställning i böndagsplakaten till en medborgerlig religion eller en statsreligion, är särskilt tydliga i två stycken från 1784 och 1793 års plakat. I det första exemplet beskrivs kärleken till nästan inte i

282. Brohed 1973, s. 75, 84, 90–96.

283. Melkersson 1997, s. 89.

284. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1777.

termer av en religiös plikt, utan i termer av en medborgerlig plikt i förhållande till Gud och samhällets bästa. Denna medborgerlighet motiveras med att den ska ”lätta Överhetens bekymmer för de arme”. Religionens nytta för staten framhålls än tydligare i det andra exemplet. Där heter det att om religion saknas så saknas medborgerlighet, och utan dessa två kan inget samhälle bestå:

Vad kan vara värdigare och mera lyckeligt, än att visa barmhärtighet? Det är uti en betygad kärlek för uslingen, som man för världen kan ådagalägga, att man älskar Gud; det är att delta och lätta Överhetens bekymmer för de arme och nödställda och att låta vackra gärningar vittna om ett gott hjärta. Uti Samfundet är det ett föreningsband, att den ene Medborgaren behöver den andras biträde.²⁸⁵

Religion knyter det fastaste band emellan Överhet och Undersåtare. Det är endast gudlösheten, som det till allmänt fördärv söker att upplösa. Religion lägger den säkraste grund till enighet och samdräkt, kärlek och försonlighet emellan alla Medborgare, alla stånd. Det är endast gudlösheten, som till mänsklighetens plåga, upptänder oenighets-faklan i ett land. Religion bereder icke endast det Borgerliga Samhällets, utan ock varje enskilt Samfunds, var enskild mans välgång.²⁸⁶

Kopplingar till dessa argumentationslinjer kan också sökas i kontraktsteoretikern Rousseaus diskussion kring begreppet ”la religion civile” i boken *Du contrat social* (1762). Dessa idéer har också förklarats vara påverkade av Pufendorfs moralfilosofi och politiska diskurs.²⁸⁷ Brohed menar att dessa tankar kom att få en betydelse i den svenska debatten under början av 1800-talet. Rousseau utgår från argumentet att en stat aldrig någonsin blivit grundad utan att religionen varit en grundval. Han menar att det ur statens synpunkt är av vikt att dess medborgare har en religion som bjuder dem att älska sina plikter. Det rör sig om en rent borgerlig religion vars trosbekännelse skall vara ett uttryck för samfundsanda, för utan den kan ingen vara en god medborgare eller trogen undersåte.²⁸⁸ Två exempel från 1769 och 1771

285. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1784.

286. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793.

287. Från förordet av Kjell Å. Modéer i Pufendorf 2001, s. 12.

288. Brohed 1973, s. 88f. Sambandet mellan religion och moral hade tidigare framhållits i den akademiska undervisningen genom Pufendorf och med Rousseau kom detta samband att förstärkas ytterligare. Av betydelse för den svenska utvecklingen var även de engelska moral-sensefilosoferna vilka starkt underströk religionens statsnytta med hänsyn till dess betydelse för moral och sedligheten. Denna filosofiska riktning spelade en betydande roll i frågan om synen på statens uppkomst och samhällsfördraget. Dessa idéer sammantagna kan i viss utsträckning sägas ha blivit allmängods. Se Brohed 1973, s. 89. Se även Kjellerström 1961, s. 180, Granberg 1998, s. 167, Lenhammar 2000, s. 187.

visar att kravet på medborgaranda eller "borgerlig samlevnad" motiveras med de kristna argument som tidigare stod i centrum:

Då kunna Fridens och samdräktighetens band förena Edre hjärtan och sinnen till en rätt inbördes Christelig och Borgerlig samlevnad; Då kan också Herrans Ande trivas mitt ibland Eder, samt omgiva Edra boningar med lycka, säkerhet och vältrevnad.²⁸⁹

Låt därnäst vidare, i stöd härav, hela Samhällets och Edre Medborgares gemensamma vältrevnad och förkovran vara Eder högt om hjärtat, då det bliver så mycket nödigare att bortlägga all inbördes egennyttia, tvedrägt, hat och bitterhet, som desse lastbara böjelser, utom egen ofärd ofta åstadkomma Rikens och Staters fördärv och undergång.²⁹⁰

Värt att uppmärksamma är att gemenskapsföreställningar i första hand diskuteras i termer av mellanmänskliga relationer, och ytterst sällan via kontrasteringar till den andre eller med stöd av argument om nationell identitet. Vid Gustav IV Adolfs maktövertagande talas det i flera böndagsplakat om det goda med "det Borgerliga Samhället".²⁹¹ Annars upprepas flera av de tidigare ledorden, det vill säga inbördes sällhet och det allmännas bästa, lydnad och trohet. Den ideala medborgaren ser också främst till det allmännas bästa: "Icke blott egen, utan allmän fördel är Medborgares ögnamärke."²⁹² Likt Gustav III betonar också Gustav IV Adolf "Lagen" i flera av sina plakat, allt från "en lag för samvetet" till vikten av "Lagens skydd".²⁹³ Går vi till 1800-talets första hälft förekommer även då liknande föreställningar om det "borgerliga samhället". Liksom tidigare förklaras "kristendomens heliga lära" vara det "borgerliga samhällets säkraste grundval".²⁹⁴ I 1796 års plakat heter det exempelvis att "Då Gudsfruktan i ett

289. Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1769.

290. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1771.

291. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793. Se även Kongl. Maj:ts placat 18 december 1794, 17 december 1795, 20 december 1796, 16 december 1797, 18 december 1798, 23 december 1801, 23 december 1803.

292. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1798.

293. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1800: "Ofullkomligt verka alla Samhälls-Styrelsens mödor och alla Borgerliga Lagars vaksamhet, om det icke gives en hemlig kraft på hjertan, en lag för samvetet, ..."; Kongl. Maj:ts placat 27 december 1802: "Under Lagens skydd och hägn har var och en i lugn och frid fått sköta sina värv"; Kongl. Maj:ts placat 21 december 1803: "Den allmänna säkerheten förlorade ett av sina fastaste stöd, och den enskilda skulle, så vida den icke vore tryggad av christeliga tänkesätt, bero av våldsverkarens skicklighet att gäcka Lagen. Sederna, dessa enda osvikeliga kännemärken av ett lyckeligt och vördnadsvärdt folk, skulle utan biträdet av en högre vaksamhet, än den Lagens inskränkta synkrets medger, allt mer och mer förlora sin renhet". Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1804.

294. Kongl. Maj:ts placat 30 november 1840. Se även Kongl. Maj:ts placat 3 december 1842.

Land är Tronens förnämsta stöd, så befäster den tillika Folkets trygghet, och är den säkraste borgen för allmänt väl.²⁹⁵ Liknande argument framhålls i flera plakat.²⁹⁶ Detta samhällsorienterade synsätt på religionen är dock inte något helt nytt, vilket analysen av 1600-talets böndagsplakat visar. Då låg betoningen på gärningar, laglydnad och rättfärdighet i allmänhet, medan betoningen nu mer är knuten till medborgerlighet. Den nya frågan handlar också, som tidigare visats, om hur undersåten och medborgaren frivilligt skall älska sina plikter och dygder. Likaså är det tydligt att den mänskliga samlevnaden fortfarande beskrivs som en skör skapelse i plakaten – en idé som även dominerade samhällstänkandet.²⁹⁷

Ett nytt bruk av folkbegreppet framkommer också i böndagsplakaten under det sena 1700-talet. Som visats definierades det länge utifrån förbunds-föreställningen där folket upprätthölls genom det förbund det ingått med Gud. Denna koppling nedtonas under 1700-talets gång och ersätts med andra metaforer för sammanhållning. Det inledande exemplet från 1803 års plakat där fäderneslandet liknas vid en moder visar med tydlighet på detta. Ett nytt folkbegrepp utan den tydliga kopplingen till förbundsläran presenteras också ingående i 1776 års böndagsplakat. Liksom andra exempel på ”omdefinieringar” som uttrycks under det sena 1700-talet präglas även detta av en ambition att verkligen förklara synsättet. I likhet med utläggningen om den gode undersåten och den gode medborgaren följer också två folkbegrepp. Det ena handlar om ”ett folks” relation till överheten och det andra om relationen till fäderneslandet:

Ett folk, som fruktar Gud, älskar sin Överhet, som är skickad att föra svärdet dem ondom till späkt och dem goda till beskydd. En undersåtes skyldighet i denna delen är icke avbördad med den skattpenning, som gives till det allmännas behov och oumgängelige tarvor. En *frivillig lydnad*, som icke är Lagens fruktan, utan en *vördnad för Lagstifvaren*; Ett undersåteligt förtroende, som gör Regements omsorg för allmänna välfärden ljuvlig och angenäm; En oskrymd kärlek, ärlighet och sanning, trohet och tillgivenhet, äro de egenskaper, som utmärka dygdige undersåtar, vilka i sin plikt söka sin berömmelse.

Ett folk, som fruktar Gud, älskar ock sitt Fädernesland. Var medborgare anser sin broder som sin vän, sig själv såsom samfundet tillhörig, och *det allmänna bästa som sitt eget*. Då upplivas enighet och sämja, samhällets starkaste band; då uppeldas en ädel tävlan, att vara den nyttigaste Medborgaren; då vittna vackra och hederliga gärningar om ett gott hjärta; då är ömhet och medlidande över

295. Kongl. Maj:ts placat 20 december 1796.

296. Se Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793. Samt Kongl. Maj:ts placat 17 december 1792, 18 december 1794, 17 december 1795, 20 december 1796, 16 december 1797.

297. Melkersson 1997, s. 95.

andras olycka, en tyst välgärning, som man icke räknar sig till förtjänst; då emottagas den Högstas rika välsignelser med tacksamhet, och *man delar nöjd sitt bröd med den hungrige*; med ett ord: man beflitar sig då om en vandel, som Christnom anstår, och söker i dygden sin ära och tillfredsställelse.²⁹⁸

Som framgår rör det sig om ett politiskt och moraliskt definierat folkbegrepp snarare än kulturellt och etniskt definierat, och liksom tidigare är det goda gärningar som skall ligga till grund för tillhörigheten till gemenskapen. I 1803 års plakat definieras folkbegreppet i likhet med ovanstående men kopplas även samman med nationsbegreppet. Det sägs att ett folk som försummar "samfundsdygder" och "religion" riskerar "rysliga djup av oredor" och att "icke mera synas ibland Nationerna, eller kunna återfinna spåret till den stig den hade förlorat".²⁹⁹ Folket konstitueras därmed fortfarande utifrån en uppsättning av dygder och har liksom tidigare till uppgift att efterleva dem. I likhet med åtskillnaden mellan stat och samhälle så skiljer man även i detta fall på stat/rike och folk. Den religiösa dimensionen är fortfarande markant, men formuleras inte i förbundets termer utan mer i linje med de tankar om en "naturlig religion" som naturrätten angav. Medborgarligheten beskrivs därför som en religiös kallelse och sägs vara samhällets starkaste band. Det intressanta är att folkbegreppet fortfarande så starkt förknippas med medborgaranda snarare än etniska komponenter såsom ursprung, göticism, språk, blod eller svenskhet. I flera plakat framgår det att talet om fosterlandet alltmer skiljs från det tidigare förbundsteologiska sammanhanget. Under Gustav III:s krig mot Ryssland anspelar han exempelvis på "det förbund, som Han med Våra Fäder gjort haver", men önskar i nästa passus att kärleken till fäderneslandet skall bli ännu starkare: "Mätte en ren och oskrymtad kärlek för Fäderneslandet ännu starkare tillknyta de band, som förena Oss med Eder, och Eder med Varannan."³⁰⁰

Denna förskjutning i argumentationen är talande för tidens nya idéer. Det äldre Förbundet omformuleras i mer sekulariserade eller medborgarliga termer. Förbundslärans kollektivism blir också problematisk av flera skäl, både i relation till det större inflytande som tankar om en naturlig religion eller civil religion får, i relation till pietismens betoning på individualism och deismen som förespråkade en mer dold gud.³⁰¹ Enligt deismen eller upplysningsteologin fann man Guds närvaro i naturens underverk. Detta

298. Kongl. Maj:ts placat 5 november 1776.

299. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1803.

300. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1788.

301. Typiska termer enligt deismens gudsbild är: "Wärche-Mästaren, then Alswäldige Guden, thenne Alwise Konstnären, en alvis Wärmästare, then alsmächtige Skaparen etc." Se Leufvén 1926, s. 59f.

synsätt förmedlas också i böndagsplakaten då det heter att Gud är underlig, vis, god och innerlig etc.³⁰² Plikterna mot samhället motiveras därför inte längre genom hänvisningar till Förbundet utan mer direkt i förhållande till samhället. Det är i själva verket samhället som är den främsta metaforen för gemenskap eller det sammanhållande bandet i riket. Den minskade lojaliteten gentemot 1600-talets förbundsgud motsvaras dock inte av något minskande lojalitetskrav gentemot staten. Detta är särskilt tydligt i samband med de krig som initieras av Gustav III.

Sverige och svenskhet, krig och manlighet

Tagna i sin helhet spelar hänvisningarna till svenskhet en relativt undanskymd roll i böndagsplakaten vid 1700-talets mitt. I 1740 års plakat återkommer ett bruk som exempelvis går att finna i 1661 års plakat när termen ”Svenska Män” knyts till arbetet i riksdagen:

Att inbördes enighet, sämja och förtrolighet må ibland Oss tillväxa och förkovras! att alla Riksens Inbyggare, såsom redlige och rätt Svenska Män, måge, till Vårt och det allmänna bästas hägn och försvar, allt mer och mer upplyfta, styrkta och uppmantrade bliva, så att i Vårt Land må ära bo, samt frid och rättfärdighet kyssas.³⁰³

Även om termen ”Svea Rikes Inbyggare” m.m. används – som beteckning på riket, inte folket – betonas det fortfarande att vad som skiljer människor från varandra är bestämt av en moralisk dimension och av förmågan att upprätthålla sammanhållning och enhet. Därför berättar man i plakaten gärna om andras olyckor och kriser för att stärka den egna föreställningen om sin goda gemenskap. Det som emotionellt skall knyta invånarna till Sverige är att trygghet kan garanteras, och då menas tryggheten av att kunna leva i fred, i materiellt välstånd och under ”lagarnas skydd”. Liksom tidigare spelar samtidigt den konfessionella tillhörigheten sin främsta roll i samband med jubiléer. När firandet av reformationsjubileet annonseras påminner det också mycket om tonfallet i 1693 års böndagsplakat då man hyllar ”vår Christeliga Lära” som är ”renad från villfarelser” (dvs. katolicismen), samtidigt som man skänker en tanke till ”andra Christna Medbröder” som drabbats av olyckor.³⁰⁴ Någon markerad antagonism till andra trosbekännare förekommer således inte. Under 1700-talets sista decennier dyker sam-

302. Kongl. Maj:ts placat 28 november 1787.

303. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1740.

304. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793.

tidigt benämningar som "Svenska Folkets långvariga sällhet"³⁰⁵, "Svea Rikes Inbyggare"³⁰⁶, "Svea Folk"³⁰⁷, "Svea Land" och "Svenska folket"³⁰⁸ upp allt oftare. Det är också främst i Gustav III:s böndagsplakat som en "svensk fosterländskhet" lanseras. Det bör således understrykas att det är först nu, i det sena 1700-talet, som folket i sin helhet benämns som svenskar i dessa texter. Tydligast kommer denna övergång till uttryck genom att begreppet "Svea" inte enbart knyts till riket utan även skrivs samman med folket. Plakaten övergår också allt mer från att beskriva andra riken eller folk, deras olyckor, till att definera det egna, det svenska. Denna omskrivningsprocess kommer till tydligt uttryck i hur krigskonflikter beskrivs eller motiveras i böndagsplakaten.

1700-talets krig handlade i hög grad om revansch och rena anfällskrig. Efter att det svenska Östersjöväldet slagits i spillror närdes bland militära ledare och politiker i Hattpartiet drömmar om att återetablera det svenska väldet på den baltiska kusten. Detta resulterade i krig i samband med den ryska ockupationen av Finland mellan 1741 och 1743, i inblandningen i det europeiska sjuårskriget 1756–1763 och genom Gustav III:s krig mot Katarina II, 1788–90. I det följande skall jag granska hur dessa krig förklaras inför befolkningen.

I 1740 års plakat finns ingen klar antydning om mental förberedelse till krig. En kommentar ges dock till de krigshandlingar som brutit ut i Europa i samband med den österrikiska tronföljdsstriden, om de "vitt utseende rörelser, som invecklat andra Makter i Europa uti krig och oro".³⁰⁹ Mot förväntan nämns inte heller mordet på den svenske majoren och kuriren Malcolm Sinclair 1739, vilket blev ett stort propagandanummer för krigsaktivisterna. I 1741 års plakat som undertecknas den 28 januari hyllar man i stället det långa fredstillståndet i landet men konstaterar samtidigt att "Vi veta intet vad Oss hädanefter förestå kan".³¹⁰ Vid den extrainkallade riksdagen i december 1740 hade politiken gentemot Ryssland diskuterats och den 21 juli 1741 förklarade Sverige krig med Ryssland. I det plakat som undertecknas 7 januari 1742 anges dock med stor noggrannhet krigsförklaringsens orsak. Fyra typer av argument radas upp som skall leda åhörarna fram till en övertygelse om att kriget är rättfärdigt och att det skall gå bra.

Det första argumentet är en modifierad form av det teologiska, nämligen att "Herren har i det förledna Året gjort den förändring med Eder, att han

305. Kongl. Maj:ts placat 4 december 1789.

306. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1793, 18 december 1794.

307. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1791.

308. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1790.

309. Kongl. Maj:ts placat 5 februari 1740.

310. Kongl. Maj:ts placat 28 januari 1741.

förvandlat Eder hittills havde fredliga tillstånd uti ett uppenbart Krig och Örlög”.³¹¹ Det andra argumentet betonar att det rör sig om ett preventivt krig och att kriget har legitimitet från riksdagen: ”Vi äro i Vårt Samvete därom övertygade, att detta närvarande krig har varit å Vår sida oundvikligt, så vida hela Rikets Heder och säkerhet ej skulle givas till spillo för en den tiden övermodig fiende”, och att kriget har sitt stöd av riksdagens ”enhälliga beslut” (i realiteten var det dock i sekreta utskottet som beslut om krig fattades). Det tredje argumentet utgår ännu tydligare från idén om det rättfärdiga kriget då det beskrivs som ett försvarskrig orsakat av ett fientligt överfall. Men ett hjältedåd av en ”liten hop [soldater] vid krigets början” pekar dock på fiendens svaghet och svenska soldaters dådkraft. Till detta lägger man ett fjärde argument genom att anspela på det politiskt oroliga läget i Ryssland, att ”den stora förändring, som samma dag i Ryska Regeringen timat”, torde leda till det påbörjade krigets ”lyckliga slut och ända”.³¹²

Förklaringen till 1741 års krig är ett intressant undantag bland samtliga krig under perioden eftersom dess orsak faktiskt redovisas så ingående. Som Elisabeth Reuterswärd påpekat kan man också konstatera att överheten faktiskt såg sig nödgad att motivera krigshandlingar i böndagsplakaten under frihetstiden, även om motiven först angavs i efterhand.³¹³ Anna Maria Forssberg gör en liknande reflektion om 1600-talets böndagsplakat, nämligen att en av de intressantaste aspekterna av dessa texter är att statsledningen faktiskt brydde sig om att förklara krigen för allmogen.³¹⁴ Jämfört med stormaktstiden så dominerar inte de moraliska eller de religiösa argumenten 1741–43. Historikern Paul Kléber Monod beskriver detta som en förändrad syn på krig där de tidigare konfessionella motiven övergavs till förmån för statsnyttan som det överordnade argumentet.³¹⁵

Inblandningen i sjuårskriget 1757 förklaras däremot inte i lika hög utsträckning som 1741 års krig. När hattregeringen gick in i sjuårskriget var det med en dröm om att få spela en storpolitisk roll. Man lockades även av möjligheter till en återerövring av tidigare förlorade områden i Pommern och av en egen koloni i Amerika. Ett framgångsrikt krig, tänkte man, skulle även kunna dämpa det folkliga missnöjet med den ekonomiska politiken. Minst lika oförberedda som 1741 gick hattarna till verket 1757. Den svenska arméns stora brister och krigsledningens oförmåga grusade dock alla stor slagna drömmar. Under 1760–62 års riksdag kom kriget att kritiseras öppet

311. Kongl. Maj:ts placat 7 januari 1742.

312. Kongl. Maj:ts placat 7 januari 1742.

313. Reuterswärd 2001, s. 239f.

314. Forssberg 2005, s. 141.

315. Monod, 1999, s. 284.

och våldsamt, men Hattregeringen lyckades klara sig undan en politisk kris under ledning av Axel von Fersen d.ä och med hjälp av franska pengar. I maj 1762 slöts utan landavträdelser freden i Hamburg mellan Sverige och Preussen.³¹⁶ När 1757 års krigsföretag skall motiveras i plakaten sker det i mycket lågmälda ordalag jämfört med 1741 års krig. Förklaringen framställs i en religiös språkdräkt men likt 1741 års krigsutbrott legitimeras det som ett rättfärdigt försvarskrig för fredens återställande. Det heter att "Vi till Fredens återställande i Tyska Riket funnit Oss föranlätne att vidtaga, vinna en önskelig och till Hans Egen ära ländande utgång."³¹⁷

Med Gustav III:s krig saknas av naturliga skäl förberedande förklaringar eftersom det arrangerades som ett fientligt överfall av kungen själv. Någon orsak till att krig brutit ut anges inte ens i det plakat som undertecknades 29 november 1788. Kriget förklaras inte mer än att regenten säger att det finns många anledningar att prisa Gud under det närvarande kriget, liksom man gjort det under den långa fredsperioden. Plakatet frångår även den traditionella dramaturgin för att istället låta allt ljus riktas mot kungen personligen. Det är Gud som skyddar honom i hans hedersamma kamp för fäderneslandet, även om "våra vapen" inte alltid var framgångsrika. Kriget är inte bara ett krig till försvar för fäderneslandets välbefinnande och heder utan "flera makter" i Europa går även in som garant för krigets rättfärdighet:

Den Högstas högra Hand har ledsagat Oss genom flera farligheter, Hans Starkaste Sköld har betäckt Oss, och Han har icke tillslutit sina öron för Våra böner. Vi have njutit den heder att våga allt för ett älskat Fädernesland. Om Våre efterdömen icke alltid blivit följda: om Våra Vapen icke vunnit all den framgång, och Riket icke all den nytta, som, under den Högstas välsignelse, varit att förmoda; så är det icke Fiendens segrar, som hållit dem tillbaka; Men dess hot är bemött med en tidig försigtighet, och Rikets gränser äro ännu försvarade.

På Havens vågor har Härarnas Gud beskärt Svenska Flottan en Ärorik Seger, och under de hotande faror, varmed den blivit förvärvad, bevarat en älskad Arv-Furstes dagar.

Om emot förmodan det Svärd blivit blottat, vilket det närmaste Blodsband och förnyade Vänskapsförbindelser hade bordt binda vid skidona, have Vi dock sett det snart dragas tillbaka, och flere Makter uppväckas, att understödja Vårt företagande med det biträde Europas allmänna angelägenheter fordra.³¹⁸

316. Behre 1994, s. 267–269.

317. Kongl. Maj:ts placat 20 januari 1758.

318. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1788.

Jämfört med hur krig förklarats inför befolkningen i tidigare exempel är det nu andra krafter som verkar. Borta är framför allt krigets mening som ett syndastraff. Och nytt är argumentet om krigets nödvändighet, inte för att försvara freden utan för att stärka landets heder. Denna förskjutning blir än tydligare i efterföljande plakat då "svenska Krigsmaktens" mannamod och segrar ingjuter skräck och aktning hos fienden, och dessutom regenten själv " varit vittne till Våre tappre Krigsmäns hjältemod mot en överlägsen styrka".³¹⁹ Kriget hyllas även efter krigsslutet 1790. Det sägs att det är genom krig som en befolkning utmärker sig bland andra folkslag, stärker sig själv och sin lojalitet till fäderneslandet. Kriget beskrivs till och med som ett uttryck för det mänskliga och för lycka eftersom man genom att besegra en fiende också övervinner sig själv. Slutligen beskrivs kriget som rättfärdigt eftersom Gustav III sökt strid utan "övermod" och bedrivit det utan "hårdheter" och med syftet att trygga kungatronens och rikets självständighet, samt "Svenska folkets urgamla rättighet och meniga välgång".³²⁰

Den viktigaste förändringen gentemot tidigare krigsretorik är att det nu heter att krig bedrivs i folkets namn. Gustav III berömmar sina soldaters krigsvilja och kräver dessutom från undersåtarna att de skall "tacka Gud för det beskärmt han av Sin mildhet lämnat Vår Person i de faror Vi varit underkastade för Eder".³²¹ Kriget som en moralisk dimension och negativ kraft under 1600-talet är nu överförd till en nationell dimension och en positiv kraft. Vid denna tid har också kriget i Europa blivit än större och våldsammare. Det stegvisa införandet av allmän värnplikt medverkade till att arméerna växte och man har menat att revolutionskrigen präglades av ett större resursuttag och av värre inverknings på den civila befolkningen.³²² Dessa krig krävde en konstant rekrytering av människor, en formaliserad militär utbildning, och en byråkratisering och professionalisering av det militära komplexet som inte går att jämföra med tidigare situationer. I Sverige pågick under 1700-talet olika milisprojekt för att förstärka försvaret. Enligt Lars Ericsson motiverades detta av en allmänt utbredd övertygelse om att alla män var skyldiga att bidra till landets försvar. Dessa tankar förstärktes än mer under intryck av den franska revolutionens idéer då värnpliktsarméer kallades in under 1790-talets revolutionskrig. I samband med det ryska kriget 1808 var det därför naturligt att förstärka armén med ett lantvärn.³²³

319. Kongl. Maj:ts placat 4 december 1789.

320. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1790.

321. Kongl. Maj:ts placat 4 december 1789.

322. Turner 1987, s. 219, 224–226.

323. Ericsson 2003, s. 161.

I det plakat som undertecknas 28 december 1807 antyds enbart framtida prövningar då texten avrundar med orden att ”I kunnen med Oss vara fast försäkrade, att Hans mäktiga och starka Arm är utsträckt till skydd och hägn för Oss och Vårt Rike.”³²⁴ När kriget väl brutit ut framställs det dock långt ifrån lika krigiskt mobiliserande som det föregående kriget, som Gustav III arrangerade. Den tidigare offermoralen anges inte heller. Huvudbudskapet handlar istället om att förmedla uthållighet och tålmod.³²⁵ Kriget beskrivs som något beklagansvärt men inte i termer av ett gudomligt straff. Att texterna endast antyder kriget via omskrivningar om en plågad tid beror sannolikt på att åhörarna redan var insatta i händelseutvecklingen. Parallellt med böndagsplakat och böndagar skrevs, liksom tidigare, även särskilda plakat med anledning av kriget.³²⁶ Kriget som en kränkning mot Guds ordning spelar nu bara en marginell roll och den krigiska äran är inte längre knuten till kungen i första hand, utan till hela befolkningen. Guds roll är framför allt den oförklarliga räddarens eller tröstaren i nöden. Detta skifte ligger i linje med att krigspropagandan i många europeiska länder vid denna tid förändras genom att armén sågs som ett instrument för folket snarare än som något separat från samhället i sin helhet. Den militära propagandan förenades med andra ord med den civila propagandan.³²⁷ Hela folkslag, snarare än professionella soldater eller arméer, bekämpar därför nu varandra enligt de gustavianska kungarna. Efter förlusten av Finland 1809 skrivs också en storslagen berättelse om rikets undsättning. I sin uppbyggnad har den tydliga likheter med skildringen av händelserna i samband med det ryska anfällsförsöket mot Stockholm 1719. Berättelsen bygger därför på en stegrande spänning och snabb vändning, fast med en diametralt annorlunda sensmoral än tidigare:

Ett år nalkas nu sitt slut, märkvärdigt i tideböckren [ord?] av de bekymmer Svenska folket erfarit, av de olyckor det lidigt, av de faror, som hotade med vårt Samhälles fullkomliga upplösning; men ännu märkvärdigare genom det underbara sätt, varpå Våra Fäders Gud räddade Vårt nödställda Fosterland. Just då ett förödande krig hade nästan uttömt våra föråd och våra stridskrafter; då fienden hotade oss på alla sidor; då vår mäktigaste Granne, genom en ovanlig vinters stränghet, fann tillfälle att framtränga över havet, och med sina härar nalkas hjärtat av Riket;

324. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1807.

325. Kongl. Maj:ts placat 17 december 1808.

326. Exempelvis *Tacksägelse i anledning af finska arméns wunde fördelar öfver den ryska, wid Pulkila i Österbotten, samt de ryske trouppernes besegrande och tillfångatagande, på Åland* (1808), *Krigsbön* (1808) och *Tacksägelse för Den Gudomlige Försynens omwårdnad och beskydd öfver Konungen och Riket* (1808).

327. Taylor 2003, s. 151–153.

just då själva Vår Huvudstad var i den ögonskenligaste fara, under en olycklig uraktlåtenhet av alla till dess och landets räddning verksamma mått; just då räckte den Allsmäktige sin hand till Vår hjälp. Den urgamla Svenska fosterlandskänslan vaknade, en Regements-förändring verkställdes utan blodsutgjutelse, utan förföljelse, utan yrsla. Svenska Folket iakttog en ordning, visade ett lugn, en manlig ståndaktighet, som återgav det Folkslagens aktning; och ett ädelmod, vilket skall i hävderne antecknas och förvaras ibland de utmärkta händelser, som pryda hem och hedra mänskligheten. Farorna avböjdes, och den önskade freden återvanns genom svåra, men nödvändiga uppoffringar.³²⁸

En idé om "det stora offret" för fosterlandet har härmed presenterats inför folkflertalet. Förutom att den nya retoriken kan ses som en effekt av att kriget vid denna tid slukar alltmer materiella och mänskliga resurser inverkar också tidens teorier om statens legitimitet. Det problematiska med att exempelvis kristna dödar andra kristna nämns inte i plakaten vid denna tid. Parallellt blir mer separata folkidentiteter allt starkare. Nytt i detta sammanhang är också att statsledningen, så att säga, drar tanken om medborgarskap till sin yttersta spets då idén att offra sitt liv för staten eller sitt land nu förklaras vara något legitimt även för den vanliga inbyggaren. Sammanfattningsvis kan man konstatera att hänvisningar till "svenskhet" inför befolkningen i första hand används för att legitimerar krig och lojaliteten till en stat som måste försvara dem.

Om innebörden av begreppen undersåte och medborgare ägnas stor uppmärksamhet i det sena 1700-talet, kan detsamma sägas om begreppet folk i början av 1800-talet. Som tidigare diskuterats spelar liknande förskjutningar en viktig roll eftersom de kan få konsekvenser för hur människan betraktar sin roll i samhället. Som det skall visas nedan betonas olika egenskaper beroende på om individen beskrivs som en "god medborgare" eller som en del av "Svea folk".

Folkgemenskap

Speciellt för 1800-talet är att begrepp som "Svea folk" eller "Svea land" slår igenom jämfört med de tidigare neutrala tilltalen "Eder" och "I" eller tilltalen "undersåte" och "medborgare".³²⁹ Bruket av begreppet "svensk" i början av 1800-talet förknippas framför allt med manlighet och den krigiska äran och används för att ange en mer markerad distinktion mot Europa. Exempelvis i 1812 års böndagplakat: "Bland Europas Länder står Svears och Goters hem obesökt av fientliga härar, fritt från främmande inflytelse, starkt

328. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1809.

329. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1815, 11 december 1816, 12 november 1817, 16 december 1818.

genom sina Söners mod, sin mandom och sin enighet.”³³⁰ Eller i kontrasteringar som: ”Då Sveriges värdighet och självständighet, i förening med Europas frihet och lugn”³³¹ Bland intellektuella upplevde också göticismen något av en renässans vid denna tid, och i plakaten brukas analogin främst för att framkalla dådkraft, manlighet och offermoral vilket ligger i linje med Erik Gustaf Geijers och Götiska förbundets strävan. Syftet med denna förening, som grundades 1811, var just att ”återupprätta” den rätta nationella andan. Den andra paragrafen i förbundets stadgar säger att uppoffrandet av liv och blod för fäderneslandet bör vara den mest ärorika handlingen för varje medlem.³³² Det är intressant att dessa idéer också slår igenom så pass tydligt i böndagsplakaten. Omvärlden beskrivs därför först nu som något främmande. Distinktionen har funnits tidigare, men har då främst handlat om att använda andra ”konungariket” eller ”folkslag” som avskräckande exempel på moraliskt förfall, inte för att väcka känslor av främlingskap. Nytt vid sekelskiftet 1800 är också kommentarer vilka anspelar på det förflutnas roll för identiteten på ett nytt sätt. Man påminner inte bara om jubiléer utan åhörarna manas nu att betänka det gångna århundradet: ”I läsen det förflutna Tidevarvets hävder, I hören Edra Fäder, I erinrar Eder de år dem I själva genomlevat”.³³³ Eller ”Genomgå Tideböckerna”, som det heter i 1801 års plakat.³³⁴

Noterbart är således att det är först med 1800-talet som det götiska tankegodset används som en markör för befolkningen och som en historisk legitimering. Förlusten av den östra rikshalvan, Napoleonkrigen och opinionsbildningen från Götiska förbundet och andra intellektuella medverkade sannolikt till att denna begreppsapparat kom att lanseras med större intensitet än under Gustav III:s tid. Detta stämmer också med Engs undersökning som visar att den svenska staten betonade den etniska markören först i början på 1800-talet, mer än den rättsliga eller den politiska enheten som tidigare.³³⁵ Efter händelseutvecklingen mellan 1809 och 1814 skiftar även Sveriges utrikespolitik. Blickarna vänds från Baltikum mot söder och väster. Genom freden i Kiel 1814 tvingas Danmark byta Norge mot svenska Pommern – som sedan vid Wienkongressen tillfaller Preussen. Normännen vägrar att erkänna den danske kungens rätt att avträda Norge och den 17 maj antar en riksförsamling i Eidsvoll en fri norsk författning.

330. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1812.

331. Kongl. Maj:ts placat 3 november 1813. Begreppet ”Sveriges ära” se även Kongl. Maj:ts placat 11 december 1816.

332. Hall 2000, s. 132f.

333. Kongl. Maj:ts placat 29 november 1800.

334. Kongl. Maj:ts placat 23 december 1801.

335. Eng 2001, s. 30f.

Det är en lösning som inte accepteras av Karl Johan som genom ett kort fälttåg tvingar Norge att ingå konventionen i Moss, där Norge och Sverige bildar union samtidigt som Sverige erkänner Eidsvollsförfattningen.³³⁶ I 1814 års böndagsplakat beskrivs denna politiska förändring, inte oväntat, som genomförd utan konflikter: ”Tvänne allför länge söndrade Brödra-folk omfamnade varandra i enighet och förtroende under samma Konung.³³⁷ I 1815 års plakat hyllas också denna ”förening emellan Nordiska Halvöns Brödrafolk, som tryggt Rikets gränser och försäkrat dess självständighet för kommande tider och händelser”.³³⁸ Norden har också tidigare på 1700-talet använts som gemenskapsbegrepp men då framför allt i samband med dynastiska allianser.³³⁹ Vänskap mellan folken är däremot nu det stående temat och ”nordismen” brukas närmast som en kompletterande gemenskap till riksgemenskapen. Ett fåtal plakat talar också om ”Nordens folk” och dess inbördes styrka, gudsfruktan och broderlighet.³⁴⁰

Till idén om en svensk etnisk gemenskap förs också tanken om det ärorika i att offra sig för Sveriges självständighet. Ett plakat beskriver hur Europas folk ”offrade frimodigt liv och blod för sin Självständighet”, och att ”Sverige deltog i den hårda kampen; Det befrämjade kraftigt dess ärofulla utgång, dess namn blev lysande av ökad glans.”³⁴¹ Även den åldrande kungen säger sig vara beredd att offra ”Vår sista blodsdroppa” för sitt fosterland.³⁴² Det är ändå kronprinsen som står i centrum för stordåden då han ”i spetsen för Landets tappra Söner och de med dem förbundna härar” nedkämpat fienden till intet. Kungen manar också invånarna: ”Bedjen Gud, att han skyddar Vår älskade Son under krigets faror [...]”³⁴³ Manlighet och offer är som ovan nämnts också återkommande vid denna tid då man anknyter till krigiska händelser. Passande i detta sammanhang av offer och manlighet tycks det också vara att likna fäderneslandet vid en kvinna: ”Fäderneslandet är icke där ett tomt ord utan betydelse för tankan, utan kraft för hjärtat; det är en Mor [...]”³⁴⁴ Framför allt är talet om ”självständighet”, ”ursprung” och ”svenskhet” nya teman som betonas i budskapen vid denna tid. Exempelvis i 1809 års plakat:

336. Norborg 1995, s. 241f.

337. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1814.

338. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1815.

339. Kongl. Maj:ts placat 26 Januarii 1730, 27 Januari 1735, 11 januari 1774.

340. Kongl. Maj:ts placat 16 December 1818, 31 December 1828.

341. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1814.

342. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1809.

343. Kongl. Maj:ts placat 3 november 1813.

344. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1803.

Bedjen Gud, den Allgode, att Han ville bibehålla Vårt Land i frid, och välsigna dess näringar; att Eder samdräkt, Eder mannamod och Eder varma kärlek till Fosterlandet måtte avvärja alla vådliga försök emot *Rikets självständighet* och Edert sanna mål; att den urgamla Svenska redligheten måtte bli Eder fortfarande prydnad; att idoghet, måttlighet och allvarsamma seder måtte återbringa välmåga i landet; med ett ord, att Christliga tänkesätt, dygdiga uppsåt och nyttigt verksamhet måtte, med Guds bistånd, förvärva Eder trevnad för det närvarande, hopp för kommande tider.³⁴⁵

Fredens betydelse ökar dock vid mitten av 1800-talet och identifikationer knutna till mod, mandom och styrka övergår därför till att knytas till frid, tro och kärlek: ”Våra Fäders Gud har ånyo förunnat Sveriges Rikes inbyggare ett fridens år till förkovran i rätt samhällighet medelst trons tillväxt och kärlekens fullbordan.”³⁴⁶ Tanken om ”det svenska” har däremot etablerats och både i plakatens inledning och i den avslutande uppmaningen trycker man nu uttryckligen på det svenska.³⁴⁷ Tacksamheten mot förfäderna lyfts också fram allt oftare under denna period. Det sägs att fäderna skött sig väl, och att man därför bör visa vördnad för det de byggt och befäst genom det förflutnas arbete och prövningar. Fäderna har rättfärdigt följt Herren och sin överhet och därför sällan behövt fasa för yttre fiender. Det är också den gemensamma kampen mot inhemsk tvedräkt som förenat dem och gjort dem starka.³⁴⁸ Det viktiga är som nämnts vid denna tid att betona rikets och folkets nationella oberoende och frihet. Någon större skillnad mot tidigare moraliska krav är det dock inte, vilket framgår av följande stycke från 1831 års plakat:

Ett gudsfruktigt folk är ett starkt, rättfärdigt och upphöjt folk. En sann kärlek till Gud och medmänniskor, oförställd uttalad i samvetsgrannt fullgjorda plikter; mot Lagar och Överhet, lydnad och trohet; sedernas enfald, renhet och helgd; – se där grundämnen till ett fritt, självständigt och lyckligt folk, ett folk, vars Gud Herren är, – ett folk, som skall bo i frids hus, i trygga boningar och i skön rolighet.³⁴⁹

345. Kongl. Maj:ts placat 21 december 1809. Se även Kongl. Maj:ts placat 16 december 1812, 3 november 1813.

346. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1846.

347. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1845: ”Då vi hämed uppmane samtliga Svea Rikes inbyggare att värdigt fira och begå de fyra allmänna Bot ...

348. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1779, 28 november 1780, 12 november 1781, 21 november 1786, 4 december 1789, 18 december 1794, 20 december 1796, 29 november 1800, 23 december 1801, 31 december 1804, 27 december 1806, 21 december 1809, 11 december 1816, 12 november 1817, 18 december 1818, 16 december 1820, 19 december 1827, 31 december 1828, 12 december 1829. Detta perspektiv är jämförbart med K.E Kindblads syn på det förflutna i ”Katekes i svenska historien för folkskolor” (1859). Se Tingsten 1969, s. 127.

349. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1831.

Den återkommande innebörden bygger, liksom tidigare, på att ”Sveriges innebyggare” skall vara ”ett gudsfruktigt folk”.³⁵⁰ Begreppet ”svenska män” återkommer i den gamla tappningen som innebär att den enbart manliga delen av befolkningen uppmanas att vara lojal med kungen personligen.³⁵¹ Begreppet ”svenska folket” påträffas första gången i 1790 års plakat och det ytterst sällsynta begreppet ”nation” används som beteckning på andra riket i 1803 och 1804 års brev.³⁵² Lite paradoxalt är det också att liknelsen mellan det gammaltestamentliga ”Israel” och ”Sveriges invånare” förekommer uttryckligen för första gången i 1816 års plakat.³⁵³ I 1845 års plakat talar man både om ”Svea folk” och om ”Svenska folket”. Dels heter det: ”I stilla frid hava dagarna farit för Svea folk, utan omskiftningar av större betydelse eller ovanligare art”, dels sägs att ”Svenska folket från urminnes tider förmått med lätthet bära alla motgångar och lindra alla lidanden”.³⁵⁴ Det kan ses som en försvenskning av den kristna vandringstanken där både rikets och individens livsgång beskrivs som en vandring på en väg kantad av prövningar och faror. Något liknande återkommer även i 1851 års plakat: ”Svea folk har under den tiden haft många strider att genomkämpa, många prov att utstå, många skiften att överleva”.³⁵⁵ Gamla idéer omformuleras med andra ord till något svenskt och det viktiga är nu känslan för ”folket” och deras djupa ”ursprung”. Det tema som uppstod kring självständighet i början på 1800-talet i samband med krigen, går också att återfinna senare i talet om Sveriges mer ekonomiska självständighet, i landets ”lagbundna samhällskick” och det goda i att vara ett ”fritt, självständigt och lyckligt folk”.³⁵⁶ Epitet som ”Svea folk” eller ”Svea Rikes inbyggare” är återkommande under perioden 1845–1860 och tar allt mer över tidigare benämningar.³⁵⁷ Idéinnehållet i det nya nationsbegreppet framgår tydligt i ett stycke från 1848 års plakat:

Stående allt folket såsom en man och höje lovsången i samma underbart enkla toner av tro och hopp, vilka i fordna dagar genljöd mellan Svenska bergen och sammansmälte fädrens hjärtan till ett i samma fridsens eller stridsens storverk.

350. Kongl. Maj:ts placat 22 december 1831, 30 december 1835, 20 januari 1837, 2 december 1846, 7 december 1847.

351. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1835, 22 november 1839.

352. Kongl. Maj:ts placat 18 november 1790. Nationsbegreppet finner man i Kongl. Maj:ts placat 21 december 1803, 31 december 1804.

353. Kongl. Maj:ts placat 11 december 1816.

354. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1845.

355. Se även Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1851.

356. Kongl. Maj:ts placat 1 december 1821, 30 december 1835, 8 januari 1831.

357. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1828. Se Kongl. Maj:ts placat 5 december 1845, 2 december 1846, 7 december 1847, 24 november 1848, 15 december 1849, 24 januari 1851, 31 januari 1852, 8 januari 1853, 21 december 1855, 8 januari 1858, 10 december 1858.

Omgjordad med ära och manlighet skall det under den Allsmäktiges beskärm bo tryggt och med segerrikt svärd kämpa en god kamp emot yttre och inre fördärv. Lyckligt och fridfullt det land, vars meniga man prisar den sällast, som, stark vorden genom Guds kraft, redlig löper i den kamp, som honom är förelagd och under trogen uppfyllelse av sina plikter vinner kronan efter hoppet.³⁵⁸

Folket gestaltas här som en kollektiv individ (folket ”såsom en man”) och gemenskapen beskrivs som knuten till manlighet, natur och historia (”vilka i forna dagar genljödd mellan Svenska bergen”). Det folkbegrepp som betonas här bygger inte på rättfärdighet eller medborgerlighet, utan på ursprung och självständighet. Grundmetaforen med vandringstanken är fortfarande densamma, men skillnaden är att den framställs i en mer sekulariserad tappning. Kopplingen till historien, till kamp och till manlighet är tydlig när ”det svenska” associeras med folkbegreppet. Detta är också första gången som naturen besjälas med epitetet svenskt. Beskrivningen av folket ”såsom en man” kan liknas vid Geijers nationella diktning där Sverige beskrevs som en man. Enligt Geijer var det Gustav II Adolf som medverkade till att kung och folk förvandlades till ”en man”. Därmed blev också allt enligt Geijer till ett: en tro, ett hopp, en bekännelse; och riket blev som en släkt, en familj, en man med ett medvetande om sin stora framtid.³⁵⁹ Denna mer nostalgiska än götisk-heroiska svenskhet kommer även till uttryck i slutet av 1840-talet. I ett antal plakat går det också att utläsa den underliggande frågan om tidens förändringar. Man menar å ena sidan att det finns ett hot mot känslan för ”Sanning och Rätt”, och å andra sidan att ”det nya” liksom ”det gamla” är ”förgängligt”:

För många har också det snart förflutna året varit rikt på betydelsefulla inre omskiftningar, vilka, ehuru de, var i sin mån, erinrat om förgänglighetens makt och de mänskliga tingens obestånd, likväl alla måst vittna med den sanningen, att då vi på allting en ände sett, varar dock Herrans ord evinnerligen.³⁶⁰

Det slutande året går snart att öka det försvunnas antal. Ett nytt skyndar oss till mötes. Det nya är förgängligt såsom det gamla; men ur förgängelsens minne har det christliga sinnet en utsigt till odödlighetens hopp. Låt åren tala! De tala om all tings växling och fåfänglighet under solen;³⁶¹

Enligt det vanliga greppet används också konflikter utanför landet som kontrasteringar till den egna friden. Revolutionsåret 1848 gestaltas även det med en gripande skildring om hemsökelse som drabbat ”många länder och

358. Kongl. Maj:ts placat 7 december 1847.

359. Hall 2000, s. 113.

360. Kongl. Maj:ts placat 2 december 1846.

361. Kongl. Maj:ts placat 24 november 1848.

folk”. Dessa tunga prövningar, ”[k]rigets fasor, farsoters härjningar, orons och tvedrägtens olyckor”, låter man sedan kontrasteras mot tillståndet i Sverige. Skillnaden från tidigare lyckolandsuttryck är att man nu vänder sig till nationen i du-form, och talar till den som om den vore ett separat väsen:

”Frid har bott inom dina murar, du Svea Folk, och lycka i dina palats”. Stilla har du suttit i dina faders tjell, ymnigt begåvad med skördarnas rikedom, trygg i besittning av lagbunden frihet, med kärlek fästad vid din överhet, och med förtröstan vänd till den Allsmäktige, som givit dig kraft till arbetets mödor och till kristliga dygders utövning. Guds ord har bott rikliga ibland oss. Svenska kyrkan har stått tryggad i fredligt samhälle. Herren har låtit sin ande vila i nordanlanden. Skulle du i allt detta icke förnimma den Allsmäktiges hand, som är lyftad över ditt huvud för att välsigna och bevara dig?³⁶²

Stycket följer också i hög grad romantikens och historicismens nationsbegrepp där urprung står i centrum tillsammans med vördnaden för det etniskt autentiska.³⁶³ Denna gemenskapsidé kan sägas uppfylla flera av de kriterier som Anthony D. Smith knyter till en *ethnie*, eller etnisk tillhörighet. I fokus står frågan om ursprung och en uppsättning kulturella element, medan egenskaper som medborgaranda eller politiskt deltagande inte nämns i sammanhanget, som i tidigare fall. Vid sidan om kravet på ”svenskhet” vid 1800-talets mitt kan det samtidigt heta att ”vi” fortsättningsvis ”måtte bliva Hans folk”³⁶⁴ eller att ”Svea folk skall bliva det folk, vars Gud Herren är, och det han till sitt arv utkorat haver.”³⁶⁵

Den svenskhet som framkommer i böndagsplakaten gör det i samband med krigsmobiliseringen och är i första hand kulturellt bestämd eller ränkt som ett uttryck för nationell identitet. Denna svenskhet skiljer sig därmed från den tidigare kontraktbaserade gemenskapsidé som i hög utsträckning kretsat kring lydnad inför lagar och överhet, gudsfruktan, medborgerlighet, rättfärdighet och skötsamhet. Begreppets omskrivning kan jämföras med den analys Colin Kidd gör innan det blev det mest centrala begreppet i nationalistiska och rasistiska ideologier. Utifrån sitt begrepp ”ethnic theology” menar Kidd att för intellektuella i det äldre skedet betydde inte etniska skillnader så mycket eftersom man inom det mosaiska systemet såg en värld där alla folkslag härstammade från Noa. Man tänkte således inte i banor av etniska skillnader utan i former av differentieringsprocesser från en

362. Kongl. Maj:ts placat 24 november 1848.

363. Se Hall 2000, s. 125, Hall 1998, s. 100, Calhoun 1997, s. 42–50, Frykman 1993, s. 134.

364. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1844.

365. Kongl. Maj:ts placat 24 januari 1851.

ursprunglig gemenskap. Förklaringen till folkslagens skillnader gav i stället den historiska erfarenheten. Släktskap betonades således framför nationalismens tankar om etniska hierarkier.³⁶⁶ Detta stämmer också med min analys av 1600-talet.³⁶⁷ Uppenbart är alltså att det först är under det sena 1700-talet som den etniska markören gradvis frigör sig från den ”etniska teologin”.

Intressant är att det etniska fundamentet som konstruerades utifrån den götiska historieskrivningen enligt min mening enbart utgör en kort parentes i den legitimerande diskursen i böndagsplakaten. Det viktigaste med den etniskt definierade utkorelse tanken är dock att den framställer folket som ett suveränt subjekt i sig och utan någon egentlig koppling till kungamakten. Detta kan jämföras med 1600-talets synsätt då kungamaktens existens förklarades vara helt avgörande för dygdens upprätthållande och i förlängningen folkets överlevnad. Samma tankegång gäller för de gustavianska kungarna då medborgerligheten förklarades vara garanterad av föreningen mellan kung och folk. Suveräniteten formuleras samtidigt i början av 1800-talet i ett nationalistiskt perspektiv där historieskrivningen om Sverige blir grunden för en ny legitimerande berättelse. Om bibliska eller antika exempel och berättelser tidigare användes för att lära människan vem han eller hon var, så är det nu den egna historien. Medan exempelvis gestalter som Job, Josef eller den assyriska kungen användes som positiva eller negativa exempel i 1600-talets plakat lyfter man nu fram svenska motsvarigheter, exempelvis göterna och längre fram de historiska hjältekungarna. Det viktiga i sammanhanget är att kungamakten inte används som en garant för folkets suveränitet eller bestånd längre, utan att gemenskapen nu sägs bero på själva innebörden av att vara ett folk. Kontentan är således att en ny förklaring vunnit utrymme i den sociala föreställningen, nämligen att den moraliska ordningen beskrivs som allt mer upprätthållen av folket självt.

Sammanfattande analys

Samhällsnytta och offervilja

Det stora nordiska krigets katastrof, Karl XII:s död och enväldets fall får flera intressanta konsekvenser för hur den nya regimen skall beskriva den nya tiden. Uppgiften är flerfaldig eftersom det handlar om att förklara katastrofen, räddningen ur den, ge tröst och ny framtidstro, samt därtill bygga

366. Kidd 1999, s. 10–30.

367. Kidd 1999, s. 288. Kidd menar dock att det är svårt att fastställa den precisa status som etniciteten hade i den tidigmoderna miljön. Troligt är däremot att begreppet regnalism eller regnum (sedvana, lag, uråldriga konstitutioner, kungaämbetet) har spelat en större roll för formeringen av förmoderna nationella identiteter än etnocentrism. Korrespondensen mellan etnicitet och nationstillhörighet var länge långt ifrån tydlig.

upp en legitimitetsgrund som skiljer sig från enväldets, men som samtidigt kan beskrivas som en fortsättning på en äldre legitimitet. Det argument som bryter mest med det karolinska budskapet är till att börja med hur arbetet i riksdagen beskrivs. Maktens suveränitet förklaras vara förankrad i riksdagen och invånarnas riksdagsrepresentanter förklaras spela en central roll för att utforma framtidens politik. Med detta markerades en mer öppet formulerad ömsesidighetsidé mellan överhet och folk jämfört med det äldre kontraktet som i första hand utlovade välfärd mot laglydnad. Jämfört med de karolinska kungarna hamnar därför de frihetstida kungarna i skuggan av riksdagen. Uttryck för den gudomliga legitimiteten finns samtidigt kvar men syftar nu till att stärka riksdagens suveränitet.

Den mest intressanta gestalten i dialogen mellan rikets invånare som presenteras under denna tid är varken medborgaren eller göten, utan ”medbrodern”, eftersom det är denna individ som först anger en föreställning om att samhällsordningen kan garanteras av folket i sig via besluten i riksdagen. Denna idé utmanar Gustav III 1772 med sin kungliga restauration som riktas mot det adliga ständerväldet. Medbroderbegreppet försvinner därmed och ersätts av både undersåte- och medborgarebegreppet. Undersåtebegreppet anspelar på relationen till fursten/staten, medan medborgarbegreppet i första hand används för att beteckna relationen till samhället. Möjligtvis var också medbroderbegreppet, utifrån kungamaktens perspektiv, mer problematiskt än medborgarbegreppet i samband med att det kungliga enväldet återupprättas. Att undersåtebegreppet används inför breda befolkningslager kan möjligen även bero på allmogens önskan om en stärkt kungamakt.

De gustavianska regenterna återgår också till att i böndagsplakaten anspela på de egenskaper hos kungarna som ligger i linje med furstespejgeltraditionen, det vill säga att de presenteras som en kristen furste, prydd med de konungliga dygderna, en landsfader och ett föredöme för folket som garanterar välfärd, fred samt lag och ordning. Hjälterollen markeras av Gustav III samtidigt som den teokratiskt motiverade suveräniteten ersätts med en fördragstanke eller helig ed mellan kung och folk. Plakaten visar samtidigt att det avgörande för denna omvandling är att det borgerliga samhället urskiljs från stat/kung, och att medborgarna därmed kan skiljas från undersåten och så småningom förenas till ett suveränt och allt mer oberoende folk.

Att ömsesidighet och förtroende sågs som positiva värden visade också analysen av de gustavianska regenternas självbild. Målet med denna ömsesidighet var för Gustav III en samhällsordning präglad av förtroende, lag och klokhet. Böndagsplakaten under Gustav IV Adolf ansluter till dessa element men lägger större vikt vid trygghet och religion. Efter förlusten av

Finland, statskupp och valet av Bernadotte som kronprins följer en period av intensiv lansering av den kommande regenten. Karl XIV Johans röst i böndagsplakaten är politiskt lågmäld och kretsar främst kring uppberedningar av krav på medborgerlighet, moralisk enhet, fosterländskhet och dygd. Utifrån furstespegelns dubbla roller kan man dock säga att Karl XIV Johan talar mer som herden än som husfadern. Kungamakts symboliska makt stärks på bekostnad av den politiska vilket pekar på framväxten av en modern monarkism. Den nära relationen hämtar främst sin legitimitet från historien och framställs även på ett symboliskt plan genom herderollen. Kungamakten knyts även mer explicit till kyrkan i texterna samtidigt som statsbegreppet introduceras som en framtida ersättare.

Den stegvisa förändringen av statsmaktens legitimitetsgrund påverkar även kraven på invånarna som samhällsmedlemmar. Som det framgår av böndagsplakaten skiftade statens makt- och legitimitetsbas och gavs efterhand en mer inomvärldslig förankring. Relationen mellan staten och undersåten behövde av den anledningen formuleras utifrån andra principer och med andra argument. Under 1700-talets andra hälft framgår det också att den moraliska grunden för samhällets sammanhållning ges en annorlunda tolkning. Trots den ökande förekomsten av begreppen Svea eller Sverige, är det dock viktigt att framhålla att dessa termer fortfarande spelar en sekundär roll bland försöken att måla upp en positiv bild av en gemenskap. Liksom tidigare är nytta, laglydnad, gudsfruktan och kärleken till nästan de egenskaper som staten främst önskar skall styra individens handlingar. Medan begrepp som frihet och framtid i början av 1700-talet signalerade en ny uppfattning om samtiden, introduceras också andra termer under 1700-talets andra hälft. Många frågor besvaras fortfarande med de traditionella svaren och befolkningen beskrivs fortfarande som ett folk i förbund med Herren, men nu med något annorlunda uppgifter och utsikter. Parallellt med detta lanseras nya begrepp för att gestalta den moraliska ordningen. Det talas exempelvis om "samfundsband", "föreningsband", "samdräktighetens band", "borgerlig sammanlevnad", "borgerliga samhället" m.fl., begrepp vilka kan tas som intäkt för en omvandling av det politiska och samhälleliga språkbruket. Det mest intressanta är att begreppet samhälle introduceras och att detta sociala rum beskriver en ny arena för gemenskap. Detta är i min mening långt viktigare än etniska föreställningar vid denna tid.

Liksom tidigare ges också överheten fortfarande en starkt auktoritär roll och en överordnad ställning. Kungen förklaras fortfarande vara den yttersta garanten för samhällets stabilitet och reproduktion. Talet om ett "borgerligt samhälle" är ett återkommande ämne och betecknar en relation till byggnaderna som ska byggas på föreställningen att gemensamma ansträngningar

under frivillighet, eller utifrån individens ”naturliga böjelse”, ska öka det allmänna välståndet. Det heter exempelvis i ett resonemang från 1753 års plakat att ”ett Borgerligt Samhälles bestånd är grundat på mångfaldiga särskilda göromål, vilka vart för sig till det gemensamma bästa böra syfta”.³⁶⁸ Det är också, liksom tidigare, helhetens lycka som står i fokus för denna tankegång. För att inte samhället skall riskera att falla samman krävs därför att det ordnas av konung och överhet, samt och inte minst, att befolkningen följer ”den Store Gudens sanna dyrkan”. Talet om borgerliga plikter handlar därför, framför allt, om ett försök att förmedla en tanke om en frivillig laglydnad och om en nedtoning av den vertikala relationen mellan kung och folk. I relation till diskussionen om en upplysning i Sverige är liknande uttryck för en viss frigörelse från auktoriteter, som också Peter Aronsson hävdar, de mest intressanta. Parallellt med detta ökar dock det patriarkala draget i texterna genom att hustavlans treståndslära används, genom att enbart männen beskrivs som medborgare, genom att en manlig offermoral påkallas i samband med krigen, och genom att den tidigare gränsöverskridande identiteten görs mer snäv med talet om det svenska. ”Kontraktet” med den suveräna staten som lanserades under 1600-talet knyts därmed med allt fler band och allt hårdare gentemot omvärlden.

Den mest markanta förändringen som framkommer i böndagsplakaten i samband med de nya ideologiska förutsättningarna i 1700-talets samhälle är sammanfattningsvis betoningen av nyttan och framtidstron men kanske framför allt benämningarna på åhörarna. Inte minst genom försöken att skapa en starkare känsla av en horisontell gemenskap mellan individerna och en lydnad på frivillighetens grund. Lydnadsplikten ersätts nu med talet om inbördes förtroende. Undersåtarna kan benämnas som medbröder eller medborgare och äldre betoningarna av de religiösa plikterna ersätts med talet om dygder som det starkaste bandet för att upprätthålla det goda samhället. Samtidigt kan man med detta även notera att kvinnorna utesluts både i medborgarmoralen och i offermoralen, att krig såväl som politik beskrivs som i huvudsak manliga sysslor. Med religionens nya funktion lanseras också ett nytt fäderneslandsbegrepp. Kopplade till begreppet återfinns man gamla associationer, som kärlek och solidaritet, men även nya, inte minst sammanskrivningen mellan svensk och ära. Krav på lydnad och tacksamhet minskar i den fosterländska retoriken under 1700-talet, men däremot utkräver staten i fosterlandets namn offer, vilket skiljer sig från 1600-talet.

Vad som är slående är att talet om fosterlandets sammanhållning under

368. Kongl. Maj:ts placat 16 februari 1753.

lång tid har mycket lite att göra med svenskhet eller betydelsen av "det etniska". Det är egentligen först under senare hälften av 1700-talet och i början av 1800-talet som avsändaren medvetet går in för att sammanlänka fosterländskhet med begreppet svensk i olika konstellationer och dessutom stegvis bygga en moralisk ordning på detta tänkande. Från kravet på de karolinska åhörarna att känna tacksamhet över att bygga och bo i det svenska riket under dess ärofulla kungar, laddas det fosterländska anropet under den gustavianska eran allt oftare med etniska epitet och kombineras ofta med kravet att känna ära. Det viktiga i detta sammanhang är att svenskheten får en ökande betydelse som argument för att upprätthålla en moralisk ordning. Det rör sig också om en övergångsfas där idén om ett suveränt folk blir allt mer dominerande. Med den förändrade gudsbilden betonas alltmer att moralen är en inre kvalitet. Nytt är också att den moraliska argumentationen förs med andra begrepp än tidigare, dygdens belöning uttrycks med mer vardagsnära termer än tidigare. Talet om frivillig lydnad är det mest intressanta retoriska greppet under 1700-talet. Medborgerligheten formuleras samtidigt som en religiös kallelse och religionen skall främst vara ett etiskt rättesnöre. I grunden för medborgerligheten ligger därmed fortfarande en sann kristendom.

I ett idéhistoriskt sammanhang och med anknytning till diskussionen om den statliga ideologin beskrivs ofta 1700-talet som en period mellan stormaktstidens götiska patriotism och 1800-talets idealistiska nationalism. Utifrån mitt material framträder en annan bild. Det rör sig inte om en mellanperiod utan snarare en långsam övergång från en föreställningsvärld förankrad i en religiöst motiverad fosterlandskärlek till en medborgargemenskap på den kristna moralens grund. Båda används som argument för att förmedla de goda gärningarna som skall utgöra en samhällsgemenskap. Viktig i sammanhanget är den förändrade religionsuppfattningen. Dels den deistiska gudsbilden som utmanar idén om en ingripande Gud genom att istället tänka sig en dold Gud, dels pietismens religiösa individualism som slår igenom bland intellektuella och utmanar den kollektivistiska religionsuppfattningen. Kärleken till fäderneslandet beskrivs nu i böndagsplakaten som en medborgerlig plikt, snarare än en religiös som tidigare. Detta medverkar både till att vedergällningsdoktrinen mister sin betydelse och till att folkbegreppet sekulariseras. Konsekvensen av detta blir samtidigt att rikets självständighet och annorlundahet i förhållande till andra riken betonas allt tydligare.

Sveriges förlust av Finland 1809 medverkar framför allt till ett ökat fokus på temat självständighet i den gemenskapsskapande retoriken. Sverige och Svea Rike hyllas, dess stolta historia och trofasta folk, dess utvaldhet och

tapperhet m.m. Den gamla gemenskapsföreställningen som utgick från tanken om kristenhetens gudsfolk bryts därmed upp och ersätts av mer distinkta enheter som snarare bygger på en rörelse som separerar folken från varandra. Det handlar inte längre om att förnya förbundet med Herren, utan om att stärka gemenskapen med andra element och symboler, med en ny och starkare kärlek till fäderneslandet. Vidare är det tydligt att befolkningen måste engageras på ett nytt sätt i det nya fäderneslandet, såsom medskapare och efter frivillighetens princip.

Svenskhetens tid

~1860–1919

De stora omvandlingarna

Djärva förhoppningar har vaknat

Samhällslivet börjar alltmera utveckla sig till en livligare verksamhet, än hittills varit vanligt. Nya medel erbjuda sig att använda naturens skatter och använda dess krafter i människans tjänst, nya tillfällen framstå till utkomst och förvärv, utsikten till större vinning uppmuntrar till verksammare, omtänksammare, ihärdigare arbete. Med mångdubblad hastighet kan människan flytta sig och utbytena av sitt arbete från ort till annan, och hennes tankar och bud kunna meddela sig med blixstens snabbhet ifrån ort till ort, ifrån land till land. Djärva förhoppningar hava vaknat och synas närma sig sin fullbordan om vidgat herrevälde över naturen och ökat välstånd.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 30 DECEMBER 1856

Vid 1800-talets mitt sprids kommentarer i böndagsplakaten om samtiden som aldrig har hörts förut. Bara i ovanstående stycke samsas ett flertal ord vilka uttrycker snabb förändring, expansion och omvälvning, exempelvis: ”utveckla”, ”livligare”, ”verksamare”, ”ihärdigare”, ”mångdubblad”, ”fullbordan”, ”vidgat” etc. Vad som sker är att samtiden uppmärksammas på ett nytt sätt, och att man är mån om att ge svar på vad detta betyder i ett längre perspektiv. Samtiden blir, kan man säga, en mötesplats eller ett tolkningsrum för både det förflutna och framtiden. Skillnaden från tidigare är att allt större uppmärksamhet riktas mot vad som inte är ett framsteg, det vill säga upplevda hot, och att plakaten alltmer präglas av uttryck för förändring i samhället.

1800-talets andra hälft har i forskningen beskrivits som en central förändringsperiod. Perioden har benämnts som ”det moderna genombrottet” eftersom man menar att den markerar ett avgörande skifte i människans mentalitet, i tidskänsla och hennes uppfattning om sin placering i världen.¹

Vad som brukar framhållas som centralt i denna modernitetsdiskurs är att tidsuppfattningen utmärks av en känsla av tidens ständiga flöde, att nuet tenderar att ständigt slukas av framtiden och att målet för det kollektiva strävandet alltid ligger någonstans i fjärran. Så formulerar exempelvis Håkan Thörn fenomenet och ser den franska revolutionen som startskottet för detta nya förhållningssätt till historia och framtid. Det verkligt nya var att en linjär tidsuppfattning växte fram.²

I svensk forskning har det ”moderna genombrottet” framför allt knutits till nedmonteringen av ”enhetssamhället” som påbörjas vid denna tid. Fram till 1800-talets mitt var det, är det rimligt att hävda, kyrkan som legitimerade människornas värderingar och handlingar. Kyrkans världsbild följde människorna i stort från vaggan till graven och de kyrkliga handlingarna dopet, konfirmationen, vigseln och begravningen var viktiga händelser inte bara för familjen utan för hela socknen. Redan under 1800-talets första hälft kom detta dock att utmanas. Förändringen hade sina rötter dels på det idémässiga området där väckelse och upplysning medverkade till ökad pluralism,

1. Begreppet används ofta i flera olika sammanhang. ”Modernisering” står vanligen för vissa generella strukturförändringar såsom industrialisering, urbanisering, vetenskaplig och teknologisk utveckling, nationalstatens framväxt, en tro på en stark stat och en stark organisation etc, medan ”modernism” ofta används som en samlande beteckning för olika konstnärliga strömningar som förhåller sig till moderniseringen. Slutligen används begreppet ”modernitet” vanligen för att beteckna ett stadium i det mänskliga samhällets och kulturens utveckling som kännetecknas av det som betecknas som modernisering och modernism. Det postmoderna betecknar i sin tur ett paradigm som uppstod i slutet på 1970-talet. Synsättet är kanske främst känt för sin granskning och kritik av den moderna kulturens ”stora berättelser”. Se Holmberg 1998, s. 26f, Thörn 1997, s. 215ff, 375ff, Alm 2003, s. 33f, Bauman 1991.
2. Thörn 1997, s. 215ff, 375ff. Begreppet ”det moderna” förekommer frekvent inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning och termen definieras och brukas därför på olika sätt och med olika syften. Enligt Sven-Eric Liedman har det ”moderna” sina grunder i 1600-talet men tar sig allt tydligare uttryck i 1700-talets upplysningsfilosofi med namn som Marquis de Condorcet, Immanuel Kant, David Hume och Adam Smith. Gemensamt för dessa tänkare var mycket ljusa och hoppningivande bilder av framtiden, och i synnerhet den framtid som fanns på längre sikt. Bland de förväntningar som hägrade fanns vetenskapens och teknikens oavbrutna tillväxt, de sköna konsternas frigörelse från klassiska ideal, det mänskliga tänkandets fria utveckling och en rationell planering av samhällsorganisationen. Se Liedman 1997, s. 15ff, 42, 44. Redan bland renässansens elitgrupper, menar Eva Österberg, är det möjligt att spåra en form av modernitet uttryckt genom en vilja till individuell distinktion och en medvetenhet om nationalstaters och handelskontakters potential. Se Österberg 2000, s. 23f. Michel Foucault talar i sin tur om att en ”diskurs om moderniteten” tog form med början av sekelskiftet 1800 med en förhöjd reflektion kring nuet och samtiden. Se Foucault 1993, s. 42. Det finns således olika sätt att koda ”det moderna”, eller en ”modernitetsdiskurs”. I grunden handlar det som olika sätt att orientera sig historiskt. För en ingående diskussion om ”modernitet” som ett verktyg för historisk orientering. Se Wiklund 2006.

dels på det sociala/ekonomiska området som genom industrialisering och befolkningstillväxt medverkade till att nya sociala grupper, migration och urbanisering uppstod. Till de politiska orsakerna hör påtryckningar från de politiska liberalerna och ”rörelsepartiet” inom kyrkan. 1726 års konventikelplakat och 1855 års sakramentslag upphävdes och kriminaliseringen av ”avfall” från den rena evangeliska läran togs bort.³ Ett flertal humanitära och religiösa reformer genomfördes också under tiden. Spöstraffet togs bort och kyrkoplikten avskaffades 1855. År 1858 fräntogs husbönderna rätten att utdela husaga åt myndiga anställda och 1860 moderniserades religionsfrihetslagstiftningen genom att mosaiska trosbekännare fick rätten att bosätta sig var som helst i riket. Likaså genomfördes flera ekonomiska reformer. År 1846 avskaffades skråtvånget och Sverige anslöt sig till det framväxande internationella frihandelssystemet cirka 1860. År 1865 öppnades den första järnvägssträckan.⁴ Nattvardstvånget upphävdes 1863 och husförhöret år 1888. Övergången från bonde- till industrisamhälle var som tydligast under årtiondena fram till 1880-talet, enligt Anders Bäckström.⁵

Utmärkande för 1850-talets offentliga samtal var också kravet på frihet. Debatten har av Svenbjörn Kilander beskrivits som ett led i en frigörelseprocess bort från resterna av det äldre samhällets statliga regleringar och förordningar. Nu förespråkades så mycket frihet som möjligt från staten och dess uppenbarelsereformer, även om målet inte var den totala anarkin.⁶ Kurt Johannesson talar i sin tur om 1800-talet som ett tidevarv med två retoriska ideal som står i konflikt med varandra. Å ena sidan fortlever den gamla tanken att det offentliga och politiska språket skall fostra folket till goda medborgare och upprätthålla lag och ordning i samhället. Å andra sidan formuleras ett nytt ideal som handlar om att språket skall frigöra individen från samhällets trånga band och vara ett uttryck för hennes djupaste känslor och drömmar. Det senare idealet brukar förknippas med tanken om ”den allmänna opinionen” som formulerades från radikala och liberala läger.⁷ Det var framför allt representanter från medelklassen, framväxande politiska partier och frikyrkor som kom att ifrågasätta den gamla ordningen. Kritiken riktades mot ”överheten” representerad av kungamakten, kyrkan, skolan, den lärda världen, armén osv. och deras krav på lydnad, den fasta samhällsordningen och religionens ideal hos medborgarna. Målet var att skapa ett annat offentligt liv, andra riter och symboler där alla kunde rådslå

3. Petré 1990, s. 269f.

4. Norborg 1995, s. 164–167.

5. Bäckström 1999, s. 11f.

6. Kilander 1991, s. 45.

7. Johannesson 2001, s. 199–201.

om de allmänna angelägenheterna.⁸ Nya ideal spreds därför via tidningarna, via tribunerna i riksdagen och vid opinionsmöten.⁹

De ”djärva förhoppningar” som uttalas i det inledande plakatet från 1856 signalerar därför både en ny tid och en dåtida känsla om att leva i en ny tid. Att 1800-talet på många sätt uppfattades som en omvälvande period diskuterades även av dåtidens intellektuella. Författaren Carl Jonas Love Almqvist menade att tiden han levde i bestod av ”en öfvergångsformation”.¹⁰ Fornminnesforskaren Gabriel Djurklou ansåg kring mitten av seklet att han levde i en tid som präglades av ett ”rastlöst framåtstormande”. Med folkökningen, sekulariseringen, pressens framväxt, skiftena, skrålagstiftningens upphörande och kritiken mot fyrståndsriksdagen upplevde man därför att något nytt höll på att växa fram. Stora delar av 1800-talet präglades också av en besatthet av samtiden och en känsla av att det traditionella samhället med dessa gamla identiteter, dess moral, normer och världsbild höll på att fragmenteras av en allt snabbare samhällsomvandling. Som Henrik Höjer betonat, var detta en samtidskänsla som kanske i första hand upplevdes av en intellektuell elit.¹¹

Detta förhållningssätt till tiden eller utvecklingen, känslan av alltings rörelse och förändring, förmedlas som synes även i det ovan citerade plakatet från 1856. Att denna tidskänsla kommer till uttryck beror också i hög utsträckning på att syftet med dessa texter är att tolka samtiden och att ange en riktning. Under 1860-talet och fram till början av 1900-talet förmedlas i huvudsak två tolkningar. Som så ofta förr låter man dem samsas för att åstadkomma en retorisk effekt: den ena beskriver tidens framsteg och den andra uppehåller sig kring tendenser i samtiden vilka tolkas som förfall.

En tid av framsteg

I böndagsplakaten kan man tala om förekomsten av flera *olika* uttryck för en ”modern” tidskänsla präglad av en linjär tidsuppfattning och en positiv syn på framtiden. 1800-talet är inte unikt. Under 1600-talet motverkade de många krigen en sådan känsla av framtidsoptimism, men när freden blomstrade så talade man, som jag visat, också positivt om framtiden, om lycka, trygghet, välgång, och förkovran. Med allt längre fredsperioder under 1700-talet markerades den framåtriktade rörelsen än tydligare. Metaforer som ”vårt fikonatråd” eller slagord om att arbeta för ”våra efterkommande” kan höras och det talas till och med om ”tillväxt i alla tillkommande tider”.

8. Johannesson 1998, s. 202–208.

9. Johannesson 1998, s. 103–105, 198–200, Meidal 1987, s. 184f.

10. Melberg 1978, s. 28f.

11. Höjer 2001, s. 16.

Den goda utvecklingen förklaras också vara en del av Guds försyn. Visioner om en ljus framtid och ett utvecklingstänkande uttrycks också under 1800-talet. Men jämfört med 1700-talets synsätt talar man inte om en evinnerlig tillväxt i framtiden, utan jämförelsen dras bakåt för att uppvärdera utvecklingen i nuet. Man kan därför tala om olika linjära tidsperspektiv som i olika hög grad mäter tiden i relationen till det förflutna, till framtiden eller till samtiden. Kommentarererna från 1800-talets andra hälft skiljer sig därför både från 1600-talets sköra samtidsyn och 1700-talets framtidsdrömmar eftersom samtiden ses som höjdpunkten på en lång utveckling. Exempelvis:

Vår tid är uppfinningsrik i allt, som jorden tillhör. Alla mänskliga och jordiska krafter äro i verksamhet och obunden frihet. Vad människoande och meniskohänder kunna uträtta, det göra de i våra dagar.¹²

Den stigande odling och timliga förkovran, över vilka vi i dag glädje oss, sköto väl redan i länge sedan försvunna tider sina spåda rötter, men de hava likväl först under de senaste årtiondena och ej minst under det sista burit ymniga frukter.¹³

Sådan har Guds godhets, tålsamhets och långmodighets rikedom varit mot det svenska folket, att det under lång tid fått lägga det ena lyckliga året till det andra. Såsom en frukt härav har på flera områden av folkets liv försports en snabb och rik utveckling, och det är att hoppas, att vårt folk under de gynsamma förhållandena vuxit sig så starkt, att det skall förmå bära de vidriga, som kunna komma.¹⁴

Det framgår av kommentarererna att nuets stora framsteg kan leda till ännu större vinster i framtiden. Känslan av att man lever i en händelserik tid skiljer sig också från tidigare karaktäriseringar av samtiden. Alla arbetar gemensamt med siktet inställt på framtiden. Man talar både om att arbetaren givits riklig utkomst och att åkermannens mödor blivit väl belönade.¹⁵ När man blickar tillbaka för att teckna det gångna året påminner detta dock inte helt oväntat om tidigare århundraden. Nu som då betonas "Herrens godhet och nåd" mot riket, att det råder "trygghet", "frid", "lagbunden frihet", och att var och en arbetar för "allmän nytta".¹⁶ Vad som är nytt i dessa inslag är att man talar om ett framtidsland där "verkstäder" med ökad "konstskicklighet förädlad våra varor" och där handeln omsatt dem.

12. Kongl. Maj:ts placat 3 januari 1862.

13. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1872.

14. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1898.

15. Se Kongl. Maj:ts placat 30 december 1874, 14 januari 1876, 29 december 1882.

16. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 5 januari 1863.

Vidare berömmar man tidens ökade ”företagsamhet”, ”det vetenskapliga arbetet” som förenar ”alla bildade folk” och talar om att ”våra landsmäns upptäcktsresa på hittills okända vägar har förskaffat oss ett aktningsfullt erkännande”.¹⁷ Det starkaste uttrycket för föreställningen att man har nått en hög utvecklingsnivå finner man i 1882 års plakat, och liksom tidigare sägs freden vara den främsta förklaringen till rikets välstånd och lycka:

Vi hava fått lägga ett nytt fredens och stillhetens år till de många redan förflutna. Vi hava inhöstat rika skördar, och i timligt hänseende öppna sig ljusa utsikter. Vetenskapen, och konst äga nitiska målsmän och beskyddare. I höga salar samlas landets barn, vår uppväxande ungdom, att inhämta boklig bildning; vid våra universitet tränges en alltmer tillväxande, kunskapssökande skara, allt högre lyftes vår åkerbruk; med arbete och möda hava vi framtvungit rika skördar, där därom moar, hedar och kärr hade övermakten; vår handel blomstrar, våra hantverk och yrken fullkomnas; genom ständigt öppnade nya farleder försvinna de långa avstånden i vårt vidsträckta land. Framför allt: Jesu Kristi evangelium förkunnas nu som fordom från våra predikstolar med allvar och nit, och Guds ords kändedom banar sig väg till varje hydda i vårt land.¹⁸

Allt det som representerar det ”nya” samhällets framväxt förknippas här med positiva värden. Man knyter givetvis också religion och kristendom till denna positiva utveckling. Detta har varit gällande allt sedan 1600-talet och nu liksom då heter det att befolkningens ”fortgående upplysning” och ”sanna förbättringar av sitt samhällstillstånd” är ”målet för all mänsklig sammanlevnad” och därtill utstakat av ”Försynen”.¹⁹ Det skall också sägas att denna upplysnings- och utvecklingstanke fortfarande är auktoritärt formulerad. Det kan exempelvis sägas att sann frihet och utveckling endast är möjlig om ”vi såsom fria och lydiga barn göra Hans vilja”.²⁰ Vandringsmetaforen med Gud som människans och samhällets välvilliga ledsagare spelar därför fortfarande en roll i retoriken under det sena 1800-talet. Samtidigt skall det visa sig att denna ”stora berättelse” möter utmanare vid denna tid.

Många av kommentarerna från 1800-talets mitt kan knytas till den industrialiseringsväg som börjat rulla över landet vid denna tid. För exempelvis Stockholm var decennierna före 1850-talet en period av industriell stagnation som pågått allt sedan 1700-talet. När denna stagnation vände vid denna tid innebar det att antalet fabriksarbetare ökade stadigt. Den

17. Se Kongl. Maj:ts placat 30 december 1880, 30 december 1881.

18. Kongl. Maj:ts placat 29 december 1882.

19. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1841, 24 januari 1851.

20. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1880.

industriella expansionen satte sedan igång på allvar under 1870-talet och en exportinriktad maskin- och verkstadsindustri växte fram. Talande för denna utveckling är att antalet sysselsatta inom hantverk och industri i absoluta tal hade mer än fördubblats 1890 i förhållande till 1860-talet.²¹ Bildning och kunskap var också ett ämne för många av 1800-talets massorganisationer. Från dessa spreds en medvetenhet om folkbildningens betydelse, om klasskonflikter och om att försoning och självuppföstran var den säkraste vägen för att trygga framtiden.²² Även kontrasteringen gentemot andra länder finns med i den samtida tematiken. Nu kan det exempelvis heta att "Våra näringars blomstrande tillstånd har icke heller tagit någon synnerlig skada av ogynsamma förhållanden [som] hos andra folk, utan fortfarande givit arbetaren riklig utkomst."²³ Liksom tidigare förekommer också kommentarer om sociala och politiska missförhållanden i andra länder, men nu infogar man även en kontrast som bygger på det egna landets fördelaktiga utvecklingsmöjligheter, dess potential till utbildning och dess "milda lagar". Följande tre exempel visar att det gamla lyckolandet, enligt 1800-talets böndagsplakat, är ett land som med nuvarande goda utveckling också har framtiden för sig:

Den stora välsignelse, vilken, saknad i flera andra länder, blivit oss fortfarande beskärd därigenom att vi, ostörda av yttre och inre oroligheter och av alla svårare allmänna hemsökelser, även under detta år i så många hänseenden fått fröjdas över förökade utsikter till en allt ljusare framtid, erkänna och uppskatta vi med djup tacksamhet.²⁴

Till oss hava kommit rykten om krig och örlig med storm och blodig klädnad, om inre oro, om svåra våldsbragder, om hungersnödens elände och fasor; men ingen av dessa förfärliga verkligheter har drabbat uppå oss. I djupaste frid, under milda lagars skydd, har hos oss åkermannen kunnat plöja och skörda sin teg, varje yrkesman sköta sitt lovliga verk, undervisnings- och uppfostringsanstalter utföra sitt välsignelsebringande värv, konst och vetenskap odlas och bära sin frukt.²⁵

Rykten om örlig komma till oss fjärran ifrån, men i fredlig ro hava vi hittills fått sköta våra värv. De inre söndringar, som i andra länder hava framträtt i hemska utbrott, äro hos oss okända. Åker och äng hava burit oss i allmänhet rikliga skördar; ungdom och barn hava i våra undervisningsanstalter fostrats för kommande tider; under skydd av milda lagar har envar kunnat sköta sitt

21. Abrahamsson 1990, s. 110, 115–117.

22. Runeby 1995, s. 147.

23. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1874.

24. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1876. Se även Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1865.

25. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1877.

yrke och sin tjänst; hög och låg hava vi alla i enigt samarbete kunnat verka för främjandet av vårt fäderneslands lycka.²⁶

Överlag ges en positiv bild av utvecklingens materiella möjligheter under perioden. Men med många positiva kommentarer kring det nya infinner sig också en viss osäkerhetskänsla över olika förändringsprocesser som upplevs som alltför snabba eller hotfulla. Andra trender i samtiden tolkas därför långt mer negativt som jag skall visa nedan. Orsaken torde vara att statsmaktens närmast naturgivna auktoritet nu utmanas allt intensivare och av andra aktörer som förklarar att det är de som driver utvecklingen framåt.

En tid av förfall

Mot 1800-talets slut befann sig Svenska kyrkan i en snabb nedgångsperiod gällande kyrklig praxis. Inom kulturlivet, från den växande socialdemokratin och delar av arbetarrörelsen riktades också en ofta mycket häftig kyrko- och religionskritik som skärpte situationen. I socialdemokratin första partiprogram 1889 framfördes krav på statskyrkans avskaffande eftersom religionen ansågs vara en privatsak. Under perioden förändrades också en trehundra-årig kyrkoordning dramatiskt på några årtionden. Denna nedgång förklarar enligt Anders Bäckström både av religiösa förändringar mot en mer individualistisk fromhet, och av de sociala och ekonomiska förändringar som var en del av agrarsamhällets övergång till industrisamhällets associationer. En övergång från gammal kollektivism till allmän individualism.²⁷

Förfallsperspektivet i böndagsplakaten beror alltså sannolikt i hög grad på den gamla samhällsstrukturens upplösning, men även på de negativa sidorna av industrialiseringen. Industrisamhällets baksidor nämns exempelvis med ord som: ”dryckenskapslasten har med det ökade välståndet så tilltagit, att varje fosterlandsvän med oro söker efter medel för dess hämmande.”²⁸ Mest uppmärksamhet får dock upplösningen av den gamla enhetsidén. Träffande beskrivs den oro som förknippas med detta i följande stycke från 1902 års plakat:

Sökande efter ny sanning utmärker samtiden. Vaktom oss att vid detta sökande förbise ljuset, som av ålder strålar emot oss, det ljus, varigenom Gud vill giva oss frid, fostra oss i rättfärdighet och låta oss hoppfullt blicka in i evighetens värld. Lyses vår själ av detta ljus, skall vårt framåtskridande vara ett verkligt och visas ej blott i kunskap, utan ock i rättfärdighet och kärlek.²⁹

26. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1879.

27. Bäckström 1999, s. 28–38.

28. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1874.

29. Kongl. Maj:ts placat 5 december 1901.

Som det framgår av kommentaren uttrycks oro över samtidens utveckling. För att säkra "vårt framåtskridande" får man inte "förbise ljuset", heter det. Flertalet budskap under 1880-talet riktar också kritik mot vad man kallar "gudsförnekande läror" och tidens "självförgudning". Det sägs att om "förgudningen av mänskligheten upphöjes till religion" blir följden en upplösning av samhällsbanden och en allmän ofärd.³⁰

Ser man till den socialistiska kyrkokritiken så följde den närmast två huvudlinjer. Å ena sidan såg man religionen som överklassens försök att behärska arbetarklassens själ, och å andra sidan gjorde man sig själv till kristendomens sanna uttolkare eftersom Jesu budskap sågs som identiskt med socialismen. Därmed skulle religionen enligt socialisterna antingen avskaffas så fort som möjligt för att påskynda klassfrigörelsen och samhälls-omdaningen, eller så borde kyrkan och socialismen smälta samman under partiets ledning så att den verkliga kristendomen kunde frigöras. Oavsett hur man argumenterade framstod kyrkokritiken och antiklerikalismen som en självklar sak i klasskampen.³¹ De tendenser som kan betecknas som sekularisering eller avkristning är också ett tema som återkommande tas upp i plakaten ända fram till första världskriget.

1884 års plakat är intressant eftersom det bemöter kritiken som ventilerades mot kyrka och kristendom under 1880-talet. Det inleder först med en tack-sägelse och en positiv skildring av tillståndet i riket för att sedan kommentera att "den tilltagande och allt öppnare förnekelsen av evangeli sanning" är ganska nedslående för var och en som "både älskar Jesu Kristi evangelium och har sitt fädernesland kärt". Därefter varnar man för resultaten av detta. Det heter att följden av "de samhälls- och kyrkouplösande läror[na]" är en "oprövad lyckas förespeglningar [...] för vilka en gång säningsmännen själva skola bäva". Samt att alla på olika sätt är medansvariga till att detta hot nu även sprids i "nordanlanden".³² Två svar ges sedan på kritiken mot kyrka och religion. Det ena svaret säger att åhörarna inte bör tro på allt som kritikerna säger: "I skolen icke kalla sammansvärjning allt, vad detta folket kallar sammansvärjning, och I skolen icke frukta, vad det fruktar, och icke förskräckas."³³ Det andra svaret präglas mer av kompromiss då man istället inbjuder kritikerna till att mötas: "varför skulle då icke själva den

30. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881. Se även Kongl. Maj:ts placat 29 december 1882, 30 december 1884, 31 december 1886, 31 december 1887, 31 december 1888, 31 december 1889, 31 december 1890.

31. Bexell 2003, s. 168, 171.

32. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1884.

33. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1884. Se Jesaja 8:12; "Ni skall icke kalla för sammansvärjning allt vad detta folk kallar för sammansvärjning, ej heller skall ni frukta vad det fruktar, ni skall inte förskräckas för det".

suckande oro, som går genom tiden, kunna tjäna såsom en dörrvårdarinna, en vinkande dörrvårdarinna, vid tröskeln till Herrens hus?”³⁴

På en annan nivå handlar även tidens livsåskådningsmässiga konflikt om synen på utveckling. Som visats har utveckling och förändring alltid framställts med organiska metaforer, som exempelvis att det är Gud som ”ett Folk uppbygga och plantera”, i hänvisningar till ”vårt fikonatråd”, eller också har utvecklingen beskrivits som en vandring på en av Försynen utstakad väg.³⁵ Enligt detta synsätt föreställer man sig därmed utveckling och förändring som en modifiering av det befintliga, som växande eller förvissnande. Denna tanke om ett organiskt växande präglade också den pedagogik som lärdes ut både i lärdomsskolan och folkundervisningen under 1700- och 1800-talen, menar Per-Johan Ödman.³⁶ En rimlig tanke är därför att kristendomskritiken, darwinismen, ateismen och materialismen upplevs som ett hot mot denna utvecklingsidé eftersom de tolkades som att de syftade till att kapa banden med det gamla. Ett stycke från 1897 års plakat belyser detta perspektiv på ett träffande sätt:

I ödmjukhet vilja vi tacka Gud för att, trots mycket som är beklagansvärt, det svenska folket dock på goda grunder kan kallas ett lyckligt folk. Ett rikt arv hava våra fäder lämnat för att av oss bevaras och förkovras. Ostraffat övergiver ej ett folk fromma fäders vägar, lika litet som det ostraffat står stilla på den punkt, till vilken föregående slakten kommit. Det gäller för oss att, obrottsligt bevarande den evangeliska tro, till vilken våra fäder på osviktig erfarenhets väg hunnit, kämpa för ett fullare tillägnande av evangeli rikedomar. Det gäller för oss att på det timliga livets skilda områden tacksamt taga vara på de goda frukterna av vårt folks föregående liv och på samma gång sträva efter sådana anordningar, som giva allt bättre tillfällen åt befolkningens alla lager att utveckla inom dem boende krafter till deras egen och hela landets bättnad.³⁷

Som synes förespråkas enligt detta perspektiv förändring och utveckling, men med villkoret att fädernas arv följer med in i det nya. Tanken om det organiska växandet präglar således även synen på ”folket” vid denna tid. Attityden pendlar sedan från att beskriva religionen som ohotad till att vara

34. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1884.

35. Kongl. Maj:ts placat 2 april 1661, 21 januari 1746.

36. Ödman 1998, s. 471.

37. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1897. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1886. Där sägs att ett folk som ”förlitar sig på Herren” klarar sig i alla väder: ”Det varder då lika som ett träd, det vid vatten planterat och vid en bäck rotat är; ty, om än en hetta kommer, så fruktar det sig dock intet, utan dess löv bliva gröna, och sörjer intet när ett torrt år kommer, men det bär frukt utan uppehåll.” Det är således mot denna livgivande stam som man upplever att kritiken mot religion och kristendom hugger.

föraktad av alla. 1882 och 1883 ges bilden av att kritiken mot religion och kyrka till skillnad från andra länder endast är svag i Sverige:

Av den oro, som går genom tiden och som i andra länder redan våldsamt bryter fram, av föraktet för evangelium, icke för någon av dess mänskliga former utan för dess innersta väsen, av lusten att avhugga de trohetens och vördnadens band, som tryggast och starkast sammanknyta ett samhälle, hava vi ej av detta förnummit även bland oss ett genljud, om ännu blott svagt?³⁸

Bedrövelsen dominerar däremot i kommentarer från 1886, 1888 och 1890:

Med stora steg tyckas mörka tider nalkas. Trotset mot Herren synes mogna med förvånande hast. Hans evangelium varder föraktat och smädat, hans heliga inrättningar söker man förstöra, och mitt under allt detta fordrar man att anses såsom sanningens apostlar och de eländas förlössare.³⁹

Trots hela vår mäktiga förkovran i både yttre välmåga och inre odling har till och med den rena gudsförnekelsen, som vill neddraga människan i djurets ståndpunkt, kanske aldrig fräckare än nu i vårt land rest sitt huvud.⁴⁰

Huru mången är ej färdig att utan närmare besinning övergiva sina fäders tro, den gamla och beprövade, för det nya och främmande i allehanda lärdomsväder!⁴¹

Det går att finna flera kommentarer till denna utveckling. Allt från att andliga strider i själva verket bör ses som bra för "själens hälsa", till en klagan över en allmän "försoffning" och till kritiken varför man skall tro på "andra herrar än den i höjden".⁴² Samtidigt har synen på religion i bön-dagsplakaten inte förblivit densamma under 1800-talet. Från att tidigare ha varit ett argument för att påkalla medborgerlighet eller lydnad för lag och rätt i första hand, så handlar det sena 1800-talets religion mer om det privata och det inre livet. Det sägs exempelvis i 1881 års plakat att "kristendomen framför allt är ett inre liv, som vi skola leva, och icke blott yttre lag, som regelbinder våra gärningar. Ett sådant inre liv kan icke genom någon lagstiftning framkallas".⁴³ I 1887 års brev menar man att religion handlar

38. Kongl. Maj:ts placat 29 december 1882. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881: "Skulle vi väl kunna otacksamt förneka, att vi leva lyckligt i vårt nordliga land? För oss äro främmande de våldsamma skakningar, som i många andra länder förnimmas såsom olycksbådande förebud till en allmän omstörtning."

39. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1886. Se även Kongl. Maj:ts placat 29 december 1882, 30 december 1884, 30 december 1885, 31 december 1887, 31 december 1890.

40. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1888.

41. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1890.

42. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1885, 31 december 1886, 31 december 1887.

43. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881.

om att skapa "självkänedom" vilken nås genom att "åter och återigen" inhämta den kunskap om vad "gudaktighetens stora hemlighet verkligen är". Denna sägs å ena sidan vara den gränslösa kärleken, och å andra sidan "själva försoningens dyrbara gåva".⁴⁴

Dessa kommentarer i böndagsplakaten där "andlig likgiltighet" är temat kan ses som en reaktion både på vad man såg som det framväxande industrisamhällets materialism och dess baksidor, och på den humanism som under 1880-talet hämtade inspiration från Auguste Comtes positivism. Genom de högljudda tonerna i böndagsplakaten som hörs i ovanstående exempel tecknas nästan bilden av en pågående revolution. Men trots tidens inviter till religiös frigörelse var det bara en minoritet som lämnade ländernas dominerande trosmenigheter. Forskningen har visat att den gamla fromhetsläran fortfarande spelat en viktig roll i den moderna tillvaron.⁴⁵ De högljudda ropen i plakaten kan i det perspektivet möjligtvis ses som försök att "väcka" åhörarna. Klart är att det svenska samhällets sammansättning mot 1800-talets slut förändrades och att religionen genom Svenska kyrkan fick en delvis ny roll. Vid sidan av kyrkans värderingar kunde människor i socknen söka legitimitet för sina handlingar från folkrörelserna eller från grupper präglade av liberalism. Skolan var dock fortfarande den plats där kyrkan hade ett stort inflytande eftersom katekesen var grundläggande fram till 1918. Enligt Anders Bäckström var därför religionen trots samhällsförändringen ännu vid sekelskiftet den ram inom vilken många människor tolkade tidens händelser.⁴⁶

Efter sekelskiftet 1900 får sekulariseringens tematik ett allt större utrymme i plakaten. Det berättas bland annat om den "kristendomsfientlighet" som under "hån och hädelser" träder fram och för vilken "intet är stort, intet heligt". Det nya tolkas som ett hot mot det som "folk under århundraden byggt upp".⁴⁷ Många kommentarer i böndagsplakaten bekräftar bilden av sekelskiftets samhälle som en brytningsperiod med i realiteten allt större klyftor mellan fattiga och rika, stadsmiljö och landsbygd.⁴⁸ Den gamla kol-

44. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1887.

45. Ahlström 1947, s. 152, Hammar 1999, Holgersson 2005, s. 217.

46. Bäckström 1999, s. 11f. Under 1900-talet har religionens samhällsintegrerande eller sammanhållande roll blivit mindre klar. Kyrkan har blivit alltmer orienterad mot människans religiösa och privata sfär och i det moderna industrisamhället fyller inte de religiösa riterna samma funktion. Kunskapens specialisering, den organisatoriska differentieringen, uppdelningen mellan privat och offentligt har medverkat till att samhället har lämnat individen ensam att ta ställning till olika frågor. På 1950-talet kan man se att det svenska samhällets religiösa och sociala uppbyggnad definitivt börjar få en ny utformning.

47. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1908.

48. Österberg 1998, s. 14–21.

lektivismen som dessa texter till stor utsträckning försvarar vid denna tid blir för varje årtionde som passerar en allt större fiktion. Detta är särskilt tydligt när det kapitalistiska industrisamhällets realiteter bryter fram i budskapen. Det är också mot denna bakgrund, när det gamla "föreningsbandet" upplöses, som man från officiellt håll ser ett behov av att konstruera nya föreställningar om ett förenande band i samhället som gör att människor utifrån andra argument kan motiveras till medborgaranda. Idéer om en överbryggande svenskhet tycks allt mer efterfrågas som ett seriöst alternativ för statsmakten. Jag skall återkomma till detta.

Det största förfallet vid denna tid utgörs givetvis av det första världskriget. Första världskriget beskrivs i likhet med stormaktstidens krig i termer av en hemsökelse, exempelvis: "Förödelsens gång över världen vittnar om det förgängliga i allt människoverk". Det skildras också som en "virvel" som sveper med sig allt i sin väg, och med uttryck som: "Ännu varar kriget; det utbreder sig allt vidare; och faran tränger sig alltjämt hotande in på vårt eget land" eller "Och i krigets spår vandrar nu som fordomtima farsoten, bortryckande i tusental män och kvinnor även i de kraftigaste åldrarna.", det vill säga spanska sjukan.⁴⁹

Som den tidigare analysen visat har staten via böndagsplakaten talat med en tydligt auktoritär, men även vädjande, röst allt sedan 1600-talet, dvs. en sorts representativ retorik med en "hög stil" och en tydlig hierarki mellan avsändare och mottagare. Under perioden mellan 1720 och 1860 visade det sig också att staten legitimerade sin makt på andra grunder. Frihetstidens ständervälde frångick stormaktstidens relation mellan furste och folk och lade betoningen på riksdagen, de gustavianska kungarna kombinerade ett "furstekontrakt" med ett medborgarkontrakt, medan de bernadotteska regenterna under 1800-talets första hälft alltmer legitimerade sin makt via en modern monarkism. I och med detta sker, som det skall visa sig, andra intressanta förskjutningar. Dessa skall behandlas i följande avsnitt.

Från konungadöme till statsmakt

Den ur århundradens möda framvuxna rättsordningen har bestått provet och mäktar sammanhålla även dem, som förut föga besinnat dess värde. Hem och hård, språk och sed, tro och odling trivas endast i den egna rättsutvecklingens fria luft. Mot mammons ständigt hotande överväld och mot tyranniska lidelser inom samhället behöver den enskildes rätt och frihet statsmaktens bistånd.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 31 DECEMBER 1914

49. Kongl. Maj:ts placat 10 december 1915, 14 december 1917, 10 december 1915, 18 december 1918.

Under första världskriget uppvisar böndagsplakaten en markant förändring i tilltal jämfört med tidigare. Från ingressen framgår det att det fortfarande rör sig om ett budskap från regenten till undersåtarna, men i själva förmaningen saknas de begrepp som tidigare signalerade att detta var fallet. Borta är inte bara kungamaktens personliga stämma med hänvisningar till "oss" och "eder" utan även begrepp som "överhet" och "undersåtar", "regent" eller "landsfader", det vill säga hela den fadersbaserade samhällsikonografin som präglade den representativa retoriken. När makten gestaltas i texterna är det därför inte längre ett konungadöme som för dess talan, utan en statsmakt. Kvar är däremot de värden som allt sedan 1600-talet knutits till makten, nämligen staternas uppgift att garantera lag och rätt, att försvara freden och upprätthålla välfärden, samt idén om en ömsesidighet mellan stat och individ. Denna förändring i statens presentation av sig själv skall beskrivas i det följande. Först skall jag redogöra för hur begreppet staten introduceras i plakaten och vilka konsekvenser detta får.

Allt sedan 1600-talet har statsmakten i böndagsplakaten betecknats som "Riket" eller "Konungariket" och slagordsmässigt hyllats som ett fädernesland i förbund med Herren och därtill en särskilt utvald part inom kristenheten. Under 1700-talets gång minskar dock identifikationen med kristenheten eller det övriga Europa samtidigt som statsbegreppet vid ett fåtal tillfällen börjar synas parallellt med begreppet rike. I 1774 års plakat anges det som en synonym till begreppet "rike" medan det i 1785 års plakat kopplas till ekonomiska aspekter. Det sägs att "vunnen förmögenhet" inte får leda till en "tävlan i yppighet", utan istället skall leda till "en ökad välmåga, som utgör en Stats rikedom".⁵⁰ I 1811 års plakat konstateras det också att "Staters välmåga" bygger på den enskildes "dygd, ståndaktighet och lugn", och inte "ärelystnad" som "verkar för att synas" och "glömmer nyttan för glansen".⁵¹ Staten likställs också med den högsta makten i 1812 års plakat då man oroas över att "ordning och lugn förjagas från Staten och Medborgaren".⁵² Den metafysiska kopplingen (försynen) till staten uttrycks i en lågmäld ton då det heter att "den Vishet, som kärleksfull och rättfärdig, bestämmer både Statens och enskildas öden", eller så talas det om "Fädrens helga Tro" som "fastare tillknyter Samfundsbanden och trycker sitt eviga insegel på Staters sällhet och de enskildas förhoppningar".⁵³ Statsbegreppet

50. Kongl. Maj:ts placat 11 januari 1774, 23 november 1785. Begreppet stat paras också med begreppet land i Kongl. Maj:ts placat 16 december 1812.

51. Kongl. Maj:ts placat 9 januari 1811.

52. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1812.

53. Kongl. Maj:ts placat 16 december 1818, 16 december 1820. Se även Kongl. Maj:ts placat 3 december 1842, 28 december 1844.

skiljer sig med andra ord inte i någon högre grad från riksbegreppet, men medför en mer sekulariserad association. I 1838 års plakat följer dock en utläggning av begreppet som innebär en mer distinkt markering gentemot riksbegreppet. Det är tydligt att plakaten nu framställer staten som en institution som blir allt mer separerad från kungamakten och slutligen från kyrkan, trots att det hävdas att kyrkan är statens ”andliga livsgrund”. Poängen är att kyrkan nämns som en separat institution i relation till staten, och att det statsbegrepp som används beskriver statens ”utveckling” eller vidgning i en ekonomisk mening:

Det är en gammal sats, älskeliga undersåtare! att Kyrkan är Statens hjärta, dess andliga livsgrund, liksom själen i Statskroppens lemmar. Staten har sedan dess utvecklat sig i mångfaldiga riktningar. Jorden ger ymnigare skördar, bergen brytas rikare, vattnen sammanbindas bättre och förena de avlägsnaste landsorter, förut okända näringar blomstra upp, handeln kommer med flerfaldiga flaggor från främmande land och upplivar världsmarknaden. Även i vetandets värld är framskridandet omisskännligt och dess område vidgas dagligen.⁵⁴

Vad som kan noteras är att även om stat och kyrka beskrivs som en enhet så medverkar böndagsplakatens formuleringar till en tydlig separation mellan dessa två sfärer som tidigare inte betonats. Staten är den ekonomiska parten, medan kyrkan står för det moraliska. I 1841 års plakat bekräftas denna vändning i kommentaren att ”Guds Ord” inte bara är en dyrbar gåva för individen ”utan även i lika hög grad för Staten” eftersom det har ”omskapat världen, och givit allt mänskligt Samhälle en ny gestalt”.⁵⁵ Begreppet staten knyts enbart i ett fall till kungen. Karl XIV Johan säger exempelvis i 1840 års plakat att han ”vid en långt framskriden ålder ännu kunnat oavbrutet vårda Statens angelägenheter”.⁵⁶ Parallellt med statsbegreppets stegvisa introduktion i plakaten kan man annars notera en betydelseförskjutning genom att kungen knyts mer till kyrkan än till den ”nya staten”. När exempelvis Oskar I hälsar befolkningen i sitt första böndagsplakat 1844 så beskriver han sig som ”Svenska kyrkans överhuvud”: ”Då Vi, såsom Svenska kyrkans överhuvud, nu ställe Vår hälsning och Vårt tal till Eder [...]”⁵⁷ Den allt starkare kyrkliga tematiken i Oskars plakat markeras också av att innehållet allt mer domineras av predikan.⁵⁸ Hänvisningar till kungens landsfaderliga plikter är också allt mer sällsynta under Oskar I:s period.

54. Kongl. Maj:ts placat 16 november 1838.

55. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1841.

56. Kongl. Maj:ts placat 30 november 1840.

57. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1844.

58. Kongl. Maj:ts placat 15 december 1849.

Endast två uttalanden om kungens betydelse för den allmänna välfärden går att finna.⁵⁹ Kungamaktens tidigare koppling till den världsliga makten eller regeringsmakten är därmed rejält nedtonad.⁶⁰ Ett tydligt tecken på en allt mer differentierad samhällssyn, med en åtskillnad mellan stat och kyrka, visar sig i att man i 1873 års plakat talar om de uppgifter som ”den svenska kyrkan” står för, i detta fall missionsverksamheten.⁶¹ Eller i kommentaren från 1892 års plakat då man önskar att ”svenska kyrkans medlemmar stode såsom *en* [kurs. enligt plakat] man”.⁶² Detta är således en viktig aspekt av retorikens förändring under det sena 1800-talet.

Kungens starkare koppling till kyrkan innebär också att den traditionella rollen att försvara den religiösa enheten blir till en huvuduppgift i många av budskapen under 1800-talets andra hälft. Denna uppgift blir samtidigt ännu viktigare eftersom samhällsförändringarna vid denna tid får långtgående konsekvenser för bondesamhällets religiösa kollektivism som kungen är satt att försvara, därav förfallsberättelsen som redan analyserats. Men även förfallet måste förklaras, ges en innebörd och omtolkas. Att beskriva brotten i den gamla enheten är därför ett av de stora ämnena i plakaten.

Brotten i enheten

Från statskyrkans håll sågs långt in på 1800-talet religion och tro inte som en fråga om ett individuellt val, utan alla människor skulle ha samma tro. Allt sedan 1600-talet hade både teologer och rättslärda menat att det utifrån statens synpunkt var rationellt om alla invånarna i riket hade samma religion. På detta sätt skulle moral och enhet lättare garanteras, menade man. Utmaningar mot den konfessionella enheten upplevdes därför som ett hot mot samhällsenheten och kontrollen av religionsutövarna och religionsutövning var därför en statsangelägenhet. I och med 1800-talets allt starkare väckelse blev dock försvaret av detta system allt mer ohållbart. Den ökade tillgången till biblar hos folkflertalet spelade också en viktig roll för den mer individuella läsning som därmed blev möjligt. Enligt Hanne Sanders analys av 1800-talets väckelserörelser i Sverige och Danmark upplevde också prästerskapet denna bibelläsning som en provokation eftersom de väckta själva valde att tolka sin livssituation i Bibelns ljus. Prästerskapets egen auktoritet som bibeluttolkare utmanades därmed. Själva brytpunkten i utvecklingen ligger enligt Sanders i att religionen skiftar från att vara en

59. Kongl. Maj:ts placat 31 januari, 8 januari 1858.

60. Se även Kongl. Maj:ts placat 7 december 1847, 15 december 1849, 31 januari 1852, 30 december 1856.

61. Kongl. Maj:ts placat den 31 december 1873.

62. Kongl. Maj:ts placat den 31 december 1892.

fråga om världsbild till att enbart handla om personlig tro. Vad som betecknar sekularisering i denna mening är således en process där religionens legitimering av samhället försvinner men inte nödvändigtvis religionens betydelse för individens livssyn.⁶³

Effekten av väckelserörelsernas utmaning av religionsenheten märks allt tydligare vid 1800-talets mitt. I 1853 års plakat, som inte är undertecknat av Oscar I på grund av hans sjukdom, anspelas det på väckelserörelsen då det berättas om att ”ordträtör om den gudomliga sanningen [i] en eller annan landsort” medverkat till tvister som inte ”i något hänseende kan sägas vara bundet” till en församling. Ett försonande synsätt skymtar dock då det heter att man är övertygad om att förändringarna åtminstone till en del kan härledas från ”välmening och missledd fromhet”, men detta följs av ”ett varningens ord” och en påminnelse om att ”en vilseförd gudsfuktan kan föranleda sådana ochristliga och omänskliga våldsgärningar, som nyligen i Edert grannskap blivit begångna”. Varningen avslutas sedan med kommentaren att detta är ”det första avsteget från den gudomliga ordningen”.⁶⁴ Ett andra tydligt exempel är det plakat som behandlar det förbud mot religiösa sammankomster som fastslogs i 1726 års konventikelplakat. 1858 ersätts detta förbud med en ny konventikelförordning vilken i korthet innebar att sammankomster till andaktsövningar nu tilläts utan prästerskapets omedelbara ledning. Som villkor uppställdes samtidigt att dessa sammankomster inte skedde samtidigt med allmän gudstjänst, samt att kyrkoråden gavs vissa befogenheter att utfärda predikoförbud för en predikant om det ansågs nödvändigt.⁶⁵ I 1858 års böndagsplakat sägs det att man länge uppmärksammat den oro som uppstått kring ”sammankomster till andaktsövning”, att dessa av ”många varit gillade såsom skedda i god avsikt” men av andra ” varit ogillade eller med farhågor ansedda”. Nu har man dock funnit det motiverat att utifrån ”tidernas skick” och i överensstämmelse med det förslag som ”Vårt trogna Folks Ombud framställt” ompröva sin uppfattning i denna fråga och därav ”givit nya stadgar” till sammankomster för andaktsövningar.⁶⁶ Resonemanget och argumenten skiljer sig markant

63. Sanders 1995, s. 258.

64. Kongl. Maj:ts placat 8 januari 1853.

65. Sandewall 1954, s. 39–52. Brott mot bestämmelsen straffades med böter från femtio till trehundra riksdaler. Enligt Sandewall kom dock 1858 års konventikelordning i själva verket att innebära en försämring för norrlandsseparatisterna (läsarna) eftersom 1726 års konventikelplakat endast fick en begränsad tillämpning. Snarare när de religiösa tvångsåtgärderna, bl.a. p.g.a tilläggsbestämmelserna, en kulmen 1859–63. Detta ligger således i linje med framväxten av en allt mer intervenerande statsmakt under 1800-talet som noterats av tidigare forskning.

66. Kongl. Maj:ts placat 10 december 1858.

från tidigare, genom att man hänvisar till "tidernas skick" och inte minst därför att beslutet sägs ha tagits efter det förslag som "Vårt trogna Folks Ombud" lämnat i riksdagen.

Andra viktiga förändringar som kan kopplas till nedmonteringen av den gamla staten och som kommenteras i plakaten är 1865 års riksdagsbeslut om en representationsreform. Beslutet innebar att ständriksdagen ersattes av en genom samfälliga val utsedd riksdag uppdelad på två kamrar, den indirekt valda första och den direktvalda andra kammaren. År 1866 heter det därför att "Svenska folket står vid ingången till ett nytt tidevarv" och att: "Det tillkommande bär i sitt sköte stora, genomgripande förändringar. Konung och folk hava förenat sig i beslutet om dessa förändringar".⁶⁷ Reformen beskrivs som sanktionerad av kung och folk. I riksdagen var det främst prästerståndet som motarbetat beslutet eftersom deras ställning som läroämbetets röst i riksdagen upphävdes.⁶⁸ Ytterligare kommentarer kring representationsreformen skyms dock av kommentarer till den sista riksfattande naturkatastrofen som drabbar Sverige under 1860-talets sista år.⁶⁹

Förutom att den tidigare "enhetskulturen" som byggde på idéer om tradition, religion, fosterland och bildning ifrågasattes av väckelserörelserna och av kritiken från den gryende socialismen utmanades den även av "fria intellektuella" som gjorde sig till språkrör för industrialismens nya klasser och vilka representerade en åskådning grundad på naturvetenskaperna, utilitarism, materialism och positivism. Traditionella normer kom med detta i konflikt med värderingar med krav på "realism". Med de nya perspektiven på tillvaron förmedlades också en ny människosyn. Människan "naturaliserades" och uppfattades inte längre som Guds avbild utan förklarades vara bestämd av ärftliga och sociala faktorer. En viktig representant för denna ståndpunkt var Ellen Key som i polemik mot kristendomens människoupfattning företrädde en både rasmässigt och andligt förädlad övermänniska som målet för utvecklingen. I stället för den kristna osjälviskheten betonades individens rätt till "själhjälp" eftersom hon menade att den kristna barmhärtigheten hade gått till överdrift.⁷⁰ Omkring sekelskiftet började också rasbiologin att populariseras och en bred enighet om rasbiologins värde fanns såväl hos högermän som bland socialdemokrater.⁷¹

I det följande skall det nya statsbegreppet undersökas närmare tillsammans med den idé om friheten som angavs som ersättare till enhetsstatens gemenskapsidé.

67. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1866.

68. Hammar 1999, s. 118.

69. Nelson 1988.

70. Hansson 1999, s. 96–101.

71. Svanberg & Tydén, 1992, s. 259f.

Staten som rättens och frihetens försvarare

Under 1800-talet begränsades kungens personliga befattning med de kyrkliga ärendena alltmer på grund av kungamaktens växande beroende av riksdagen, det parlamentariska genombrottet och allmänna kyrkomötets tillkomst i samband med att ståndsriksdagen avskaffades. Vid 1900-talets början har betydelsen av begreppet Kongl. Maj:t förändrats från att ha syftat på kungen personligen till att enbart hänvisa till kungen i statsrådet.⁷² Som nämnts är det möjligt att under 1800-talets andra hälft tala om två parallella förskjutningar i böndagsplakatens legitimerande diskurs. I ett första skede förknippas kungen allt starkare med kyrkan och i ett andra skede tystnar kungens röst för att ersättas med stats-kyrkans röst. I det följande är syftet att undersöka denna övergång.

År 1873 äger den sista kungakröningen rum i Sverige då Oscar II invigs till sitt ämbete. I det böndagsplakat som följer på denna händelse talar regenten om "vårt tillträde till regeringen" och ber befolkningen att minnas "den bortgångne konungen". En positiv utblick ges över tillståndet i landet och en kortare förklaring anges sedan av kungens uppgifter:

Vi [Oscar II], som efter Guds vilja inträdt i vår broders arbete, hava att plikttröget fullfölja det. Och I, trogne undersåtar, haven, var och en på sitt område och i sitt kall, även så att fullfölja edert. Under gemensamma bemödanden vilja vi beforda allt, som kan lända till fäderneslandets båtнад i sann upplysning och allmän välmåga.⁷³

Plakatet avslutas sedan med en moralisk utläggning i vanlig ordning. En tydlig tendens är dock att uppmärksamheten kring kungen och kungahuset avtar ganska markant under de närmsta årtiondena. 1881 års plakat kan ses som det sista uttrycket för den traditionella monarkiska retoriken där kungen talar med en personlig ton till undersåtarna. Regenten berättar om sin sjukdom, om den medkänsla han fått från "eder alla", om "våra konungliga omsorger till fäderneslandets bästa", samt glädjen över att "vår äldste son hemförde sin brud, en Wasars dotter, till Wasars land".⁷⁴ I 1882 och 1884 års plakat uppmärksammas prinsfödselar.⁷⁵ Den sista traditionella inledningen, där Oscar II frambär en "kärleksfull hälsning" till sina "älskade undersåtar" återfinns i 1890 års plakat.⁷⁶ Samtidigt med detta var dock rojalismen stark under det sena 1800-talet, enligt Staffan Björck. Lojalitet, aktning och vörd-

72. Martling 1992, 85f.

73. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1872.

74. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881.

75. Kongl. Maj:ts placat 29 december 1882, 30 december 1884.

76. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1890.

nad var borgerskapets attityd mot kungahuset och hos allmogen kan man ännu tala om kärlek, menar han.⁷⁷ Det har också framhållits att behovet av en frihetlig ideologi inte var lika stort hos allmogen i Sverige, som exempelvis i Danmark. Eftersom Sverige inte blivit feodaliserat och adelsdominerat på samma sätt som i Danmark, bevarades bonderepresentationen lokalt i det sockensjälvstyre som var organiserat inom enhetskyrkan fram till 1862. Även på central nivå fanns bönderna representerade i riksdagens fjärde stånd, bondeståndet fram till 1865. Eftersom bönderna inom detta system länge fick utlopp för sina politiska ambitioner har man därför menat att enhetsstat och enhetskyrka längre behöll sin legitimitet i svensk bonderörelse.⁷⁸

Från och med 1899 års böndagsplakat saknas dock det traditionella sättet för statsmakten att argumentera för sin legitimitet, sina plikter som överhet etc. I stället för hälsningsfraser och ömsesidiga försäkringar ger man sig i kast med att beskriva sin samtids frågor, och i första hand frågor om sedlighet och moral. De gamla hälsningsformlerna används främst i högtidliga sammanhang. 1894 års brev inleder exempelvis med orden: ”På vår uppmaning har nyligen hela svenska folket firat en nationell högtidsdag. För unges och gamles ögon har framställts minnet av Sveriges störste konung”.⁷⁹ Den sista ”förförmaningen” finner man i 1895 års brev: ”[d]ärför vilje vi mana vårt svenska folk att [...]”⁸⁰ och slutligen i 1897 års brev finner man den sista kungliga anspelningen på ”vårt trogna folk”. Budskapet skall förstås som ett meddelande från regenten själv genom hänvisningen till ”oss”.⁸¹ När Oscar II rapporteras död i 1907 års böndagsplakat omnämns det bara med kommentaren att det skall ses som en stor förlust att den ”rikt utrustade, kärleksfulle och i sitt konungavärv djupt erfarne fursten Konung Oscar II bortkallats”.⁸² Tendensen är således tydlig. Den monarkistiska legitimitetsprincipen tynar bort under 1800-talets slut och vid åren kring sekelskiftet 1900.

Flera tecken visar också på att statsmakten i böndagsplakaten anpassar sitt språk efter en mer argumenterande och resonerande stil som växer fram i 1800-talets offentlighet. Det tydligaste uttrycket för denna anpassning är att man överger de tydliga distinktionerna mellan avsändare och mottagare. Därmed minskade risken att uppfattas som en överhet i ordets egentliga betydelse. Förändringen i statsmaktens presentation av sig själv med dess

77. Björck 1946, s. 13.

78. Se Claesson 2004, s. 64, samt Jansson 1987, s. 105, Österberg 1987, Aronsson 1995, s. 306–312, Sanders 1995, s. 247–248.

79. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1894.

80. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1895.

81. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1897.

82. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1907.

nedtonande av hierarkier passar väl in i Torkel Janssons hypotes om att 1870-talet kan karaktäriseras som en form av övergångstid. År 1870 har också angivits som en vattendelare då det kapitalistiska industrisamhället börjar ta form.⁸³ Beroende på politisk hemvist förespråkades olika synsätt på vilken roll staten skulle fylla i samhället under det tidiga 1900-talet. Den konservativa statsvetaren Rudolf Kjellén och det socialdemokratiska partiets ledare Per Albin Hansson har lyfts fram som de viktigaste representanterna för periodens olika uppfattningar. Enligt Kjelléns åsikt skulle staten vara en neutral aktör utan koppling till de skilda samhällsintressena eller förpliktelser att hjälpa någon särskild grupp eller klass. Socialdemokraterna, och Per Albin Hansson, menade tvärtom att staten aktivt skulle gå in och hjälpa utsatta grupper i samhället.⁸⁴ Ser man till hur sociala problem beskrivits i plakaten så har de framför allt karaktäriseras som en uppgift för individen. 1889 års plakat ger exempelvis uttryck för denna syn då det heter att den "nöd och fattigdom som möta oss mångenstädes" löses genom den "kristliga brödräkäreiken" vilken "älägger de lyckligare lottade såsom en plikt att lätta dess tyngd."⁸⁵ Detta synsätt innebär således att det i första hand är individens plikt att hjälpa sämre lottade och att vara ett medmänskligt föredöme inför andra. I samband med påfrestningarna i samhället under första världskriget skall det dock visa sig att den socialdemokratiska statssynen slår igenom i plakaten.

Man kan konstatera att böndagsplakaten under första världskriget ansågs spela en viktig roll för opinionsbildningen eftersom texterna utsattes för en ingående censurering. Som Staffan Runestam visat kan det nämnas att det under första världskriget var ärkebiskopens uppgift att författa böndagsplakaten, och uppgiften föll då på Nathan Söderblom. Censureringar och tillägg genomfördes av utrikesministern och förekom vid flera tillfällen under krigsåren. I stort sett ströks allt som ansågs ligga utanför statens intressen, exempelvis krigspolitiska kommentarer eller kritik av andra staters inre förhållanden liksom sådant som pekade ut grupper i samhället som skyldiga till orättvisor eller nöd.⁸⁶ Kriget ger också anledning till ytterligare plakat. 1915 års plakat föregicks av ett plakat om en allmän bot- och böndag som lästes upp den 13 augusti 1914 i samband med krigsutbrottet. I detta brev tackar man för den långa freden i landet och uppmanar till nationell

83. Jansson 1985.

84. Zander 2001, s. 222. Se även Yvonne Hirdman 1989. Hon har påvisat att Hanssons betoning av hemmet var tydligt inspirerad av Key. Men bortom likheten fanns en påtaglig skillnad i deras människosyn, menar hon: "Där Ellen Key är den tuktande och den ovanifrån omformande, är Per Albin Hansson patriarken, den skyddande"; s. 89–90; citat s. 90.

85. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1889.

86. Runestam 1995, s. 123ff.

enhet.⁸⁷ Ytterligare ett plakat gavs ut efter att kriget pågått i tre år och ett i samband med att freden utlystes.

Den roll som statsmakten tillskriver sig i böndagsplakaten under första världskriget är att vara garanten för rättens och frihetens ordning. Hotet mot rätt och frihet menar man kommer både inifrån och utifrån riket, och detta understryks i krigsårets första brev:

I världskrigets hemska belysning ter sig en av kulturens gåvor dyrbarare än någonsin. Där en för alla giltig och över alla härskande lagfäst ordning blivit erkänd och där sålunda rättens grundsats efterträtt godtycke och förtryck, skattas ingen bland de timliga förmåner Gud förlänat högre än denna. Den ur århundradens möda framvuxna rättsordningen har bestått provet och mäktar sammanhålla även dem, som förut föga besinnat dess värde. Hem och hård, språk och sed, tro och odling trivas endast i den egna rättsutvecklingen fria luft. Mot mammons ständigt hotande övervåld och mot tyranniska lidelser inom samhället behöver den enskildes rätt och frihet statsmaktens bistånd. Hava vi svenskar, som smakat den lagfästa och kraftigt hävdade frihetens välsignelse och trygghet i ett samfund, uppbyggt på rättens helgd, besinnat vad vi äga, då måste vi inför krigets hot tacka Gud för mer än den förlängda nådatiden. Ty intet rike i världen äger ett skönare arv av frihet och rätt att förvalta och förkovra. Ej blott i ord, utan i handling skola vi tacka Herren för vår urgamla, genom tiderna räddade och utvecklade statsordning och frihet.⁸⁸

Den emfas som läggs på att statens legitimitet ligger i att försvara rätten är uppseendeväckande. Rätten beskrivs även som en kraft för förändring, den har utvecklats under ”möda”, är i behov av ”fri luft” och förklaras vara upprättad till försvar för ”den enskildes rätt och frihet”. Betoningen på rättens utveckling skiljer sig från tidigare förklaringar då rätten i regel angetts som den bestående ordningen eller lagens bevarare och försvarare. I exempelvis 1878 års plakat refereras det till ”rättsordningen” och att denna är ”nödvändig för varje samhälles bestånd”, det vill säga fasta ordning.⁸⁹ Eftersom borgfred utlystes under krigsåren saknas också borggårdstalets militarism eller trekungamötets nordiska patriotism i böndagsplakaten. Någon glorifiering av kriget eller anspelningar på historiska kungar förekommer inte heller, utan en offensiv märks snarare där det sant svenska förknippas med den ”lagfästa ordningen”, ”rätten”, ”rättsordningen” och ”Hem och hård, språk och sed, tro och odling”. Detta är i den bemärkelsen det mest nationalistiska av samtliga böndagsplakat i min undersökning.

87. Kongl. Maj:ts plakat, SFS: 141.

88. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1914.

89. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1878.

In i det "kungliga tomrum" som stegvis uppstått under 1800-talets andra hälft träder således "staten" i direkt mening. Den skyddande och omvårdande fadersgestalten kan sägas ha återuppstått i statens skepnad. Under krigsåren slår också "staten" som beteckning för rikets ledning igenom fullständigt, exempelvis som det sägs i ovanstående stycke: "inom samhället behöver den enskildes rätt och frihet statsmaktens bistånd." Begreppet är dock bredare än så eftersom man också låter inkludera kultur och samhälle i det. Medan kungen tidigare beskrevs som den främsta garanten för lag och rätt, eller för frihet och trygghet, är detta nu statens roll. Staten och nationen, eller det genuint svenska, framställs som stöpt i samma form när det heter: "Hava vi svenskar, som smakat den lagfästa och kraftigt hävdade frihetens välsignelse och trygghet i ett samfund, uppbyggt på rättens helgd, besinnat vad vi äga".⁹⁰ Nu liksom tidigare kopplar man också reformationen, eller det lutherska, till tanken om en självständig och suverän nationalstat. I 1914 års brev menar man att det lutherska arvet "främjat statslivet":

Rättens självständighet och helgd erhöll genom Martin Luthers verk ny bekräftelse. Vägen öppnades för en högre uppskattning såväl av kallelserna och ämbetena i samfundets tjänst som av rikenas självständiga liv och uppgifter. Så har reformationen främjat statslivet, samtidigt med att dess egentliga värv var att ur evangelium förläna själarna ny tröst och frimodighet.⁹¹

Att man i 1915 års plakat lyfter fram "statsmaktens bistånd" som garant för rätt och frihet kan också förklaras mot bakgrund av de debatter som utspelades inom riksdagen under det tidiga 1900-talet. Det var erfarenheterna av industrialismens effekter som kom att ändra karaktären på debatten, och talesmän från skilda politiska schatteringar var nu alla överens om industrialismens janusansikte, dess dubbelnatur. Samtidigt som den var en förutsättning för samhällets utveckling verkade den splittrande på samhälle och människa. Därför blev det naturligt att vända sig till staten som en aktiv och intervenerande kontrollanordning för att skydda samhällsenheten. Emigrationsdebatten i tidigt 1900-tal gällde exempelvis inte om staten borde vidta åtgärder mot utvandringen eller ej, utan vilka maktmedel den skulle tillgripa. Åtgärder måste därför sättas in för att "inom landet kvarhålla dess egna barn" eftersom den samhälleliga kraftförlusten ansågs i första hand drabba näringslivet.⁹² Detta statsinterventionistiska synsätt manifesteras framför allt under krigsåren. Exempelvis:

90. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1914.

91. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1914.

92. Kilander 1991, s. 106ff.

Med vaknare rättskänsla och offervilligare ansvar än förr skola vi beivra orätt och ömma för de nödställda inom vårt svenska rike.⁹³

Kännbarast äro dyrtid och knapphet, där talrika barnmunnar begära bröd och där det kommande Sveriges arbetskraft löper fara att försvagas.⁹⁴

Utomordentliga ansträngningar göras också både av enskilda och av det allmänna för att utjämna känslan för det helas väl.⁹⁵

Vi bo trygga i vår lagfästa ordning. Rättfärdighet uppbygge den till ett allt fastare och bättre hem för Sveriges folk!⁹⁶

Det första och det andra stycket anspelar på ansvaret för det helas väl och den tredje liksom den fjärde kommentaren talar om en utjämning av känslan ”för det helas väl” och liknar riket vid ett ”hem för Sveriges folk” där alla hjälper varandra. Tydligast framgår folkhemsmetaforen i det fjärde stycket då det uttrycks en önskan om att bygga ett ”bättre hem för Sveriges” folk. Många av begreppen anknyter till tidigare ”intimiserande” gemenskapsanalogier vilka var knutna till hem och familj. I 1918 års plakat liknas exempelvis samhället vid ”rättfärdighetens och kärlekens boning”.⁹⁷ Vid sekelskiftet hade folkhemsbegreppet använts inom kyrkliga församlingssträvanden där målsättningen var att församlingshemmet skulle bli ett folkhem och en plats för alla klasser. Rudolf Kjellén hade sedan överfört termen till politiken i en nationalistisk mening före första världskriget.⁹⁸ Under 1930-talet blir också folkhemmet den främsta metaforen för att gestalta socialdemokratins politiska vision. Som flera forskare noterat visar detta på att folkhemsbegreppet också har haft en konservativ sida, och att traditionella och moderna element kombineras i denna vision.⁹⁹

I det följande skall jag redogöra för vilken roll individen tilldelas i plakaten. Som den föregående analysen visade slog föreställningen om samfundet som ett begrepp skiljt från staten igenom under det sena 1700-talet, och tanken att detta var en plats där medborgare var de centrala aktörerna. Dessa medborgare beskrevs i huvudsak som män, men samtidigt som en enhetlig grupp. Parallellt med detta blev även olika beteckningar som utgick från termen svensk allt vanligare, och även denna term var förknip-

93. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1914.

94. Kongl. Maj:ts placat 14 december 1917.

95. Kongl. Maj:ts placat 14 december 1917.

96. Kongl. Maj:ts placat 14 december 1917.

97. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1918.

98. Claesson 2004, s. 229.

99. Broberg & Tydén 1991, s. 187–190, Hallberg & Jonsson 1993, s. 127–131, Trägårdh 1996, s. 34ff., Tornbjör 2002, s. 262.

pad med manliga attribut. Under frihetstiden talade man om den politiskt aktive medbrodern som slöt upp vid riksdagarna för att besluta om rikets framtid. Denna gestalt försvann dock samtidigt som samhällsmedborgaren introducerades och undersåten återkom under 1700-talets senare hälft. Den sociala föreställningsvärlden genomgick således en differentieringsprocess där det för individen var möjligt att se sig själv utifrån olika positioner och handlingsmönster i den föreställda gemenskapen. I det följande studeras vilka uttryck som karaktäriserar denna process under perioden före och i samband med första världskriget.

Olika klasser av medborgare

På icke få av landets innebyggare vilar trycket av jordiska bekymmer, och fattigdomens frestelser lura vid mångas dörrar. I stället för att de, som genom Herrens skickelser blivit ställda nära varandra, skulle sluta sig samman i förtroende och kärlek, skärpes mångenstädes skillnaden mellan olika klasser av medborgare. Många händer äro flitiga i att utså missnöjets och avundens frön, och dessa falla i tyvärr väl beredd jordmån. Bittra skördar härav börja redan mogna. Ack att Herren Gud måtte tala till vårt folk, på det att det icke måtte komma på någon galenskap.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 31 DECEMBER 1891

År 1879 utbröt en arbetskonflikt i Sundsvalls sågverksdistrikt. Som mest deltog cirka 5000 arbetare i konflikten vilket gjorde att den blev landets dittills största arbetskonflikt. I 1879 års plakat kommenteras händelsen i ytterst allmänna termer. Det hänvisas enbart till "Många och starka rubbningar i egendomsförhållandena"¹⁰⁰. Dess konsekvenser tycks uppmärksammas först 1891 i plakatet och ger då en bild av ett samhälle som upplevs allt mer splittrat. Det intressanta är att ett nytt språkbruk introduceras stegvis där medborgarna för första gången beskrivs som uppdelade i klasser. Så som begreppet brukas i detta fall tycks det dock inte enbart alludera på marxismens hierarkiska uppdelning i borgarklass och arbetarklass, utan man talar enbart om "olika klasser av medborgare". I det socialdemokratiska partiet fick marxismen genomslag 1897, och ett konfliktteoretiskt "klass mot klass"-perspektiv blev därmed partiprogrammets grundlinje.¹⁰¹ Som Ulrika Holgersson visat, förekom emellertid ett annat och vagare klassbegrepp, där klass betydde social grupp eller socialt skikt i den allmänna sociala debatten under början av 1900-talet.¹⁰² Så är det också i böndagsplakaten.

100. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1879.

101. Claesson 1997, s. 29.

102. Holgersson 2005, s. 284f.

Uttrycken för debatten mellan det ”gamla” och det ”nya” i böndagsplakaten är av dessa anledningar extra intressanta att belysa under denna period eftersom den så starkt präglas av urbaniseringens och industrialiseringens effekter. Vilken individ framträder i plakaten under denna period, i berättelserna om uppgång och fall? Vilken roll spelar den förändrade bilden av statsmakten för hur individens uppgifter skildras? Om 1700-talet var en process där undersåten blev en medborgare, och där i grova drag sannskyldighetens lydnad skulle övergå i en frivillighetens lydnad, så är frågan vilka ideal som knyts till individens formande under 1800-talet.

I rena idealiseringar under 1860- och 1870-talet kan man återfinna mycket av de synsätt som lyftes fram allt sedan karolinsk tid, även om vissa begrepp är nya. I 1869 års plakat är det exempelvis individens självständighet, livets stillhet, det allmännas och den enskildes väl som lyfts fram som det mest eftersträfvansvärda idealet för människan. Det är också i första hand bondens livsform som gestaltas:

Fortfarande har Herren under det förflutna året låtit oss njuta fredens härliga gåva. I dess lugn har varje redlig medborgare under ostördt skydd av hägnande lagar kunnat odla sin teg [åkerlapp] eller driva sitt yrke; vården om det uppväxande släktets förkovran har kunnat i stillhet fullfölja sin gång, rikets styrelse utan förlamande hinder främja allmänt och enskildt väl.¹⁰³

Kritiken mot vad som ses som en felaktig livsföring är även den mer eller mindre oförändrad och 1872 återupprepas den traditionella kritiken mot egoism, fåfänga och ”låga njutningar”:

[...] allvarligen befitta oss om ett sådant tack och lov, som ej består i blotta ord, utan ock vilar sig kraftigt i gärning. – Ej såsom medel för tillfredsställelsen av egenlystiga strävanden, fåfängliga begär eller låga njutningar gavs de ymniga skördarna, utan till fyllande av egen nödtorft, till avhjälpan av andras nöd och till främjande av den självständighet och den odling, utan vilka intet kristet folk kan fylla sin uppgift.¹⁰⁴

Ända fram till 1800-talets mitt återkommer också många av de moraliska och teologiska dygderna som framförts i texterna allt sedan 1600-talet. Där finner man dygderna: tron, hoppet och kärleken, samt de fyra moraliska ”kardinaldygderna”: klokhets, tapperhet, måttlighet och rättvisa, liksom de sju ”dödssynderna”: högmodet, girigheten, otukten, avunden, frosseriet, vreden och lättjan eller likgiltigheten. Som det har antytt medverkar emellertid

103. Kongl. Maj:ts placat 22 december 1869.

104. Kongl. Maj:ts placat 5 januari 1872.

övergången från ett jordbrukssamhälle till ett industrisamhälle till att sociala aspekter uppmärksammas på ett nytt sätt mot 1800-talets slut, samtidigt som bilden av ett samhälle präglad av konflikter framträder allt starkare.

Vad som har betraktats som det första socialistiska anförandet i Sverige hölls av August Palm i ett tal i Malmö 6 november 1881. Där agiterade Palm för en av socialdemokratins första stridsfrågor, den allmänna och lika rösträtten. Vid denna tidpunkt omfattade rösträtten bara fem procent av Sveriges befolkning eftersom den endast var förbehållen män och bestämd av inkomst och förmögenhet. Rörelsen befann sig med andra ord i ett viktigt etableringsskede. Mot slutet av 1800-talet framträdde också en ny typ av politiska talare, de kringresande "agitorerna" vilka i sina "föredrag" berättade om förtrycket mot arbetarna och behovet av organisering mot kapitalet.¹⁰⁵ Tidens nya talare, vilka skulle företräda "folket", vände sig som Kurt Johannesson visat ofta till det förflutnas gestalter och myter i sin kritik mot den gamla "överheten".¹⁰⁶ Samtidigt skall man inte glömma att socialdemokratiska agitatorer länge stod i skymundan för långt mer framgångsrika rörelser såsom liberaler och frikyrkor, men även för godtemplarna. Det intressanta är att den socialistiska rörelsen tillsammans med andra rörelser tvingade andra grupper att sluta sig samman för att försvara sina egna värden och ideal varför exempelvis "konservatismen" som ideologi framträder först nu tillsammans med de första ansatserna till ett modernt partiväsende.¹⁰⁷ Detta blir med andra ord en viktig formativ period för politiska ideologier och deras retorik som statsmakten måste förhålla sig aktivt till.

Industrisamhällets skärande klagoljud

Omkring 1880 läggs ett allt större fokus i böndagsplakaten på företeelser som direkt kan knytas till industrisamhället. I jämförelse med tidigare årtiondens positiva attityd till utvecklingen i allmänhet, får problemen nu en ökande betydelse. Detta märks exempelvis i de traditionsenliga återblickarna över det gångna året. I 1881 års plakat är tonfallet optimistiskt till utvecklingen, men plakatet talar samtidigt om andra aspekter än tidigare. Det berättas nu om arbetet i "välgörenhetsanstalterna", om "ämbetsmännen" och om "arbetet i verkstäderna". Därtill berömmar man "våra varor", "handelsns utveckling" och en "kraftfull företagsamhet". Arbete, produktivitet och industriell framåtanda är ledord:

105. Johannesson 1998, s. 202–208.

106. Johannesson 1987, s. 72ff.

107. Se Johannesson 1992, s. 20f.

Det nu snart förflutna året har stilla gått fram och i det samfälda arbetet hava vi alla tagit del: skolorna hava fostrat ungdomen; välgörenhetsanstalterna hava vårdat de arma och olyckliga; i templet har förkunnats Guds ord; ämbetsmännen hava, en var på sitt område, verkat till allmän nytta; verkstäderna hava med ökad konstskicklighet förädlat våra varor; handeln har omsatt dem; åkerbrukaren har nedlagt sin möda på en jord, som under ett hårdt luftstreck endast småningom belönar den. Många hans förhoppningar flöto bort med höstregnets strömmar, men det har dock visat sig, att farhågorna voro större än det verkliga förhållandet. Motgången får i alla händelser icke förminska kraftfull företagsamhet och fast förbudan till den allsmäktiges fortfarande beskydd.¹⁰⁸

Vid sidan av de positiva kommentarerna anges också problem. Det refereras i 1885 års plakat till problem inom ”viktiga grenar” inom näringslivet vilket anspelar på arbeten inom industrin eller i städerna, och det refereras till problem ”på alla områden av folkets andliga liv” vilket antagligen anspelar på väckelsen och formeringen av frikyrkor och socialism:

Från många håll i landet höres klagan däröver, att ställningen är tryckt för viktiga grenar av folkets näringsverksamhet och att man med oro tänker på framtiden. Ännu tydligare tecken vittna därom, att väldiga och farliga brytningar försiggå på alla områden av folkets andliga liv.¹⁰⁹

Ovanstående kommentar från 1885 är i sig unik eftersom den visar med vilken oro statsledningen och/eller kyrkan betraktade de nya massrörelsernas kraftiga frammarsch under 1880-talet – såsom arbetarrörelsen och väckelserörelsen. Reaktionen visar också på kyrkans problem att smälta samman med dessa eftersom det särskilt under 1890-talet skapades en distans mellan kyrkan och arbetarrörelse, nykterhetsrörelse och frikyrka, enligt Urban Claesson.¹¹⁰ Det är också tydligt att statsmakten via plakaten intar en konfrontativ attityd till det nya och särskilt de rörelser som hotar den gamla monarkiska ordningen.

Industrisamhällets framväxt och de problem som förknippas med detta framgår även av kommentaren i 1887 års plakat då det beklagas att ”arbetet inom flera näringsgrenar fått kämpa med stora svårigheter för att bereda sina yrkesmän nödig utkomst.”¹¹¹ Eller från 1890 då det å ena sidan sägs att ”[n]öd och fattigdom möta oss mångenstädes” och å andra sidan att ”arbetet krönes icke alltid med den väntade framgången.” Det sägs också

108. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881.

109. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1885.

110. Claesson 2004, s. 100.

111. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1887. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1888.

att det gäller att ”rätta missförhållanden och främja billighet och rättvisa”, samt att ”den kristliga brödräkäreken ålägger de lyckigare lottade såsom en plikt att lätta dess tyngd”.¹¹² Det är inte enbart problemen i industrisamhället som lyfts fram. Samma år som Stockholmsutställningen 1897, sägs det exempelvis att ”det nya året begynner med ljusnade förhoppningar för åtskilliga bland landets huvudnäringar”.¹¹³ Positiva kommentarer som kan knytas till Stockholmsutställningen hörs även i 1897 års plakat då det heter att: ”Landets främsta näringar hava fått glädja sig åt gynsamma förhållanden, och den mönstring, som anställts med frukterna, vilka svenskt arbete burit, har avlupit till hela folkets glädje.”¹¹⁴ Många kommentarer pendlar således mellan förväntningar på den industriella expansionen och oro över de samhällskonflikter som också beskrivs som en effekt av detta. I 1891 års plakat uttrycker man exempelvis en stark oro då det sägs att ”skillnaden mellan olika klasser av medborgare [skärpes]”.¹¹⁵ Som reaktion är uttalandet typiskt från staten eftersom hot mot ordningen alltid har beskrivits som något negativt. Vad som skiljer från tidigare fall är att den sociala faktorn vägs in vid sidan av bristande ”förtroende och kärlek” mellan människor som en viktig orsak till samhällskonflikter. Hänvisningar till klassbegreppet går att finna i ett fåtal böndagsplakat fram till och med 1919. I 1907 års plakat konstateras det exempelvis att ”misstroende och bitterhet mellan olika klasser av landets invånare rotfästes” om kärleken till Gud och fosterland ”kallnar”.¹¹⁶ Samtidigt bör det framhållas att kritiken under denna period inte enbart riktas mot arbetar- och väckelserörelsen eller mot kristendoms- och kyrkofientliga kulturradikaler. Precis som man alltid gjort från överhetens sida riktas kritiken mot egennytta och vinningslystnad, oavsett individens grupptillhörighet.

Vad som vunnit ett större utrymme i den sociala föreställningen är således en starkare/tydligare uppdelning mellan olika grupper av människor, mellan fattiga och rika, mellan vinnare och förlorare i samhällets utveckling. Den föreställning om den sociala ordningen som länge har gällt för jordbrukssamhället har därmed förändrats på ett djupgående plan. Detta är ett faktum som blir allt tydligare med tiden, och för individen betyder dessa kommentarer en förhöjd medvetenhet om materiella skillnader i samhället.

112. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1889.

113. Kongl. Maj:ts placat 9 december 1896.

114. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1897.

115. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1891.

116. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1906. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913.

Krav på socialt ansvar

Industrisamhällets janusansikte, dess ambivalens mellan materiella framsteg och ökade klyftor och konflikter tas också upp vid 1900-talets början. När den sociala ordningen gestaltas i plakaten, exempelvis 1904 och 1905, talar man om ”slitningar” inom ”näringslivet”:

Även på näringslivets övriga områden hava landets invånare, i stort sett, under lugna samhällsförhållanden fått öva sin verksamhet i olika riktningar, om än ej heller nu slitningar saknas.¹¹⁷

I 1908 års plakat uppmärksammas också konflikter: ”Söndringen inom folket har fortgått och även framträtt i nya hotande gestalter”.¹¹⁸ Det starkaste uttrycket finner man i 1909 års plakat:

Emellan befolkningens olika lager råder en fiendskap, som hotar att bliva en fara för samhället, avundens och hatets läror förkunnas, det idoga arbetets välsignelse ringaktas, och de pågående striderna mellan arbetare och arbetsgivare hava vållat landet svåra förluster av andliga och materiella värden.¹¹⁹

Vad som kommenteras är storkonflikten mellan SAF och LO som var den första stora kraftmätningen på den svenska arbetsmarknaden. Sommaren 1909 proklamerade SAF en lockout riktad mot alla arbetare i landet med syftet att stoppa LO. Den liberala regeringen under Lindman förhöll sig passiv och den borgerliga pressen varnade för anarki. Som mest var cirka 300 000 arbetare indragna i konflikten, men organisatoriskt blev den ett nederlag för fackföreningsrörelsen. På kort tid miste LO hälften av sina medlemmar och återvann först 1917 sin tidigare styrka.¹²⁰

Förutom kommentarerna kring samhällskonflikter mellan arbetare och arbetsgivare under det sena 1800-talet framkommer också i böndagsplakaten en rädsla för ”ungdomens förvildning”. Detta kan knytas till den starkt moraliserande diskussionen i sekelskiftets samhälle. Dryckenskap, ungdomsbrottslighet, upplösta familjer, urbanisering och arbetarrörelse utmålades som hot, enligt Roddy Nilsson.¹²¹ Men det är liksom tidigare

117. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1904, 30 december 1905.

118. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1907.

119. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1909. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 december 1910: ”[...] huru råhet och förvildning i seder yppa sig inom breda lager av vårt folk, huru split och söndring mångenstädes hindra ett gemensamt arbete för vårt folks bästa”. Nöden menar man har också orsakat samhörighet mellan invånare, se Kongl. Maj:ts placat 31 december: ”Nöden (orsakad av en ”förhärjad gröda”), vari en del av vårt folk råkat, har väckt känslan af samhörighet mellan fosterlandets invånare i olika landsändar.”

120. Schiller 1967, s. 113, 169f, 207f.

121. Nilsson 1999, s. 350ff.

framför allt oordningen som det moraliseras över, och framför allt om strider uppstår i relationer som bör präglas av ömsesidighet, mellan föräldrar och barn, mellan arbetsgivare och arbetstagare, mellan rika och fattiga, mellan präst och församling, mellan stat och medborgare etc. Denna starkt moraliserande retorik framkommer i 1897 års plakat. I fokus står ”ungdomens förvildning” och behovet att rädda dem eftersom man menar att ”många av de gamla, hämmande och stödjande, banden” nu lossats.¹²² I plakaten moraliseras det i första hand över dryckenskap, trångboddhet och läror som utmanar religionen. Framför allt rör det sig om en kritik mot ”lättsinne”, ”försvagad känsla av ansvar”, ”missriktningar i tanke och liv”, ”förförelsen” etc.¹²³ Denna nya orientering tycks också vara inspirerad av både arbetarrörelsens sociala medvetande och liberalteologin som önskade få kristendomen i takt med tiden genom att få bort teoretisk spekulation om det utomvärldsliga och begränsa religionen till människans praktiska behov och dess etiska sida. En kristen människa borde enligt detta synsätt i första hand ta ansvar för sin jordiska kallelse. I Sverige var Erik Gustaf Geijer och Fredrika Bremer två viktiga förespråkare för dessa idéer.¹²⁴

Med tiden vinner också ett nytt socialt språkbruk mark i plakaten. I viss mån kan det spåras till slutet av 1820-talet då hänvisningar till Jesus för första gången kan höras. Jesus anges då som bäraren av nästankärleken (evangeliet), men detta används inte som ett argument för att påkalla individens kärlek till fäderneslandet, som under stormaktstiden. I 1867 års plakat talas det exempelvis om nästankärleken som ”fröet till enskildas, släkters, nationers trygghet, frihet och säkra bestånd”.¹²⁵ Det rör sig här närmast om en gränslös form av kollektivism. I främsta rummet används också Jesus som ett eftersträvansvärt exempel på en medmänniska, och kopplas till argument för att söka ”försoningens röst”, ”dygdernas fullkomning”,

122. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1897. Svaret som ges på denna oroande utveckling är att samhällets institutioner måste stödja ungdomen: ”De borgerliga samfundet, så väl de större som de smärre, hafva härvid sin uppgift att lösa, men framför allt tillhör det hemmen, skolan och kyrkan att bereda väg för vårt folks framtid genom att uppföda barnen i Herrens tukt och förmaning och genom att med allvar och kärlek leda och stödja ungdomen på rättfärdighetens väg.” Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1895: ”Gång på gång upptäckes svek, där man antagit föreligga ett ärligt arbete; förnyade bevis ådalägga, att vinningslystnad icke drager i betänkande att för sina syftens uppnående använda medel, som bidraga särskildt till ungdomens fördärf; njutnings- och nöjeslusta driver många till att deltaga i sådant, för hvilket de borde blygas; falska röster bedraga de lättrogna och uppelda onda lidelser.”

123. Se exempelvis Kongl. Maj:ts placat 31 december 1900.

124. Hammar 1999, s. 51–53.

125. Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1867. Se även Kongl. Maj:ts placat 14 januari 1876.

”utöva vad gott är”, ”rättfärdighet” och att ”älska varandra inbördes”.¹²⁶ Den sociala frågan får en ökad uppmärksamhet i 1866 års plakat då det sägs att alla som har ”tillfallits” med en ”mildare lott” skall verka med ”barmhärtighet och kristlig kärlek”, för ”då skall det hela bli gott”. I 1872 års plakat uppmanas exempelvis alla ”till avhjälpande av andras nöd”.¹²⁷ I samband med den kristendomskritik som kommer till uttryck under perioden lyfts också nästankärleken fram som grunden för en moralisk ordning för ett samhälle såväl som för hela folket.¹²⁸ Det viktiga med denna förändring är att Jesus lyfts fram för att internalisera den sociala frågan i beskrivningen av den moraliska ordningen, och att det därmed beskrivs som en plikt att exempelvis ”rätta missförhållanden och främja billighet och rättvisa”, att lätta de fattigas tyngd m.m.¹²⁹ Detta var samtidigt gärningar som det sena 1700-talets medborgare förväntades utföra, men som nu förväntas vara ett karaktärsdrag hos ”Sveriges/Svea folk”.¹³⁰ Denna omskrivning ligger också i linje med den differentieringsprocess som beskrivits ovan. Dels genom att kyrka och stat beskrivs som två allt mer skilda kroppar i samhället, dels genom att religionen inte längre förklaras vara grunden för ett borgerligt samhälls bestånd, utan mer en fråga om ett personligt ideal eller ett karaktärsdrag för ett helt folk.

Ett genombrott för en ny social diskurs sker framför allt under första världskriget. Som ett eko från äldre tider kan man återigen höra krav på ”endräkt” och kritik mot ”egennyttan”:

Det gäller nu mer än någonsin att låta split och bitterhet efterträdas av endräkt och försonlighet och låta ömsesidigt förtroende och sträng pliktöknsla leda våra handlingar.¹³¹

126. Kongl. Maj:ts placat 19 december 1827, 31 december 1828, 12 december 1829, 28 december 1832, 24 januari 1835, 30 december 1835, 20 januari 1837, 22 november 1839, 18 december 1844, 2 december 1846, 24 november 1848, 15 december 1849, 24 januari 1851, 21 december 1855, 30 december 1856, 8 januari 1858, 10 december 1858, 13 januari 1860, 3 januari 1862, 5 januari 1863, 8 januari 1864, 4 januari 1865, 4 januari 1868, 28 december 1872.

127. Kongl. Maj:ts placat 2 januari 1866. Se Kongl. Maj:ts placat 5 januari 1872, 30 december 1885.

128. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1873, 30 december 1874, 30 december 1881, 29 december 1882, 30 december 1884 I 1878 års plakat heter det att det ”eviga livets ord” är grunden för den ”rättsordning, som är nödvändig för varje samhälles bestånd”. Se Kongl. Maj:ts placat 30 december 1878, 31 december 1886.

129. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1889.

130. Kongl. Maj:ts placat 5 januari 1863, 8 januari 1864, 2 januari 1866, 14 januari 1876, 21 december 1883, 30 december 1885.

131. Kongl. Maj:ts placat 10 december 1915.

Svenska hems kamp mot nöden är en anklagelse mot den, som kan hjälpa men tillsluter sitt hjärta för bröders nöd. Egennyttan, lättsinne och nöjeslystnad vanhedra ett folk, inom vilket hög och låg borde bättre känna sitt ansvar.¹³²

Egennyttan ges många namn under krigsåren – såsom ”hänsynslös vinningslystnad”, ”själviskhet och småsint egennyttan”, ”skenfager egennyttan”, ”samvetslös vinning”, ”förstockelse”, ”lättsinne” etc.¹³³ Och i kritiken mot dem som orättmätigt undanhåller det som behövs för den gemensamma hushållningen sägs att detta handlande inte bara strider mot borgerlig lag utan även mot människokärlekens bud. Det kraftfullaste utfallet mot ett sådant agerande kan höras 1918:

Oskicklig nöjeslust bör näpasas, när den inom skilda samhällsklasser urartar till jäktande yra, som undantränger sund levnadsglädje. Mången av de lyckligare lottade lever i belåten okunnighet om andra samhällsgruppers betryck. Vanan förlöar. Orimligheter i samfundet tagas som en självklar strävan till förbättring.¹³⁴

Vi kan här se att ett klassbegrepp som utgår från tanken om ekonomisk under- och överordning tagits upp i retoriken och att det används som kritik mot de välbesuttna vilka brister i sin solidaritet mot ekonomiskt underordnade. Detta påminner delvis om den sociala kritik eller försök att väcka åhörarnas sociala medvetande som framgick i plakaten mot krig eller dyrtid under 1600- och 1700-talen. Skillnaden är att orättvisor då inte sades bero på särskilda grupper i samhället, utan att de antingen berodde på enskilda individer eller hela befolkningen. 1600-talets kritik mot ”egennyttan och kallsinnighet” formuleras här som kritik mot ”själv tillräcklighet och hjärtekyla”. Det intressanta är att det sociala medvetande som proklameras vid början av 1900-talet inte avgränsas med slagord utan gestaltas med allt mer gripande bilder och därmed får ingå som ett allt centralare moment i den sociala föreställningen. De sociala problemen och de ekonomiska ojämlikheterna beskrivs som ”orimligheter i samfundet”, och är nu berättelsens moral och själva kärnfrågan i den föreställda gemenskapen. I 1913 års plakat målas en handlingsorienterad bild upp utifrån en vision om den ”arbetande människans rätt till en människovärdig tillvaro”:

Blicka vi tillbaka, finna vi, hur mycket gott Gud skänkt och alltjämt skänker oss. På mångahanda sätt har livet härnere underlättats. Hårdhet har mildrats. Skrankor och fördomar hava fallit, som förr skilde människorna från varandra. Kunskap och andra förmåner stå vidare kretsar till buds. Dov eller rädd klagan,

132. Kongl. Maj:ts placat 10 december 1915.

133. Se Kongl. Maj:ts placat 12 december 1916, 14 december 1917.

134. Kongl. Maj:ts placat 14 december 1917.

som var undertryckt, har fått röst och blir hörd. Det allmänna vårdar sig om den enskilde. Alltmer erkännes envar arbetande människas rätt till en människovärdig tillvaro.

Men mycket fattas. Ännu finnas i Sveriges land familjer, som trots all redlig möde ej kunna giva sina barn tillräckligt bröd eller skaffa dem ett sunt hem. Dryckenskap och trångboddhet kräva talrika offer. Mången avgränsar sig i själv-tillräcklighet och hjärtekylla utan någon känsla av gemensamt ansvar. Livets mål och lycka sättas i njutning eller makt. Inbördes maktstrider öda tid och kraft, som behövas för samfälld kamp mot fienderena till folkets andliga och lekamliga hälsa. Allt tydes ömsesidigt till det värsta. Partisinne griper omkring sig, alstrande bitterhet och hat. Var finnes det sedliga mod, som gitter vidgå egna fel och misstag? Var finnes den nitälskan, som sätter saken själv, medmänniskors väl, över allt annat? I striden mot ondskans och förfallets makter får intet stillestånd inträda. Kärleken är uppfinningsrik och outtröttlig, han försöker nya medel. Men inga yttre åtgärder fritaga från den angelägnaste uppgiften, att samvetet väckes och skärpes och att viljan blir stärkt. Stor våda ligger i försvagning av skuld-känslan.¹³⁵

Detta är ett uttalande som tydligt pekar i en socialpolitisk riktning. Det inledande stycket är också intressant eftersom det anknyter till den modernitetsdiskurs som säger att framtiden är vägen bort från det förflutna, snarare än den tidigare uppfattningen om utveckling som ett organiskt växande. Legitimiteten hämtas därför i själva omdaningstanken. Denna omskrivning kan knytas till sekelskiftets ideologiska strid i offentligheten och till att situationen hade förändrats i samband med att det socialdemokratiska arbetarpartiet bildats 1889. Detta var det första modernt organiserade masspartiet vilket alla andra partier hade att anpassa sig efter.¹³⁶ En allt mer avgörande fråga i det allt mer polariserade samhällsklimatet var därför vilka partier eller grupperingar som skulle lyckas med att bli nationellt bärande. I det följande är syftet att beskriva hur detta kom till uttryck i böndagsplakaten. Överheten stod liksom tidigare inför uppgiften att försöka rädda känslan av kontinuitet i en tid av stora omvälvningar genom att uppta nya idéer och foga in dem i det gamla mönstret.

Ett hem för Sveriges folk

Krigets våldsamma rubbningar hava, där olidliga förhållanden rått, satt i rörelse omvälvningar, som, länge förberedda och anade, gripa djupare in i vår odling än kriget självt. Under århundraden har skuld hopats. Frukterna skördas av

135. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913.

136. Claesson 2004, s. 34f.

hårdhet och betryck, varunder folkklasser i gångna tider suckat. Men fädernas missgärningar få icke dölja våra egna skulder. Vål är det sant, att mycket förbättras i vårt land, men ändå måste varje vaket sinne lida av motsatserna i samhället. Guldet hopas mottlöst på ett fåtal, medan det ännu finnes många svenska hem, där man trots träget arbete och pliktuppfyllelse lever i armod och otrygghet. Det sorgliga förhållandet råder nu i vårt land, att svenska familjer icke kunna erhålla en människovärdig bostad. Och arbetet, som i sig självt är en välsignelse och lycka, kommer icke till sin ära, så länge det ordnas under förhållanden, som göra det till en tryckande börda. Här krävs behjärtade ändringar. Samhället skall byggas till rättfärdighetens och kärlekens boning.

KONGL. MAJ/TS PLACAT 18 DECEMBER 1918

I ovanstående stycke är hänvisningen till "Fädernas missgärningar" särskilt intressant eftersom den markerar ett nytt synsätt som säger att individen också står till svars inför det förflutna. Historien har blivit en domstol och ersatt Guds roll som dömande instans för kollektivet, och ur detta har en ny berättelse tagit form som anger en ny moral. Jämfört med tidigare konstrueras den inte utifrån krav på individens rättfärdighet eller medborgaranda, utan från ett samhällsideal om ökande jämlikhet. Det är motsatserna i samhället som nu skall övervinnas tillsammans med den ekonomiska ojämlikheten.

1918 års plakat är därmed en slutpunkt på en process av förändring. I likhet med vad som visats i tidigare kapitel kan det sena 1870-talet ses som något av en brytpunkt för hur den föreställda gemenskapen gestaltas – så som den hittills var tänkt för bondesamhället. Det sista plakat som i stämningfulla ordalag kan bekräfta detta lyckoland är det som lästes upp år 1870. Bakgrunden är dock dramatisk eftersom den sista riksomfattande naturkatastrofen drabbade Sverige under 1860-talets sista år. År 1864 slog skörden fel i sådan utsträckning att det ledde till hungersnöd. Sommaren 1866 regnade skörden bort och efter de heta somrarna 1868 och 1869 torkade den bort. Hösten 1867 var så varm att snön kom före tjälen med resultatet att höstsådden möglade under vintern.¹³⁷ I återblicken samlas därför de typiska teman som gäller för hantering av stora kriser. Här finns den tröstande rösten, nyttokrav och medborgaranda, liv och död, pendelrörelser och vändningar, samt ett språk som hämtar sina metaforer från naturen och årstiderna:

Vid återblicken på det tidskifte, som nu ligger avslutat bakom oss, finner vi riklig anledning att nalkas Honom i tacksägelse och bön. Vål har icke heller detta år framlupit sin bana, utan att till oss bära allvarliga prövningar; men Herren har dock städse åter låtit sin nåds sol frambryta ut molnen, att därmed

137. Nelson 1988.

fröjda sitt folks hjärtan. Vål hava även under detta skifte lidande och nöd gästade flera av vårt fosterlands bygder. Då våren knoppades och naturens nyväckta liv tycktes inbjuda människorna till glädje, kändes som bittrast skadorna och bristen efter det nästföregående årets knappa eller felslagna åring. Men när skördetiden kom, upplät Herren sin hand och utbredde mildeligen över de flesta delar av vårt land sin rika välsignelse. Och även för de landsändar, vilka ej omedelbart blivit delaktiga av denna rikedom, hava bekymren mildrats genom ymnigheten inom de övriga. Fortfarande har Herren under det förflutna året låtit oss njuta fredens herrliga gåva. I dess lugn har varje redlig medborgare under ostört skydd av hägnande lagar kunnat odla sin teg eller driva sitt yrke; vården om det uppväxande släktets förkovran har kunnat i stillhet fullfölja sin gång, rikets styrelse utan förlamande hinder främja allmänt och enskildt väl. Och över alla dessa jordiska strävanden har den himmelska sanningen allt fort spridit sitt förklarande ljus; i våra tempel har det gudomliga ordet blivit menigheterna förkunnat, manande till sannskyldig bättring och levande tro, vägledande, varnande, betstraffande, men även hugsvalande och tröstande i all nöd, givande frid i livet och i döden.¹³⁸

Bilden är ytterst idyllisk och dess funktion tycks framför allt vara att skapa en känsla av gemenskap, trygghet och förtröstan. Den vill som så många tidigare gestaltningar visa att svårigheter kan överbryggas och att den goda staten kan garantera allmän och enskild välfärd. Givetvis rör sig detta om en idealisering av hur man tror att allmogebefolkningen önskar att det bör vara. Realismen finns visserligen där i skildringen av missväxten, men poängen är just att utmåla en trygghet och gemenskap som kan överbrygga en krävande verklighet. Citatet skall i detta sammanhang främst tjäna rollen som en kontrast till den omskrivning av den föreställda gemenskapen och den sociala ordningen som kommer till uttryck under det sena 1800-talet.

Efter detta böndagsplakat får alltså det moderna samhällets fördelar, problem och utmaningar en ökande uppmärksamhet. Under 1870-talet lyser också en osäkerhetskänsla fram i flera plakat. År 1872 heter det att: "Det nya året står framför oss såsom en främling. Det skall endast småningom, dag för dag, uppenbara vad det bär i sitt dunkla sköte".¹³⁹ Och i 1873 års plakat sägs: "Vad de kommande dagarna skola medföra, vet allena Han, som har dem i sin hand".¹⁴⁰ Uttalandena kan ses som reaktioner på förändringar i tiden, såsom folkökningen, sekulariseringen, pressens framväxt och skiftena. Samhällsomvandlingen och upplösningen av det traditionella

138. Kongl. Maj:ts placat 22 december 1869.

139. Kongl. Maj:ts placat 28 december 1872. Se även Kongl. Maj:ts placat 4 januari 1867.

140. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1873. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 december 1878.

samhällets identiteter, moral, normer och världsbild hanteras, som tidigare, från överhetens sida med att ge ”svar på tal”.

Under perioden fram till och med första världskriget sker också en omskrivning av den föreställda gemenskapen som är mer omfattande än tidigare eftersom den nu skall anpassas till ett urbaniserat industrisamhälle. Liksom tidigare handlar det om att ”slå an” hos den nya publiken, om att möta deras förväntningar, behov och framtidsdrömmar, och att övertyga dem om att det råder en ömsesidighet. Två steg präglar denna process. Först ger man svar på tal och sedan följer en fas då tidens vinnande begrepp och berättelser inkorporeras och uppgår i en ny föreställd gemenskap.

En svensk nation

Furstens roll i den föreställda gemenskapen är central i böndagsplakaten eftersom det är i dennes namn som budskapen skrivs. Samhällets sammanhållning och gemenskapen definieras av fursten och är i den meningen, som det brukar framhållas om de förmoderna samhällena, beroende av fursten.¹⁴¹ Under 1600-talet stod exempelvis fursten för rättfärdigheten, under det sena 1700-talet för medborgerligheten och under det tidiga 1800-talet för fosterlandskärleken. Allt detta vävdes i sin tur länge in i en luthersk förståelse av historien där reformationen utgjorde både befrielsen och ett av fundamenten för maktens historiskt orienterade legitimitet. Kungamaktens försvagning under 1800-talet, samtidigt som den antika och bibliska dygdeläran stegvis ersätts av exempel från den svenska historien, medverkar till att framhålla ”det svenska”, ”svenska folket” eller ”svenska hjältar”. Från att Sverige beskrivits som den främsta bäraren av antikens och kristendomens ideal, hyllas nu istället det man ser som specifika ”svenska” värden. De historiska kungarna blir i efterhandsperspektivet symbolen för *svenskheten* och samtidens kungar hamnar än mer i skymundan eftersom de gamla bedöms som de främsta exemplen på det svenska. Frågan om att definiera vad som är ”svenskt” upptar mycket av budskapen och vad man fruktar är givetvis att ”fädernas arv” skall gå förlorat. Det handlar därför delvis också om att försöka göra detta till något svenskt.

Det förflutnas försvenskning blir i böndagsplakaten tydlig först omkring 1880-talet. Tendenser till detta har framgått tidigare men då via den götiska begreppsanvändningen. Vid 1800-talets mitt märks även att religionens betydelse för det nationella förändras. Ett uttryck för detta är de tankar som lanseras av Henrik Reuterdaahl (1795–1870) som var professor i Lund och slutligen ärkebiskop. Reuterdaahl räknas som en banbrytare i svensk kyr-

141. Se exempelvis Anderson 2000 eller Edgren 2001, s. 35.

kohistorisk forskning då han i det första bandet av Svenska kyrkans historia 1828 beskriver Svenska kyrkan som ”en nationalkyrka”. Varje kyrkas religiösa element ser Reuterdaahl som allmängiltigt medan det särskilda är att kyrkan är nationell. Reuterdaahl använder också termen ”nationalkyrka” och inte ordet ”folkkyrka”. Syftet är just att betona nation eller stat i förhållande till kyrkan. Enligt Lars Österlin bars termen nationalkyrka upp av de konservativa kyrkoledarna där Reuterdaahl var förebilden. Orsakerna till kyrkans mer markerade nationalisering kan dels sägas vara den tillbakablickande nationalkänslan, dels det hot man upplevde från väckelserörelserna och frikyrkorna.¹⁴² I 1841 års böndagsplakat uttrycks en sådan idé i samband med trehundraårsjubileet av den första bibelutgåvan på svenska: då den ”renade kristendomen” för första gången ”framträdde inför Svea Folk, överflyttad genom en trogen tolkning på detta Folks ädla, manliga tungomål”.¹⁴³ Än tydligare uttrycks denna föreställning i 1881 års plakat då det framhålls att kristendomen har ”vuxit samman med hela vår åskådning av livets högsta frågor och med vårt nationella skaplyne [natur, läggning]”.¹⁴⁴ Lutherdomens betydelse för svenskheten betonas också explicit i 1883 års brev då 300-årsminnet av Luthers bibelöversättning uppmärksammas. Det sägs att Martin Luther därmed beredde ”svenska folket ett fritt begagnande av sitt ord och ett rent förkunnande av evangelium”. Ett sorts nationellt upprop fogas sedan till budskapet: ”Upp då, svenska folk, att känna och ära din Gud, som så rikligen utstrött sin kunskaps ädla säd i dina åldriga bygder.”¹⁴⁵ Denna kvantitativt sett ökade uppmärksamhet på det lutherska hänger sannolikt samman med den Lutherrenässans som Inger Hammar uppmärksammat när hon visar hur den svenska kvinnorörelsens pionjärer använde det kristna idéarvet som argument i den kvinnliga emancipationsprocessen.¹⁴⁶ Lutherrenässansen märks även i 1888 års plakat då en av böndagarna benämns reformationsdagen. Det heter bland annat i motiveringen till denna dag att ”Sveriges ädla konung Gustaf II Adolf offrade sitt liv” för den av Martin Luther initierade kyrkoreformationen.¹⁴⁷

Omfattande försök att tolka det svenska folkets karaktär gjordes även i den akademiska världen under 1860- och 1870-talen. Ambitionen var att påverka utformandet av en sant svensk nationell anda.¹⁴⁸ Folkskolan,

142. Österlin 1998, s. 315–325.

143. Kongl. Maj:ts placat 23 november 1841.

144. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881.

145. Kongl. Maj:ts placat den 21 december 1883. Se även Kongl. Maj:ts placat 30 december 1881, 29 december 1882, 30 december 1885, 30 december 1893, 31 december 1895.

146. Hammar 1999, s. 54ff.

147. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1888.

148. Runeby 1995, s. 126.

inte kyrkan, blev nu den främsta arenan där alla svenska barn skulle läsa samma berättelser om Torgny Lagman och "Stockholms blodbad" och lära sig Geijers *Vikingen* och Runebergs *Soldatgossen* m.fl. utantill. Med hjälp av denna uppfostringsmetod var målet att skapa en ny samhällsmoral och politisk enighet i 1800-talets Sverige.¹⁴⁹ Parallellt med detta förändrades också under 1800-talets slut den historiesyn som innefattade Guds roll. Herbert Tingsten menar i en omfattande studie av svensk och internationell lärobokslitteratur att man först i början av 1900-talet kan se en mer markerad sekularisering.¹⁵⁰

I Odhners lärobok, som var den mest använda några årtionden efter 1870, förklaras det i inledningen att "Historien lär oss, vad som tilldragit sig bland människorna, och huru människosläktet under Guds ledning småningom framskridit till allt större upplysning och förädling." Denna formulering finner man även i 1905 års upplaga. Först 1925 är utsagan borttagen.¹⁵⁰ Som regissör av historiska händelser avlägsnas Gud genomgående omkring 1900 enligt Tingsten – från att vara en agerande gestalt till att bli ett moraliskt fäste tonar Gud slutligen bort "i en nobel personlighet".¹⁵¹

Att frågan om det nationellas innehåll tar över framför egenskaper som rättfärdighet och medborgaranda för att gestalta samhällets sammanhållande band blir än tydligare i samband med 1893 års reformationsjubileum, Gustavsdagen den 6 juni 1893 och trehundraårsminnet av Gustav II Adolfs födelse år 1894. Försvenskningen av det lutherska är tydlig i 1892 års brev då det manas till uppslutning inför reformationsfirandet samma år. Liksom tidigare dominerar befrielse temat denna berättelse:

Under år 1893 bör det svenska folket fira minnet av en bland de största välgärningar, Herren bevisat detsamma. Visserligen låg aldrig det romerska påvedömet träldomsok så tungt över den svenska församlingen som över åtskilliga andra folk, men även i Sverige hade evangeli ljus satts under skäppan och den kristliga friheten blivit bunden av tryckande och hindrande bojor. Ur träldomens hus fördes vårt folk genom att höra och erfara, att människan varder rättfärdig icke genom lagens gärningar utan genom tron på Jesum Kristus. Men reformationsverket hotades i Sverige lika visst som i andra länder av faror från olika håll. Å ena sidan samlade påvedömet all sin kraft för att åter förvärva vad det förlorat, och å andra sidan sökte en riktning göra sig gällande, vilken, om den fått framgång, skulle ha lett till armod i bekännelsen och till församlingens söndersplittring. Men Herren var den svenska kyrkans fasta värn, och, när Uppsala möte för trehundra år sedan avslutades, kände vårt folk, att den lutherska

149. Johannesson 1998, s. 103–105, 198–200.

150. Tingsten 1969, s. 128f, 141f.

151. Tingsten 1968, s. 227.

reformationen var befästad, samt tackade Gud för sin goda bekännelse och för att det i religiöst hänseende var vordet *en* [kursivering enligt plakaten] man. Med den i sanningen grundade religiösa friheten följde såsom dess frukt förkovran på livets alla områden.¹⁵²

Det kan noteras att betoningen på gärningsläran nu skall ersättas av ”tron” som den centrala identifikationen, vilket än tydligare blir en markering mot katolsk konfession. Alltså blir protestantismen ett uttryck för en tro i första hand och även ett allt starkare kännetecken för svensk nationell identitet. Detta framgår inte minst i förklaringen om att ”vårt folk” nu även i ”religiöst hänseende var vordet en man”. Svenskheten formuleras därmed i termer av ett ingånget kontrakt och hämtar i huvudsak sin legitimitet från historien, det vill säga det är vår historia som också lär oss vilka *vi* är. Som Hanne Sanders hävdar blir religionen i denna mening allt mer underordnad nationalismen vid denna tid.¹⁵³ Detta skiljer sig som visats från bruket av religionen framför allt under stormaktstiden, då den istället fick tjäna rollen som en gränsöverskridande identifikation inom kristenheten och i enstaka fall även mänskligheten.

En känsla av hot mot det lutherska arvet förmedlas även när det sägs att ”Det, som vanns vid Uppsala möte 1593, har sedan ej förlorats [...] Men mycket skulle vi bedraga oss, om vi ansågo inga faror hota bevarandet och förkovrandet av våra fäders arv”.¹⁵⁴ Vad som kan noteras i ovanstående berättelse är den öppet negativa attityden till katolicismen, det ”romerska påvedömetts träldomsok”. Detta skiljer sig från de tidigare beskrivningarna av reformationsjubileet. Utifrån ett religionspolitiskt och rättsligt perspektiv innebar dock decennierna under andra hälften av 1800-talet en förbättring för katolicismens ställning i Sverige. När det gäller den allmänna opinionen så hade den negativa synen på katolicismen dock inte förändrats, menar Yvonne Maria Werner. Denna gynnades också av de antikatomiska attityder som spreds i skönlitterära verk och inte minst i folkskolans läroböcker. Från frikyrkligt-konservativt håll märktes den negativa attityden till katolicismen tydligt då det under 1800-talet gjordes ett flertal försök att få till stånd en skärpning av dissenterlagens bestämmelser. Orsaken var att man från frikyrkligt håll såg tendenser till en katolsk framryckning och därför önskade att förhindra denna på ett mer effektivt sätt.¹⁵⁵ Katolicismen fick därför enligt Yvonne Maria Werner axla rollen som ett hot mot såväl statens intressen som mot individens frihet, och mellan svensk rättsåskådning och

152. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1892.

153. Sanders 2004, s. 12.

154. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1892.

155. Werner 1996, s. 251.

katolska värderingar.¹⁵⁶ Ett flertal forskare påpekar också lutherdomens och religionens betydelse för det svenska samhället även i modern tid och särskilt för välfärdsstaten.¹⁵⁷ Detta kommer också till uttryck då firandet av reformationsjubileet uppmärksammas i 1893 års plakat med en återblick. Det är tveklöst att denna nu beskrivs i termer av en nationell fest:

Under allmänt och varmt deltagande hava i landet högtidliga fester firats till minne av det lutherska reformationsverkets stadsfästande i Sverige, och därmed har svenska nationen ådalagt, att den vill förbliva ett folk, som söker sin hälsa och sin kraft i Jesu Kristi evangelium.¹⁵⁸

Denna argumentering som beskriver det nationella som en kraft i sig återfinns också hos två av sekelskiftets inflytelserika offentliga debattörer, professorerna Rudolf Kjellén och Gustav Sundberg. Båda menade vid denna tid att det inte var nationerna som växte fram, utan insikten om nationens existens.¹⁵⁹ Intressant i ovanstående citat är att det sägs att en målsättning för nationens individer är att de ska komma i samklang med nationens innersta väsen: ”nationen [har] ådalagt, att den vill förbliva ett folk” som söker sin identitet i lutherdomen. Nationen framställs således som en separat kropp bunden till folket i första hand, inte till riket som tidigare. Hela böndagsplakatet präglas av en ytterst offensiv attityd och man tar även upp uppdraget att missionera, men vad som framför allt fastslås är det nationella tänkesättet. Detta understryks då det sägs att ”ett folk skall i fullaste mening besitta det land, som blivit detsamma givet”.¹⁶⁰ Denna kommentar uttrycker på ett träffande sätt nationalismens grundidé, det vill säga att någon skillnad mellan land och folk inte existerar utan att dessa två komponenter skall ses som sammanväxta med varandra. Den tidigare bindningen till kungamakten, som var en del av den moraliska ordningens upprätthållande, spelar därför inte någon roll längre.

Den mest storslagna sammanskrivningen mellan svenskhet och lutherdom finner man i 1894 års plakat vilket kommenterar firandet av trehundraårs-

156. Werner 1996, s. 252.

157. Se till exempel Sørensen & Stråth 1997. Om lutherdomens påverkan på de nordiska välfärdsstaterna, se Hettne, Sörlin & Østergård 1998, s. 223–235, Nordin 2000, kapitel 7, Hammar 1999, s. 54ff.

158. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1893.

159. Kjellén 1995, Sundberg 1995.

160. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1893. Nytt för 1800-talet är också betoningen på mission. En missionsdag annonseras i Kongl. Maj:ts placat 31 december 1873: ”Vi hava därför velat, att missionsverksamheten bland de hedna folken, såsom en den svenska kyrkans allmänna angelägenhet, göres till särskilt föremål för allas eder kristliga betraktelse och bön på den tredje bland de av oss föreskriva bönedagar”. Se Bexell 2003, s. 141–146.

dagen av Gustav II Adolfs födelse den 9 december. Detta firande har av Sverker Oredsson beskrivits som den kanske största fosterländska manifestationen i Sveriges historia dittills. Det firades i huvudstaden i Riddarholmskyrkan och Börssalen, på Slottet, Operan och Skansen, och runt om i skolor och läroverk sjöngs och talades det till konungens ära.¹⁶¹ I centrum står självklart kungen och då som ett för folket eftersträvansvärt *svenskt* exempel:

På vår uppmaning har nyligen hela svenska folket firat en nationell högtidsdag. För unges och gamles ögon har framställts minnet av Sveriges störste konung. I våra sinnen har inskräpts vad genom Guds nåd ett gudfruktigt folk, samlat kring sin konung, kan uträtta. Svenska folkets stora världsbedrift vittnar i första rummet om Guds översinnliga kraft, att denna ej kan bindas av världslig makt, men ej heller hindras av mänsklig svaghet från att göra sig gällande; men den betygar också, att det är genom fast tro på Kristi evangelium och genom att i denna tro anstränga sin hela kraft och offra själviskt väsende som ett folk kan uträtta stora ting.¹⁶²

I samband med detta jubileum förklaras också svenska folkets kallelse vara att "vara ett utkorat Guds folk".¹⁶³ Man framhåller däremot att denna utkorelse skiljer sig från den gamla: "Den tid är för länge sedan förliden, då svenska folket var kallat till att bland de andra folken utföra en stormakts uppgift". Utkorelsen sägs i stället handla om uthållighet, om att "spänna sina krafter till förökad arbete".¹⁶⁴ Jämfört med stormaktstidens variant beskrivs folket som ett suveränt subjekt i och med att det är folket som självmant utför detta uppdrag i nationens namn.

I denna tid då det nationella blir föremål för hyllningar blir också reaktionen på förlusten av Norge 1905 intressant. Detta kommenteras i 1906 års plakat och noterbart är att "Sverige" i likhet med i andra exempel vid denna tid beskrivs som ett självständigt väsen utan koppling till kungamakten när det sägs att "våra fäders" ingångna "förening" med "Norge" nu är "upplöst":

161. Oredsson 1992. Att den gamla furstepatriotismen fortfarande var det starkaste uttrycket för det officiella Sverige menar även Staffan Björck. Se Björck 1946, s. 17.

162. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1894.

163. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1894. Utvaldhetstanken framhålls även i Kongl. Maj:ts placat 30 december 1893, 31 december 1895.

164. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1894. Detta följs senare av kommentaren: "[...] därför bör ett lutherskt folk ej söka efter nya vägar, men på den gamla, af hjärtats djupaste och visaste erfarenheter pröfvade, vägen bör det gå framåt i sanningens djupare tillägnande och allsidigare tillämpning. Gör vårt folk detta, skall genom detsamma kunskapen om Guds härlighet framlysa och Herren begagna det för att förverkliga Sin stora, hela skapelsen omfattande, frälsningsplan."

Det år, som gått, sedan Vi sist hälsade Eder, Vårt alltid trogna, Vårt högt älskade svenska folk, skall i våra tideböcker förvaras som ett händelserikt år. På den skandinaviska halvön har en tilldragelse timat, vars foljder måste gå vida och djupt. Sveriges och Norges förening, som av våra fäder stiftades till de båda folkens gemensamma väl och som varat ett och nittio fridsälla år, är nu upplöst. Att detta skett på fredlig väg, är en nådefull Guds skickelse. Vi sågo krigets fasor för ögonen. Så mycket djupare böra vi känna tacksamhet för den orubbade freden.¹⁶⁵

Unionsupplösningen och den "storsvenska" linjens nederlag har också framställts som en vändpunkt då man menat att statsmakten snabbt sökte en ny förankring i tidens nya medborgerliga fosterländskhet som exempelvis präglade folkskolekulturen.¹⁶⁶ En passus från 1907 års plakat understryker tidens nya trend eftersom den låter som en direkt kommentar till försvenskningens arbetet: "Löftesrik är ivern hos många att göra fosterlandet dyrbart för Sveriges folk."¹⁶⁷ Troligen anspelar man på alla de nationella fester som anordnades på Skansen. 1905 firades för första gången, som kommentatorerna sade, att den "rena" svenska flaggan hissades. De nationella strömningarna från 1890-talet fick också energi i samband med striden mot Norge.¹⁶⁸ Geijers svensknationella appell och metafor att man skulle definiera sig kollektivt "såsom *en* man" går att finna i 1885 års plakat och kan tas som ytterligare ett exempel på detta.¹⁶⁹

Vid sekelskiftet klarnar också, som Eva Österberg framhåller, bilden av den nationella identitetens uttryck. Fosterlandet och religionen lyftes fram för att förena ett socialt splittrat folk tillsammans med naturkänsla, hembygdsromantik och utvalda historiska minnen. Där fanns en framtidsoptimism i ingenjörskonstens gestalt men även en nostalgi för det förflutna samhället. Föreställningarna kunde konkretiseras med nationaldag, nationalsång och friluftsmuséer som Skansen i Stockholm eller Kulturen i Lund. Till detta projekts gynnare räknades även konstnärer och författare som Carl Larsson och Selma Lagerlöf, men det fanns också kritiker, exempelvis Ellen Key och August Strindberg.¹⁷⁰

Den socialistiska retoriken vid sekelskiftet utmärktes, enligt Gunnar Broberg, ofta av en markerat antinationalistisk ton. Man menade att

165. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1905.

166. Florin 1987, s. 182–191.

167. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1907.

168. Bohman 1997, s. 29

169. Kongl. Maj:ts placat 30 december 1885. Se även Kongl. Maj:ts placat 31 december 1892: "svenska kyrkans medlemmar stode såsom *en* man".

170. Österberg 1998, s. 14–21. Se även Strahl 1983, Ehn, Löfgren, Frykman 1993.

nationen var knuten till förtryckarnas historia och att denna ytterst var representerad av kung och kyrka. Främst vände man sig dock mot försvaret och normalt sett var man inte motståndare till det traditionella kulturgodset.¹⁷¹ Man menade även att den historiskt inriktade patriotismen stod i vägen för tidsenliga socialpolitiska reformer, allmän rösträtt etc. och på det andliga området för modern folkupplysning och en fruktbar kontakt med det utländska idélivet.¹⁷² På 10- och 20-talen var det närmast en reflex hos många socialdemokrater att fördöma alla former av patriotiska känslor.¹⁷³ Nils Elvander menar att en ny radikal, men i många fall högerorienterad nationalism utvecklades i slutet av 1800-talet till skillnad från både ämbetsmannapatriotismen och den liberala skandinavismen.¹⁷⁴ På andra håll i samhället verkade andra krafter lika undergrävande på den traditionella fosterländskheten, exempelvis nykterhetsrörelsen och väckelserörelserna samt frikyrkan som till hela sin idé var antinationell.¹⁷⁵ Vid denna tid finns det således flera alternativa nationella berättelser att förhålla sig till.

Som den ovanstående analysen visat genomförs i böndagsplakaten ett ganska tydligt försök att knyta svenskheten till lutherdom i första hand och kungar i andra hand. Vad som framför allt är viktigt är att förbindelsen med "fädernas arv" inte bryts, men parallellt med denna konservatism är man också mån om ett utvecklingsperspektiv. Plakaten förespråkar således en rättvisare och jämlikare utveckling "åt befolkningens alla lager".¹⁷⁶ År 1914 kom dock en större konflikt att skymma problemen inrikes och den ideologiska kampen mellan det gamla och det nya. Med första världskrigets utbrott utlystes borgfred mellan de olika politiska partierna i Sverige. Och med kriget skall det visa sig att den gamla landsfadern, men i statens skepnad, väcks till liv för att som i gångna tider ta till orda i böndagsplakaten.

Sverige i världsbranden

Den 31 december 1913 undertecknas det böndagsplakat som skall läsas i samband med årsskiftet 1914 av Gustav V och av den liberala ecklesiastikministern Fridtjuv Berg. Den 28 juli 1914 bryter första världskriget ut. Dessa

171. Broberg 1993, s. 188.

172. Björck 1946, s. 24.

173. Berggren 2001, s. 80. Folkhemsarkitekten Per Albin Hansson började exempelvis sin bana som övertygad internationalist och hängiven antimilitarist.

174. Elvander 1961, s. 483–489. Tullstriden med tullförespråkarnas slagord "Sverige åt svenskar-na" ser han som startpunkten för denna nationalism och starkast uttrycktes den i samband med unionskonflikten. Samma slutsatser drar han då den norska vänsterns nationalistiska argumentation fick sin motsvarighet hos den svenska högern. Se Vedung 1994, s. 149–154.

175. Björck 1946, s. 32f.

176. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1897.

omständigheter medverkar inte helt oväntat till ett nytt engagemang och tonfall i böndagsplakaten. Om man tidigare höll en konsekvent kritisk ton till allt som utmanade det gamla kulturarvet och moralens grund så sker nu ett ganska tvärt skifte. Det framgår som visats redan av hur statsmakten förändrar sitt sätt att legitimera sig. Istället för att som tidigare uttrycka rädsla för att arvet från det förflutna skall brytas så låter man istället ”fädernas arv” bli till en hjälpande kraft som kan driva utvecklingen framåt än starkare. I viss mån kan det liknas vid det sätt som den upplysta teologin (neologin) kommer till uttryck i plakaten genom föreningen mellan kristendom och medborgaranda under det sena 1700-talet. Och samtidigt som ett svensk-nationellt synsätt vinner mark hämtas också inspiration från den äldre centrala berättelsestrukturen och dess begrepp. Kampen för fred, rättfärdighet, och frihet står återigen i centrum. Plakatets inledning är talande:

”Svea rike är av hedna värld sammankommet, såsom vår lag förmåler.” ”Dess lycka haver varit så åtskillig: lycka och olycka, medgång och motgång, Guds straff och Guds förbarman hava för våra synders skull haft sina skiften så över oss som över alla andra nationer och folk i världen”. Liksom varje enskild människa är envar nation kallad till att fullgöra sitt anförtrodda värv. Vi tacka Gud, att vårt folk hitintills fått genom hans oförskyllda barmhärtighet leva sitt eget liv och under växlingar och möda fritt utbilda språk och sed, lag och tro. Nogsamt vittnar historien, att friheten icke är lätt att bära. När självtukt och ansvar tryta och krafternas spänning slappas, förvandlas friheten till sin vrångbild eller går jämmerligt förlorad. Därifrån bevara oss, milde Herre Gud!¹⁷⁷

Varje nation är ”kallad till att fullgöra sitt anförtrodda värv” och längre fram i brevet heter det att ”Evangelium känner inga gränser av folk och tungomål, utan kallar och församlar själarna av alla släkten i en kristenhet”. Här förenas närmast nationalism med internationalism.¹⁷⁸ Noterbart är även att det inledande citatet i stycket är en hänvisning till den yngre versionen av den svenska landslagen från 1442. Detta skiljer sig därmed från tidigare böndagsplakat då den stora berättelsen förankrats i reformationen. Nu vilar istället identifikationen på den historiskt framväxta rättsordningen, det kulturella såsom språk och sed, den enskildes rätt och frihet. Rätten och friheten har därmed tagits upp som en central komponent i denna nationella identitet. Begreppen är visserligen inte nya i statsmaktens försök

177. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913. (Två meningar citeras och följer på varandra enligt plakatet).

178. Föreningen mellan nationalism och internationalism var ett särdrag hos Nathan Söderbloms tänkande. Den starka känslan för det nationella och Svenska kyrkans arv blev en drivkraft för Söderbloms internationella, folkförsonande och ekumeniska gärning. Se Österlin 1998, s. 315–325.

att tillskansa sig legitimitet i böndagsplakaten, men däremot det nationalistiska sammanhang de placeras i. Därför heter det att det är den svenska nationen som är utvald att vara frihetens främste banerförare.

Som flera forskare har framhållit skall man inte underskatta kristendomens fortsatta roll i den politiska retoriken vid denna tid. Religiösa undertoner och bibliska paralleller brukades inte bara av kyrkan, utan både i vänsterns och i högerens retorik. Åsa Linderborg pekar exempelvis på hur Brantings gärning tolkades i religiösa termer. Branting var arbetarklassens Moses, som förde ”de förslavade” till ”det förlovade landet”, han var allas ”fader” och skrev lagen som Moses gjort. Flera rörelseintellektuella arbetade också medvetet med bibliska paralleller för att på så sätt framställa Branting i rollen som de svagas beskyddare och talesman. Man använde således samma grepp som ”Kungen av Guds nåde” för att möta borgerlighetens vurm för stora ledare och ofelbara heroer, menar Linderborg.¹⁷⁹ De bibliska förebilderna var således ännu vid denna tid gångbara som positiva förebilder i den politiska retoriken. När exempelvis Heidenstam manar till nationell väckelse och samling utgår han enligt Staffan Björck från de tre stegen i det traditionella tankegodset: synd-hemsökelse-upprättelse.¹⁸⁰ Kollektiva prövningar och stränga strapatser har som visats också varit bärande för gestaltningen av den föreställda gemenskapen i böndagsplakaten allt sedan 1600-talets mitt. Religionens bildspråk och idévärld är också av central betydelse under första världskriget. Evangeliets fridsbudskap och hänsynen till våldets offer spelar en stor roll. Under varje krigsår upprepas därför kritiken mot kriget och solidariten med de lidande.¹⁸¹ Exempelvis:

Det finnes andliga skatter, som äro värda ännu mer än stat och fosterland. Om någonsin i historien är det i denna mörka stund en helig plikt att hävda det som enar utöver gränserna och att inom riket och i folkens samfund med stark förtröstan tjäna fridens och kärlekens evangelium.¹⁸²

Vid sidan av dessa kommentarer tackar man även för att man ”förskonats från krigets fasor”.¹⁸³ I det plakat som annonserar första världskrigets slut beskrivs också konflikten som ett ”brodersmördande utan motstycke”.¹⁸⁴ Det sista böndagsplakatet med kungen som den officiella avsändaren skrivs och undertecknas den 18 december 1918. I ett retoriskt hänseende är det en skicklig

179. Linderborg 2001, s. 69, 91.

180. Björck 1946, s. 120.

181. Kongl. Maj:ts placat den 31 december 1914, 10 december 1915, 12 december 1916.

182. Kongl. Maj:ts placat 14 december 1917.

183. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1914.

184. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1918.

produkt. Dramatiken är i sammanhanget central, ett världskrig har nyligen avslutats med förhoppningar om en ny fredlig världsordning. Liksom i tidigare tolkningar av katastrofer struktureras budskapet efter en tydlig dramaturgi baserad på gripande bilder och polariseringar. Detta framgår särskilt om man följer styckenas korta och kärnfulla inledningar i brevet. Det börjar med följande ord: "Världskriget har avstannat. Ett brodermördande utan motstycke i historien har upphört." Nästa stycke inleder lika kraftfullt: "Men ännu är världen full av hemsökelse och lidande. Millioner människor försmäktade av hungersnöd." Detta följs av det tredje stycket: "Tiden manar oss till allvarlig självprövning. I nöden skola vi hjälpa varandra." I det fjärde stycket vänder sig skribenten inåt mot samhället med kommentaren att "varje vaket sinne lida av motsatserna i samhället. Guldets hoppas måttlöst på ett fåtal [...]".

Plakatets andra hälft och avslutning fortsätter med sin stora berättelse genom att återigen vända blicken utåt för att bygga vidare på den inledande dramaturgin. Först tecknas en mörk vy över tidens stora förändringar: "En storm går över världen, och i folkhavets vredgade böljegång finna sekelgamla statssystem sin grav". Det utmålade hotet sägs stå mot "friheten och rätteten". Men därefter följer en traditionsenlig vändning som bildar en mäktig u-rörelse där tidens förfall ersätts med en visionär uppgång:

Men mitt i tidens stormar varsla vi något, som fyller våra hjärtan med bävan och hopp. En längtan efter broderskap har gripit människornas sinnen djupare än någonsin tillförne. Folkens förbrödring, skapandet av en rättsordning i världen, förverkligandet i det mellanfolkliga umgänget av kristendomens högsta bud om människokärlek och rättfärdighet har blivit den förblödda mänsklighetens stora hopp. Oerhört är det ansvar, som vilar på de förtroendemän, vilka närmast äro satta att göra upp grundritningarna för den nya världen. Ingen större seger kan dem beskåras än segern över själviska intressen. Herren hjälpe dem att övervinna frestelser! Må vi alla bedja om rättens seger och framtida fred i världen!

Så ana vi genom stridernas dunkel något av Skaparens plan. Hans rättfärdighetsanda uppenbarar sig i kampen för samfundens omvandling till högre rättvisa. I denna kamp har också vårt folk haft att taga sin del, och vi stå inför en samhällelig omdaning från grunden. Att detta kunnat ske utan förödande inbördes strider och skakande omvälvningar, må fylla våra hjärtan med glädje och tacksägelse.¹⁸⁵

I fokus står som synes teman kring internationell solidaritet, inrättandet av nationernas förbund och demokratins genombrott.

Med krigsslutet återupptar sedan partierna kampen om inflytande i

185. Kongl. Maj:ts placat 18 december 1918.

politiken och i samhället. Ett tecken på detta är att en dispyt om just böndagsplakaten blossar upp i slutet av 1919, och frågan gällde i grunden om Kungl. Maj:t skulle presenteras som avsändare eller ej i detta dokument. Orsaken var att den nationellt kristliga karaktären på plakaten kom att upplevas som ett problem för den nytilträdde ecklesiastikministern Olof Olsson. Åsikten offentliggjordes då Östergötlands Dagblad på ledarsidan refererade ett replikskifte som ministern haft i konstitutionsutskottet. Yttrandet beskrevs av tidningen som ganska pinsamt då Olsson förklarar att han "satte en ära i att betraktas som en ren hedning och att enligt hans uppfattning vanliga snygghets- och renlärlighetssynpunkter skulle hindra honom från att propagera för en kristen åskådning". Tidningen menade att en situation uppstått som kunde bli förödmjukande för såväl Olof Olsson som för kyrkan. Referatet i ledaren kom sedan att citeras på framskjuten plats i flera tidningar och väckte en rad diskussioner under de följande veckorna. Resultaten av Olssons kommentar blev att böndagsplakatets form ändrades. I kungörelsens ingress ströks paradoxalt nog det religiösa tilltalet samtidigt som ärkebiskopen nämndes som utgivare av maningsorden.

Av tidningsdebatten 1919 framkommer flera intressanta åsikter som visar hur det politiska etablissemanget värderade böndagsplakaten. Den socialdemokratiska Örebro-Kuriren menade att Olof Olsson mycket väl kunde skriva under detta alldeles betydelselösa dokument: "Den smula hyckleri, som är förenad med sysslan är inte hans utan samhällets." Från kyrkligt håll menade bland annat det Svenska Morgonbladet att det skulle bli en "ironiens och humbugens stund par préférence" eftersom böndagsplakaten skulle läsas upp med Olof Olsson som kontrasignator. Göteborgs Dagblad, som var unghögerns organ med den konservative Arne Forsell som redaktör, framhöll att Olof Olssons privata åsikter inte var skäl till en ändring av en hävdvunnen ordning och att ärkebiskopen som sådan inte kunde tala till Sveriges folk. Och såväl unghögerns Arne Forsell som marxisten Arthur Engberg tyckte illa om det större inflytande som ärkebiskopen fick genom plakatets nya form. I övrigt konstaterade ett flertal tidningar enbart förändringen medan exempelvis Stockholms Dagblad, Östergötlands Dagblad och den radikala Karlstads-Tidningen försökte tona ner betydelsen av förändringen.¹⁸⁶

Kritiken mot företeelsen låg i tiden. Central för många av dåtidens yngre socialdemokrater, var önskan om en snabb rasering av storkapitalismen, monarkin, första kammaren, den allmänna värnplikten och rösträttsstrecken. 1919 vann socialdemokratin majoritet i regeringen och såg på sin nyvunna maktposition med ett allt större självförtroende. Böndagsplakaten

186. Runestam 1995, s. 129ff.

sågs troligtvis som en rest från en förlegad samhällsform, en konservativ motkraft och torde därför ha varit en självklar måltavla. Den under första världskriget utropade borgfreden mellan de politiska partierna var slut och tidens politiska och kulturella omvälvningar medverkade till att en ny situation uppstått som ställde nya krav på förmågan att bygga attraktiva politiska visioner – och på dem som skulle framföra dem.

Ser man till den omskrivningsprocess av den föreställda gemenskapen i plakaten som genomförts under första världskriget kan den närmast beskrivas som en syntes av de stora visionerna om nationalism som förmedlades i sekelskiftets Sverige. Från olika plakat kan man därför finna högerns nationalism med inriktning på böndernas frihet och rätten till självstyre, men nu med koppling till staten, inte till kungamakten.¹⁸⁷ Från vänsternationalismen finner man fokus på sociala frågor, kritik av krig och upplyftandet av vardagens hjältar.¹⁸⁸ Och från kyrkans nationalism finner man slutligen den vision som utgick från reformationen och tron på en historisk mission inriktad på samhällsförbättringar.¹⁸⁹ Sammantaget betecknar denna omskrivning grunddragen för den moraliska ordningen som från och med nu allt tydligare förankras i det nationella. De värdeomdömen som fälls om rättvisa och frihet, medmänsklighet och kärlek, är i grunden inte så annorlunda jämfört med exempelvis de ideal som hyllas av förmyndarregeringen efter en annan dramatisk krigsperiod i 1661 års plakat. Den stora skillnaden är dock att de värdeomdömen som fälls i samband med första världskriget inte beskrivs som uttryck för Guds vilja, utan i första hand som ett uttryck för folkets, historiens eller nationens vilja och att de enbart ses som en ”aning” av ”Skaparens plan”.

Sammanfattande analys

Den nya enheten

Under 1800-talets andra hälft rubbas flera av de byggstenar som länge legat till grund för staten. Denna process yttrar sig på flera plan i böndagsplakaten och hör på många sätt samman med strukturella processer som urbaniseringen, proletariseringen och industrialiseringen. Effekterna medverkar bland annat till ett optimistiskt synsätt på samtiden och framtiden i böndagsplakaten, medan industrisamhällets baksidor uppmärksammas genom en förfallsberättelse. Problemen handlar dock inte bara om fattigdomens frestelser eller ekonomiska problem, utan framför allt om det som utmanar

187. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913, 31 december 1914, 18 december 1918.

188. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913, 10 december 1915, 18 december 1918.

189. Kongl. Maj:ts placat 31 december 1913, 14 december 1917.

samhällsordningen. I flera kommentarer i plakaten kan därför en förtäckt kritik höras mot väckelserörelser och mer öppet mot "läror" som förhåller sig kritiska till kyrka och kristendom. För att "väcka" åhörarnas insikt om de faror som man menar att detta utgör frammanas i flera fall en hotbild. Liksom tidigare är oordningen och allt som utmanar den officiella moralen det centrala problemet. 1880 kan ses som en vattendelare för budskapen då konflikterna i samhället börjar ges en allt större uppmärksamhet. Den gamla bilden som gavs i texterna av enhetssamhället förekommer inte längre. Det sista uttrycket som skildrar det pastorala men också det sårbara i allmogens liv på landet kan återfinnas 1870. I detta plakat samsas därför de flesta av de teman som utgjorde den sociala föreställning som var anpassad för ett jordbrukssamhälle. Denna bild fragmenteras snabbt på några årtionden och ersätts av en gemenskapssyn som på många sätt återspeglar det kapitalistiska industrisamhället.

Samhällets ökande differentiering är också den tydligaste förändringen som kommer till uttryck under 1800-talets andra hälft. I en första fas märks detta genom att regenten allt mer talar i kyrkans namn och i en andra fas där kungens personliga och representativa tilltal ersätts av statens röst. Tydliga tecken på samhällets och den sociala föreställningens differentiering visas också av att man talar om "svenska kyrkan" eller om "olika klasser av medborgare". Vid sekelskiftet 1900 har dessutom statens röst blivit allt mer anonym eftersom den tydliga distinktionen mellan avsändare och åhörare inte manifesteras i budskapet på samma sätt som tidigare.

Det statsbegrepp som slår igenom i samband med första världskriget beskriver staten som den främsta försvararen av rätten och friheten och man manar även var och en att aktivt gå in i samhället för att korrigera ojämlikheter och bistå individens frihet och rätt. Rättsutveckling och rättsordning är två centrala begrepp för det statsbegrepp som anges i plakaten i slutet av perioden. I samband med att den sociala frågan får en allt ökad uppmärksamhet i budskapen vinner även denna problematik större plats i den "stora berättelsen" som skall ange en moral för åhörarna. Detta kan jämföras med 1600-talets tal om rättfärdighet och det sena 1700-talets betoning på medborgerlighet.

Vad som kanske mest karaktäriserar budskapen ända fram till första världskrigets utbrott är hur man ondgör sig över alla de tendenser vilka tolkas som nedbrytande för den officiella moralen. Moraliserandet, som visserligen är karaktäristiskt för böndagsplakaten generellt, når därför nya höjder vid denna tid. Och det är framför allt kring religionen, det vill säga moralen, som striden står. I plakaten sågs utveckling som ett organiskt växande och förändringar skall genomföras som en modifiering av det be-

fintliga. Av den anledningen är också "fädernas arv" ett så omhuldat tema. Fädernas arv skall därför vidareföras till nya generationer eftersom det är något som fäderna kämpat för och detta arv bär på djupa insikter, inte minst därför att det är med denna kunskap som ett folk lättare kan vandra framåt och utvecklas. Den ovilja som finns i att kompromissa med det historiska och lutherska arvet kan också bero på den moderna monarkism som slår igenom på bred front. Under det sena 1800-talet var det Gustav II Adolf som hyllades som den största av alla hjältekonungar och eftersom hans försvar av protestantismen stod i centrum, så får denna tids hyllande av "det svenska" också en rejäl förstärkning av det lutherska. Rimligen innebär också detta att det lutherska arvet blir ännu viktigare än tidigare. Detta märks bland annat genom att en öppet negativ attityd gentemot katolicismen, "det påviska träldomsoket", ventileras för första gången i samband med att reformationsjubileet annonseras i dessa texter. Hänvisningen är inte bara intressant av den anledningen utan även genom det sätt på vilket det fångar flera av dåtidens samhällsfrågor som var aktuella ur statens perspektiv. Detta framkommer tydligt i hänvisningen till "svenska folket" och i önskan om en gynnsam utveckling för "befolkningens alla lager". Alla skall vara med och syftet är att konstruera en klassöverskridande nationell identitet.

Den svenskhet som formuleras från 1800-talets mitt utgick från folket som en suverän och självständig enhet och med ett gemensamt ursprung. Bärande för denna moraliska ordning var också enheten i allt. Det var *ett* folk, *ett* land, *en* tro, och *ett* ursprung. Denna betoning på en enhet i allt kan ses som ett svar på samhällets ökande differentiering. Därför blir de sociala rörelser som går egna vägar något negativt ur statsmaktens perspektiv, exempelvis väckelserörelser, frikyrkor och socialister. Föreställningen om *ett* folk definierat av "nationen" blir därmed allt viktigare både i konstruktionen av en moralisk ordning och i gestaltningen av en social föreställning. Ett tydligt tecken på en mer sekulariserad moral är också att ett skuldbegrepp nu motiveras inomvärldsligt och historiskt i form av en social skuld. Därför kan det heta att "varje vaket sinne lida av motsatserna i samhället". En annan tankegång som också får betydelse för framtiden, men mer som en metafor, är önskan om att samhället skall bli som ett "hem för Sveriges folk". Med detta har nya krav på rättigheter också formulerats, exempelvis rätten till en människovärdig bostad eller ett människovärdigt arbete.

Sammanfattning

När den tidigmoderna staten diskuterats i forskningen har man ofta betonat dess våldsmonopol, disciplinering av folket, alternativt interaktion med allmogen. Mindre ofta har man däremot framhållit statens försök att formulera och upprätta en social gemenskap och en moralisk ordning med hjälp av en rikstäckande retorik. De kungliga böndagsplakat som årligen gick ut till landets kyrkor för att läsas upp inför befolkningen kan ses som ett uttryck för sådana försök. Detta normbildningsprojekt har i denna avhandling tolkats som motiverat utifrån sociala nödvändigheter. Det var närmast en form av alternativ säkerhetspolitik där tanken var att ömsesidiga förpliktelser skulle förhindra onödiga konflikter och skapa en känsla av gemenskap. Dessa plikter skulle garanteras av staten och i idealfallet efterlevas av både stat och befolkning. Ofta ses liknande normbildningsprojekt som uttryck för att skapa identitet, men min uppfattning är att statens/furstens övergripande uppgift med böndagsplakaten hela tiden har varit just att skapa gemenskap och moralisk ordning; och inte primärt identitet, även om olika markeringar av identitet också aktualiseras under olika perioder.

Böndagsplakaten formulerades i brevform och kan bäst liknas vid ett årligt tal till folket. De inleds med en ingående presentation av avsändaren, dvs. Kungl. Maj:ts furstetitulatur, för att sedan hälsa alla rikets invånare och även tillfälliga besökare. Därefter följer själva budskapet vilket kan bestå av allt från 500 till 1500 ord och en avslutning som annonserar tidpunkterna för de böndagar som skall firas under det kommande året. Traditionen inrättades under Gustav I:s regim och var i bruk fram till 1983 i Sverige. Under stormaktstiden räknades böndagsplakaten som ett av de viktigaste instrumenten för statens kommunikation med rikets invånare. Dokumenten undertecknades av kungen personligen eller av regeringens företrädare. De trycktes i Stockholm och skickades ut via landshövdingarna eller kyrkans organisation för uppläsning i rikets alla kyrkor. Som ett av många budskap hörde det till kungörelsesystemet vilket innefattade spridning av

information, lagar och propaganda. Åtminstone fram till 1800-talets mitt var det möjligt att nå ut till en majoritet av befolkningen med dessa budskap. I avhandlingen har en avgränsning gjorts till perioden 1660–1919. Den har inte bara motiverats av arbetsmässiga skäl utan också av att perioden betecknar ett intressant statsbildningsskede. Under 1600-talets andra hälft står stormaktsstaten på sin territoriella höjdpunkt och går in i en fas av intensifierad centralisering och försök till homogenisering av befolkningen. Slutpunkten 1919 motiveras dels av demokratins genombrott, dels av en ändring av böndagsplakatens ingress där kungen inte längre presenteras som budskapets avsändare, utan ärkebiskopen.

I äldre svensk forskning om böndagsplakaten, exempelvis av Bill Widén och Sverker Arnoldsson, har krigspropagandan stått i centrum. Senare forskning har även använt texterna för att analysera överhetens legitimering av makten, som hos Anna Maria Forssberg, eller för att peka på centralmaktens påfallande effektiva informations-spridning, som hos Elisabeth Reuterswärd. Jag har valt att följa upp dessa frågor men använder texterna mer för att belysa staten som en generell normbildare. Nytt jämfört med tidigare undersökningar är också det långa tidsperspektivet och den systematiska genomgången av plakaten. Ambitionen har varit att analysera hur uttryck för gemenskap ändrade sig från 1660 till 1919 i Sverige. Därmed vidgar jag nationalismforskningens frågeställning kring framväxten av "nationen" för att teckna en större moralisk ordning som inkluderar makten, individen och gemenskapen. Plakaten är analyserade utifrån en hermeneutiskt inspirerad textanalys inklusive en begreppshistorisk ambition med fokus på när ord uppstår, omtolkas eller försvinner. Viktiga begrepp att observera har varit folk, fädernesland, undersåte, medbroder, medborgare, stat, svensk.

Utifrån analysen står det klart att böndagsplakaten var ett mäktigt instrument för gemenskapsbildning under lång tid. Kyrkan som kungörelseinstitution hade under hela perioden en rikstäckande kontaktyta som gjorde det möjligt för människor att bli medvetna om varandra som delar av samma enhet, och böndagsplakaten innebar en aktiv spridning av argument för gemenskap. Med detta massmedium var det därigenom praktiskt möjligt att homogenisera hela befolkningen i en gemensam tankevärld långt före framväxten av industrisamhällets medel för masskommunikation.

En huvudpoäng i avhandlingen har varit att studera de skiftande försöken till att övertyga i olika situationer. Det retoriska synsättet motiveras även av att dåtidens skrivare och talare formades av den klassiska retorikens mallar för olika talsituationer och genrer. Enligt dessa skulle en lyckad kommunikation anpassa sig efter åhörarnas förväntningar och värderingar. Samtidigt är det klart att språket i sig också sågs som ett maktmedel, och att det för en

makthavare var viktigt att tala representativt, det vill säga att ordvalet måste förmedla den upphöjda position och auktoritet som ansågs vara naturlig för statsmakten. Vad som också var karaktäristiskt för böndagsplakaten som genre under lång tid var den höga och närmast barocka stilen som ingick i själva maktutövningen, samt det i flera fall dramatiska anslaget med pendlingar och tvära vändningar.

Majoriteten av böndagsplakaten har alltså tydliga genredrag. Inledningen eller ingressen kan liknas vid brevets hälsningsform, följd av en återblick på den gångna tiden med kommentarer samt i olika hög utsträckning moraliska förmaningar. Någon större detaljrikedom är det i regel inte tal om, utan omvärlden och samtiden beskrivs vanligtvis i allmänna termer. Först i samband med extraordinära situationer blir detaljrikedomen större. Därför är plakaten oftast längre när de kommenterar krig, politiska omvälningar eller naturkatastrofer. Det rör sig således inte om historiska berättelser eller historieskrivning, annat än att plakaten nämner krig, regentskiften och reformationsjubiléer etc. Budskapen präglas däremot av ett tidsligt tänkande. De anger en "rörelse", helst mot ett mål, exempelvis lyckolandet. En rörelse anges även då folket beskrivs, ibland som medverkande i en vandring där de står inför olika vägval, där det gäller att välja rätt i en moralisk mening. Skildringen av olika former av kriser utgör ett vanligt inslag i budskapen. Antingen befinner sig samhället i ett tillstånd av kris eller så hotas det av en förestående kris, eller så minns man kriser i det förflutna och är tacksam över den nuvarande friden. Kriserna yttrar sig i regel i form av krig och missväxt, men också som perioder av kollektiv stress då statsledningen varnar för att centrala värden och sociala eller politiska strukturer hotas. Kriserna kan även i olika hög grad beskrivas som reella eller "föreställda". En hotande armé eller en pestepidemi är kriser som hotar en människas liv mer direkt än exempelvis konflikter om åsikter. Under vissa längre perioder spelar dock kriserna en mindre roll, exempelvis under större delen av Karl Johanstiden 1809–1844.

Utifrån ett rättssociologiskt synsätt har jag velat betona statens roll som normbildare, och att böndagsplakaten ses närmast som ett komplement till den skrivna rätten. I behandlingen av statsbegreppet har jag, i likhet med Eva Österberg, uppfattat staten som en förhandlingspart i förhållande till invånarna. Staten argumenterade via böndagsplakaten för sin legitimitet och ambitionen var att skapa en uppsättning gemensamma normer. Viktigt i detta sammanhang var att plakaten masskommunicerades och att åhörarna därmed var medvetna om att denna normuppsättning också delades av andra. Den psykologiska effekten av denna vetenskap bör inte underskattas.

Med utgångspunkt i detta resonemang begreppsliiggörs diskussionen om gemenskapsbildning på ett annat sätt än utifrån nations- och nationa-

lismforskningens diskurs. Traditionellt sett har nationalismens uppkomst knutits till franska revolutionen och tolkats som ett resultat av en moderniseringsprocess, exempelvis hos Eric J. Hobsbawm. På senare tid har dock flera försök gjorts att spåra ett sådant tänkande längre tillbaka i tiden, och Anthony D. Smith är nog den främsta representanten för dessa. Poängen för mig har dock inte varit att ersätta det ena perspektivet med det andra, utan snarare att ställa dem bredvid varandra och diskutera prioriteringen emellan dem. Som tidigare forskning visat var etniska ursprungsmyter tidigt i historien något som brukades för att karaktärisera ett folk eller en gemenskap. Men detta var åtminstone under svensk stormaktstid i första hand en akademisk angelägenhet. Fanns det andra alternativ till de etniska ursprungsmyterna? För att leta efter andra gemenskapsuppfattningar har jag låtit mig inspireras av Charles Taylors resonemang om "social imaginaries", där fler element än det etniska uppmärksammas i en föreställd gemenskap, eller idéer om vad som höll samman samhället. Enligt Taylor utgör det statsbildningsskede som tar form i 1600-talets Europa, och som i naturrättsliga teorier bygger på föreställningar om en moralisk ordning, början på den västerländska moderniteten. Det specifika med dessa idéer, enligt Taylor, var föreställningen om att människan som individ hade en uppsättning etiska och moraliska förpliktelser gentemot andra och att säkerheten sågs som det främsta målet. Nytt var även att staten var i behov av att kontinuerligt upprätthålla sin legitimitet inför en opinion som var i behov av förklaringar. Taylor menar vidare att den moraliska ordning som formulerades i 1600-talets naturrätt genomgått en omskrivningsprocess och en dubbel expansion under de följande fyra århundradena; dels genom en utvidgning (där den kom att omfatta allt fler människor), dels i intensitet genom att kraven i sig blivit mer omfattande och tydligare. På flera områden har därför denna idé om en moralisk ordning genomgått (och genomgår) en serie av "omskrivningar" ("redactions"), där varje version har blivit rikare och mer krävande än den tidigare.

Förenklat rör det sig om en omskrivningsprocess vilken inleds med 1600-talets naturrätt och som i första hand var inriktad mot statens suveränitet. Med tiden utvecklades ordningen till att innefatta "folkets", och så småningom även individens, suveränitet och rättigheter. Detta är teoretiska antaganden som i sin tur vinner utrymme i mer allmänt omfattade sociala föreställningar. 1800-talets nationalitetsrörelser kan ses som ett exempel, i teori och praktik, på en sådan omskrivning som innebar att folket gestaltades som suveränt i sig självt och oberoende av andra.

Det är utifrån ett sådant synsätt som denna avhandling har diskuterat de föränderliga argument och begrepp som kan ingå i en föreställd gemenskap.

Med andra ord betyder detta att jag primärt inte ser gemenskapsbildning som en fråga om identitet, utan i högre grad som normbildning eller ett sätt att hantera sociala relationer i ett samhälle. I huvudsak har tre frågor stått i centrum då jag analyserat böndagsplakaten, nämligen: (1) Hur ser maktens självsyn ut, och hur legitimerar olika statsbärande skikt sin maktposition? (2) Vilken roll anser man att individerna skall spela, och hur motiverar man deras uppgifter? (3) Hur mobiliseras gemenskapskänslor, och vilka är hoten? Utifrån analysen strukturerades materialet i tre perioder. Den första Fursten och Guds ordning fick sträcka sig från 1660–1720, nästa Medborgarna och samhällskontraktet från 1720 till 1860, och den tredje Svenskhetens tid från 1860 till 1919.

Den suveräna staten och rättfärdigheten

När statsmakten presenterar sig själv under perioden 1660–1720 (med undantag för stora nordiska kriget) lägger den en hel del kraft på att försöka övertyga undersåtarna om sin legitimitet. Regenten betonar ofta sin suveräna makt, men lyfter även fram de åtaganden som han måste sköta. Till detta hör framför allt plikten att garantera fred, välfärd och religionens enhet i riket. Regentens röst symboliserar därför husfadern som dömer, upprätthåller ordningen och garanterar välfärden, och herden som uppbär de goda dygderna, tröstar och förmedlar välsignelse. Detta låg på flera punkter i linje med furstespeglarnas ideala furste. Samtidigt beskrivs den suveränitet som kungamakten tillskrivs under 1600-talets senare hälft inte som oberoende av folk eller riksdag. Detta framgick genom att besluten om förmyndarregeringens maktinnehav, Karl XI:s tronbestigning och suveränitetsförklaringen 1693 som befäste det teokratiska styret, alla var beslut som man i plakaten å ena sidan i någon mening knöt till riksdagen, å andra sidan manifesterade föreställningen om ett kontrakt mellan regenten och undersåtarna. Jämfört med de tal som hölls i riksdagen var även den teokratiska retoriken nedtonad i böndagsplakaten exempelvis i samband med suveränitetsförklaringen 1693. Man gick inte heller ut med suveränitetsförklaringens ordalydelse som sade att kungen inte kunde ställas till svars för sina handlingar. Den teokratiska ideologin kom tydligast till uttryck på det mer moraliska planet, genom att kungarna förklarades vara de yttersta garanterna för samhällets moraliska ordning.

Undersåtens roll var tydligt definierad i böndagsplakaten. I centrum stod en uppsättning krav för att man skulle ingå i den moraliska ordningen vilka alla sammanföll med den statliga disciplinerings- och civiliseringsprocess som initierades på bred front i samhället. Nyttan, skötsamheten, laglydnaden, rättfärdigheten, gudsfruktan och kraven på en närmast konstant

bättring sammanfattar i hög grad de viktigaste punkterna i detta program för stormaktstidens del. Detta gällde för ”var och en” och motiverades utifrån en hot- och belöningsretorik, vanligtvis sammanlänkat med Guds straff eller Guds mildhet. Även andra förslag angavs som inte motiverades av ett hierarkiskt synsätt. Ett sådant var den mer horisontella idén om kärleken till nästan. Den stora vikt som lades vid rättfärdighet visade också att det var gärningarna som stod i centrum mer än vikten av särskilda troselement. Jag har därför föreslagit benämningen ortopraxis (rätt handlingar) som ett bättre alternativ än ortodoxi för den stormaktstida religionen. Föreställningen om en sammanhållning mellan människor och de förväntningar som följde på denna definierades i hög utsträckning utifrån bättringskravet, att människornas skyldighet var att utföra goda gärningar och tygla sina onyttiga affekter. En vanlig bild var att beskriva tillvaron som en vandring på en väg kantad av faror där det gällde att välja rätt. Ofta beskrevs vägvalet som en fråga om antingen eller, antingen leva enligt Guds bud och nästan-kärleken eller låta sig drabbas av världens alla olyckor. Rättfärdighetskraven var ett allomfattande argument. Svidande kritik drabbade därför enligt plakaten även krigshetsare eller tyranner och till och med Karl XI själv vid ett tillfälle.

Försöken att skapa gemenskap inom riket är tydliga i böndagsplakaten under stormaktstiden. Det egna landet hyllas i flera fall som det bästa och kärleken till fäderneslandet sägs även vara en del av de religiösa plikterna till nästan, till sig själv och till Gud. Argumenten för att leva i sina fäders land är även starkt intimiserande och bygger i grunden på det religiösa förbundstänkandet. Ett viktigt resultat av undersökningen har varit att bilden av Sverige som det nya Israel som exempelvis Nils Ekedahl ansett vara utbredd, inte fanns explicit uttryckt i materialet. Förbundstänkandet låter snarare beskriva befolkningen som en av ”Israels stammar” inom kristenheten. Därför sägs det också vara lika självklart att älska sitt fädernesland som att älska sina medkristna utanför landets gränser. Folket beskrivs heller inte som utrustat med ett särskilt uppdrag, förutom att allmänt sett vara dygderika föredömen. Grunden för sammanhållningen ligger därför inte i ”det nationella”, utan helt och hållet i kontraktet med kungen och i förbundet med Gud. I likhet med Colin Kidd bör man därför understryka att ”det etniska” argumentet utgick från den ”etniska teologin”, dvs. att folkbegreppet utgick från skapelseberättelsen och därför inte användes till att betona en kulturell skillnad gentemot andra folk. Utifrån denna gudfruktiga patriotism hävdar plakaten snarare att alla folkslag är underställda Guds vilja oavsett territoriell hemvist, och att alla har att leva upp till ett gemensamt mål om fred och välfärd. Ett starkt inslag i gestaltningen av gemenskapen var också de

tre stegen synd, lidande och lycksalighet. Dessa övergångar kan tolkas som ett uttryck för en kärv verklighet, men också som tröst eller som en önskan om att fostra folket i strävsamhet.

I motsättning till tidigare forskning (Pleijel m.fl.) bör man lyfta fram att ansvaret för sammanhållningen inte enbart beskrivs som beroende av hierarkin inom och mellan stånden utan också beskrivs i horisontella termer. Vad som kan problematiseras utifrån böndagsplakaten är också att 1600-talet skulle vara en luthersk konfessionaliseringsperiod. ”Enheten i den kristna tron” beskrivs som viktigt i plakaten, men att definiera religionen i det svenska riket utifrån konfession och sedan kontrastera den mot andra konfessioner, exempelvis katolicismen, förekommer inte. Tendensen är snarare den motsatta eftersom man argumenterar för gemenskapen inom kristenheten. Detta tyder på att religionen – som Hanne Sanders hävdar – vid denna tid är problematisk att direkt likställa med en nationell identitet.

Legitimitetssträvandena var dock tydligast i de lyckolandsföreställningar som tecknades i plakaten vid ett flertal tillfällen. Då framställde sig statsmakten som den främsta aktören för fred, välfärd och samhällelig trygghet. På denna punkt har jag till skillnad från tidigare forskning (ex. Forssberg, Ericsson) kunnat visa att statsmakten – som Eva Österberg hävdar – erbjöd sin befolkning andra argument än hot om straff. Lyckolandsföreställningarna utgjorde därför ett kontrasterande idealtillstånd i en krigisk tid och präglades av värden som lycka, frid, trygghet, ordning, riksdagens arbete och välstånd. Retoriken var också färgad av ett ideal där det ingick att skildra samtidens händelser i starka kontraster så att moralen och vägvalen framgick tydligare för åhörarna.

Sammanfattar man analysen innehåller den sociala föreställningen under stormaktstiden en rad dualismer. Dessa finner man i hierarkin och i det individuella tilltalet, i bilden av den allsmäktiga guden och den stora osäkerheten, i kärleken till fädernesland likaväl som till kristenheten, i pendlingar mellan straff och mildhet, undergång och lycksalighet. Noterbar var även avsaknaden av olika gruppbeteckningar för individer. Alla var undersåtar och Guds barn, och väldigt lite sades om ståndstillhörighet, könstillhörighet eller om konfessionell och etnisk tillhörighet. Människans existentiella band framställdes därför å ena sidan som knutna till förfäderna och å andra sidan till den himmelska Fadern. Moralerna var beroende av dessa parter och garanterades av rikets Fader, och i centrum för sammanhållningen i Fäderneslandet stod en villkorad form av lydnad, krav på nytta och rättfärdighet. Denna karta av sociala och existentiella relationer förändras på flera punkter under den följande perioden.

Staten och medborgargemenskapen

Det andra kapitlet i avhandlingen har innefattat en period på 140 år. På det viset har jag presenterat en längre period som inte går att fånga i enkla formler utan där flera förändringar sker i olika steg. Den relativt vanliga uppfattningen i en del moderniseringsteorier, som utgår från franska revolutionen och upplysningen och som hävdar att människans snäva geografiska horisont då vidgas och ersätts med idéer om nationell identitet, har jag exempelvis kunnat ifrågasätta. Det stämmer visserligen att gemenskapsföreställningarna blir mer nationella under det sena 1700-talet, men detta innebär snarare ett snävare geografiskt perspektiv än stormaktstidens identifikation med den europeiska kristenheten.

Perioden inleddes med efterverkningarna av det stora nordiska krigets katastrof, Karl XII:s död och en ekonomisk ruin. I böndagsplakaten visade det sig att statsledningen var i ett stort behov av en ny politisk legitimitet, och det argument som bröt mest med den karolinska retoriken rörde hur arbetet i riksdagen gick till. Från att undersåtarna givits en relativt undanskymd roll i riksdagen, främst som närvarande och godkännande folkmassa, går man nu över till att säga att undersåtarna är där, men inte som undersåtar utan som medbröder, som dessutom sägs vara delaktiga och aktiva i de politiska beslut som skall fattas. Maktens suveränitet beskrivs i den meningen vara förankrad i riksdagen. Detta drag stärktes ytterligare genom att kungens landsfaderliga retorik var nedtonad och skymd av det kontraktstänkande som nu knöts till riksdagen. Min tolkning skiljer sig här från Göran Malmstedts analys som i högre grad betonat kontinuiteten med det äldre tilltalet. Religionens roll är dock fortfarande densamma eftersom Guds försyn också får legitimeras arbetet i riksdagen.

I samband med Gustav III:s maktövertagande betonas återigen det hierarkiska draget i relation mellan furste och folk tydligare och kungen beskrivs återigen som den främsta garanten för samhällets ordning. Samtidigt uppvisade den kontraktrelation som Gustav III och Gustav IV Adolf argumenterade utifrån en del skillnader gentemot den karolinska. För det första är det teokratiska draget i synen på kungens person nedtonat under 1700-talet och för det andra framställs relationen mer i termer av en överenskommelse mellan kung och undersåtar. De gustavianska kungarnas uppgifter preciserades i relation till folket direkt snarare än till riket, som de karolinska kungarna i första hand skänkte sina tjänster till. Hänvisningarna till förbundet med Gud skjuts också alltmer i bakgrunden för förbundet med fursten, vilket stämmer med Pasi Ihalainens påstående om en sekularisering av den nationella identiteten vid denna tid. Efter valet av Jean Baptiste Bernadotte som kronprins genomförs en ganska långtgående

”reklamkampanj” för honom i böndagsplakaten. Jämfört med Karl XI är det dock ingen fredsfurste som man beskriver, utan en krigshjälte som skall försvara rikets ära. Krigaridealet är också en egenskap som Gustav III gärna beskriver sig utifrån. Perioden ca 1772–1820 färgas också i hög grad av krigen och av att kungarna gärna liknas vid heroer vilka kämpar för Sveriges sak på slagfälten. Efter krigsperioden avtar hyllningarna och med tiden blir Karl XIV Johans röst allt mer lågmäld, och talar mer som herden än som husfadern. Annonseringen av riksdagar blir allt mer sällsynt och kungamakten knyts allt mer till rollen som kyrkans företrädare. Parallellt med detta lanseras begreppet staten i böndagsplakaten för första gången, men bara ett fåtal gånger i stället för rike eller fädernesland.

I stormaktstidens böndagsplakat beskrevs individen i första hand som en undersåte. Med det stora nordiska krigets katastrof, enväldets fall och 1720 års författning blir uppenbarligen denna benämning problematisk. Andra budskap som signalerar en vilja till förändring under 1700-talet är hänvisningar till framtiden, nyttan och friheten, vilket ligger i linje med det nyttoprogram som Karin Johannisson menar fick ett stort genomslag i samhället vid denna tid. Det mer framtidsorienterade tidsperspektiv som nu uttrycks, skiljer sig också från stormaktstidens mer dualistiska synsätt med pendlingar mellan goda och dåliga år. Jämfört med den stormaktstida undersåten skildras också den frihetstida individen mer och mer som en aktiv producent, och när individen vid mitten av 1700-talet beskrivs som en del av ett ”borgerligt samhälle”, så tyder detta på en intressant vidgning av föreställningen om det sociala. En ny social arena beskrivs där kopplingen till kungamakten är mindre hierarkisk jämfört med den mer vertikala ”hushållsrelationen” som gällde för undersåten under stormaktstiden. Detta stämmer med Monika Edgrens tes om att kraven på mer aktiva individer medverkade till ett socialt medborgarskap. Vid frihetstidens slut försvinner dock medbrodern som politisk aktör i plakaten, och som ersättare träder både undersåten och medborgaren in. Medborgaren beskrivs i första hand som en samhällsaktör, medan undersåten är kungens samarbetspartner. Jämfört med vad som visat sig i Mikael Alms analys av ett mångfacetterat material så saknas därför i dessa texter tendenser att försöka göra dessa begrepp synonyma med varandra eftersom medborgaren knyts till samhället och undersåten till staten.

En viktig distinktion gentemot 1600-talets undersåte är att 1700-talets medbroder och medborgare främst framställs som en man. Individen placeras därför under 1700-talet in i ett mer explicit könsrollsmönster. Detta ligger i linje med uppfattningen att de vidgade politiska rättigheterna då i första hand gäller männen. Daniel Lindmarks tes att hustavlans patriarka-

lism först kommer till tydligt uttryck under det sena 1700-talet kan på det viset även bekräftas av denna undersöknings material. Samtidigt står det klart att vissa dimensioner i plakaten har med någon form av upplysning att göra. Det framgick i övergången till talet om "frivillig lydnad", inte längre utifrån den villkorade lydnad som gällde för undersåten under 1600-talet, och med betoningen på dygdens belöning som varit en tanke särpräglad för upplysningen. Andra uttryck för upplysning har jag kunnat spåra i en mer utomvärldslig gudsbild, det ökade kravet på nytta, betoningen på utveckling, bildning och en mer uttalad tro på en ljus framtid. Det är dock tydligt att denna upplysning definieras ovanifrån och i en auktoritär ton. Staten beskriver sig också som den yttersta garanten för samhällets stabilitet och ordning. Talande för denna "svenska upplysning", som den kallats av t.ex. Jakob Christensson och Peter Aronsson, var också att religionen aldrig ställdes i motsats till en "upplyst tid", utan snarare beskrevs som en kraft i upplysningens tjänst.

Under det sena 1700-talet förklaras religionen i första hand vara en förutsättning för en god medborgare. Att visa medborgaranda är i sig en gudstjänst, till skillnad från 1600-talets idé som utgick från kärleken till nästan. Det sena 1700-talets idé om att individen måste älska sina plikter och att medborgerlighet liknas vid en religion, påminner på flera punkter om Rousseaus tankar om en civilreligion som Ingmar Brohed menar var betydelsefull vid denna tid. Detta tyder också på en förändring i den moraliska ordningen, eller i den "social teorin" enligt Taylor, som innebar att moral mindre garanteras genom förnyandet av förbundet med Gud och mer beror på att individen självmant utför kristliga gärningar i samhället. Talet om "samhället", "samfundet" eller det "borgerliga samfundet" var samtidigt det tydligaste uttrycket för en ny social föreställning. Gudsfruktan kombinerad med medborgaranda fortsätter även under 1800-talets första hälft att vara viktiga begrepp i böndagsplakatens förmaningar till befolkningen. Det är i och för sig inte så oväntat med tanke på genren; också senare är ju ändå plakaten förankrade i ett kyrkligt sammanhang.

Som konstaterats inbegrep 1600-talets gemenskapsföreställning både fäderneslandet och kristenheten. Centralt var kontraktet med fursten, eller den suveräna staten, och förbundet med Gud. Karakteristiskt för gestaltningen av gemenskapen var trestegstänkandet med lidande, kamp och lyckalighet. Principiellt viktigt var också att 1600-talets folkbegrepp enbart såg individen som tillhörig Gudsfolken och därmed i släktskap med alla kristna folk. Därför beskrevs också krig mellan olika folk som en kränkning av Guds lag och skapelseplan. Under 1700-talets gång försvagas denna föreställning även om befolkningen fortfarande förklaras stå i förbund med

Gud. Under 1700-talets andra hälft överges också begreppet kristenheten och ersätts med Europa, och försvinner gör även den solidaritet som påkallades med begreppet medkristna. De krig som äger rum förklaras inte heller hänga samman med syndastraff eller tyranniska furstar, utan krigen motiveras mer "statsrationellt". De förklaras exempelvis som nödvändiga för att försvara landets ära. De ingicks därför att det var lägligt, eller därför att det helt enkelt kunde vara ett tillfälle för folket att visa offervilja för sitt fädernesland.

En viktig förändring under 1700-talets senare hälft är att folkbegreppet dels sekulariseras, dels ges en mer nationellt avgränsad innebörd än föregående tid. I slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet börjar hänvisningar till "Svea folk" eller "Sveriges folk" att användas i allt högre utsträckning i plakaten. Det är dock slående att Geijers variant av göticism enbart är aktuell i samband med krigsmobilisering och likt dåtidens föreställning om göterna står manlighet, offervilja, mod och hjältedåd i fokus. Det folkbegrepp som formuleras vid denna tid bär på en förändringspotential som slår igenom under 1800-talets senare hälft. Det knyter nämligen tanken om suveränitet och självständighet i första hand till folket. Kungamaktens tidigare så centrala roll som kontraktets eller föreningens motpart upplöses därmed. Under 1800-talets första hälft etableras i sin tur "svenskar" som term för folket och används även för att beteckna att folket är lyckligt, fredligt och förskonat i jämförelse med andra folk. Med fredens etablerande konstaterar man också att kriget enbart för med sig elände. I kontinuitet med 1600-talet fortlever samtidigt lyckolandsföreställningen om att Sverige, till skillnad från andra länder, är ett lysande exempel på välfärd, moral, trygghet och ordning.

Från 1600-talet och fram till 1800-talets mitt har det alltså skett flera genomgripande förändringar i hur det sociala ordningen föreställs och legitimeras. Man kan därför hävda att individen givits en helt annorlunda karta att orientera sig efter jämfört med den individ som levde i stormaktsstaten. För den manliga delen av befolkningen finns det fler roller att gå in i samtidigt som en ny typ av identifikation nu kompletterar den tidigare allmänmänskligt moraliska, nämligen den svenska.

Staten och det suveräna folket

Flera faktorer gör det rimligt att se perioden vid 1800-talets mitt som en omskrivningsperiod för en ny social föreställning och en ny normativ grund för det svenska folket. Att något nytt var på gång märks i sätten att kommentera samtiden i böndagsplakaten. Tecknen syns redan under 1840-talet med uttryck för nostalgi och idealiseringar av det förflutna, medan ett helt

nytt synsätt slår igenom i plakaten under det sena 1850-talet. Det konstateras då att tiden uppvisar något nytt, en typ av framåtskridande i hög hastighet utan tidigare motsvarigheter och med än större förväntningar på framtiden. Andra tecken på en förändring var att statsmakten inte längre önskade att framstå som en överhet i ordets egentliga betydelse. Detta visar sig genom att de tydliga distinktionerna mellan avsändare och mottagare i böndagsplakaten överges vid 1800-talets slut. Den ökade reflektionen kring tiden kommer även till uttryck i två olika synsätt på samtiden, å ena sidan via en berättelse om framsteg och å andra sidan via en berättelse om förfall. Dessa kan samsas i samma plakat och behandlar antingen alla fördelar med utveckling och industrialisering eller alla nackdelar med vad man tolkar som en nedmontering av den moraliska ordningen. Många av kommentarerna kan också förklaras som effekter av de strukturella förändringarna som samhället genomgår, såsom urbaniseringen, proletariseringen och industrialiseringen.

Statsmaktens bruk av böndagsplakaten förändras under 1800-talets gång. Detta märks genom att hänvisningar till riksdagarna blir alltmer sällsynta och att budskapet får en allt mer kyrklig orientering. Kungamaktens uppgift blir under 1800-talets andra hälft främst den att vara moralens och de kristliga sedernas väktare. En tydlig moralisk diskurs mot allt det som utmanar den bestående ordningen utvecklas. Statens svar, eller snarare kyrkans vid denna tid, är som Urban Claesson framhållit, i regel konfrontatoriskt, och särskilt under perioden 1880–1900. Utmaningarna kommer nu på flera fronter och främst från väckelserörelsen och arbetarrörelsen. Vid sekelskiftet har samtidigt den kungliga och mer representativa retoriken försvunnit i plakaten nästan helt och hållet. Det är visserligen en kung som hälsar sina undersåtar i ingressen, men det är inte ett kungligt "Vi" som tilltalar "eder" i själva budskapet. Avsändaren är därmed långt mer anonym än tidigare och talar med en röst som snarare symboliserar ett allomfattande Vi. Parallellt med att kungens röst försvagas i böndagsplakaten, används begreppet "staten" vid några tillfällen. Karakteristiskt för begreppet är att det särskiljs från kyrkan och även kungen, samt att det sammanskrivs med ekonomiska aspekter. Det är dock först i samband med första världskriget som statens röst slår igenom fullt ut i plakaten, och flera bekanta begrepp används då för att beskriva den roll som statsledningen önskar spela. Rollen som ordningens och välfärdens försvarare nämns, men vad som framför allt betonas är uppgiften att vara "rättsutvecklingens" och "rättsordningens" garant. Vid första världskriget står också den sociala frågan i centrum, och kritik mot bristande solidaritet, egennytta och ekonomiska ojämlikheter i samhället.

Bilden av åhöraren genomgår en del intressanta förändringar under 1800-

talets andra hälft. Klart är att föreställningen om den sociala ordningen vidgas eller differentieras ytterligare i samband med strukturomvandlingarna under denna tid. Det främsta exemplet på detta är att både det gamla folkbegreppet, som angav enhet, och medborgarbegreppet utmanas, då det talas om "klasser av medborgare". Fram till 1870-talets början vänder sig dock böndagsplakaten i första hand till bondebefolkningen, och i grunden repeteras fortfarande de traditionella dygderna. Klart är också att religionens tidigare politiska och medborgerliga funktion vid 1880-talets slut alltmer ändrats till att bli till en personlig och etisk fråga. 1881 förklaras det exempelvis att kristendomen är ett "inre liv", inte en "yttre lag" som "regelbinder våra gärningar", och att detta inre liv är något som inte kan framkallas av "någon lagstiftning". Jämfört med 1600-talet beskrivs därmed inte längre individens gudsrelation vara av avgörande betydelse för samhällets ordning.

När det "borgerliga samhället" beskrevs vid 1700-talets mitt så föreställdes det som en social arena för män där de goda dygderna utövades. Vid 1800-talets mitt och i samband med övergången från ett bondesamhälle till ett kapitalistiskt industrisamhälle skiftar även synen på "samhället". Till detta knyts då både en stark framtidstro och en stark framtidsskräck, samt helt nya typer av konflikter än tidigare. Det talas inte bara om "olika klasser av medborgare" utan även om "en fiendskap" mellan befolkningens "olika lager", om "avundens och hatets läror", om "striderna mellan arbetare och arbetsgivare", om "ungdomens förvildning", etc. Med andra ord rör dessa kommentarer reaktioner på nya folkrörelser eller livsformer som kräver inflytande, erkännande och delaktighet i samhället. Allt detta bemöts dock med motstånd, passivitet eller tystnad ända fram till första världskriget. Då tar emellertid statsmakten i böndagsplakaten tydlig ställning för många av de sociala krav som tidigare ställts på staten. Talande för den sociala värdegrund som tar form under världskriget är drömmen om ett "allt fastare och bättre hem för Sveriges folk", det vill säga ett tidigt uttryck för folkhemstanken. Att individen nu också bedöms utifrån en ny moralisk ordning visar sig av att skuldbeläggningen av individen inte längre bygger på ett religiöst synsätt utan ett sekulariserat. Argumenten hämtas från det förflutna när det heter att skuld har "hopats" och drabbat "folkklasser" i gångna tider, men också att "fädernas missgärningar" inte får dölja "våra egna skulder". Detta får i sin tur motivera ökade socialpolitiska åtgärder för dem som lever i "armod och otrygghet".

Gemenskapsföreställningar har under hela perioden byggt på ett försök till intimisering mellan furste/stat och befolkning, och är tydligast uttryckt i de idylliska lyckolandsskildringarna. Även om lyckolandsidén uppvisar en

uppreseendeväckande kontinuitet över århundradena så förändras samtidigt motiveringen för den på ett dramatiskt sätt under perioden. Som tidigare nämnts stod folket under 1600-talet i en pliktrelation till Gud och till fursten, för att sedan under 1700-talet allt mer övergå till en pliktrelation till regenten i första hand. När sedan kontraktet mellan kung och folk spelar ut sin roll för samhällsordningens upprätthållande och den moraliska enheten, blir den idé som kallas för nationalism funktionell. Det skall därför understrykas att det är först nu, under 1800-talets andra hälft som folkbegreppet får sin legitimitet enbart i en etnisk-kulturell betydelse, som en nation. Gemenskapen framställs därför nu som oberoende av både ett förbund med Gud och med kung. Istället sägs den vara upprätthållen i själva bekännelsen av att vara ett folk, exempelvis i kommentarerna i 1893 års plakat att "nationen [har] ådalagt att den vill förbli ett folk", eller att "ett folk skall i fullaste mening besitta det land, som blivit detsamma givet". Därmed är det möjligt att bekräfta tesen om nationalismen i denna form som en modern skapelse, som exempelvis Eric J. Hobsbawm eller Ernest Gellner argumenterat för. Samtidigt står det dock klart att starka gemenskapsföreställningar existerade före nationalismen, men att grunden för dessa var en annan social teori, nämligen religionens. Vad jag ser som intressant är därför inte svenskheten i sig, vad den innehåller eller hur den formuleras, utan framför allt folkbegreppets frikoppling från äldre relationer. Nationalismens föreställning om det sociala hör samman med nedmonteringen av ståndssamhället, den monarkistiska legitimitetsprincipens borttynande, och med moraluppfattningens sekularisering. Den etniska "svenskheten" blir då ett nytt kraftfullt argument, och en norm, för att hävda en moralisk ordning.

En intressant och viktig iakttagelse som denna avhandling kommit fram till är att den gemenskapsföreställning som utgår från det etniska argumentet för gemenskap i ett långt perspektiv måste bedömmas som övervärderat i relation till andra argument. Nationalismsforskningens svar på varför människor känner lojalitet visavi ett rike eller folk kan av den anledningen problematiseras. För att ge ett alternativt perspektiv har jag ställt två argument för gemenskap bredvid varandra, och båda med utgångspunkt i 1600-talets mitt. Det ena representeras av idén, t.ex. hos Olof Rudbeck, om gemenskap utifrån det etniska-religiösa sammanhanget och anspelar på folkets förflutna och dess stordåd, och det andra representeras av Samuel Pufendorfs idé om gemenskap utifrån ömsesidiga plikter och fokuserar på samhällets säkerhet. Dessa två föreställningar är möjliga att följa under hela

perioden och utgör lika tungt vägande argument för gemenskap i plakaten. Folkbegreppet undergår emellertid de tydligaste förändringarna. De kan enklast beskrivas som en övergång från en etnisk teologi, dvs. en samhörighet i kristenheten, till en etnisk svenskhet. Det andra argumentet uppvisar en större kontinuitet och är möjligtvis ännu starkare och suggestivare eftersom det i berättelsens form beskriver Sverige som det potentiella eller reella lyckolandet. Enligt detta argument förenas inte människor så mycket på grund av sin etnicitet, utan mer av sin förmåga, eller av sin önskan, att komma överens. Ledorden för detta lyckotillstånd är trygghet och enhet, fred och förkovran, frid och ordning, rättvisa och samförstånd, samt lugn, kärlek, lycka, mildhet och välfärd. Troligtvis var också dessa argument de mest gångbara utifrån åhörarnas egna förhoppningar om tillvaron. Retoriken uppifrån måste någonstans möta drömmarna underifrån – i ett lyckoland.

Summary

The Land of Bliss

The Legitimisation of Power in Public Rhetoric from Sweden's Period as a Great Power to the Full Emergence of Democracy

When discussing the early modern state, researchers have often emphasised its monopoly of violence, its indoctrination of the people, or its interaction with the peasantry. However, stress is seldom laid upon the state's attempt to formulate and establish social solidarity and moral order through nationwide rhetoric, an example of which was the dispatching of royal letters of intercession to be read in all churches countrywide. This thesis interprets such norm-building undertakings to be the result of social necessity. Primarily, it was a kind of alternative security policy, where the intention was to prevent unnecessary conflicts through mutual commitment, and to create a feeling of solidarity. The state would warrant these commitments and, ideally, both the state and the people would observe them.

A communiqué of intercession was written in the form of a letter and can best be described as an annual address to the nation. It begins with a thorough presentation of the sender, i.e. the sovereign title of His Royal Majesty, or some other royal title, and then continues to greet the nation's subjects and also temporary visitors to the nation. This is followed by the actual essence of the communiqué, consisting of 500 to 1500 words, and concludes with a declaration of the intercession days to be celebrated during the coming year. Gustav I established the tradition, and it was in use in Sweden until 1983. During Sweden's period as a great power, the documents of intercession were considered to be the most important instruments for state communication with the nation's inhabitants; they were signed by the King himself, or by a representative of the government, and were printed in Stockholm before being dispatched through the county governors or the Church to be read in every church nationwide. Like many communiqués, they belonged to the proclamation system, which included the spreading of information, laws, and propaganda; at least up to the mid-19th century, it was possible to reach the majority of the population with these documents.

This dissertation demarcates the period 1660–1919, not only for work-related reasons, but also because this period represents an interesting process of state formation. During the second part of the 17th century, Sweden's period as a great power reached its territorial peak, and the country now entered a phase of intensified centralisation and attempts to homogenise the population. The terminal point in 1919 is partly explained by the full emergence of democracy, and partly by a change in the introduction of the letters of intercession, where the Archbishop and not the King is introduced as the sender of the document. The letters are analysed using a hermeneutically inspired textual analysis, including an historical concept with the focus on the formation, reinterpretation, and disappearance of words. The following are important words to observe: people, fatherland, subject, brother, citizen, state, and Swede.

From a socio-legal point of view, I have sought to emphasise the role of the state in norm-building ventures, and the letters of intercession are considered primarily to be complementary to written laws. In dealing with the concept of state, I, like Eva Österberg, have interpreted the state as a negotiator in relation to the population. Through the letters of intercession, the state argues in favour of its legitimacy with the purpose of creating a set of common norms. As a starting point in this line of reasoning, the discussion about forming a community is conceptualised in a different way than in the research discourse on nation and nationalism. Traditionally, the origin of nationalism has been connected with the French Revolution, and is interpreted as a result of a modernisation process, e.g. Eric J. Hobsbawn. However, recently several attempts have been made to trace this way of thinking further back in time, and Anthony D. Smith is probably the leading representative of such attempts. My goal has not been to replace one perspective with the other, but rather to compare them and discuss the priorities between them. As earlier research has shown, ethnic myths of origin in early history were used to characterise a people or a community; but this was, at least during Sweden's period as a great power, primarily an academic concern. Looking for other concepts of community, I have been inspired by Charles Taylor's discussion about "social imaginaries", where attention is paid to other elements than just the ethnic one in an imaginary community, or to ideas about what kept a society together. According to Taylor, the period of state forming, which took shape in 17th-century Europe using theories of natural law based on the concept of moral order, represents the beginning of Western modernity. What was specific about these ideas, according to Taylor, was the notion that the human as an "individual" had

a set of ethical and moral obligations towards other people and that security was the primary goal. Another new element was that the state constantly needed to maintain its legitimacy when faced with an opinion that needed to be explained. Taylor also claims that the moral order formulated in the natural law of the 17th century underwent a process of rewriting and a double expansion during the following four centuries: partly through an expansion (after which it comprised more people), and partly in intensity due to more extensive and distinct demands. In many areas, this idea of moral order has gone through (and is going through) a series of “redactions” with each version becoming richer and more demanding than the previous one.

From such an outlook, this paper discusses the changing arguments and concepts which can form a visualised community. In other words, this means that I do not primarily see community formation as question of identity, but rather as a question of norm building, or as a way of managing social relations in a society. I have focused principally on three questions when analysing the letters of intercession: (1) What characterises state self-observation, and how do different dominating groups legitimise their position of power? (2) What part are individuals supposed to play, and how are their duties interpreted? (3) How are feelings of solidarity mobilised, and what threats are there? Based on the analysis, I structured the material in my thesis in three periods. The first period, *Fursten och Guds ordning* (Law and Order of the Sovereign and God) extends from 1660 to 1720; the second period, *Medborgarna och samhällskontraktet* (The Citizens and the Social Contract), extends from 1720 to 1860, and the third period, *Svenskhetens tid* (The Age of the Swede) ranges from 1860 to 1919.

Fursten och Guds ordning (Law and Order of the Sovereign and God) 1660 – 1720

When State authority was introduced during the period 1660–1720 (with the exception of the Great Nordic War), it made an effort to convince its subjects of its legitimacy. The ruling sovereign had a penchant for describing himself as a superior authority, but also emphasised that he had duties to perform; his primary duty was to guarantee peace, prosperity, and the unity of religion in the kingdom. Consequently, the sovereign’s voice symbolises the voice of the Lord – judging, preserving order, and guaranteeing prosperity – and the shepherd that draws good virtues; comforts and gives rise to blessings. In many ways, this was in line with the ideal of the prince of all princes. At the same time, the sovereignty ascribed to the royal power during the later half of the 17th century was not described as independent

of the people or Riksdag (the Parliament). This is evident from decisions concerning the regency's possession of power. For example, Karl XI's accession to the throne and the declaration of sovereignty in 1693 confirmed theocratic rule, which on one hand was associated with the Riksdag in some sense, and, on the other hand, evinced the idea of a contract between the sovereign and his subjects. The theocratic ideology was most distinctly manifested in the moral area by declaring the Crown to be the principal guarantor of the stability of society.

A subject's role was clearly defined in the letters of intercession. The central point was a set of demands to be a part of the moral order, which coincided with the state's disciplinary and civilisation process which was initiated on a wide front in society. The most important matters of this programme during Sweden's period as a great power can be summed up in the following points: welfare, steadiness, law-abidingness, righteousness, piety, and the demand for constant improvement. This applied to "each and everyone" and was motivated through rhetoric of threats and rewards, usually connected with punishment from God, or the compassion of God. Other suggestions, for example the idea of love for your neighbour, were also made but were not motivated by a hierarchical approach. The great importance attached to righteousness also demonstrated that achievement, rather than particular elements of faith, was of central importance. Therefore, I suggest the term *orthopraxis* (correct practice) as a better alternative to *orthodoxy* for religion when Sweden was a great power. The demands of righteousness were an all-embracing argument. Therefore, severe criticism, according to the letters, also fell upon the warmongers and tyrants, and even upon Karl XI himself on one occasion.

The attempts to create national unity are evident in the letters of intercession during the period of great power. The fatherland is honoured for being the best country, and love of the fatherland is construed to be part of one's religious duty towards one's neighbour, oneself, and God. The arguments for living in the fatherland also pertain to feelings of immense affinity and are primarily based on the idea of a covenant with God. One important result of the analysis is that the image of Sweden as a new Israel is not explicitly reflected in the material. This covenant with God rather describes the people as one of "Israel's tribes" in Christianity. Thus, it is also considered to be as natural to love your fatherland as to love your fellow Christians outside the borders of the country. Consequently, the basis of fellowship is not due to "national matters", but entirely to the contract with the Crown and to the covenant with God. Therefore, one should, like Colin Kidd, point out that the "ethnic" argument emanated from the "ethnic

theology”, i.e. the concept of a people came from the story of creation, and, consequently, should not be used for pointing out a cultural difference from other people.

Another matter that problematises the letters of intercession is that the 17th century was supposed to be a Lutheran confessionalisation period. “Unity within Christianity” is described as an important matter in the letters, but defining religion in the Swedish state based on confession and then contrasting it with other confessions, such as Catholicism, does not occur. On the contrary, there is a tendency in the opposite direction, since there is argumentation in favour of unity within Christendom. This indicates that religion in this period is hard to place on a par with national identity.

However, the aspirations for legitimacy were most evident in the concept of a “land of bliss”, described in the letters on several occasions. The State portrayed itself as the main figure for peace, prosperity, and public security. In this respect, I have, unlike previous researchers, been able to show that the State offered its people other arguments than threats of punishment. The concept of a “land of bliss” provided a contrasting ideal existence in a time of war, and was characterised by values like happiness, peace, security, order, the Riksdag’s work, and prosperity. The rhetoric was also coloured by an ideal where contemporary events were depicted in sharp contrast in order for the morals and sense of direction to be more evident to the audience. Important features in the formation of the spirit of community were the three stages: sin, suffering, and supreme happiness. These transitions may be seen as an expression of a harsh reality, but also as comfort, or as a desire to foster the people in hard work.

Summarising the analysis, the social concept during the period of great power contains several dualisms. These are found in the idea of hierarchy and when addressing an individual, in the image of God Almighty and great insecurity, in the love for the fatherland as well as for Christianity, in the oscillation between punishment and compassion, and between destruction and supreme happiness. Also noteworthy is the loss of different group terms for individuals. Everyone is a subject and one of God’s children, and little is said about class, sex, or confessionalism and ethnicity. Therefore, man’s existential bonds are depicted as being connected with his ancestors on one hand and with the heavenly Father on the other hand. Morality depends on these different parts and is guaranteed by the State’s Father, and in the centre of the unity of the Fatherland is a sort of conditional obedience, demands for welfare, and righteousness. However, this map of social and existential relations changes in several respects during the following period.

Medborgarna och samhällskontraktet (The Citizens and Social Contract) 1720–1860

The second chapter of this thesis covers a period of 140 years. The period began in the aftermath of the disaster of the Great Nordic War, the death of Karl XII and economic ruin. In the letters of intercession, the state leaders are in great need of a new political legitimacy, and the argument that is in greatest contrast to the Carolinian rhetoric has to do with how work in the Riksdag is conducted. After having given the subjects a little influence in the Riksdag, primarily as an approving crowd in attendance, the subjects are no longer considered mere subjects but brothers who actively participate in the political decision-making; hence, the sovereignty of power can be said to be tied up with the Riksdag, which is further reinforced by toning down and concealing the Crown's fatherly rhetoric through the contractual thinking that is now linked with the Riksdag.

When Gustav III took over the throne, the hierarchical relation between the Crown and the people was once again more evident, with the Crown once again described as the primary guarantor of order in society. At the same time, the contract relation that Gustav III and Gustav IV Adolf argued from demonstrates some differences from the Carolinian version. Firstly, the theocratic view of the Crown was toned down during the 18th century, and, secondly, the relation between the ruling monarch and his subjects is described rather in terms of an agreement between them. The relation to the people rather than to the State, which the Carolinians had primarily served, defined the duties of the Gustavian kings. They also referred less to the relation to God and instead referred to the relation to the Crown. After having appointed Jean Baptiste Bernadotte crown prince, a rather considerable "advertising campaign" was carried out in the letters of intercession. As with Karl XI, Bernadotte is not described as a peace prince, but as a war hero who will defend the country's honour; Gustav III also likes to describe himself in terms of a war hero. To a great extent, the period between 1772 and 1820 is also characterised by wars and by the kings preferring to be compared to heroes fighting for Sweden out on the battlefields. After the war period, the tributes subside and after some time Karl XIV becomes more unobtrusive, and he speaks more like a shepherd than a head of the family. The promotion of the sessions of the Riksdag becomes more infrequent, and royal power is increasingly bound to the role as a representative of the Church. Parallel with this, the term "State" is introduced in the letters of intercession for the first time, but only a few times in comparison to "country" or "fatherland".

In the letters of intercession during the period of great power, individuals

are primarily described as subjects. After the disaster of the Great Nordic War, the downfall of Caroline absolutism, and the constitution of 1720, this term obviously became problematic. Other messages signalling a will to change during the 18th century refer to the future, welfare and freedom, which is in line with the successful welfare programme in society during this period. The more future-oriented time perspective that is now expressed also differs from the more dualistic approach in the period of great power, which hovered between good and bad years. Compared to the subject of the period of great power, the individual of the Age of Liberty is depicted more and more as being an active producer, and when the individual in the middle of the 18th century is described as being part of a “bourgeois society”, this indicates an interesting expansion of the social imaginary. A new social arena is described where the connection with royal power is less hierarchical than the more vertical “domestic relation” that was applicable to subjects during the period of great power. At the end of the Age of Liberty, the designation “brother” disappears from the letters of intercession as a politically participating figure, and is replaced by both “subject” and “citizen”. The citizen is primarily described as a socially participating figure, while the subject is the ruling monarch’s collaborator.

An important distinction between the 17th-century subject and the 18th-century brother and citizen is that the latter are primarily described as male; thus, the individual is placed in a more explicit gender role pattern during the 18th century, which is in line with the idea that the expanded political rights at the time primarily applied to men. It is clear that certain dimensions in the letters have to do with the Enlightenment in some way, which is evident in the transition from the conditional obedience that applied to the subject during the 17th century, with the focus on the reward of virtue that had characterised the Enlightenment, to talking about “voluntary obedience”. I have been able to trace other features of the Enlightenment in a more spiritual context, for instance the increased demand for welfare, the focus on development, education, and a more distinct belief in a bright future. But it is evident that this Enlightenment is defined from above in an authoritarian voice. The state also describes itself as the primary guarantor of social stability and order. Significant for this “Swedish Enlightenment” was also that religion was never contrasted with a “time of Enlightenment,” but was rather described as a force at the service of the Enlightenment.

During the late 18th century, religion was primarily described as a requirement for a good citizen. Showing civic spirit was in itself a service to God, unlike the idea of the 17th century concerning loving one’s neighbour. Furthermore, the notion that the individual had to love his or her duties

and that civic spirit was compared to a religion resembles in many ways Rousseau's ideas of a civil religion. It also indicates a change in moral order, or in the "social theory", according to Taylor, which means that this is less guaranteed by the renewal of the alliance with God and is more dependent on the individual voluntarily doing Christian deeds in society. The talk about "society", "communion", or the "bourgeois society" was also the most evident sign of a new social imaginary. Devoutness combined with civic spirit continued to be an important term during the first half of the 19th century through the exhortations to the people in the letters of intercession. However, this is not surprising considering the genre: the letters are also used in an ecclesiastical context later.

As mentioned before, the 17th-century concept of community included both fatherland and Christianity. The essential matter was the contract with the ruling monarch, or the sovereign state, and the alliance with God. Characteristic for the formation of the community was the idea of three stages: suffering, struggle, and bliss. For reasons of principle, it was also important that the idea of people only considered individuals as belonging to the Children of God, and thus in affinity with all other Christian people. That is why war between different people was considered a violation of God's law and plan of creation. During the 18th century, this idea was weakened, even though people were still considered to be in alliance with God. During the latter part of this century, the term "Christendom" is also abandoned and replaced by "Europe", and the solidarity that was called for by the term "fellow Christians" disappeared. Contemporaneous wars were construed as being connected with punishment for sins or tyrannical monarchs, but were justified in a more "state rational" manner, for example, they were necessary in order to defend the country's honour and were started because it was convenient, or simply because it might have been an opportunity for the people to show a spirit of self-sacrifice for the fatherland.

One important change during the latter half of the 18th century was that the concept of people was secularised on one hand, and on the other given a more nationally established meaning than before. At the end of the 18th century and the beginning of the 19th century, references to the "people of Sweden" or "Swedes" are made in letters to a greater extent. It is striking that this variant of Geaticism is only used in connection with war mobilisation, and according to the concept of the Geats, the focus is on masculinity, spirit of self-sacrifice, courage, and heroic deeds. The concept of people that was formulated at this time had the potential to change and was successful in the latter half of the 19th century as it connects sovereignty and independence primarily to the people. The royal power that once was an important

opponent of the contract and unity is now dissolved. During the first half of the 19th century, the term “Swedes” for the people was now established, and was used to indicate that the people was happy, peaceful, and treated leniently compared to other people. With the establishment of peace, it is also established that war brings only misery. Similar to the 17th century, the concept of Sweden as a land of bliss, unlike other countries, lives on, as it is a brilliant example of welfare, morality, security, and order.

From the 17th century up until the middle of the 19th century, several radical changes took place concerning the concept and legitimisation of social order. Therefore, one could infer that individuals were given completely different guidelines from those given to their counterparts in the period of great power. The male part of the population received more roles, and a new type of identification was complementary to the earlier universal moral one, i.e. the Swedish one.

Svenskhetens tid (The Age of the Swede) 1860–1919

Many factors make it reasonable to construe the middle of the 19th century as an interpretation period of a new social imaginary and a new normative ground for the Swedish people. It is clear that something was happening through the manner in which the period was commented on in the letters of intercession. The signs were already there during the 1840s in expressions of nostalgia and idealisations of the past, while a whole new approach appears in the letters of intercession during the late 1850s. It is established that this period offers something new, a sort of rapid progress without any previous equivalent, and with even greater expectations for the future. Another sign indicating change was that the State no longer wished to be conspicuous in the true meaning of the word. This is evident when the clear distinction between the sender and the receiver in letters of intercession is abandoned at the end of the 19th century. The heightened reflection of time is also expressed by two different approaches to the present time: on one hand through a story referring to progress, and on the other hand through a story referring to decline, both of which may appear in the same letter and allude to either the advantages of development and industrialisation, or the disadvantages of what is seen as the dismantling of the moral order. Many of the comments may also be explained as effects of the structural changes that society is undergoing, such as urbanisation, proletarianising, and industrialisation.

The State’s use of the letters of intercession changed during the 19th century. This is noticeable through references to the Riksdag becoming more and more infrequent and the contents being of an ecclesiastical quality. The

primary duty of the royal power during the latter part of the century was to be the guardian of morality and Christian customs. A distinct moral discourse against all that challenged the existing order was developed. The reaction from the State, or rather the Church, at this time was generally confrontational, especially during the period between 1880 and 1900. The challenges come from different directions, primarily from the revivalist and proletarian movements. At the turn of the century, the royal and the more representative rhetoric almost completely disappears from the letters. It is true that it is a ruling monarch greeting his subjects in the introduction, but it is not a royal “We” talking to “you” in the announcement. Parallel to the voice of the King becoming abated in the letters of intercession, the term “State” is used on several occasions. What is characteristic for this term is that it is separated from the Church and the King, and also that it is connected with economic aspects. But it is not until the First World War that the voice of the State makes itself heard in the letters. Its role as the defender of order and welfare is mentioned, but what is primarily emphasised is the duty of being guarantor for the “development of justice” and “the legal system”. During the First World War, the social issue is central, and also criticism of lack of solidarity, self-interest, and economic inequality in society.

The image of the audience goes through some interesting changes during the second half of the 19th century. It is apparent that the concept of social order is further developed or differentiated in connection with the structural transformations during this period of time. The chief example is that both the old concept of people and the concept of the citizen are challenged, with talk of “classes of citizens”. Up until the beginning of the 1870s, the letters of intercession primarily address the peasantry, and in reality the traditional virtues are repeated. It is also evident that the political and civic functions that religion formerly had at the end of the 1880s are increasingly changing into becoming a personal and ethical issue. For example, in 1881 Christianity is declared as an “inner life” and not as an “external law”, and this inner life cannot be evoked by “any legislation”. Hence, compared to the 17th century, the individual’s relation to God is no longer said to be of vital importance for the order of society. That the individual is now judged from a new moral order demonstrates that the individual is no longer burdened with guilt based on a religious perspective, but on a secularised one. The arguments are taken from the past when it was claimed that guilt had “accumulated” and affected the “classes of people” of that time, but also that the “misdeeds of our ancestors” cannot hide “our own guilt”. This explains the escalated socio-political measures against those living in “poverty and insecurity”.

The concepts of community during the entire period were based on attempts to establish affinity between the Crown/the State and the people, and it is expressed most clearly in the idyllic portrayals of the “land of bliss”. Even though the idea of the “land of bliss” has displayed remarkable continuity over the centuries, its motivation changes dramatically during this period. As mentioned earlier, the people of the 17th century had an obligatory relationship to God and to the Crown, but during the 18th century it became an obligatory relationship to the ruling monarch. When the contract between the Crown and the people had had its day concerning the preservation of social order and moral unity, the idea called nationalism became functional. Therefore, it should be emphasised that it is not until this point in time, the second half of the 19th century, that the concept of people receives its legitimacy in just an ethnic-cultural meaning as a nation. As a consequence, the community can now be described as independent of an alliance with both God and the Crown. Instead, it is upheld by the recognition of being a people, e.g. in the comments in the letter of 1893, which propounds that “The nation [has] established that it wants to remain a people” or that “a people shall completely hold the land that has been given the same”. Hence, it is possible to affirm the thesis about nationalism like this being a modern creation, which, for example, Eric J. Hobsbawm or Ernest Gellner have argued in favour of. Furthermore, it is evident that concepts of community existed before nationalism, but they were based on another social theory – religion. That is why I do not find “Swedishness”, and what it involves or the way it is formulated, to be the most interesting issue, but primarily the disengagement of the concept of people from older relations. Nationalism’s social concept is connected with the dismantling of class society, and with the secularisation of moral concepts. The ethnical “Swedishness” then becomes a new powerful argument, and a norm for upholding a moral order.

An interesting and important observation that I have noticed in researching this thesis is that the concept of community which comes from the ethnic argument for community taking a long view, has to be regarded as overrated in relation to other arguments; this can problematise the answer, according to research on nationalism, to why people feel loyal to a kingdom or a people. For an alternative perspective, I have put two arguments for community up against each other, both using the middle of the 17th century as a starting point. One argument is represented by the idea, for example from Olof Rudbeck, about community from an ethno-religious context, alluding to people’s past and its great achievements; the other argument

is represented by Samuel Pufendorf's idea about a community based on mutual obligations, focusing on security in a society. These two concepts can be seen throughout the entire period and are equally weighty reasons for community in the letters. However, it is the concept of people that undergoes the most distinct changes. They are best described as a transition from an ethnic theology, i.e. an affinity with Christianity, to an ethnic Swedishness. The other argument has a greater continuity and might be even stronger and more suggestive since it describes Sweden, in a narrative style, as the potential or actual "land of bliss". According to this argument, people are not joined so much through their ethnicity, but rather through their ability, or by their desire, to get along. The following are catchwords for this state of bliss: security and unity, peace and improvement, peace and order, justice and understanding, and calm, love, happiness, compassion, and welfare. Most likely, these arguments were also the most practicable in terms of the audience's own expectations from life. The rhetoric from above somewhere has to meet the dreams from below – in a Land of Bliss.

Referenser

A. Otryckta källor

Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv (LUKA)

LUKA Strängnäs stift 5344:20; Göteborgs stift 5247:2; Lunds stift 1262:13; Lunds stift 1812:12; Lunds stift 0997:12; Lunds stift 0038:12; Lunds stift 3537:12; Lunds stift 1610:10; Lunds stift 1611:12; Lunds stift 1267:12.

B. Tryckta källor

Kungliga biblioteket (KB), Stockholm

Kongl. Maj:ts placat 14 april 1660, 2 april 1661, 16 april 1662, 9 mars 1666, 20 mars 1667, 14 mars 1668, 28 januari 1689.

Lunds universitetsbibliotek (UB), Lund

Småskriftsavdelningen:

Kongl. Maj:ts placat 1663–1665, 1669–1688, 1690–1824, 1663, 1664, 1665, 1669–1688, 1690–1824.

Bön wid närwarande swåra krigstider, odaterad år 1700.

Bön wid påstående Krigstider, 1707, 1709.

Krigsbön (1808).

Skytte, Göran, 1604: *Een kort Underwijsning/Uthi hwad Konster och Dygder een Fursteligh Person skal sigh öfwa och brukalthen ther täncker med tijden lycksaligen regera Land och Rijke*. Stockholm.

Tacksägelse i anledning af finska arméns wunde fördelar öfwer den ryska, wid Pulkila i Österbotten, samt de ryske trouppernes besegrande och tillfångatagande, på Åland (1808).

Tacksägelse för Den Gudomlige Försynens omwårdnad och beskydd öfwer Konungen och Riket (1808).

Statens författningssamling (SFS):

Kongl. Maj:ts placat 1825–1918.

Kongl. Maj:ts plakat, SFS: 141 *Kongl. Maj:ts Plakat om en allmän bot- och böndag, som öwer hela Sveriges rike skall hållas och begås söndagen den 23 augusti 1914; givet Stockholms slott den 13 augusti 1914.*

C. Litteratur

- Abrahamsson, Åke, 1990: *Ljus och frihet till näringsfång. Om tidningsväsendet, arbetarrörelsen och det sociala medvetandets ekologi – exemplet Stockholm 1838–1869*, Stockholm.
- Ahlström, Gunnar, 1947: *Det moderna genombrottet i Nordens litteratur*, Stockholm.
- Albrektsen, Bertil & Helmer Ringgren, 1995: *En bok om Gamla Testamentet*, Malmö.
- Alenäs, Stig, 2003: *Lojaliteten, prostarna, språket. Studier i den kyrkliga "försvenskningen" i Lunds stift under 1680-talet*, Lund.
- Alm, Martin, 2003: *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, Lund.
- Alm, Mikael, 2002: *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp*. Stockholm.
- Ambjörnsson, Ronny, 2004: *Fantasin till makten! Utopiska idéer i västerlandet under fem hundra år*, Stockholm.
- Anderson, Benedict, 2000: *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg.
- Arnoldsson, Sverker, 1994: "Krigspropagandan i Sverige före trettioåriga kriget", i *Historia kring trettioåriga kriget*, Göran Rystad (red.), Falun.
- Aronsson, Peter, 1995: *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*, Lund.
- 1993: "Hustavlans värld. Folklig mentalitet eller överhetens utopi?", i *Västsvensk fromhet*, Christer Ahlberg & Göran Malmstedt (red.), Göteborg.
- Aulén, Gustaf, 1941: *Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden. En konturteckning*, Stockholm.
- Aurelius, Carl Axel, 1994: *Luther i Sverige. Svenska lutherbilder under tre sekler*, Skellefteå.
- Baier, Matthias: *Om normer. Kompendium i rättssociologi*, Rättssociologiska institutionen vid Lunds universitet.
- Bauman, Zygmunt, 1991: *Modernity and Ambivalence*, Oxford.
- Behre, Göran, 1994: "Frihetstiden och gustavianska tiden", i *Sveriges historia 1521–1809. Stomaksdröm och småstatsrealiteter*, Göran Behre, Lars-Olof Larsson & Eva Österberg, Stockholm.
- Bell, Catherine, 1997: *Ritual. Perspective and Dimensions*, New York.
- Bell, David A., 2003: *The Cult of the Nation in France. Inventing Nationalism, 1680–1800*, London.
- Bendix, Reinhard, 1964: *Nation-building and Citizenship. Studies of our Changing Social Order*, New York.
- Bergenvall, Eva, 2004: *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, Lund.
- Berggren, Henrik, 2001: "Den framåtvända ängeln – nationalism och modernitet i Sverige under 1900-talet", i *Den svenska framgångssagan?* Kurt Almqvist & Kay Glans (red.), Stockholm.
- Bergman, Karl, 2002: *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund.
- Bergner, Barbro, 1997: "Dygden som levnadskonst. Kvinnliga dygdeideal under stormaktstiden.", i *Jämmerdal & fröjdesal* (red.) Eva Österberg, Stockholm.
- Bergström, Carin, 1991: *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720–1800*, Stockholm.
- Bexell, Oloph, 2003: *Sveriges kyrkohistoria 7. Folkväckelsens och kyrkoförnyelsens tid*, Stockholm.

- Bhabha, Homi K. (red.), 1990: *Nation and Narration*, London.
- Björck, Staffan, 1946: *Heidenstam och sekelskiftets Sverige. Studier i hans nationella och sociala författarskap*, Stockholm.
- Blaschke, Olaf, 2002: *Konfessionen im Konflikt. Deutschland zwischen 1800 und 1970: ein zweites konfessionelles Zeitalter*, Göttingen.
- Blückert, Kjell, 2000: *The Church as Nation. A Study in Ecclesiology and Nationhood*, Frankfurt am Main.
- Bohman, Stefan, 1997: *Historia, museer och nationalism*, Stockholm.
- Breuilly, John, 1995: *Nationalism and the state*, Manchester.
- Broberg, Gunnar, 1993: "När svenskarna uppfann Sverige. Anteckningar till ett hundraårsjubileum", i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån*, Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.), Stockholm.
- & Tydén, Mattias 1991: *Oönskade i folkhemmet. Rashygien och sterilisering i Sverige*, Stockholm.
- Brohed, Ingmar, 1973: *Stat, religion, kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet*, i Rättshistoriskt bibliotek 22:a bandet, Stockholm.
- Brünings, Rainer, 1992: *Herrschaft und Öffentlichkeit in den Herzogtümern Bremen und Verden unter der Regierung Karls XII. von 1697–1712*. Schriftenreihe des Landschaftsverbandes der ehemaligen Herzogtümer Bremen und Verden, Band 5, Stade 1992.
- Burke, Peter, 1996: *En kung blir till. Myter och propaganda kring Ludvig XIV*, Stockholm.
- Bäckström, Anders, 1999: *När tros- och värderingsbilder förändras. En analys av nattnavds- och husförhörssedens utveckling i Sundsvallsregionen 1805–1890*, Stockholm.
- Bäckström, Knut, 1977: *Arbetarrörelsen i Sverige. I. Den svenska arbetarrörelsens uppkomst och förening med socialismen*, Stockholm.
- Calhoun, Craig, 1997: *Nationalism*, Buckingham.
- Cannadine, David, 1992: "The Context, Performance and Meaning of Ritual: The British Monarchy and the 'Invention of Tradition', c. 1820–1977", i *The Invention of Tradition*, Eric Hobsbawm & Terence Ranger (red.), Cambridge.
- Carlsson, Sten, 1985: "Ständsriksdagens slutskede (1809–1866)", i *Riksdagen genom tiderna*, Herman Schück, Göran Rystad, Michael F. Metcalf, Sten Carlsson, Nils Stjernquist, Stockholm.
- 1973: *Ständssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ständssamhällets upplösning*, Lund.
- Cavallin, Maria, 2003: *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenska ämbetsmannen 1750–1780*, Göteborg.
- Christensson, Jakob, 1996: *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning*, Stockholm.
- Claesson, Urban, 2004: *Folkhemmets kyrka. Harald Hallén och folkkyrkans genombrott. En studie av socialdemokrati, kyrka och nationsbygge med särskild hänsyn till perioden 1905–1933*, Uppsala.
- & Lennart Tegborg, 1997: "Arthur Engbergs statskyrka. Harald Halléns folkkyrka. Två linjer inom svensk socialdemokrati", i *Tro & Tanke* 1996:8, Uppsala.
- Claydon, Tony, 1996: *William III and the Godly Revolution*, New York.
- Colley, Linda, 1992: *Britons. Forging the Nation 1707–1837*, London.
- Collinson, Patrick, 1997: "Biblical Rhetoric: the English Nation and National Sentiment in the Prophetic Mode", i *Religion and Culture in Renaissance England*, C. McEachern & D. Shuger (red.), Cambridge.
- Cronqvist, Marie, 2004: *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallkrigs kultur*, Stockholm.

- Dahlgren, Stellan, 1993: "Karl XI:s envælde – kameralistisk absolutism?", i *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormakstid*, Stellan Dahlgren, Anders Florén, Åsa Karlsson (red.), Stockholm.
- 1992: "Karl XI", i *Kungar och krigare. Tre essäer om Karl X Gustav, Karl XI och Karl XII*, Anders Florén, Stellan Dahlgren, Jan Lindegren, Stockholm.
- Edgren, Monika, 2001: *Från rike till nation. Arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i Sverige under 1700-talet*, Lund.
- Ehn, Billy, Jonas Frykman, Orvar Löfgren, 1993: *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm.
- Ekedahl, Nils, 1999: *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokost*, Uppsala.
- Elias, Norbert, 1989: *Civilisationsteori D. 1, Sedernas historia*, översättning av Berit Skogsgberg, Stockholm.
- Ellenius, Allan, 1997: "Grüss Gott Klöcker", i *1600-talets ansikte*, Sten Åke Nilsson, Margareta Ramsay, (red.), Lund.
- Elmroth, Ingvar, 1981: *För kung och fosterland. Studier i den svenska adelns demografi och offentliga funktioner 1600–1900*, Lund.
- Elvander, Nils, 1961: *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, Stockholm.
- Eng, Torbjörn, 2001: *Det svenska väldet. Ett konglomerat av uttrycksformer och begrepp från Vasa till Bernadotte*, Uppsala.
- Englund, Peter, 1989: *Det hotade huset. Adliga föreställningar om sambället*, Stockholm.
- Eriksson, Gunnar, 2002: *Rudbeck 1630–1702. Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige*, Stockholm.
- Ericson, Lars, 2003: *Svensk militärmakt. Strategi och operationer i svensk militärhistoria under 1500 år*, Stockholm.
- Ericsson, Peter, 2002: *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala.
- Esmark, Kim, 2002: *Den hellige døde og den sociale orden. Relikviecult, ritualisering og symbolisk magt (Anjou, 10.–12. århundrede)*, Ruc, Institut for historie og samfundsforshold.
- Florén, Anders, 1987: *Disciplinering och konflikt. Den sociala organiseringen av arbetet. Jäders bruk 1640–1750*, Uppsala.
- Florin, Christina, 1987: *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860–1906*, Umeå.
- Forsberg, Anna Maria, 2005: *Att hålla folket på gott humör. Informationsspridning, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680*, Stockholm.
- Foucault, Michel, 2001: *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund.
- 1993: "Upplysningen, revolutionen och framstegets möjlighet", i *Vad är upplysning? Kant, Foucault, Habermas, Mendelssohn, Heidegren, Brutus Östling* (red.), Stockholm.
- 1974: *The Archeology of Knowledge*, London.
- Frye, Northrop, 1983: *The Great Code. The Bible and literature*, San Diego.
- Frykman, Jonas, 1993: "Nationella ord och handlingar", i *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Billy Ehn, Jonas Frykman, Orvar Löfgren, Stockholm.
- Frängsmyr, Tore, 2004: *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del I 1000–1809*, Stockholm.
- 1980: *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition*, Stockholm.
- 1993: *Sökandet efter upplysningen. En essä om 1700-talets svenska kulturdebatt*, Höganäs.

- Furuland, Lars, 1968: *Folkhögskolan. En bildningsväg för svenska författare*, Uppsala.
- Gamby, Erik, 1978: *Per Götrek – och 1800-talets svenska arbetarrörelse*, Stockholm.
- Gellner, Ernest, 1999: *Nationalism*, Nora.
- Glete, Jan, 2002: *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660*, London & New York, Routledge.
- Granberg, Gunnar, 1998: *Gustav III – en upplysningskonungs tro och kyrkosyn*, Uppsala.
- Grundberg, Malin, 2005: *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier*, Lund.
- Gustafsson, Harald, 2006: "Den gamla staten på nya äventyr. Synpunkter på nyare statsbildningsforskning" i *Scandia* 2006:1, Lund.
- 2003: "Att göra svenskar av danskar: den svenska integrationspolitikens föreställningsvärld 1658–1693", i *Da Østdanmark blev Sydsverige: otte studier i dansk-svenske relationer i 1600-tallet*, Karl-Erik Frandsen & Jens Chr. V. Johansen (red.), Ebeltoft: Skippershoved.
- 2000: *Gamla riken, nya stater. Statsbildning, politisk kultur och identiteter under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm.
- 1994 (a): *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States*, Lund.
- 1994 (b): "Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten: sex synpunkter och en modell" i *Historisk tidskrift* 1994:2., Stockholm.
- Göransson, Sven, 1952: *Den synkretistiska striden i Sverige 1660–1664. Religion och utrikespolitik under Karl X Gustav*, Stockholm.
- Habermas, Jürgen, 1984: "Legitimationsproblem i den moderna staten", i *Den rationella övertygelsen. En antologi om legitimitet, kris och politik*, Margareta Bertilsson & Ron Eyerman (red.), Stockholm.
- Hall, Patrik, 2000: *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*, Stockholm.
- 1998: *The Social Construction of Nationalism. Sweden as an Example*, Lund.
- Hallberg, Mikael & Tomas Jonsson, 1993: "Allmänanda och självtukt". *Per Albin Hanssons ideologiska förändring och folkhemsretorikens framväxt*, Uppsala.
- Hallenberg, Mats, 2003: "Kungen, kronan eller staten? Makt och legitimitet i Gustav Vasas propaganda", i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk (red.), Umeå.
- Hammar, Inger, 1999: *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*, Stockholm.
- Hansson, Jonas, 1999: *Humanismens kris. Bildningsideal och kulturkritik i Sverige 1848–1933*, Eslöv.
- Hansson, Stina, 1990: *Elementa rhetorica på svenska eller retorikens grunder, Gerhardus Johannes Vossius*, översatt och utgiven av Stina Hansson, Stockholm.
- Harnesk, Börje, 2003: "Konsten att klaga, konsten att kräva. Kronan och bönderna på 1500- och 1600-talen", i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk (red.), Umeå.
- 1987: "Den föränderliga patriarkalismen", i *Historisk tidskrift*, vol. 107 (1987), Stockholm.
- Harrison, Dick, 1999: *Krigarnas och helgonens tid. Västeuropas historia 400–800 e. Kr.*, Stockholm.
- Harvard, Jonas, 2006: *En helig allmänlig opinion. Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919*, Umeå.

- Hastings, Adrian, 1997: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge.
- Hellspång, Lennart, 2000: ”Berättelser i argumentation. Om en narrativ retorik”, i *Rhetorica Scandinavica* 2000 Nr. 16.
- Herzfeld, Michael, 1997: *Cultural Intimacy: Social Poetics in the Nation-State*, New York, Routledge.
- Hessler, Carl Arvid, 1956: *Stat och religion i upplysningstidens Sverige*, Uppsala.
- Hettne, Björn, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, 1998: *Den globala nationalismen. Nation-
alstatens historia och framtid*, Stockholm.
- Hill, Christopher, 1993: *The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution*, London.
- Hirdman, Yvonne, 1989: *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkbemopolitik*, Stockholm.
- Hobsbawm, Eric J., 1994: *Nationer och nationalism*, Stockholm.
- Holgersson, Ulrika, 2005: *Populärkulturen och klassamballet. Arbete, klass och genus i svensk
dampress i början av 1900-talet*, Stockholm.
- Holm, Johan, 2003: ”Att välja sin fiende – Allmogens konflikter och allianser i riksdagen
1595–1635”, i *Historisk tidskrift* 2003:1, Stockholm.
- Holmberg, Carl, 1998: *Längtan till landet. Civilisationskritik och framtidsvisioner i 1970-
talets regionalpolitiska debatt*, Göteborg.
- Hovland, Brit Marie, 2000: *Kongelege jule- og nyttårstal som nasjonale ritual. Tre skandina-
viske eksempel*, København.
- Hutchinson, John & Anthony D. Smith, 1994: *Nationalism*, Oxford.
- Hydén, Håkan 2002: *Normvetenskap*, Lund.
- Höglund, Anna T., 2001: *Krig och kön. Feministisk etik och den moraliska bedömningen av
militärt våld*, Uppsala.
- Höjer, Henrik, 2001: *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik
1800–1870*, Hedemora.
- Ihalainen, Pasi, 2005 (a): ”The lutheran national community in 18th century Sweden and
21st century Finland”, i *Redescriptions. Yearbook of Political Thought and Conceptual
History*, Finland.
- 2005 (b): *Protestant Nations Redefined. Changing Perceptions of National Identity in the
Rhetoric of the English, Dutch and Swedish Public Churches, 1685–1772*, Leiden, Boston,
Brill.
- 2003: ”Lutherska drag i den politiska kulturen”, i *Riksdag, kaffehus och predikostol. Fri-
betstidens politiska kultur 1766–1772*, Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt
(red.), Stockholm.
- Ihse, Cecilia, 2005: *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686*, Stockholm.
- Jansson, Torkel, 1987: *Agrarsamhällets förändring och landskommunal organisation. En
konturteckning av 1800-talets Norden*, Uppsala.
- 1985: *Adertonhundratalets associationer. Forskning och problem kring ett sprängfyllt tomrum
eller sammanslutningsprinciper och föreningsformer mellan två samhällsformationer ca
1800–1870*, Uppsala.
- Jarlert, Anders, 2005: ”Den missförstådda ortodoxin”, i *Kyrkohistoriska omvärderingar.
Meddelanden från kyrkohistoriska arkivet i Lund. Ny följd 7*. Samuel Rubenson &
Anders Jarlert (red.), Lund.
- Jarrick, Arne, 1992: *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjärpe och andra småborgare i upplys-
ningstidens Stockholm*, Stockholm.

- Johannesson, Kurt, 2003: ”De lärdas purpurmantel’ eller progymnasmatata och den oratoriska utbildningen”, i *Progymnasmatata. Retorikens bortglömda text- och tankeform*, Stina Hansson (red.), Åstorp.
- 2001: ”Politik och retorik”, i *Vetenskap och retorik. En gammal konst i ny belysning*, Stockholm.
- Olle Josephsson, Erik Åsgård, 1998: *Ordet är en makt. Svenska tal från Torgny Lagman till Carl Bildt och Mona Sahlin*, Stockholm.
- 1998: *Retorik eller konsten att övertyga*, Stockholm.
- 1996: ”Agitatorn som hot och ideal”, i *Agitatorerna*, (Rapport ur ett HSFR-finansierat nätverksprojekt 1992:7, Arbetarrörelsen och språket), Stockholm.
- 1987: ”Det fria ordets martyrer”, i *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Stockholm.
- 1982: ”Gustav II Adolf som retoriker” i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Gudrun Ekstrand, Katarina af Sillén (red.), Stockholm.
- 1968: *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Stockholm.
- Johannisson, Karin, 1988: *Det mätbara samhället. Statistik och samhällsdröm i 1700-talets Europa*, Stockholm.
- 1981: ”Naturvetenskap på reträtt. En diskussion om naturvetenskapens status under svenskt 1700-tal”, i *Lychmos* 1981, Uppsala.
- Karlsson, Nils, 2001: *Tänkar kring min hembygd i Gunnarsjö*, Stockholm.
- Karlsson, Per-Arne, 1990: ”Arbetsdelning och integration före marknadssamhället. Patriarkalismens funktion i teori och praktik”, i *Historisk tidskrift*, vol. 110 (1990), Stockholm.
- Karlsson, Åsa, 1994: *Den jämlike undersåten. Karl XII:s förmögenhetsbeskattning 1713*, Uppsala.
- Kertzer, David I., 1998: *Ritual, Politics, and Power*. New Haven.
- Kidd, Colin, 1999: *British Identities Before Nationalism. Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World 1600–1800*, Cambridge.
- Kilander, Svenbjörn, 1991: *Den nya staten och den gamla. En studie i ideologisk förändring*, Uppsala.
- Kjellén, Rudolf, 1995: ”Nationalitetens idén (1898)”, i *Svenska krusbär*, Stockholm.
- Kjollerström, Sven, 1961: ”Begreppen statsreligion, statskyrka och folkkyrka”, i *Festskrift till Arthur Thomson*, Lund.
- Koselleck, Reinhart, 1985: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*, Cambridge.
- Laasonen, Pentti, 1976: ”Ortodoxins teologi om kriget”, i *Kyrkohistorisk årskrift* 1976, Uppsala.
- Larsson, Lars-Olof & Eva Österberg, 1994: ”Vasatiden och stormaktstiden”, i *Sveriges historia 1521–1809. Stormaktsdröm och småstadsrealiteter*, Göran Behre, Lars-Olof Larsson, Eva Österberg, Stockholm.
- Larsson, Olle, 1999: *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med localsamhället 1650–1760*, Växjö.
- Legné, Mattias, 2004: *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors.
- Lenhammar, Harry, 2000 (red.): *Sveriges kyrkohistoria. Individualismens och upplysningens tid*, Stockholm.
- Lerbom, Jens, 2003: *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700*, Lund.

- Leufvén, Edvard, 1926: *Upplysningens predikan I. Frihetstiden*, Stockholm.
- Liedman, Sven-Erik, 1997: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Stockholm.
- Liljequist, Jonas, 1992: *Brott, synd och straff. Tidelagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talen*, Umeå.
- Lindberg, Bo, 2001: *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm.
- Lindberg, Bo H., 1992: *Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid*, Band I. Rättsordningen, vol. I–II., Uppsala.
- Lindberg, Gustav, 1937: *Kyrkans heliga år. En historisk principiell undersökning med särskild hänsyn till det svenska kyrkoåret*, Stockholm.
- Lindgren, Jan, 1980: *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala.
- Linderborg, Åsa, 2001: *Socialdemokraterna skriver historia. Historiskrivning som ideologisk maktresurs 1892–2000*, Stockholm.
- Lindmark, Daniel, 1995: *Uppfostran, undervisning, upplysning. Linjer i svensk folkskoleundervisning före folkskolan*, Umeå.
- 1993: *”Sann kristendom och medborgerlig dygd”. Studier i den svenska katekesundervisningens historia*, Umeå.
- Lindquist, David, 1951: *Stockholms liturgiska tradition. Högmossa och biguds tjänster*, Stockholm.
- 1939: *Studier i den svenska andaktslitteraturen under stormaktstidevarvet. Med särskild hänsyn till bönen-, tröste- och nattvardsböcker*, Stockholm.
- Lindstedt Cronberg, Marie, 1997: *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Tygelsjö.
- Malmstedt, Göran, 2003: ”Frihetstidens karismatiska kungar”, i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, Börje Harnesk (red.), Umeå.
- 2002: *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund.
- 1999: ”Gud bevar oss för papister och turkar. Omvärldsbilder och kollektiv identitet i svenska böndagsplakat under 1600-talet”, i *I andra länder. Historiska perspektiv på svensk förmedling av det främmande. En antologi*, Magnus Berg & Veronica Trépagny (red.), Lund.
- 1994: *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*, Göteborg.
- Marklund, Andreas, 2006: ”På fädernas axlar. Faderssymboler, manlighet och patriotisk gemenskap under Stora nordiska kriget”, i *Scandia* 2006:1, Lund.
- 2004: *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå.
- Martling, Carl Henrik, 1992: *Fädernas kyrka och folkets: Svenska kyrkan i kyrkovetenskapligt perspektiv*, Stockholm.
- McGinness, Frederick J., 1995: *Right Thinking and Sacred Oratory in Counter-Reformation Rome*, Princeton, N.J.
- McLeod Hugh, 1999: ”Protestantism and British National Identity, 1815–1945”, i *Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, Veer Peter van der & Hartmund Lehman (red.), Princeton, N.J.
- Meidal, Björn, 1987: ”S.A. Hedins rollinnehavare på 1800-talets politiska scen”, i *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Kurt Johansson, Eric Johansson, Björn Meidal, Jan Stenkvist (red.), Stockholm.
- Melberg, Arne, 1978: *Realitet och utopi. Utkast till en dialektisk förståelse av litteraturens roll i det borgerliga samhällets genombrott*, Stockholm.

- Melkersson, Martin, 1997: *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*, Uppsala.
- Metcalfe, Michael, 2003: "Hattar och mössor 1766–72. Den sena frihetstidens partisystem i komparativ belysning", i *Riksdag, kaffehus och predikostol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* Marie-Christine Skuncke & Henrik Tandefeldt (red.), Stockholm.
- 1985: "Frihetstidens riksdag (1719–1772)", i *Riksdagen genom tiderna*, Herman Schück, Göran Rystad, Michael F. Metcalfe, Sten Carlsson & Nils Stjernquist, Stockholm.
- Modéer, Kjell Å., 2001: "Samuel Pufendorf och 'de mänskliga och medborgerliga plikterna'. En inledning", i Samuel Pufendorf, *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten [i två böcker]*, översättare Birger Bergh, Stockholm.
- Monod, Paul Kléber, 1999: *The Power of Kings. Monarchy and Religion in Europe, 1589–1715*, New Haven.
- Montgomery, Ingun, 2002: *Sveriges kyrkohistoria 4. Enbetskyrkans tid*, Uppsala.
- 1972: *Värjostånd och lärostånd. Religion och politik i meningsutbyte mellan kungamakten och prästerskapet i Sverige 1593–1608*, Uppsala.
- Nelson, Marie Clark, 1988: *Bitter bread: the famine in Norrbotten 1867–1868*, Stockholm.
- Nergelius, Joakim (red.), 2006: *Rättsfilosofi. Samhälle och moral genom tiderna*, Lund.
- Neveux, Hugues & Eva Österberg, 1997: "Norms and Values of the Peasantry in the Period of State Formation: A Comparative Interpretation" i *Resistance, Representation, and Community* (red.) Blickle, Peter, Oxford.
- Nilsson, Roddy, 1999: *En välbyggd maskin, en mardröm för själen. Det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund.
- Nilsson, Sven A., 1990: *De stora krigens tid. Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala.
- Norborg, Lars-Arne, 1995: *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen. Svensk samhällsutveckling 1809–1992*, Stockholm.
- Nordbäck, Carola, 2004: *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*, Umeå.
- Nordin, Jonas, 2000: *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Eslöv.
- Nordin, Svante, 1998: *Filosofernas krig. Den europeiska filosofin under första världskriget*, Nora.
- & Rebecka Lettevall (red.) 1996: *Dygde och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*, Lund.
- 1981: *Den Boströmska skolan och den svenska idealismens fall*, Lund.
- Normann, Carl-Edvard, 1948: *Prästerskapet och det karolinska enväldet. Studier över det svenska prästerskapets statsuppfattning under stormaktstidens slutskede*, Stockholm.
- Nyberg, Kenneth, 2001: *Bilder av Mittens rike: kontinuitet och förändring i svenska resenärers Kinaskildringar 1749–1912*, Göteborg.
- Nyman, Magnus, 1994: *Upplysningens spegel. Götheborgs allehanda om Frankrike och världen 1774–1789*, Stockholm.
- Oestreich, Gerhard, 1982: *Neostoicism and the Early Modern State*, Cambridge.
- Oja, Linda, 1999: *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige*, Eslöv.
- Olsson, Bernt, 1997: "Präster, staten och folket", i 1600-talets ansikte (red.) Sten Åke Nilsson, Margareta Ramsay, Nyhamnsläge.
- Oredsson, Sverker, 1992: *Gustav Adolf. Sverige och Trettioåriga kriget. Historisk skildring och kult*, Lund.
- 1969: *Järnvägarna och det allmänna. Svensk järnvägs politik fram till 1890*, Lund.

- Parker, Geoffrey, 1988: *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, Cambridge.
- Petersen, Ladewig Erling, 1992, ”Statsmagt og magtstat i 1600-tallets Europa”, i (dansk) *Historisk Tidsskrift*, bd. 92.
- Petrén, Erik, 1990: *Kyrka och makt. Bilder ur svensk kyrkohistoria*, Lund.
- Pettersson, Lars, 1992: *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham. Utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feudalism och kapitalism, 1809–1860*, Uppsala.
- Pleijel, Hilding, 1987: ”Patriarkalismens samhällsideologi”, i *Historisk tidskrift*, vol. 107 (1987), Stockholm.
- 1970: *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige*, Stockholm.
- 1951: *Från hustavlans tid. Kyrkohistoriska folklivsstudier*, Stockholm.
- 1935: ”Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism 1680–1772” i *Svenska kyrkans historia*, utgiven av Hjalmar Holmquist & Hilding Pleijel, band 5, Uppsala.
- Pufendorf, Samuel, 2001: *Om de mänskliga och medborgerliga plikterna enligt naturrätten [i två böcker]*, översättare Birger Bergh, inledning Kjell Å. Modéer, Stockholm.
- Rehnberg, Bertil, 1966: *Prästerståndet och religionsdebatten 1786–1800*, Uppsala.
- Reuterswärd, Elisabeth, 2001: *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, Lund.
- Reynolds, Susan, 1984: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900–1300*, Oxford.
- Roberts, Michael, 1995: *Sverige under frihetstiden 1719–1772*, Stockholm.
- Runeby, Nils, 1995: *Dygd och vetande. Ur de bildades historia*, Stockholm.
- 1982: ”Godh politie och regemente” i *Gustav II Adolf – 350 år efter Lützen*, Gudrun Ekstrand & Katarina af Sillén (red.), Stockholm.
- 1962: *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatten i Sverige under den tidigare stormakts-tiden*, Stockholm.
- Runestam, Stefan, 1995: ”Nathan Söderblom och böndagsplakaten 1914–1930”, i *Kyrkohistorisk årskrift* 1995 (95), Uppsala.
- Rystad, Göran, 2001: *Karl XI. En biografi*, Lund.
- Sanders, Hanne, 2004: ”Sekularisering – et relevant begrep for historisk forskning?”, i *Den jyske historiker nr. 105. Mellem religion og oplysning. Sekularisering af 1700-talets politiske og kulturelle univers*, Århus.
- 2001 (red.): *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København.
- 2001: ”Religiøst eller national verdensbillede? Skåne efter overgangen til Sverige i 1658” i *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*, København.
- 1995: *Bondevaekkelser og sekularisering. En protestantisk folkelig kultur i Danmark og Sverige 1820–1850*, Stockholm.
- Sandewall, Allan, 1954: *Separatismen i Övre Norrland efter 1855*, Uppsala.
- Sandin, Bengt, 1986: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850*, Lund.
- Schama, Simon, 1987: *The Embarrassment of Riches. An interpretation of Dutch Culture in the Golden Age*, New York.
- Schiller, Bernt, 1967: *Storstrejken 1909. Förhistoria och orsaker*, Göteborg.
- Schilling, Heinz, 1982: ”Konfessionalisierung als gesellschaftlicher Umbruch. Inhaltliche Perspektive und massenmediale Darstellung”, i *Luther, die Reformation und die Deutschen. Wie erzählen wir unsere Geschichte?*, Paderborn.

- Schillinger, Jean, 1993: *Abraham a Santa Clara. Pastorale et discours politique dans l'Autriche du XVIIe siècle*, Bern.
- Sellberg, Hjalmar, 1950: *Staten och arbetarskyddet 1850–1919. En studie i svensk socialpolitik*, Uppsala.
- Sennefelt, Karin, 2001: *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstidens politiska kultur*, Hedemora.
- Shuger, Debora K., 1988: *Sacred Rhetoric. The Christian Grand Style in the English Renaissance*, Princeton, N.J.
- Sjöberg, Marja Taussi, 1995: *Rätten och kvinnorna. Från släkttmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Stockholm.
- Skuncke, Marie-Christine, 1993: *Gustaf III. Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran*, Stockholm.
- Smith, Anthony D., 2003: *Chosen Peoples. Sacred Sources of National Identity*, Oxford.
- 1991: *National Identity*, London.
- 1986: *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford.
- Snickare, Mårten, 1999: *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*, Stockholm.
- Stenius, Henrik, 1997: "The Good Life is a Life of Conformity: The impact of Lutheran Tradition on Nordic Political Culture", i *The Cultural Construction of Norden* (red.) Øystein Sørensen & Bo Stråth, Oslo.
- Stenkvist, Jan 1987: "Sven Hedin och bondetåget", i *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, Kurt Johannesson, Eric Johannesson, Björn Meidal, Jan Stenkvist, Stockholm.
- Stenlås, Niklas, 1998: *Den inre kretsen. Den svenska ekonomiska elitens inflytande över partipolitik och opinionsbildning 1940–1949*, Lund.
- Stjernquist, Per, 1989: *Rätten i samhällsbyggandet*, Stockholm.
- Strahl, Christer, 1983: *Nationalism och socialism. Fosterlandet i den politiska idédebatten i Sverige 1890–1914*, Lund.
- Stråth, Bo, 1988: "Nyare teoribildning kring staten. Tendenser och luckor", i *Historisk tidskrift* 1988, Stockholm.
- Sundberg, Gustav, 1995: "Det svenska folklynnnet (1911)", i *Svenska krusbär*, Stockholm.
- Svanberg, Ingvar & Mattias Tydén, 1992: *Tusen år av invandring. En svensk kulturhistoria*, Stockholm.
- Sørensen, Øystein & Bo Stråth (red.), 1997: *The Cultural Construction of Norden*, Oslo.
- Sörlin, Sverker, 1994: *De lärdas republik. Om vetenskapens internationella tendenser*, Malmö.
- Taylor, Charles, 2004: *Modern Social Imaginaries*, Durham.
- Taylor, Philip M., 2003: *Munitions of the Mind. A History of Propaganda from the Ancient World to the Present*, Manchester.
- Thanner, Lennart, 1954: "Suveränitetsförklaringen 1693. Tillkomst och innebörd", *Karolinska förbundets årsbok* 1954, Stockholm.
- Thorkildsen, Dag, 1997: "Religious Identity and Nordic Identity", i *The Cultural Construction of Norden* (red.) Øystein Sørensen & Bo Stråth, Oslo.
- Thörn, Håkan, 1997: *Rörelser i det moderna. Politik, modernitet och kollektiv identitet i Europa 1789–1989*, Stockholm.
- Tilly, Charles, 1975: *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton.
- Tingsten, Herbert, 1969: *Gud och Fosterlandet: studier i hundra års skolpropaganda*, Stockholm.

- Tornbjer, Lotta, 2002: *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, Lund.
- Torstendahl, Rolf, 1991: *Bureaucratisation in Northwestern Europe 1880–1985. Domination and Governance*, London, Routledge.
- Trägårdh, Lars, 1996: *The Concept of the People and the Construction of Popular Political Culture in Germany and Sweden, 1848–1933*, Ann Arbor.
- Turner, Victor, 1974: *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*, Ithaca.
- Turner, James Johnson, 1987: *The Guest for Peace: Three Moral Traditions in Western Cultural History*, Princeton, N.J.
- Walette, Anna, 2004: *Sagens svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år*, Malmö.
- Weber, Max, 1995: *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, Lund.
- Vedung, Evert, 1994: *Unionsdebatten 1905. En argumentationsanalys*, Uppsala.
- Weikert, Monica, 2004: *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal*, Göteborg.
- Werner, Yvonne Maria, 2005: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv*, Göteborg.
- 1996: ”Svenskhet och katolicism – ett komplicerat förhållande”, i *Signum* 8/96, Uppsala.
- Wetterberg, Gunnar, 2002: *Kanslern Axel Oxenstierna i sin tid*. Del I., Stockholm.
- Widén, Bill, 1987: ”Böndagsplakaten och opinionsbildningen”, i *Kyrkohistorisk årskrift* 1987, Uppsala.
- Wiklund, Martin, 2006: *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990*, Lund.
- Villstrand, Nils, 2003: *Skriflighet med förhinder. Den svenska statsmaktens kungörelser i finskspråkiga församlingar under 1700-talet*, publicerad uppsats.
- 1992: *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo.
- Winberg, Christer, 1990: ”Varför skriver vi inte historiska romaner i stället? Ett debattinlägg om historikerns förhållande till verkligheten”, i *Scandia* 1990:1, Lund.
- 1975: *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturuomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen*, Göteborg.
- Winther Jørgensen, Marianne & Louise Philips, 2000: *Diskursanalys som teori och metod*, Lund.
- Witoszek Nina, 1997: ”Fugatives from Utopia: The Scandinavian Enlightenment Reconsidered”, i *The Cultural Construction of Norden* (red.) Øystein Sørensen & Bo Stråth, Oslo.
- Zander Ulf, 2001: *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund.
- Ödeen, Mats, 1995: *Dramatiskt berättande. Om konsten att strukturera ett drama*, Stockholm.
- Ödman, Per-Johan, 1998: *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm.
- Önnerfors, Andreas, 2003: *Svenska Pommern. Kulturmöten och identifikation 1720–1815*, Lund.
- Österberg, Eva 2005: ”Krigens moral och fredens lycka. Kvinnor om våldet på 1600-talet”, i

- Eva Österberg & Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Kvinnor och våld. En mångtydig kulturhistoria*, Lund.
- 2002: "Litteratur och kultur, text och liv", i *Historisk tidskrift* 2002:1, Stockholm.
 - 2000: "Renässansmänniskan – och moderniteten?" i *Renässansens eliter. Maktmänniskor i Italien och Norden*, Gunnar Dahl & Eva Österberg (red.), Lund.
 - 1998: "Människan och de kombinerade lojaliteterna: nationella och regionala/lokala projekt i svensk historia", i *Lokala identiteter – historia, nutid, framtid* (red.) Ann Emilsson & Sven Lilja, Gävle.
 - 1995: *Folk förr. Historiska essäer*, Stockholm.
 - 1994 (a): "Stat, makt och bönder i modern svensk historieforskning. En historiografisk skiss" i *Struktur og Funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen, Carsten Due-Nilsen* (red.), Odense.
 - (red.), 1994 (b): *Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*, Stockholm.
 - 1993: "Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid" i *Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån* (red.) Gunnar Broberg, Ulla Wikander & Klas Åmark, Stockholm.
 - 1992: "Folklig mentalitet och statlig makt. Perspektiv på 1500- och 1600-talens Sverige", i *Scandia* 1992:1, Lund.
 - 1989: "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt-kompromiss-politisk kultur", i *Scandia* 1989:1.
 - 1987: "Svenska lokalsamhällen i förändring ca 1550–1850. Participation, representation och politisk kultur i den svenska självstyrelsen. Ett angeläget forskningsområde" i *Historisk tidskrift* 1987, Stockholm.
- Østergård, Uffe, 1997: "The Geopolitics of Nordic Identity – From Composite States to Nation States" i *The Cultural Construction of Norden*, Øystein Sørensen & Bo Stråth (red.), Oslo.
- Österlin, Lars, 1998: "Nationalism och nationalkyrklighet i svensk tradition", i *Kyrka och nationalism i Norden. Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*, Lund.
- 1997: *Svenska kyrkan i profil. Ur engelskt och nordiskt perspektiv*, Stockholm.
- Östholm, Hanna, 2000: *Litteraturens uppodling. Läsesällskap och litteraturkritik som politisk strategi vid sekelskiftet 1800*, Hedemora.

JOACHIM ÖSTLUND, född 1973, är verksam vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. *Lyckolandet* är hans doktorsavhandling.

Varje nytt år skulle befolkningen i stormaktstidens Sverige lyssna till de kungliga böndagsplakat som lästes upp i rikets kyrkor. Där informerades om riksdagar och gavs förklaringar till krig och kriser. Där beskrevs även grunden för rikets gemenskap och Sverige gestaltades gärna som ett utvalt land; ett lyckoland präglad av enhet, fred och välfärd. Dessa uppläsningar fortgick över århundradena, men år 1919 sker ett skifte genom att kungen fråntas rollen som avsändare för dessa budskap. Föreställningen om ett lyckoland har då förändras i grunden.

Joachim Östlund analyserar i denna bok böndagsplakaten från stormaktstidens 1660-tal till demokratins genombrott 1919 och visar hur synen på makten, individen och gemenskapen i riket kontinuerligt omgestaltades inför befolkningen. Denna analys av ett av våra äldsta massmedia speglar på ett unikt sätt nationalismens framväxt, men även alternativen till denna gemenskapsideologi.

JOACHIM ÖSTLUND är verksam vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. *Lyckolandet* är hans doktorsavhandling.

Sekel Bokförlag

ISBN 13 978-91-975223-9-7

9 789197 522397 90000